

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

У трьох томах

Том I

За загальною редакцією В. Ф. Антипенка

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2012

УДК 341.1/.8 (075.8)
ББК Х 91я7
М 581

Автори:

- В. Ф. Антипенко** – д-р юрид. наук, зав. каф. – розд. 1 (спільно з О. А. Радзівіллом), 9 (спільно з В. Г. Маленко), 11 і 12;
Л. Д. Тимченко – д-р юрид. наук, проф. – розд. 15 (спільно з В. П. Кононенко);
О. В. Беглий – канд. юрид. наук, проф. – розд. 17;
О. А. Радзівілл – канд. юрид. наук, доц. – передмова, розд.: 1 (спільно з В. Ф. Антипенко), 3 (спільно з О. В. Мікічурою), 7, 8, 13, 19;
Е. В. Горян – канд. юрид. наук, доц. – розд.: 10, 18 (спільно з К. В. Горян);
В. Н. Кубальський – канд. юрид. наук, доц. – розд. 4;
О. І. Мельничук – канд. юрид. наук, наук. співроб. – розд. 4;
І. Л. Черченко – канд. юрид. наук, доц. – розд. 6;
Н. Ю. Христенко – канд. юрид. наук, доц. – підрозд. 18.2;
В. І. Дудчак – канд. екон. наук, доц. – розд. 18 (за винятком підрозд. 18.2);
О. Г. Широкова-Мурараш – канд. іст. наук., доц. – розд. 2;
В. П. Кононенко – канд. юрид. наук, ст. викладач – розд. 15 (спільно з Л. Д. Тимченко)
О. В. Мікічурова – магістр економіки, магістр міжнарод. права, викл. – розд. 3 (спільно з О. В. Радзівіллом), 5;
К. В. Горян – магістр права, викл. – розд.: 10, 18 (спільно з Е. В. Горян);
В. Г. Маленко – спеціаліст із правознавства, голов. спеціаліст – розд. 9 (спільно з В. Ф. Антипенком)

Рецензенти:

- О. О. Мережко** – д-р юрид. наук, проф.
А. Алієв – д-р юрид. наук, проф.
О. В. Буткевич – д-р юрид. наук, доц.
Н. А. Зелінська – д-р юрид. наук, доц.

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1/11-38 від 05.01.2011).

Міжнародне публічне право: підручник: у 3 т. / [В. Ф. Антипенко, Л. Д. Тимченко, О. В. Беглий, О. А. Радзівілл та ін.]; за заг. ред. В. Ф. Антипенка. – К.: НАУ, 2012. – Т. 1. – 420 с.

ISBN 978-966-598-757-4

ISBN 978-966-598-758-1 (Том 1)

У підручнику висвітлено колективну авторську концепцію соціологічно-правового тлумачення й систематизації міжнародного публічного права: курс поділено на чотири частини (модулі), дві перші з яких: «Загальні поняття й категорії міжнародного публічного права» та «Міжнародно-правові основи міждержавних відносин» об'єднано у першому томі; третю – «Міжнародно-правові засади міжнародної безпеки й боротьба з тероризмом» викладено у другому томі, четверту – «Міжнародно-правове регулювання міжнародного співробітництва і регулювання аерокосмічної діяльності» подано у третьому томі.

Для студентів вищих навчальних закладів.

УДК 341.1/.8(075.8)
ББК Х 91я7

ISBN 978-966-598-757-4
ISBN 978-966-598-758-1 (Том 1)

© Антипенко В. Ф., Тимченко Л. Д.,
Беглий О. В. та ін., 2012

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	8
ПЕРЕДМОВА	9
Частина I. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ Й КАТЕГОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	16
Розділ 1. ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	17
1.1. ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	17
1.1.1. <i>Визначення терміна «міжнародне право»</i>	17
1.1.2. <i>Концепція «права народів» (jus gentium)</i>	18
1.1.3. <i>Концепція «загального міжнародного права»</i>	20
1.1.4. <i>Міжнародне публічне й міжнародне приватне право, концепції транснаціонального права і «lex mercatoria»</i>	22
1.2. СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА Й ІНШІ НОРМАТИВНІ СИСТЕМИ	26
1.2.1. <i>Рівні суспільних відносин світового співтовариства і рівні систем регулювання їх</i>	26
1.2.2. <i>Міжнародне право як відкрита динамічна концептуальна деонтологічна система</i>	29
1.2.3. <i>Надсистемні зв'язки міжнародного права</i>	31
1.2.4. <i>Основні відмінності систем міжнародного й національного права</i>	36
1.3. СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	39
1.3.1. <i>Норми міжнародного права</i>	39
1.3.2. <i>Інститути, підгалузі й галузі міжнародного права</i>	47
1.4. УТВОРЕННЯ НОРМ І ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	49
1.4.1. <i>Утворення норм міжнародного права</i>	50
1.4.2. <i>Джерела міжнародного права</i>	52
1.5. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	55
1.5.1. <i>Проблема визначення статусу принципів у міжнародному праві</i>	55
1.5.2. <i>Характеристика основних принципів міжнародного права</i>	57
1.5.3. <i>Джерела кодифікації основних принципів</i>	58
Розділ 2. ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	80
2.1. ПОНЯТТЯ, МЕТА, ОСНОВНІ ПИТАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	80
2.2. СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ	82
2.2.1. <i>Стародавній Єгипет</i>	83

2.2.2. Міжнародне право в зовнішній політиці Стародавньої Індії	85
2.2.3. Розвиток міжнародно-правової практики у Стародавньому Китаї.....	86
2.3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В АНТИЧНОМУ СВІТІ.....	87
2.3.1. Стародавня Греція	87
2.3.2. Розвиток міжнародного права в зовнішній політиці Римської держави	91
2.4. ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	93
2.5. КЛАСИЧНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	97
2.5.1. Вплив на формування класичного міжнародного права Вестфальського конгресу.....	98
2.5.2. Формування міжнародного права під впливом Війни за незалежність США 1776 р. і Великої французької революції 1789 р.	100
2.5.3. Характерні особливості міжнародного права кінця XIX – початку XX ст.	102
2.6. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	107
Розділ 3. ДЕРЖАВА ЯК СУВЕРЕННИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	111
3.1. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ В ДИНАМІЦІ РОЗВИТКУ	111
3.1.1. Інститут держави в контексті розвитку цивілізації	111
3.1.2. Зв'язок форми держави зі стадійністю розвитку цивілізації	113
3.2. СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ДЕРЖАВИ, ІНСТИТУТ ВИЗНАННЯ.....	116
3.2.1. Загальна характеристика елементів держави.....	116
3.2.2. Інститут визнання в теорії міжнародного права ..	123
3.3. СУВЕРЕНІТЕТ І МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ДЕРЖАВИ.....	126
3.3.1. Суверенітет держави.....	126
3.3.2. Міжнародна правосуб'єктність держави	128
3.3.3. Юрисдикція держави	129
3.3.4. Імунітет держави, її представників і державного майна	131
3.4. МІЖНАРОДНЕ Й НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО	134
3.4.1. Розвиток поглядів на співвідношення міжнародного й національного права	134
3.4.2. Способи імплементації норм міжнародного права в національні правові системи	137
3.5. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ.....	139

3.5.1. Загальні питання правонаступництва	139
3.5.2. Конвенційне визначення поняття правонаступництва	141
3.5.3. Правонаступництво держав щодо міжнародних дого- ворів	143
3.5.4. Правонаступництво щодо державної власності....	145
3.5.5. Правонаступництво держав щодо державних архівів	146
3.5.6. Правонаступництво держав щодо державних боргів	146
3.5.7. Застосування принципу “ <i>tabula rasa</i> ” при правонаступництві нових незалежних держав	147
3.5.8. Актуальні питання правонаступництва України ..	148
Розділ 4. ІНСТИТУТ ТЕРИТОРІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	157
4.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ТЕРИТОРІЇ	157
4.1.1. Визначення і зміст інституту території	157
4.1.2. Правовий статус і режими території	158
4.2. ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ І ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН	163
4.2.1. Поняття і юридична природа державної території	163
4.2.2. Склад державної території	166
4.2.3. Територіальні аспекти державного суверенітету	173
4.2.4. Державний кордон	176
4.2.5. Юридичні підстави зміни державної території	179
4.2.6. Територія з перехідним режимом	183
4.3. ТЕРИТОРІЇ З МІЖНАРОДНИМ ПРАВОВИМ РЕЖИМОМ	184
4.3.1. Відкрите море й повітряний простір над ним	184
4.3.2. Дно морів та океанів за межами національної юрисдикції	186
4.3.3. Антарктика	187
4.3.4. Космічний простір	189
4.4. ТЕРИТОРІЇ ЗІ ЗМІШАНИМ РЕЖИМОМ	190
4.4.1. Арктика	191
4.4.2. Міжнародні ріки, протоки та канали	193
Частина II. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН	201
Розділ 5. ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН	202
5.1. ПРЕДМЕТ І ЗМІСТ ПРАВА ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН	202
5.1.1. Поняття права зовнішніх зносин	202
5.1.2. Джерела права зовнішніх зносин	203
5.1.3. Органи зовнішніх зносин держав	206

5.1.4. Політичні та юридичні підстави встановлення зовнішніх зносин	214
5.2. ПРАВО ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ	217
5.2.1. Загальна характеристика дипломатичних представництв.....	217
5.2.2. Функції дипломатичного представництва	221
5.2.3. Порядок призначення голови та членів дипломатичного представництва.....	223
5.2.4. Дипломатичні привілеї та імунітети	228
5.3. КОНСУЛЬСЬКЕ ПРАВО	232
5.3.1. Загальна характеристика консульського права.....	232
5.3.2. Функції консульських установ	234
5.3.3. Встановлення та припинення консульських зносин	239
5.3.4. Консульські привілеї та імунітети	242
5.4. ПРАВО СПЕЦІАЛЬНИХ МІСІЙ	248
5.5. ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	252
Розділ 6. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	257
6.1. ПОНЯТТЯ І ДЖЕРЕЛА ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ.....	257
6.1.1. Загальні положення	257
6.1.2. Кодифікація й джерела права міжнародних договорів.....	258
6.2. ВИДИ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ТА ЇХ СТОРОНИ	260
6.2.1. Види міжнародних договорів	260
6.2.2. Елементи міжнародного договору	264
6.3. ПРОЦЕДУРА УКЛАДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	267
6.4. ДІЯ ДОГОВОРІВ, ЇХНЕ ЗАСТОСУВАННЯ І ТЛУМАЧЕННЯ	277
6.4.1. Дія договору.....	277
6.4.2. Зобов'язання дотримуватися положень договору.....	280
6.4.3. Тлумачення договору.....	282
6.5. НЕДІЙСНІСТЬ, ПРИЗУПИНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ДІЇ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	284
6.5.1. Умови дійсності та недійсності договору.....	284
6.5.2. Припинення або призупинення дії міжнародних договорів.....	286
Розділ 7. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ІНШІ ІНСТИТУЦІОНАЛІ-ЗОВАНІ ФОРМИ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....	290
7.1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІАЛІЗОВАНИХ ФОРМ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА	290
7.1.1. Витоки інституціоналізованих форм міжнародного співробітництва	290

7.1.2. Інституціалізація міжнародних конференцій і міжнародних органів.....	293
7.1.3. Гаазькі Конференції миру 1899 і 1907 років	297
7.1.4. Версальсько-Вашингтонська договірна система	298
7.1.5. Утворення ООН та її системотворчий вплив на міжнародне право і світовий порядок.....	299
7.2. ПРЕДМЕТ І ЗМІСТ ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	304
7.2.1. Загальна характеристика права міжнародних організацій	304
7.2.2. Правові основи діяльності міжнародних організацій	307
7.2.3. Міжнародна правосуб'єктність міжнародних міжурядових організацій	314
7.2.4. Органи міжнародних організацій	324
7.2.5. Постійні представництва держав при міжнародних організаціях	325
7.3. УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА, СИСТЕМА ООН.....	327
7.3.1. Універсалізація міждержавного співробітництва	327
7.3.2. Система ООН	329
Розділ 8. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ	348
8.1. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	348
8.1.1. Визначення обсягу й змісту міжнародно-правової відповідальності	348
8.1.2. Міжнародно-протиправні діяння держав	354
8.1.3. Кодифікація норм міжнародної відповідальності	357
8.2. РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ МИРНОГО ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	366
8.2.1. Історія становлення принципу	366
8.2.2. Юридичний зміст принципу мирного розв'язання спорів	373
8.2.3. Поняття «міжнародний спір».....	376
8.3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ МИРНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ТА ЇХНЄ ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	379
8.3.1. Розв'язання спорів ООН та іншими міжнародними організаціями	380
8.3.2. Засоби мирного врегулювання спорів відповідно до статті 33 Статуту ООН	386

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АСЕАН	– Асоціація південно-східних країн Азії
БАГП	– Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій
ВМО	– Всесвітня метеорологічна організація
ВОІВ	– Всесвітня організація інтелектуальної власності
ВООЗ	– Всесвітня організація охорони здоров'я
ВІПР	– Всесвітня продовольча рада
ВПС	– Всесвітній поштовий союз
ГА ООН	– Генеральна Асамблея ООН
ГАТТ	– Генеральна угода з тарифів і торгівлі
ДНЯЗ	– Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ЕКОСОП	– Економічна та Соціальна Рада (ООН)
ЄЕС	– Європейське економічне співтовариство
ЄС	– Європейський Союз
ІКАО	– Міжнародна організація цивільної авіації
ІМО	– Міжнародна морська організація
КАРИКОМ	– Карибське співтовариство
ЛАД	– Ліга арабських держав
МАГАТЕ	– Міжнародне агентство з атомної енергії
МАР	– Міжнародна асоціація розвитку
МБП	– Міжнародне бюро праці
МБРР	– Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВФ	– Міжнародний валютний фонд
МЕРКОСУР	– Спільний ринок Південного конусу (Митний союз країн Латинської Америки)
МО	– Міжнародна організація
МОП	– Міжнародна організація праці
МСЕ	– Міжнародний союз електрозв'язку
МС ООН	– Міжнародний суд ООН
МТС	– Міжнародний телекомунікаційний союз
МФК	– Міжнародна фінансова корпорація
МФСР	– Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку
МЦУІС	– Міжнародний центр із урегулювання інвестиційних спорів
НАТО	– Організація Північноатлантичного договору
НАФТА	– Північноамериканська зона вільної торгівлі

ПЕРЕДМОВА

У сучасному світі комунікацій і глобалізації кожен студент, отримуючи вищу юридичну освіту й прагнучи поповнити лави вітчизняної еліти, має бути готовим узяти на себе й частину солідарної відповідальності за долю всього людства, стати представником еліти загальносвітової. Адже нині добробут і безпека кожного регіону, держави й народу тісно взаємопов'язані з добробутом усіх інших регіонів, держав і народів планети.

Сучасний глобальний інформаційний світ – явище унікальне й до цього історії невідоме. Глобалізація, з огляду на масштаби історії, розвивається майже миттєво: глобалізоване інформаційне суспільство планети Земля є, як і весь наш Всесвіт, складовою «Великого вибуху», де всі подальші події зумовлені попередніми і розгортаються на порядки швидше, ніж попередні, тобто з прискоренням, яке постійно зростає.

Понад два мільярди років на поверхневій плівці Землі в межах невеличкого порубіжного простору між розсіяною матерією Галактики й кам'яною тверддю планети триває життя, перетворюючи нашу планету на унікальне явище Всесвіту – планету води, повітря й біосфери. І лише близько сорока тисяч років існує на поверхні Землі людина розумна, яка шляхом проб і помилок повинна вибудувати у Всесвіті планету культури, цивілізації й ноосфери – того ж самого порубіжного простору, тільки впорядкованого науково обґрунтованою і врегульованою міжнародним правом діяльністю солідарного світового співтовариства.

За сорок тисяч років свого становлення людство пережило два великих коливання «маятника історії» – дві альтернативні фази, які в діалектиці мають назви «теза» й «антитеза». «Тезою» була перша (верхньопалеолітична) половина історії людства, коли джерелом благ, знань і вмінь для людей були їхні власні (переважно колективні) звитяга й розум.

Друга фаза – «антитеза» – почалася з неолітичної революції, коли людство почало різноманітно розшаровуватися на тих, хто працює, і на тих, що на них працюють. Альтернативність «антитези» щодо «тези» полягала насамперед у тому, що «найпрестижнішим» заняттям людей стало не створення, а накопичення благ, яке здійснювалося, переважно, за рахунок експлуатації людини люди-

ною. Не створюючи блага, але відчужуючи й накопичуючи їх, експлуатація зумовила конфліктність усієї епохи «антитези»: тож основні складові Цивілізації – інститути Держави і Права, власне, й формувалися як засоби більш чи менш ефективного врегулювання цього всюдисущого конфлікту – «війни всіх проти всіх». Експлуатація забезпечувалася й донині забезпечується трьома основними способами: від імені містичних авторитетів і задля служіння їм – тобто релігійними засобами в теократичних суспільствах; за допомогою сили чи погрози силою – тобто військово-політичними засобами в переважній більшості станово-стратифікованих суспільств із панівною військово-силовою верхівкою і, зрештою, за допомогою нечесної торгівлі, лихварства, фінансових махінацій та інших способів нееквівалентного обміну й необґрунтованого збагачення в торгово-фінансових суспільствах.

«Антитеза» розгорталась увесь «цивілізаційний» період і різнопланово й драматично завершується в останні століття, готуючи людство до третьої стадії діалектичної тріади – «синтезу» – тривалого спокійного стану рівноваги між людством і його планетою та гармонією між найважливішими історичними надбаннями людства періодів «тези» й «антитези».

Лібералізм Нового часу – останній етап «антитези» з певними ознаками майбутнього «синтезу», такими як принципи верховенства права й рівності громадян перед законом, ідеї парламентаризму й держави як суспільного договору, громадянське суспільство та інші. Лібералізм зробив «відкритими» окремі регіональні суспільства, об'єднавши їх торгівлею і створивши передумови торгово-фінансової глобалізації. Міжнародне співтовариство лише починає будувати загальнолюдську цивілізацію, спираючись на міжнародне право і, насамперед, на забезпечену Статутом ООН правову основу – принцип суверенної рівності держав.

На межі тисячоліть із завершенням великої фази «антитези» перехід до третьої фази – «синтезу» – лавиноподібно прискорюється. Нині «маятник історії» перебуває на початку руху у зворотному від лібералізму напрямі: виконавши свою місію, той невідворотно поступається якомусь іншому, поки що не усталеному міжнародному суспільному ладу. Яким буде цей новий світопорядок?

Він реально може стати міжнародним правопорядком, у якому представники різних регіональних цивілізацій налагодять конст-

руктивне співробітництво, маючи для цього спільні загальнолюдські цінності, системи знань, комунікацій і, зрештою, спільну систему правил, якою має шанс стати сучасне міжнародне право. Модель такого правопорядку тісно пов'язана з ідеєю ноосфери П. Т. де Шардена і В. І. Вернадського, під якою розуміють поверхню планети, впорядковану солідарною діяльністю людства для соціально комфортного, «екологічно чистого» проживання, з високим «ступенем міцності» на випадок природних і антропогенних криз.

Але це лише один із можливих сценаріїв майбутнього. Таким може стати будь-яка з альтернатив сучасній раціонально організований світовій торгово-фінансовій імперії.

Вибір майбутнього людства на тисячі наступних років нині залежить від спонтанної реакції всього сучасного населення планети на критичні виклики, які воно в цілому не усвідомлює через свою кричущу неосвіченість. Право, як раціонально обґрунтовані правила, є складовою культури Нового часу (Модерну). Сучасна ж (постмодерна) мода полягає в невдоволенні лібералізмом і ліберальним правом, а перші прояви постмодерного «інформаційного суспільства» втілюються переважно в неструктурованому «інформаційному шумі», який зводить нанівець зусилля наук XVII–XX ст., відкидаючи загальний рівень освіченості людства на рівень Середньовіччя.

Тому переважно несвідома спонтанна реакція людства на виклики сучасності може виявитися не «кроком уперед» до ноосфери, а «кроком назад» – до ідеократичних чи (і) мілітаризованих тоталітарних режимів, зокрема й глобального поширення, очолювана, відповідно, релігійно-ідеологічною або (і) військово-силовою верхівкою. Зрозуміло, що такі суспільні порядки не розраховані на верховенство права і взагалі на дію в суспільстві права як системи рішень і правил, спрямованих на забезпечення загальнолюдського спільного блага. Такі порядки не сумісні з започаткованими лібералізмом соціальними інститутами, включно з міжнародним правом, тому при них годі й сподіватися на досягнення останніми зрілості й гармонійності в їхній діяльності.

Сучасне міжнародне співтовариство «тримається купи» переважно завдяки глобальній мережі фінансової залежності. Остання ж, своєю чергою, побудована на переважно фіктивних засадах: рахунки в банках та інші деривативи, що є мірилом залежності, вна-

слідок темпів інфляції, що постійно зростає, можуть бути забезпечені реальними благами лише на третину чи й того менше. Лавиноподібне зростання інфляції становить собою один із проявів загального закону довільного зростання ентропії¹. У фінансовій сфері цей закон зумовлений вибухом необґрунтованих збагачень, що охопили більшість суспільств на межі тисячоліть і здатні досить швидко взагалі девальвувати значення грошей як соціального інституту. Інфляція, своєю чергою, зумовлена більш загальним законом «соціальної ентропії», відповідно до якого в суспільстві за відсутності постійної роботи над збереженням його гуманітарної складової чи, простіше кажучи, його «людськості», відбувається загрозливе зростання невігластва й дикунства.

Носієм же гуманітарної складової суспільства і є його культура в сукупності всіх її складових. Характеристика будь-якої культури – етнічної, регіонально-цивілізаційної чи загальнолюдської – зводиться до чотирьох основних складових: системи цінностей, системи регулювання суспільних відносин, включно з правом; системи знань і мистецтва.

Щира солідарна єдність населення планети не може будуватися лише на раціональних критеріях: для загальнолюдської солідарності необхідно, щоб людина любила людство, пишалася ним, розуміла його унікальність у Всесвіті. Проте солідарне людство – це перспектива, наближення до якої можливе лише в режимі толерантного й мультикультурного «ансамблю» всіх його «малих» і «великих» культур, оскільки надійний і довготривалий порядок у суспільстві забезпечує культура в цілому, а не окремі її складові – репресивно-політичні, релігійні чи будь-які інші.

Гармонійність взаємодії всіх складових культури – запорука добробуту суспільства, системоутворюючим чинником якого відповідна культура виступає. Отже, для власної солідарності людство має гармонійно розвивати всі чотири складові спільної культурної спадщини – шляхом шанобливого й ненав'язливого запозичення найкращих надбань загальнолюдського значення з локальних і регіональних культурних традицій до культури загальнолюдського рівня.

---

¹ Ентропія – показник (міра) хаотичності, який лавиноподібно зростає в системах, де не здійснюється постійна робота з підтримки внутрішньої впорядкованості.

Але ж у якому напрямі слід спрямовувати роботу всіх чотирьох складових культури на всіх рівнях організації міжнародного співтовариства? Такий напрям визначає загальна мета будь-яких соціальних інституцій, чи й узагалі – історії людства. У праці І. Канта «До вічного миру» (1795) переконливо доводиться, що можливості цивілізованого суспільства мають змогу повною мірою розкритися лише за умови тривалого (вічного) миру. У якості ж найважливішої умови такого «вічного миру» філософ проголошує нове ставлення до людини: «Людина не може бути знаряддям – лише метою!». Розуміння людини як мети відповідає й концепції ноосфери Т. де Шардена та В. І. Вернадського: людина розумна з'явилася у Всесвіті, щоб стати мислячим і духовним його началом, тож уся система громадського виховання й відповідні соціальні інститути мають забезпечувати саме такі риси, які б відповідали цій вселенській місії людини.

Презумпція визнання в кожній особі носія високої місії людства є основною умовою гармонійних особистих стосунків і «вічного миру» між народами, який, своєю чергою, дасть змогу найефективніше реалізувати на благо всього людства його спільні духовні й матеріальні ресурси. Виходячи з цього, імперативом діяльності владних і громадських інституцій, включно з правом і культурою загалом, має бути розроблення й підтримання умов, правил і публічних установ, діяльність яких спрямована на недопущення експлуатації, особистої чи колективної деградації людини, обмеження її прав на самореалізацію й розвиток. Будь-яка діяльність, що принижує в людині людину і спричинює руйнування людських якостей, має розглядатися як замах на злочин проти людяності, а в найтяжчих формах має бути визнана міжнародним злочином.

Міжнародне право, таким чином, має розглядатися як система норм і принципів, побудована на раціональних засадах, але в контексті найкращих надбань спільної культурної спадщини людства, і спрямована на надійне й непохитне забезпечення миру на засадах справедливості й загальнолюдської солідарності. З огляду на зазначені вище відрізки часу, упродовж яких на землі утворилося життя і сформувалася цивілізація, час становлення міжнародного права – лише коротка мить. Це останні півстоліття після Другої світової війни, коли міжнародне право отримало свої системні ознаки і, своєю чергою, почало «системотворчо» впливати на всі міжнародні

відносини, формуючи міжнародний правопорядок. Такі системні ознаки забезпечив Статут ООН і його невід’ємна складова – Статут МС ООН. Нормами, що стисло визначають системотворчу роль Статуту, стали його цілі та принципи. Останні згодом були визнані міжнародним співтовариством за імперативні (загальнообов’язкові) норми і відомі як «Основні принципи» міжнародного права. Перший із них – принцип суверенної рівності держав – створив правову основу для міжнародного правопорядку, подібно до того, як принцип рівності громадян перед законом заклав основи громадянського суспільства і правової держави.

Пропонований підручник є першим в Україні підручником із чітко вираженою профільною спеціалізацією навчального закладу, за умови дотримання загального для курсу міжнародного права обов’язкового переліку тем загальної і спеціальної частин. Підручник повністю відповідає навчальній програмі з дисципліни «Міжнародне публічне право». Термін «публічне» в назві означає, що йдеться про міжнародні правила, створені державами для регулювання міждержавних відносин, які в широкому сенсі охоплюють як безпосередні відносини між державами, так і ті відносини, де хоча б однією стороною є міжнародна міжурядова організація, яка сама по собі теж є інституціалізованою формою міждержавних відносин.

Під час вивчення курсу міжнародного публічного права студенти повинні усвідомити, чим міжнародне публічне право відрізняється від міжнародного приватного права і будь-якої національної правової системи. Важливим для розуміння дії міжнародного публічного права є також усвідомлення того, як міжнародне публічне право співвідноситься з ширшим поняттям «міжнародна нормативна система», що охоплює не лише обов’язкові (юридичні) норми, але й ті норми, що формують підґрунтя для права, маючи політичне, моральне, етичне, релігійне, корпоративне та інше походження.

Студенти також ознайомляться з новими неklasичними поглядами на різнорівневі системи міжнародно-правового регулювання, суб’єктами яких визнаються не лише держави й міжнародні організації, але й фізичні та юридичні особи.

У сучасному міжнародному правопорядку інституціалізовані й усталено діють два види правових систем: міжнародне публічне право й національні правові системи. В обох видах систем правила

створює держава як суверен: у міжнародному публічному – спільно з іншими суверенами шляхом «узгодження волі», в національному – одноосібно як законодавець.

Некласичні ж доктрини розроблюють ідею «третього правопорядку» як правової системи, де правила створюють безпосередньо особи. Ця система називається в різних доктринах по-різному: транснаціональне право, нове *lex mercatoria*, нове *jus gentium* тощо і перебуває лише на стадії становлення, відстаючи від доктрини, яка його пропонує з 30-х рр. XX ст.

Другим некласичним напрямком правової науки є усвідомлення специфіки і місця у співвідношенні з інституціолізованими міжнародним публічним і національним правом «четвертого правопорядку» – регіонального права, що наприкінці XX ст. стало об'єктивною реальністю, від якого доктрина відстає, не встигаючи його кваліфікувати належним чином на теоретичному рівні.

Пропонований підручник поповнює низку новаторських навчальних посібників із міжнародного публічного права. У підручнику висвітлюється колективна авторська концепція соціологічно-правового тлумачення й систематизації міжнародного публічного права.

Викладений у підручнику курс адаптовано до модульної системи: кожна з чотирьох частин підручника відповідає окремому змістовому модулю. Дві перші частини: «Основні поняття й категорії міжнародного публічного права» та «Міжнародно-правові основи міждержавних відносин» об'єднано у першому томі; третю – «Міжнародно-правові засади міжнародної безпеки й боротьба з тероризмом» викладено у другому томі, четверту – «Право міжнародного співробітництва й регулювання аерокосмічної діяльності» подано у третьому томі. Отже, традиційну спеціальну частину міжнародного права поділено на два змістових блоки, зорієнтовані на розширене висвітлення специфічних дослідних тем кафедри: «міжнародна безпека й боротьба з тероризмом» і «право міжнародного співробітництва й регулювання аерокосмічної діяльності».

Такі теми як міжнародне антитерористичне право і право охорони всесвітньої культурної спадщини вперше введені в загальний курс міжнародного публічного права.

Підручник зорієнтовано на студентів вищих навчальних закладів, які вивчають міжнародно-правові дисципліни.

Частина I

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ Й КАТЕГОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Розділ 1

ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1. ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.1.1. *Визначення терміна «міжнародне право»*

Термін «міжнародне право» традиційно сприймається як переклад «International Law» (власне «міжнаціональне право»), що застосовується в англomовній літературі на противагу «національному праву» (National Law) і «муніципальному праву» (Municipal Law).

Пріоритет введення терміна «International Law» визнається за Є. Бентамом (Бентхемом), який застосував його у значенні «право між націями» у творі «An Introduction to the Principles of Moral and Legislation» (1780 р.; у якому, з-поміж іншого, під новим на той час терміном «деонтологія» було викладено основи професійної етики юриста).

Англійський філософ по суті просто переклав рідною мовою латинську назву міжнародного права – «jus inter gentes» (право між народами), введене у XVI ст. Ф. Віторія, що було поширене в той час і в англomовній літературі. Тлумачення змісту «International Law» як «права між націями» було природним для Британії – батьківщини однієї з перших буржуазних революцій і концепції держави як «суспільного договору». В англосаксонській правовій доктрині нація й донині розглядається як «колективний законодавець», який утворює правові норми не лише через закон, але й через судові рішення і звичай. Нація, на відміну від народу, є поліетнічним утворенням, об'єднаним спільними економічними й політичними інтересами.

Британська нація тоді саме формувалася як самоврядний суб'єкт міжнародних відносин, розглядаючи державу як продукт політичної активності нації, яка й наділяє державу необхідними владними повноваженнями. Формування нації у великих континентальних західноєвропейських державах (Іспанія, Франція і Німеччина) відбулося пізніше, і роль законодавця залишалася за сильною монархічною владою – тобто не нація, а держава і її уряд були головними акторами міжнародних відносин. Тому І. Кант у своєму творі «Zum ewigen Frieden» («До вічного миру», або як його часто називають «Проект вічного миру», 1795) чітко розрізняє як суб'єкти

міжнародних відносин народи і держави, при цьому розглядаючи німецький еквівалент «International Law» не як закон між народами, а як закон між державами. Отже, з XIX ст. у континентальному праві починає домінувати погляд на міжнародне право як на систему норм і принципів, що регулює міжурядові, міждержавні відносини.

Основою сучасного міжнародного права і сучасного міжнародного правопорядку є юридична рівність усіх держав, закріплена як принцип суверенної рівності держав у п. 1 ст. 2 Статуту ООН, що відкриває перелік принципів, якими керуються Об'єднані Нації.

У «Декларації міжнародно-правових принципів дружби й співробітництва між державами», згідно зі Статутом ООН від 24 жовтня 1970 р., прийнятій через 25 років після набуття чинності Статутом ООН задля розвитку його положень, принципи Статуту ООН було визначено як основні принципи міжнародного права, які стали змістовою основою системи міжнародного права і нормами вищої юридичної сили (нормами *jus cogens* або імперативними нормами) для суб'єктів міжнародного права. Саме на основі цих визначальних принципів будується сучасний міжнародний правопорядок – організована правом універсальна система цивілізованого, очікуваного й прогнозованого співробітництва між народами, інтереси яких представляють держави.

Таким чином, сучасне міжнародне право розглядається як система норм і принципів, що регулюють відносини між юридично рівними суверенними державами з метою забезпечення миру, безпеки і співробітництва між народами.

1.1.2. Концепція «права народів» (*jus gentium*)

Як було зазначено, до Є. Бентама (Бентхема) для визначення міжнародного права доктрина використовувала терміни *jus inter gentes* або *jus gentium*. Проблемність питання полягає в тому, що *jus gentium* (право народів) ще А. Цельзом було віднесено до права, яке регулювало приватноправові відносини «з іноземним елементом», тобто відносини між особами – римлян з іноземцями і між іноземцями (на відміну від *jus civilis*, що регулювало теж приватноправові відносини, але винятково між римськими громадянами).

З іншого боку, французькі юристи-міжнародники вважають що *jus gentium* можна використовувати як аналог терміна «міжна-

родне право», предметом регулювання якого є відносини між державами. Зокрема, Н. К. Дінь і співавтори пишуть, що хоча термін «міжнародне право» й витісняє термін *jus gentium*, останній повністю не зник і дотепер має прихильників, і, хоч перший уживається частіше, обоє вважаються синонімами, здатними замінити один одного.

Але, щоб не допустити плутанини, ці терміни все ж не слід ототожнювати, оскільки в міжнародному праві вони мають різне призначення. Можливо, питання прояснює точка зору французького юриста Л. Рено, який у «Введенні у вивчення міжнародного права» (1879) запропонував розрізняти: теоретичне або раціональне право, яке він розглядав як «право народів», фактично ототожнюючи його з природним правом, і практичне або позитивне право, яке він тлумачив як право, встановлене між державами у їхніх зносинах.

Отже, перша система Л. Рено характеризує весь масив норм, що склався у відносинах між народами – як на міжособистісному рівні, так і на рівні етносів, племен, орд, держав тощо. Ця перша система враховує весь історичний досвід людства й охоплює всі системи та механізми регулювання суспільних відносин. Друга ж система – це система міждержавних домовленостей про правила міждержавної поведінки: саме її розглядають як міжнародне право у вузькому сенсі або як позитивне міжнародне право. Але зрозуміло, що ігнорувати перший масив загального міжнародного права, утворений невизначеною кількістю багаторівневих, різноманітних, мінливих і неструктурованих правил міжнародного співробітництва, що склалися всю історію людства – це все одно, що ігнорувати підводну частину айсберга.

У цьому ж напрямі Ж. Сцель у праці «Нарис про міжнародні права» (1932) задекларував свій намір відродити термін «право народів», але поняття «народи» розглядати не в його вузькому латинському значенні як етноси, а у його сучасному ширшому тлумаченні, охоплюючи всі самоврядні соціально, політично та юридично організовані спільноти: всі ці спільноти (включно з державою) є об'єднаннями індивідуумів різного рівня, і саме індивідууми є носіями суб'єктності, які узгодженим волевиявленням створюють об'єднання різного рівня. У концепції Ж. Сцеля існує єдине багаторівнево структуроване міжнародне співтовариство й одне міжнародне право. Проте, визнаючи

пріоритет єдності міжнародного права, Ж. Сцель визнає необхідність розрізнення в ньому специфіки регулювання приватно-правових і публічно-правових відносин.

Отже, *jus gentium* може стати соціологічно обґрунтованою системою правил регулювання як відносин між державами й іншими спільнотами, так і транскордонних відносин між приватними особами, виходячи з того, що в їхній основі лежить інтерес, право і волевиявлення людини як індивідуума і приватної особи. Ця поки що суто теоретична концептуальна правова система зближується з іншими схожими концепціями: з одного боку, загального права, з іншого – транснаціонального права.

1.1.3. Концепція «загального міжнародного права»

Поняття «загальне право» в різні історичні епохи стосувалося різних наднаціональних правових систем. Як загальне право, зокрема, слугувало: римське (періоду імперії); канонічне й англосаксонське. В усіх випадках загальне право застосовували паралельно з місцевими правовими системами – як норми транскордонної дії (по всій Римській імперії; в усьому християнському світі; в усіх британських колоніях). Компетенція загального й місцевого права завжди була розмежована: зокрема, римське й британське право як право відповідних імперій застосовувалося в усіх випадках, коли стороною був римський чи британський громадянин або коли сторонами були особи, підпорядковані різним місцевим системам права. Внутрішні питання місцевих громад, зазвичай, вирішувалися їхнім місцевим правом, але офіційні представники загального права могли виступати як вища апеляційна чи касаційна інстанція.

Загальне канонічне право вже мало ознаки міжнародного права, оскільки його дія, зазвичай, була забезпечена не військовою силою імперії, а переконанням у потребі застосовувати його норми як взірцеві й найкращі для свого часу, а також доброю волею народів і монархів християнського світу їх дотримуватися: так само за кілька століть до поширення християнства діяло у Південній і Південно-Східній Азії буддійське право, а пізніше – в окремих випадках – і мусульманське право.

Загальне міжнародне право під час свого становлення, вочевидь, мало певні риси й римського, і канонічного, й англосаксонського загального права, оскільки формування його відбувалося під

час колоніальних змагань сильних європейських держав, коли вони розглядали міжнародне право як поширення власного національного права на всі «сфери своїх інтересів».

Але впродовж XIX–XX ст. усвідомлюється міжнародно-правове значення категорії «державний суверенітет» як основи міжнародної правосуб'єктності держави, на якій будується сучасна система міжнародного права: саме рівність суверенних суб'єктів, принаймні теоретично, дає змогу встановлювати однакові (й тому зрозумілі для всіх) правила, покладаючись на дотримання їх. На межі XIX–XX ст. більшість норм і принципів міжнародного права ще не були кодифікованими й існували у формі міжнародної практики чи добрих звичаїв, які формувалися в дусі загальної поваги до ціннісних основ християнської й загальнолюдської моралі та природного права. Саме весь цей масив нормативних приписів різної обов'язковості, ступеня формалізації й видів формального втілення й становив загальне міжнародне право. Отже, загальне право можна розглядати як певний ступінь зрілості того масиву норм, який у попередньому підрозділі був визначений як *jus gentium* (право народів), але, на відміну від *jus gentium*, загальне право – це право переважно міждержавне, хоча й воно регулює окремі зносини держав із приватними особами.

Концепція «загального права» для міжнародних відносин XIX–XX ст. в умовах відсутності або лише становлення цілісності й системності міжнародного права давала змогу – хоча б у загальних рисах – підтримувати його єдність і конструктивний гуманний «дух», поступово і не без суперечностей втілюючи його в «букві» договорів, а також у рішеннях міжнародних арбітражів і судів. До прийняття Статуту ООН, що забезпечив міжнародному праву цілісність і системність, визначивши його цілі й принципи і встановивши (ст. 103) верховенство своїх норм, основним критерієм протиправності дій держави у сфері міжнародних відносин була ознака невідповідності цих дій основам (ідеалам, принципам) загального права. Таким чином концепція вже почала діяти як системоутвірний чинник, обриси якого ще не досить чітко були окреслені формально, але «відчувалися» міжнародним співтовариством, подібно до норм моралі – переважно у випадках невідповідності міжнародної поведінки цим загальним ідеалам.

Якщо у XIX ст. і навіть частково у XX ст. основу «загального міжнародного права» складали міжнародні звичаї, то в сучасному міжнародному праві лавиноподібно зростає відсоток норм договірного права і актів міжнародних організацій. Міжнародне право отримало свою системну єдність завдяки цілям і принципам ООН, які розглядаються як особливі системоутворюючі норми, а також за рахунок докладнішої кодифікації окремих напрямів регулювання міжнародних відносин та їхньої інституціалізації шляхом утворення міжнародних організацій чи інших інституціалізованих форм міжнародного співробітництва. Останні перебирають на себе деталізовану нормотворчість у вигляді резолюцій, рекомендацій та стандартів, що видаються на основі і відповідно до первинних міждержавних домовленостей, зафіксованих у договорах.

Отже, тепер посилання на «загальне міжнародне право» – це посилання на «дух і букву» міжнародного права, у більшості випадків еквівалентне до посилання на «цілі й принципи ООН».

1.1.4. Міжнародне публічне й міжнародне приватне право, концепції транснаціонального права і «lex mercatoria»

Як зазначають Н. К. Дінь і співавтори, визначення «публічне» до міжнародного права додали при французькому перекладі Є. Бентхема, виданого у Швейцарії в 1802 р., а поняття «міжнародне приватне право» почали вживати майже одночасно у США (суддя Верховного Суду Дж. Сторі в праці «Коментар про колізію законів», 1834), Німеччині (Вільгельм Шаффнер, 1841), Франції (Фелікс (Жан Жак Гаспард) у творі «Трактат з міжнародного приватного права», 1843) одночасно з систематизацією й обґрунтуванням відмінностей між публічним і приватним міжнародним правом.

Міжнародне публічне й міжнародне приватне право мають різний предмет регулювання. Предметом регулювання міжнародного публічного права є міждержавні відносини, тобто відносини, де стороною є держава або міждержавна організація. Відносини між державами – це відносини між суверенами, правосуб'єктність яких є абсолютною й рівною, обмеженою рівними суверенітетами інших держав. Суверени створюють інші суб'єкти міжнародного права – міжнародні організації, тому відносини, в яких стороною є міжнародна організація, – це продовження міждержавних відносин.

Предметом регулювання міжнародного приватного права є відносини «з іноземним елементом» між приватними (фізичними та юридичними) особами, які підпорядковуються національним правопорядкам, тобто суверенним державам. При цьому в приватно-правових відносинах «з іноземним елементом» підпорядкування осіб «розщеплюється» між юрисдикціями двох або й більше різних національних правопорядків, від чого виникає конкуренція їх – «колізія законів». Для регулювання таких відносин з «іноземним елементом» національні законодавці для своїх національних правових систем видають комплекс норм-диспетчерів або колізійних норм, які визначають, яке національне право слід застосовувати в конкретних правовідносинах з «іноземним елементом», коли конкурують дві або більше національні правові системи. Видаючи закон про міжнародне приватне право з системою колізійних норм, держава діє як суверен, що, маючи абсолютну (в ідеалі) територіальну юрисдикцію, добровільно погоджується на те, що певні відносини на її території регулюватимуться законом іншої держави, і «відсилає» своїми колізійними нормами до того чи іншого іноземного закону, тобто до його матеріальних норм, що вирішать справу по суті.

Доктринально розроблені колізійні правила не є довільним продуктом кожного національного законодавця. Вони є наслідком спільної правової традиції й існували в різних формах – звичаї, доктрині, системі спеціальних міжнародних угод із питань міжнародного приватного права (спеціальні системи Брюссельських і Гаазьких конвенцій). Але кожна держава як суверен має власним актом увести ці міжнародні чи транснаціональні норми в національне «правове поле». У випадках, коли держави укладають міжнародні договори щодо того, як вони своїм законодавством регулюватимуть приватноправові відносини з «іноземним елементом», розмивається ідеальний і умоглядний поділ сфер регулювання між двома системами права: міжнародним публічним і міжнародним приватним. Адже, коли питання, які за своєю природою належать до приватного права (відносини між особами), вирішуються угодами між державами, слід визнати, що міжнародне публічне право втручається у сферу дії міжнародного приватного права.

Не прояснює ситуацію й визначення Постійної палати міжнародного правосуддя: «...норми міжнародного приватного права є складовою внутрішньодержавного права, за винятком тих випадків, коли

вони введені міжнародними угодами або звичаями й, отже, мають характер міжнародного права». Однак те, що міжнародне приватне право визначене як «частково національне, частково міжнародне», не слід вважати проблемним винятком. Адже будь-яка правова система – національна чи універсальна система міжнародного права, регіональні, релігійні, спеціальні правові системи – всі вони є системами відкритими: не втрачаючи своєї цілісності, вони обмінюються (в даному випадку правовими нормами) з «середовищем», тобто між собою. Тому норма може пройти довгий шлях. Наприклад, спочатку вона існувала як торговий звичай, потім, з огляду на її важливість, була кодифікована у відомій правовій системі, скажімо, у французькому «Ордонансі про торгівлю» 1673 р., потім стала нормою спеціальної угоди з питань міжнародної торгівлі, а тоді внаслідок ратифікації відповідної угоди, увійшла в національне законодавство всіх країн, які цю угоду ратифікували.

Отже, незважаючи на те, що норми міжнародного приватного права можуть утворюватися як національним законодавством, так і міждержавними домовленостями, внаслідок того, що приватні особи підпорядковані юрисдикції держави, міжнародне приватне право, яке регулює їхні відносини, слід розглядати як складову національного права, створену для регулювання приватноправових відносин з «іноземним елементом».

Визнання приналежності міжнародного публічного й міжнародного приватного права до концептуально різних правових систем властиве позитивістській правовій науці, непорушно дотримується нею і закріплене в навчальних програмах. При цьому, коли вживається термін «міжнародне право», то завжди йдеться про міжнародне публічне право і ніколи про міжнародне приватне право, яке вживається зі своїм визначенням «приватне».

Однак практика міжнародного життя випереджає теорію міжнародного права. Приватні особи все частіше вступають у договірні відносини з державами, і за своїм обсягом ці відносини нелінійно зростають, вимагаючи спеціального врегулювання. Зазвичай держава, коли вона виступає як «господарючий суб'єкт», а не суверен, відмовляється від своїх прерогатив суверена й підпорядковується приватноправовим відносинам, де виступає як рівний партнер. Проте це – добровільна відмова, і в будь-який момент держава може повести себе як суверен – привілейований суб'єкт щодо приватних осіб під її юрисдикцією, чим

можуть бути порушені як інтерес, так і права несuverенних партнерів. З іншого боку, фінансово могутні приватні особи і їхні неурядові асоціації, виступаючи кредиторами (інвесторами) держав, впливають на уряди держав-боржників, висуваючи певні умови як гарантії своєї фінансової безпеки, і цей вплив наближається до публічно-політичного. З огляду на такий взаємний вплив, зростає потреба прозорого міжнародно-правового регулювання його, що вимагає трансформації міжнародного права при збереженні його корисних надбань і уникненні надмірної невизначеності.

У пошуку шляхів трансформації сучасна доктрина виділяє, крім двох чітко ідентифікованих категорій правових систем сучасності: міжнародного публічного права й національного права (включно з міжнародним приватним правом), ще й транснаціональне право, призначене регулювати відносини між приватними особами безпосередньо, а не через національне законодавство. Це концептуально визначене транснаціональне право в різних авторів має різні назви та різний обсяг дії, але, переважно, це власне транснаціональне право, що охоплює транснаціональні приватно-правові відносини у найширшому обсязі їх, і звужений його варіант – міжнародне торговельне право або «*Lex mercatoria*».

Концепцію «транснаціонального права» висунув Ф. Джессеп: воно, на його думку, призначене регулювати переважно економічні відносини, поєднуючи норми як публічного, так і приватного міжнародного права. Концепція поширюється на внутрішнє право «міжнародного значення» й правові транснаціональні відносини між приватними особами: весь цей комплекс норм міжнародного значення – незалежно від їхнього походження – є «транснаціональним правом». Це поняття, однак, розглядається переважно як право ТНК у їхніх зносинах між собою й іншими суб'єктами. У цьому сенсі поняття «*Transnational Law*» може виступати як синонім поняття «*Lex mercatoria*», про яке можна сказати, що воно є більш наближеним до реальності завдяки тому, що в певні історичні періоди «*Lex mercatoria*» була транснаціональним звичаєвим правом корпорації торговців, які створювали «правила без кордонів і для себе самих» подібно до того, як це роблять сучасні держави в міжнародному публічному праві. З таким методом регулювання (узвичаєна практика, а не воля законодавця, як у національному праві) і при несuverенному статусі суб'єктів, транснаціональне право і

«Lex mercatoria» розглядаються як модель «третього правопорядку», відмінну і від міжнародного публічного права, і від національних правових систем.

1.2. СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА Й ІНШІ НОРМАТИВНІ СИСТЕМИ

Сучасна доктрина, розкриваючи поняття «система міжнародного права», виділяє переважно ознаки статичної системи, зосереджуючись, власне, на структурних елементах системи міжнародного права: нормах та інститутах, підгалузях і галузях міжнародного права. Уявлення про статику системи міжнародного права як композицію відповідних асоціацій (інститутів, підгалузей і галузей) у тому чи іншому курсі дисципліни МП можна отримати, подивившись зміст будь-якого підручника з МП. Динаміка ж цієї дисципліни стає очевидною, коли порівняти підбірку тем курсу в підручниках різних авторів. Така «динаміка» є свідченням стихійних процесів пошуку критеріїв більш адекватної сучасної систематизації, яка б об'єктивно усунула різнобій в інтерпретації системних характеристик і структури міжнародного права. В цьому підрозділі представлено спробу систематизувати такі динамічні характеристики. Структурні ж елементи системи МП визначено у третьому підрозділі.

1.2.1. Рівні суспільних відносин світового співтовариства і рівні систем регулювання їх

Будь-якому суспільству необхідне право, водночас, будь-яке право є формою організованого життя суспільства. Тому суспільства є соціально-правовими системами – соціальними системами, організованими правом. Римський вислів *ubi societas, ibi jus* (де є суспільство, там є право) відтворює давність і фундаментальність цього положення і підтверджує його важливість для суспільства тисячолітньою гегемонією Риму, в основі якої лежала пошана римлян до права.

Зрозуміло, що право тут тлумачиться в широкому сенсі, включно з усіма обов'язковими для римлян правилами життя, які вони шанували неподільно й у гармонії, не протиставляючи закон і мораль, звичай і релігію. Такі протиставлення лише послаблюють суспільство, призводячи до сумновідомих соціальних збочень: анти-

гуманної й бездуховної релігії, аморальних і несправедливих законів, протиправної діяльності правоохоронних органів тощо. Сучасне «соціологічне» праворозуміння, виходячи з того, що основою суспільного блага є відкритість і гармонійне взаємозбагачення всіх систем регулювання суспільних відносин, а не протиставлення їх, розглядає право як органічну складову цілісного масиву соціальних норм.

Усі соціально-організуючі начала суспільства в найширшому сенсі їх об'єднані в понятті «культура», яка в єдності чотирьох її складових: системи цінностей, системи знань, системи регулювання суспільних відносин і мистецтва – виступає системотвірним чинником соціальних систем. Ці складові тісно взаємопов'язані, оскільки культура кожного суспільства, кожної цивілізації – це віками гармонізоване різноманіття безлічі елементів сукупного історичного досвіду кожного народу. Отже, характеристика права й інших систем регулювання суспільних відносин органічно пов'язані з іншими складовими культури – системою цінностей, системою отримання, зберігання й передавання знань, підсвідомими формами відчуття гармонії, що проявляються у мистецтві. Це, з-поміж іншого, означає, що при свідомому виборі суспільством важливих соціальних реформ, усі складові культури повинні змінюватися узгоджено: не можна, зокрема, очікувати, що держава стане правовою й некорумпованою, коли репресивність і корумпованість лишається у свідомості, мотиваціях і методах діяльності безлічі установ і осіб – як у приватних, так і в публічних відносинах.

Соціологічний підхід опирається на те, що всі правові норми створюються самим суспільством – на відміну від позитивістського (або етатистського чи аналітичного) тлумачення природи права, яке отожднює право з «волею законодавця», а засобом забезпечення виконання правових норм визнає державний примус. Соціологічне праворозуміння розглядає право як справедливість і впорядкованість, що реально існує у відносинах між суб'єктами, очікується ними і підтримується їхньою свідомою і відповідальною поведінкою в повсякденних реаліях життя. Численні приклади сучасності переконливо свідчать, що особа, яка протистоїть не будь-якій несправедливості, а лише тій, від якої страждає особисто, позбавляє себе і своє суспільство самої можливості панування справедливості.

Соціологічний підхід демонструє умовність чіткого розмежування (часто лише теоретичного) правових норм та інших соціальних норм. Правовий характер соціальних норм зумовлюється лише визнанням обов'язковості їх для себе членами цієї спільноти. Таким чином, межу між соціальними й правовими нормами потрібно визначати в кожному конкретному випадку, шукаючи на кожному рівні суспільних відносин, у кожному національному правопорядку специфічне втілення основного критерію «юридичності» норми – її обов'язковості для суб'єктів, на яких вона поширюється.

Соціологічний підхід висуває ще одну важливу умову, яка просто не потрапляє в поле зору позитивістського праворозуміння: наявність з боку суб'єктів, на яких поширюється дія норми, свідомої переконаності в необхідності й розумності вважати ту чи іншу норму обов'язковою. Соціологічне розуміння права не визнає субординації й наявності привілейованих суб'єктів, виходячи з повної юридичної рівності їх, за відсутності примусу. Суб'єкти права мають свідомо приймати обов'язкові для себе рішення й правила – для того, щоб потім відповідально їх виконувати.

Такий підхід радикально розриває зв'язок права з примусом і погрозою як основними засобами забезпечення виконання приписів у етатиському (позитивістському, аналітичному) праворозумінні. Натомість основним засобом забезпечення виконання приписів у соціологічному підході є свідомість вибору і відповідальність за власний вибір. Це, своєю чергою, вимагає «упередженої» віри в найкращі якості людини й поваги до людини в кожній особі – в усіх суспільних відносинах і системах регулювання їх. А утвердження й домінування в суспільствах цієї загалом малоймовірної мотивації соціальної поведінки може забезпечити лише належний рівень культури в гармонії усіх її складових.

Сучасне людство становить собою соціальну систему планетарного рівня, яка складається з регіональних суспільств (або регіональних цивілізацій), держав, націй, релігійних спільнот, етносів, територіальних громад, кланів, родів і родин – тобто більш чи менш організованих соціальних систем різного рівня. Кожен рівень в ідеалі має власний комплекс соціальних норм або систему права в широкому його розумінні. Таке різноманіття потенційно небезпечне колізіями (неузгодженостями) між системами права різного рівня. Але якщо це різноманіття гармонізоване, то воно може стати не

альтернативою, а більш гнучким і адекватним варіантом єдності «загальнолюдського» права – оскільки буде підпорядковане єдиним цілям і принципам. Г. Кельзен вже зробив спробу підпорядкувати все право єдиній нормі вищої юридичної сили. Але такою нормою він обрав спеціальну норму (*pacta sunt servanda* – «договори мають дотримуватися»), тому план Г. Кельзена не спрацював. «Вища норма» не може бути спеціальною, вона має бути найбільш загальною, аксіологічною, тобто відповідати сенсу появи на Землі й у Всесвіті людини розумної. Ця норма може бути сформульована не єдиним способом, але поки що для її вираження найкраще підходить максима І. Канта: «Людина не повинна бути знаряддям – лише метою».

Відповідність соціально-правових систем кожного рівня цьому принципу, підпорядкування їхньої діяльності мотивації, визначеній максимою І. Канта, стримує зростання в суспільствах стихійних руйнівних начал. Усі соціально-правові системи – від родини до людства в цілому – повинні будуватися в тому малоймовірному, але високогармонійному режимі, який максимально забезпечуватиме розвиток у кожній особистості рис, що відповідатимуть високій місії людства; кожна особа в собі чи будь-якій іншій особі повинна шанувати й підносити людину, уникаючи всього, що її принижує. Відповідно, й система захисту прав людини має відстоювати саме права людини, відокремлюючи їх від «прав», що посилюють в людині «тваринну» її складову. Підтримка в суспільстві достойного ставлення до людини є основною метою й призначенням культури в усьому її різноманітті, включно з правовими засобами регулювання суспільних відносин.

1.2.2. Міжнародне право як відкрита динамічна концептуальна деонтологічна система

Сучасне міжнародне право є складною відкритою динамічною системою. Відкритість системи – це її здатність до обміну (речовиною, енергією, інформацією) з навколишнім середовищем – за умови збереження переваги внутрішньої впорядкованості над зовнішньою. Всі правові системи обмінюються між собою правовими нормами й досвідом створення і застосування їх: зокрема, міжнародне право будується на найкращих нормах і принципах, що існували у звичаях різних народів і правових системах їхніх держав, у

творах видатних юристів і судових рішеннях. Своєю чергою, наслідком ратифікації чи інших способів надання державами згоди на обов'язковість для них міжнародних угод є введення міжнародно-правових норм у відкриту національну правову систему держави-члена договору.

Але без дотримання «правильних параметрів» обміну система втрачає цілісність і розпадається: щоб такого не сталося, система має перебувати в стані «динамічної рівноваги» – дозованого залучення з довілля ресурсу і вчасного видалення продуктів метаболізму. Цілісність і динамічна рівновага правових систем також має забезпечуватися дозованим і свідомим залученням норм з інших правових систем і вчасним позбавленням від норм, що стали продуктом «соціального метаболізму» – корупції, лобіювання, політичних, ідеологічних та інших антисоціальних і дискримінаційних явищ.

Як складова культури міжнародне право є системою концептуальною. Концептуальні системи – це наділені системною цілісністю ідеальні віртуальні моделі, які суб'єкт дослідження (тобто ми – як людство, окремі його спільноти й індивіди) формує в процесі взаємодії з об'єктивною реальністю і які суб'єктивно відображають певні її характеристики. Концептуальна система є відносно автономною відкритою динамічною системою, що формується представниками конкретного суспільства, але потім може існувати й після загибелі останнього, впливаючи на інші суспільства. Так сталося, наприклад, із давньогрецькими міфами, римським правом чи світовими релігіями. Культура й окремі її складові – парадигми, вчення, концепції, теорії, релігії й ідеології – також є концептуальними системами.

Як складова систем регулювання суспільних відносин міжнародне право є системою деонтологічною. Концептуальні системи в різних співвідношеннях містять онтологічну й деонтологічну складову. Онтологічні або дескриптивні знання – це ті знання, що описують буття «як воно є» й намагаються якнайдокладніше висвітлювати відповідне питання. Деонтологічні (прескриптивні) знання відповідають на питання «як має бути?». Правові системи містять переважно деонтологічні знання, які є правилами безпосереднього впливу на об'єктивну реальність, а онтологічні (правові, соціологічні та ін.) знання забезпечують, щоб такий вплив не здійснювався довільно, «навмання». Отже, адекватність колективної поведінки суспільства,

зовнішніх і внутрішніх викликів забезпечується ефективною взаємодією системи регулювання суспільних відносин (переважно деонтологічних) із системою знань (переважно онтологічних).

Системи регулювання суспільних відносин у різних співвідношеннях містять нормативні й оперативні складові. Динаміка їхньої взаємодії як мінімум дворівнева: з одного боку – поступальний історичний розвиток нормативних систем є наслідком узагальненого й систематизованого досвіду оперативного регулювання; з іншого – в межах кожного етапу такого поступу нормативні системи є консервативною, усталеною основою для варіативного й оперативного реагування. Оперативні системи – як системи прямого й швидкого управління – охоплюють засоби безпосередніх відгуків на різноманіття викликів об’єктивної реальності у сфері їхньої компетенції. «Істотно оперативними» є: Рада Безпеки ООН, інші міжнародні організації, військо, антитерористичні підрозділи, поліція, бюро політичних партій, екіпажі великих транспортних засобів, служби рятувального чи технічного призначення тощо. Специфічну оперативно-нормативну систему складають суди, частина з яких історично відокремилася від військово-адміністративних систем управління, й у яких одночасно розв’язується конкретна конфліктна ситуація і відбувається створення норм – як нормативних формул узагальненого досвіду.

Хоч оперативне управління має ґрунтуватися на усталеній нормативній системі, керуючись нею й застосовуючи її, проте необхідність оперативного реагування на конкретні явища об’єктивної реальності вимагає спеціальних норм (професійного вишколу, професійної етики, оперативних повноважень тощо), які покладають на уповноважену особу право й обов’язок на власний розсуд ефективно реагувати на ситуацію в межах приписів загально-нормативного характеру. В цьому підручнику специфіку оперативного регулювання буде розглянуто в частині третій, присвяченій питанням міжнародної безпеки й боротьби з тероризмом.

1.2.3. Надсистемні зв’язки міжнародного права

Міжнародне право є формою організації міжнародних відносин, але не лише воно організує й регулює відносини між державами. Міжнародне право є складовою (підсистемою) системи соціальних норм міжнародного рівня (геосоціальних норм) або міжна-

родної нормативної системи, яка охоплює всі норми регулювання міжнародних суспільних (геосоціальних) відносин.

Доктрина розрізняє матеріальні й формальні джерела міжнародного права (про останні йтиметься далі). Матеріальні джерела у вузькому сенсі утворюють соціологічну основу міжнародних норм, у широкому ж розумінні – це весь комплекс умов формування культури і права як її складової, включно з: географічними, історичними, етнокультурними, економічними, політичними, ідеологічними, психологічними та іншими законами. Н. К. Дінь і співавтори справедливо відзначають мінливість наукової думки про співвідношення матеріальних і формальних джерел. Так, оскільки засновники міжнародного права були більше моралістами чи політиками, ніж юристами, то вони намагалися зробити це новостворюване право відповідним до ідеалів миру і цивілізації; класичні доктрини, спрямовані на забезпечення стабільності міжнародних відносин і максимально можливе дотримання норм міжнародного права, зосередилися на формальних джерелах і обґрунтуванні їхньої обов'язкової сили для суб'єктів міжнародних відносин. Сучасна ж епоха характеризується спробами синтезувати обидві ці можливості – об'єднати загальнокультурне (філософське) спрямування дії міжнародного права і його формальну визначеність, «відшліфовану» позитивістським періодом розвитку.

Формальні джерела права дають міжнародним соціальним нормам (міжнародній нормативній системі) позитивне втілення, тоді як матеріальні джерела спрямовують розвиток позитивного права, коригуючи цілі й змістове наповнення позитивного права. Безумовно, має місце і зворотний зв'язок: позитивне право, як найбільш контрольоване волею суверенних суб'єктів явище культури, здатне цілеспрямовано впливати на всі інші відносно «стихийні» її складові, а при «соціабельній»¹ мотивації правотворчої діяльності право здатне організовано змінювати суспільство на краще, обираючи й закріплюючи з усіх його закономірно можливих складових найліпші для його розвитку й добробуту.

---

¹ «Соціабельне право» – термін, запропонований Є. Гурвичем, для позначення права, орієнтованого «на суспільне благо» – на відміну від права як правил змагання індивідуальних інтересів, яким є ліберальне право.

Отже, міжнародна нормативна система існує як комплекс більш чи менш визначених соціальних норм, що регулюють і впорядковують міжнародні відносини. Вона є частково реальною, частково віртуальною, оскільки перебуває в процесі динамічного розвитку, і з другої половини XX ст. цей розвиток підпорядковано цілям і принципам Статуту ООН.

Усі складові міжнародної нормативної системи становлять собою певні системи ідеалів, моделей, стандартів, правил та ін., що так чи інакше стосуються міждержавних відносин. Відповідно до концепції «дворівневості права» Р. Ієринга всі міжнародні соціальні норми можна умовно розбити на дві великі групи. До першої групи належать моделі соціальної організації суспільства, загальні правила життя, які можна схарактеризувати як ціннісні орієнтири: це морально-релігійні заповіді, правила етики, більш чи менш реалістичні моделі суспільного ладу, а у сфері юриспруденції – ідеали й принципи природного права (філософії справедливості). До другої групи належать засоби захисту цих цінностей – норми-правила, що регулюють різноманітні суспільні відносини.

Міжнародна нормативна система охоплює як підсистеми релігійні, моральні, політичні та юридичні норми міжнародного характеру. Юридичні норми складають основу міжнародного права – особливої нормативної системи, яка відрізняється від інших міжнародних нормативних систем обов'язковим характером своїх норм.

Як зазначалося вище, соціологічна доктрина праворозуміння розглядає право як продукт стихійного формування самими членами спільноти правил поведінки для самих себе, за умови, що ці члени розглядають встановлені ними норми як обов'язкові для себе. Отже, з точки зору соціологічного праворозуміння основою права завжди є звичай: але в приватноправових відносинах це звичай, сформований практикою і «системою розумних (виправданих) очікувань» осіб, а на рівні міждержавних відносин – практикою співробітництва держав.

Юридичний позитивізм розглядає національне право винятково як волевиявлення законодавця, а міжнародне – як узгоджене волевиявлення законодавців. Не важко побачити, що на рівні міжнародного права соціологічне й позитивістське праворозуміння не мають істотних розбіжностей. «Узгодження волі» ближче до стихійного формування «обов'язкових для самих себе правил», ніж

«продиктований згори» припис, обов'язковість якого підтримується примусом. Нагадаймо, що й римське республіканське поняття «Lex», яке стало у європейських народів синонімом поняття «закон», а під час правління абсолютних монархій ототожнювалося з волею законодавця, спершу означало рішення народних зборів, тобто спільне волевиявлення римських громадян, яке й розглядалося як закон, норма, наділена вищою юридичною силою. Гуго Гроцій розрізняв власне право як продовження природного права і звичаю й систему державних приписів, зумовлених здійсненням владних повноважень. Отже, можна визнати, що міжнародна нормативна система має в основі «практику життя» з орієнтирами на природне право – тобто звичай у широкому сенсі цього поняття, про що вже згадувалося під час характеризувannya поняття загального міжнародного права. Схарактеризуємо коротко основні складові міжнародної нормативної системи.

Міжнародний звичай – це міжнародна норма, що формується безпосередньо в процесі відносин між державами й підтверджується тривалою практикою. Міжнародний звичай може бути як правовим, так і неправовим – тоді він розглядається як політичний або моральний і є міжнародною соціальною нормою. Міжнародний звичай не буде правовим, якщо не розглядатиметься державами як обов'язковий до виконання. Звичай, за яким визнана обов'язковість його виконання – тобто його юридична сила – стає звичаєвою нормою міжнародного права. Неправовий же міжнародний звичай важко відрізнити від правил міжнародної ввічливості (міжнародного етикету), данини традиції та інших міжнародних правил «неюридичної» сили.

Міжнародна ввічливість. Це правила етикету, доброзичливості, коректності, стриманості, уваги, взаємоповаги учасників міжнародного спілкування. Недотримання норм ввічливості може викликати відповідну реакцію, зазвичай у формі протесту, але застосовуються й інші відповідні заходи. Як відомо, реторсія може полягати в адекватній реакції на недружні, хоча й не протиправні дії – у формі непряму звичайних норм міжнародної ввічливості.

Традиція. Коли певного правила дотримуються тривалий час, то воно перетворюється на звичай або традицію й тоді вважається правильним його дотримуватися й неправильним – відхилятися від нього. Римське право приписує дотримуватися традиції (mos), а до-

тримання традиції розглядає як мораль (поняття, похідне від «mos»). У давньокитайському праві традиційні норми «лі» охоронялися системою найжорстокіших покарань, кваліфікуючись як «десять злодіянь», що спрямовані на «підрив основ».

Політичні норми й міжнародне право. Політичні норми, подібно до правових, існують як у «писаному» вигляді – в спільних заявах, комюніке, так і у формі «неписаних норм» – політичних звичаїв, «правил гри», «джентльменських угод» тощо. За своєю природою політичні норми є узгодженою волею держав чи їхніх офіційних представників, і в цьому сенсі мають таке саме походження, що й норми міжнародного права. Від останніх вони відрізняються тим, що, погодивши зміст правила, держави не надали їм юридичної, тобто загальнообов'язкової сили. Санкції під час порушення політичної норми полягають у негативній політичній реакції держав на порушення цих норм. Держава-порушник може бути позбавлена можливості користуватися благами, що випливають із членства у відповідній геополітичній системі.

Зв'язок політичних і правових норм є взаємним. Систематизація сучасного МП завдяки його універсалізації під егідою ООН, кодифікації й інституціалізації МП, забезпечує відповідність політичних норм міжнародно-правовим: норми міжнародного права коригують зміст політичних норм із точки зору відповідності їх «загальному міжнародному праву», Статуту ООН, його цілям і принципам. Ці формально означені критерії – взаємопов'язані як такі, що утворюють системну єдність міжнародного права: по-перше, за рахунок його відкритості та постійного збагачення, а, по-друге, завдяки механізмам «сортування всіх надходжень» на відповідність щодо основного системотворчого чинника, який втілюється і в загальноправових принципах, і в цілях та принципах ООН, і у вищій цілі права як системи забезпечення справедливості суспільних відносин. Якщо політична ідея чи дія суперечить міжнародному праву, вона теоретично не може стати нормою.

З іншого боку, правові норми створюються з урахуванням політичних норм, а часто й шляхом трансформації з політичних норм на міжнародно-правові. В реальних міжнародних відносинах на основі формальних ознак часто навіть неможливо визначити, чи є норма міжнародно-політичною, чи міжнародно-правовою. Саме по собі джерело конкретної норми може по формі не відповідати

значимості цієї норми, тож норма, з'явившись як політична у відповідному джерелі (наприклад, геополітичній доктрині, комюніке, ноті), може набути юридичної сили й стати міжнародно-правовою, як це стало, скажімо, з десятима основними принципами МП, систематизованими й відредагованими в Підсумковому Гельсінському акті 1975 р., який формально є політичним багатостороннім актом недоговірного характеру.

Організаційні норми. Організаційні норми – це норми внутрішнього права міжнародних організацій (далі МО). Інституціалізація міжнародного права в процесі виникнення численних міжнародних органів і організацій викликала необхідність створення значного масиву норм і принципів регулювання діяльності цих органів. Доктрина виділяє такі норми в окремий масив організаційних або адміністративних норм. Подальша уніфікація й кодифікація їх – справа майбутнього, переважна більшість їх містяться в регламентах і спеціальних рішеннях самих МО, що видаються для регулювання внутрішніх питань діяльності цих організацій. Вони відрізняються від норм, що містяться в резолюціях МО і спрямовані на регулювання міждержавних відносин у тій сфері, заради регулювання й інституціалізації якої міжнародна організація була створена. Останні мають переважно рекомендаційний характер.

1.2.4. Основні відмінності систем міжнародного й національного права

Від національного права міжнародне відрізняється такими ознаками:

1. *Суб'єкти* міжнародного права – це самостійні політико-правові утворення, наділені правами й обов'язками, що впливають із МП, а також можливостями їх реалізовувати, насамперед – створювати норми МП. При цьому первинні, суверенні суб'єкти МП, якими є лише держави, спільним волевиявленням створюють похідні (несуверенні) суб'єкти МП – міжнародні організації, яким делегуються обмежені функціональні повноваження.

У національному праві держава є привілейованим суб'єктом – законодавцем, під юрисдикцією якого перебувають особи, речі та юридичні факти, що мають місце в межах території держави, а в окремих випадках – і за її межами (екстериторіально).

2. *Предмет* міжнародного права – це те, на регулювання чого спрямовані норми міжнародного права, тобто міждержавні відносини. Тільки норми міжнародного права безпосередньо регулюють відносини між державами та міжнародними організаціями: відносини між приватними особами (які, нагадаємо, знаходяться під юрисдикцією держави, а при наявності «іноземного елементу» – двох чи більше держав) норми міжнародного права безпосередньо не регулюють, оскільки для такого регулювання держава повинна ввести (імплементувати) ці норми в національне законодавство.

3. *Об'єкт* міжнародно-правових відносин – усе те, із приводу чого сторони вступають у ці правовідносини, зокрема: матеріальні чи нематеріальні блага (наприклад, ресурси континентального шельфу, повітряний простір, права людини тощо), а також дії чи утримання від дій (скажімо, забруднення довкілля, підтримка МВФ, введення ставок ввізного мита тощо).

4. *Основний метод регулювання* в МП – метод координації або узгодженого волевиявлення, на відміну від національного права, через яке держава діє «приписом і примусом».

5. *Нормотворчість, природа юридичної сили норм.* Для норм міжнародного права є різні джерела, але переважно це узгодження волі держав (договори), акти міжнародних організацій і сама практика міждержавного співробітництва (звичай). При цьому немає ніякої вищої влади (законодавця), який би видавав «приписи згори». Норми ж національного права створює для «непривілейованих» суб'єктів (підпорядкованих юрисдикції держави фізичних та юридичних осіб, установ, органів, територіальних громад тощо) саме такий «привілейований» суб'єкт – законодавець (тобто держава в особі її відповідних органів).

Юридично обов'язкова сила є необхідною якістю права, зокрема й міжнародного права: регулювання відносин між державами забезпечується визначальним для права способом – шляхом надання нормам обов'язкової сили. Але, як зазначено вище, природа цієї «обов'язковості» в національному праві й міжнародному – різна.

Причому існують принаймні три точки зору на природу юридичної сили норм МП. Школа природного права бачить джерело обов'язкової сили в законах природи, в людському розумі і т. д.

«Міжнародно-правовий нігілізм» узагалі заперечує наявність юридичної сили в нормах міжнародного права, жорстко пов'язуючи юридичну силу (обов'язковість) лише з можливістю примусу, допустимою лише в національному законодавстві. Позитивізм джерелом обов'язкової сили міжнародного права вважає спільну узгоджену волю суверенних держав, і ця точка зору домінує.

Відповідно до позитивістської точки зору державу як суверена теоретично ніхто не може змусити виконувати будь-які зобов'язання. Держава добровільно зв'язує себе міжнародними зобов'язаннями, здійснюючи це в різних формах. Підписуючи міжнародний договір і видаючи односторонні акти, держава це робить явно, відповідно до міжнародного звичаю – це може бути «мовчазна згода» держав, а саме – відсутність прямої заяви про невизнання обов'язковості міжнародно-звичаєвої норми. В таких випадках ще застосовують римський вислів *erga omnes* (стосовно всіх), яким визначають загальновизнаність звичаєвої норми; визнання ж норми як обов'язкової, тобто правової – визначається як *opinio iuris*.

Опосередковано державна воля також виявляється в рішеннях МО, яким держави делегують певні повноваження для виконання цілей відповідної МО.

Узгоджена воля держав надає юридично обов'язкової сили не лише окремій нормі, але й договору в цілому, а також у цілому міжнародному праву. Це закріплено зокрема в принципі добросовісного виконання зобов'язань із міжнародного права. Тут міжнародне право розглядається як єдиний масив загального міжнародного права. Як зазначалося вище, посиленням на загальне міжнародне право визначають неправомірність дій держави, коли не можна (чи не настільки важливо) вказати на конкретну порушену норму МП, а можливо (чи важливо) зауважити в діях держави-порушниці невідповідність «духу», тобто ідеалам і принципам міжнародного права в цілому. Як зазначалося, для сучасного МП таким критерієм може бути невідповідність дій держави цілям і принципам ООН.

Таким чином, акт волевиявлення з боку держави має місце під час створення правових норм як міжнародного, так і національного права, але для створення норм МП – це узгоджене спільне волевиявлення кількох юридично рівноправних суверенних суб'єктів,

тоді як акт національного законодавства – це правила, «приписані згори» волевиявленням єдиного законодавця, під юрисдикцією якого перебуває територія держави та її населення. З урахуванням динаміки теоретичного правознавства можна виділити такі основні відмінності міжнародного й національного права (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Відмінності міжнародного й національного права

Критерії	Система права	
	Міжнародне право	Національне право
Предмет регулювання	Міждержавні відносини	Відносини під юрисдикцією держави
Суб'єкти правотворення	Держави й міжнародні організації	Законодавчі та інші органи держави
Суб'єкти правозастосування	Держави і міжнародні організації	Судові, виконавчі, місцеві органи держави
Суб'єкти виконання правових норм	Держави та їхні органи, міжнародні організації, фізичні та юридичні особи	Фізичні та юридичні особи, державні органи
Джерело юридичної сили	Узгоджена воля держав	«Воля законодавця»
Основний метод регулювання	Координації	Владні приписи

1.3. СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Структурні елементи системи міжнародного права складаються з норм як елементарної одиниці системи та ієрархії таксонів трьох рангів – інститутів, підгалузей і галузей міжнародного права, які становлять собою відносно автономні асоціації міжнародно-правових норм і принципів, що регулюють більш-менш виокремлені напрями міжнародних відносин відповідних масштабів.

1.3.1. Норми міжнародного права

Доктрина розглядає норми МП як «елементарні одиниці» або «первинні» елементи системи МП, комплекси яких утворюють

складніші асоціації, що розглядаються як підрозділи системи міжнародного права.

Норма МП визначається як створене угодою або мовчазною угодою суб'єктів МП правило, що встановлює для них певні права й обов'язки та забезпечується юридичними механізмами виконання. Традиційно стверджується, що в основі утворення норм МП лежить міжнародне визнання, яке досягається або узгодженням волі суб'єктів міжнародного права (під час укладання міжнародних угод), або мовчазною угодою з боку цих суб'єктів щодо правомірності тривалої існуючої практики застосування відповідної норми (звичаю). В сучасній практиці міжнародної правотворчості зростає також роль міжнародних організацій, які створюють дедалі більший обсяг правових норм, які потім стають і предметом міжнародних угод, і основою так званих «миттєвих» міжнародно-правових звичаїв, при загальному визнанні державами обов'язковості для них норми, виданої резолюцією міжнародної організації.

Як дискусійне розглядається питання, чи може створювати юридичні норми двосторонній договір між державами? Очевидно, якщо положення двосторонньої угоди не підлягають застосуванню щодо невизначеного кола випадків і осіб – то вони не можуть розглядатися як норма, але, безумовно, створюють зобов'язання для сторін угоди. При цьому типові умови договору, загальна система забезпечення його виконання, включно з арбітражними й судовими механізмами розв'язання спірних питань, мають, по-перше, свою нормативну базу і, по-друге, правову природу.

Отже, двосторонні угоди безпосередньо не створюють норми, але, по-перше, гіпотетично можуть створити прецедент – тобто покласти початок новій нормі в урегулюванні ще не врегульованого питання, така норма, при поширеному застосуванні її іншими суб'єктами міжнародного права і визнанні ними її обов'язковості для себе доки її не кодифікують, буде розглядатися як звичаєва; по-друге, сторони двосторонніх угод застосовують існуючі норми або посилаються на них, тобто в тексті двосторонньої угоди можуть міститися норми міжнародного права, але вони не будуть породженням двосторонньої угоди.

Правові норми мають багато критеріїв класифікації, найважливішими з яких для міжнародного права є такі:

1. За значенням і місцем у системі МП.

2. За територіальним поширенням дії норм.
3. За змістовим обсягом питань регулювання (юрисдикцією).
4. За юридичною силою.
5. За джерелами (формами).

1. *За значенням і місцем в системі МП* норми міжнародного права поділяються на норми-цілі, норми-принципи й ординарні норми.

Норми-цілі. Цілі є нормами системотворчого значення, що надають цілісності (або ємерджентності¹) правовій системі певного рівня. Правовою системою є будь-який міжнародний договір, у якому преамбула або перша стаття викладає цілі, що переслідуються державами під час укладання цього договору. Дотримання державою зобов'язань договору означає при цьому не лише дотримання окремих його положень (статей), але й відповідність дій держав-членів намірам (цілям) укладеного договору.

Правовими системами можуть бути окремі галузі міжнародного права. Цілі такої системи можуть викладатися в міжнародному договорі, який започатковує відповідну галузь, наприклад Договір про космос 1967 р., чи Конвенція ООН з морського права, 1982 р. Проте для окремих галузей (чи підгалузей) міжнародного права цілі можуть міститися й у резолюціях Генеральної Асамблеї ООН чи її окремих органів, наприклад, ЮНЕП або в статутах профільних міжнародних організацій (наприклад, МВФ і МБРР).

На рівні всієї системи міжнародного права правомірність дій держави часто визначається відповідністю цілям загального міжнародного права, а з прийняттям Статуту ООН з'явився набагато конкретніший критерій універсальної правомірності дій держави – «відповідність цілям ООН», чітко визначених у ст. 1 Статуту ООН, який також є міжнародним договором.

Зрештою, ціль права на найбільш універсальному рівні його системності (включно з національним і міжнародним) – забезпечувати справедливість. Як зазначає Г. Берман, коли право неспроможне забезпечувати справедливість, назріває соціальна криза, що вибухає революцією і змінює все суспільство. Необхідність відпо-

---

¹ Ємерджентність – комплекс найважливіших якостей системи, що не зводяться до якостей її складових.

відності права його основній меті – справедливості – визначено і в Статуті ООН: у п. 1 ст. 1 Статуту зазначено, що ООН має на меті підтримувати міжнародний мир і безпеку і ... проводити мирними засобами згідно з принципами **справедливості** й міжнародного права залагодження чи розв'язання міжнародних спорів чи ситуацій, що можуть призвести до порушення миру. У ст. 38 Статуту МС ООН після переліку в п. 1 джерел, до яких звертаються судді, у п. 2 зазначається, що це не обмежує їхнє право виносити рішення *ex aequo et bono* – тобто «керуючись справедливістю й добром».

Насамкінець варто ще раз згадати і визначену І. Кантом «норму найвищого рівня» – керівну норму універсальної соціально-правової системи, якою потенційно є людство: «Людина не може бути знаряддям – лише метою», – розуміння людини як найвищої аксіологічної норми-цілі, яке впливає з призначення на Землі й у Всесвіті людини розумної як духовного й інтелектуального начала космосу, зумовлює загальний напрям подальшого розвитку всіх інституцій людства.

Отже, норми-цілі можуть мати різні ступені узагальнення й масштаби дії, але на кожному рівні вони визначають *основний зміст системи відповідного рівня*, чи це є міжнародний договір, галузь права, система МП у цілому, чи організоване життя людства на планеті Земля.

Тісно пов'язані з цілями МП функції МП.

Функції міжнародного права – це основні напрями його впливу на міжнародне соціальне середовище, зумовлені його цілями, зокрема:

Основна соціальна функція – забезпечення сталості глобальної системи міжнародних відносин.

Основна юридична функція – правове регулювання міждержавних відносин.

Стабілізуюча, охоронна функції (зокрема, протидія появі відносин та інститутів, що суперечать його цілям і принципам).

Функція солідаризації й інтернаціоналізації (поглиблення взаємозв'язку між державами).

Інформаційно-освітня й виховна функції (передання досвіду раціонального регулювання, мирного справедливого вирішення спорів, створення системи «розумних очікувань» акторів міжнародних відносин; освіта щодо можливостей використання права; виховання поваги до прав і захищених правом інтересів і цінностей тощо).

Норми-принципи. Норми-принципи утворюють «другий рівень» (після цілей) системи МП, який, своєю чергою, розпадається на ієрархію «ступенів універсальності», формуючи на кожному рівні концептуальну основу правової системи певного рівня. Концептуальною основою міжнародного права в цілому є його фундаментальні чи основоположні принципи. Цей термін є доктринальним, і його тлумачать вузько й широко.

У вузькому сенсі фундаментальними є основні принципи МП, які визнано імперативними нормами міжнародного права (*ius cogens*) і розглянуто далі в спеціальному розділі.

Широке тлумачення до фундаментальних принципів долучає ще й загальні принципи права – основоположні звичаєві норми, які неодноразово кодифікувалися в законодавствах різних держав. До загальновідомих принципів належать зокрема, такі:

1) належним чином укладений контракт є законом для сторін контракту;

2) нема суспільства без закону;

3) нема злочину без покарання;

4) нема злочину без закону;

5) кожен звинувачений має право на захист;

6) кожен звинувачений має право на очну ставку з обвинувачем.

Як бачимо, такі загальноправові принципи можуть містити як матеріальні, так і процесуальні норми.

Міжнародне право широко застосовує принципи *галузевого, підгалузевого й інституційного* рівня (наприклад, принципи космічного права, принципи ГАТТ, принципи Нового економічного порядку та ін.). Ці принципи, зазвичай, викладаються в резолюціях органів ООН чи профільних міжнародних організацій, а надалі кодифікуються в «системних» міжнародних угодах, утворюючи «концептуальне ядро» кодифікації відповідної галузі, підгалузі чи інституту МП.

«Ординарні» норми – всі інші норми, які не є ні цілями, ні принципами, а тільки правилами міждержавних відносин, наділеними для держав обов’язковою силою.

2. **За територіальною дією** (за масштабами територіального поширення їхньої дії) норми міжнародного права поділяються на:

1) норми глобальної дії, чинні для всього міжнародного співтовариства;

- 2) норми регіональної дії, чинні в межах певних регіонів;
- 3) партикулярні (локальні) норми – зазвичай це норми міжнародних угод із питань вільного міста чи іншого державоподібного утворення, питань опіки, двосторонніх угод.

3. **За змістовим обсягом питань регулювання (юрисдикцією).** Відповідно до одного з основних методів логіки, який кожне питання поділяє на загальні й спеціальні елементи, норми міжнародного права також поділяються на **загальні** та **спеціальні**.

Перші регулюють основоположні системні питання міжнародних відносин, другі – спеціальні. Зрозуміло, що міжнародні відносини взагалі і кожна сфера міжнародних відносин зокрема, матимуть свої загальні та спеціальні питання і, відповідно, норми регулювання.

Норми, що регулюють галузеві відносини, наприклад, принцип мирного використання космосу, будуть спеціальними щодо загальних норм міжнародного права, скажімо, щодо такої норми-цілі, як забезпечення миру й безпеки, або й таких основних принципів міжнародного права, як принцип мирного врегулювання спорів і принцип незастосування сили чи погрози силою.

Натомість для власне космічного права принцип мирного використання космосу є загальною нормою, а такі норми-принципи, як непоширення зброї масового знищення в космосі, заборона побудови військових баз на Місяці та інших небесних тілах – будуть спеціальними щодо цієї загальної норми.

4. **За юридичною силою** норми МП поділяються на імперативні й диспозитивні.

Імперативні норми МП (або норми *jus cogens*) – це приписи, які не лише мають обов’язкову юридичну силу (формально вимога обов’язковості, тобто непорушення юридичних норм, є загальною як для імперативних, так і для диспозитивних), але які не можна обійти, підпорядкувавши ті відносини, що врегульовані імперативною нормою, іншим правилам.

У ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. під назвою «Договори, що суперечать імперативним нормам міжнародного права (*jus cogens*)» зазначене вище положення викладається дослівно так: «...Наскільки це стосується цієї Конвенції, імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством

держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий самий характер».

Віденська конвенція про право міжнародних договорів – єдиний міжнародний договір, де у ст.ст. 53 і 64 кодифіковано визначення імперативної норми (норми *jus cogens*), які згадуються.

За ст. 53, коли новим договором створюється норма, що суперечить нормі *jus cogens*, цей договір є нікчемним з моменту його укладання. Ст. 64 регулює складнішу ситуацію – коли створюється нова норма *jus cogens*. Тоді всі договори, які містять норми, що суперечать цій *jus cogens*, втрачають чинність (стають недійсними).

Проблема, однак, полягає в тому, що МП ще не має узгодженого на міжнародному рівні вичерпного кодифікованого переліку імперативних норм.

Окремої уваги заслуговує ст. 2 Статуту ООН, де визначено принципи, відповідно до яких діють Організація і її Члени. Ці принципи було систематизовано і Декларацією про принципи (1970) визначено як «основні принципи МП», які діють лише в комплексі і мають однакову юридичну силу (а саме – вищу юридичну силу норм *jus cogens*).

Важливим для юридичних підстав надання вищої юридичної сили принципам ст. 2 Статуту ООН є (крім ст. 103 Статуту) положення п. 6 ст. 2: «Організація дбає, щоб держави, які не є її Членами, діяли відповідно до цих Принципів, оскільки це може стати необхідним для підтримання міжнародного миру й безпеки».

З-поміж інших норм, які визнаються імперативними, доктрина визначає: норми гуманітарного права «*sensu lato*» – в обсязі як міжнародних загальних стандартів захисту прав людини, так і стандартів захисту під час збройних конфліктів некомпатантів та обмежень і заборони найжорстокіших засобів ведення війни.

Очевидно, що імперативними мають бути положення Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, в якому кодифіковано міжнародні злочини, вже визначені Гаазькими й Женевськими конвенціями, Конвенцією проти злочину геноциду та покарання за нього (1948) й Конвенцією проти злочину апартеїду та покарання за нього (1968). Імперативними також мають бути поло-

ження конвенцій із захисту довкілля, які, проте, не визнані ще як імперативні всім міжнародним співтовариством.

Диспозитивні норми – це приписи, від яких можна відступити за спільною згодою сторін правовідносин: наприклад, шляхом обрання іншого джерела для врегулювання правовідносин, на регулювання яких спрямована диспозитивна норма. Основна вимога, якої слід дотримуватися при цьому, – щоб право, яке обирається, не суперечило імперативним нормам МП. Інші обмежувальні вимоги закріплено в деяких загально-правових принципах, зокрема: незловживання правом, непорушення прав третіх осіб тощо.

Хоч у доктрині й трапляються міркування про те, що норми міжнародного права не утворюють ієрархії, як це властиво національному законодавству, але існування норм із різною юридичною силою є незаперечним фактом. Зазвичай це остаточно вирішується в кожній конкретній ситуації, а саме – коли виникають колізії (суперечності) між двома нормами, що регулюють одне й те саме питання, і потрібно визначити, якій нормі віддати перевагу, а яку ігнорувати. Але є й кодифіковані положення, які визначають загальні правила щодо переваги одних норм над іншими, прикладом є вже згадувані ст.ст. 53 і 64 Віденської конвенції, де закріплено перевагу норм *jus cogens* над нормами неімперативного характеру.

Для сучасного МП – «права Статуту ООН» – найважливішою нормою щодо переваг одних норм МП над іншими є норма ст. 103 Статуту, за якою: «у випадку, коли зобов'язання членів ООН за Статутом суперечать їхнім зобов'язанням за будь-якою іншою міжнародною угодою, переважну силу мають зобов'язання за Статутом».

5. За формою (джерелами). Відповідно до походження і форми існування, норми міжнародного права поділяють за способами утворення і за джерелами. Докладніше це питання буде розглянуто в четвертому підрозділі цього розділу («Утворення норм і джерела міжнародного права»). Тут зазначимо лише, що за походженням норми МП складають три основні групи:

- 1) норми міжнародних угод;
- 2) норми міжнародних звичаїв;
- 3) норми рішень міжнародних організацій.

Цей перелік не є вичерпним, оскільки способи нормоутворення можуть бути й іншими, про що йтиметься далі.

1.3.2. Інститути, підгалузі й галузі міжнародного права

Чіткої межі між автономними асоціаціями норм і принципів міжнародного права – інститутом, галуззю й підгалуззю як абстрактними поняттями (таксонами системи міжнародного права) – немає.

З трьох названих таксонів чіткіше визначені інститути й галузі права, підгалузі ж є найбільш «робочим» і тому достатньо умовним таксоном системи міжнародного права.

Інститут МП – це сукупність правових норм, що регулюють певну сукупність однорідних правовідносин. З найвідоміших можна назвати такі інститути МП: інститут державної власності на природні ресурси; інститут території; інститут відповідальності; інститут міжнародного визнання; інститут правонаступництва держав; інститут притулку та ін.

Галузь міжнародного права становить сукупність норм і принципів, що регулюють правовідносини в певній сфері міжнародного життя: міжнародне морське право, міжнародне економічне право, міжнародне повітряне право тощо.

Підгалузі в міжнародному праві зазвичай виділяються, коли та чи інша галузь набуває динамічного розвитку, й стає очевидною необхідність поділити її на окремі напрями регулювання. Як підгалузі, наприклад, розглядають: міжнародне приватне (торгове) морське право – підгалузь міжнародного морського права; міжнародне валютне право – підгалузь міжнародного економічного права; міжнародне комерційне повітряне право – підгалузь міжнародного повітряного права і т. п.

Причиною цього є, по-перше, динаміка розвитку МП, і, по-друге, неузгодженість думки окремих авторів з приводу того, до таксону якого рангу (інституту, галузі чи підгалузі) віднести певну міжнародно-правову категорію, наприклад: систему норм і принципів, що регулюють міжнародну відповідальність чи міжнародно-правове регулювання дипломатичних або договірних міждержавних відносин. Слід зазначити також, що ієрархічність співвідношення виділених таксонів (знизу вгору) – «інститут – підгалузь – галузь» – не завжди дотримується. Скажімо, окремі давно відомі міжнародно-правові інститути входять до різних галузей, тобто є

«трансгалузовими». Це, наприклад, інститути відповідальності, державної власності, міжнародного арбітражу та ін.

Однак це не проблема, оскільки динаміка розвитку міжнародного права залишає його в стані перманентної «наукової революції» разом з іншими системами знань. Просто слід враховувати, що межа між окремими таксонами системи міжнародного права досить умовна, оскільки постійно відбувається розростання окремих інститутів права та перетворення їх на підгалузі й навіть галузі міжнародного права.

За всієї умовності абстрактних таксонів, коли йдеться про конкретний комплекс норм і принципів, який треба систематизувати в інститути, підгалузі й галузі, вони можуть бути виділені відносно легко. Коли дається аналіз конкретної галузі, наприклад, міжнародного економічного права, то якщо ми погодилися визнати його за галузь міжнародного права, всі легко погодяться з тим, що міжнародне митне чи валютне право слід визнати підгалузями цієї галузі. Отже, критерієм диференціації норм і принципів міжнародного права є предмет регулювання комплексу норм міжнародного права, об'єднаних в інститут, галузь чи підгалузь.

Водночас, з огляду на те, що правовідносини, які виникають у сферах міжнародного права, є досить різноманітними, і, беручи до уваги, що кожна з цих сфер має свою специфіку (морське, договірне, екологічне, економічне, атомне та інше право), природно припустити, що в кожній із таких сфер складаються власні критерії подальшої її диференціації.

Динаміка розвитку міжнародного права змушує авторів здійснювати постійні пошуки найоптимальнішої структуризації викладення матеріалу, виділення розділів і підрозділів різного рангу, які б повноцінно відображали структуризацію міжнародного права на галузі, підгалузі й інститути відповідно. В цьому підручнику автори також здійснили новаторську спробу систематизувати матеріал: по-перше, в новому форматі композиції викладеного матеріалу; по-друге – з урахуванням профільної специфіки Національного авіаційного університету.

Матеріал поділено на чотири змістових блоки. В межах блоків схарактеризовано відповідні інститути, галузі й підгалузі міжнародного права:

1. Визначення, предмет і система МП (предмет, джерела, система і структура МП; основні характеристики держави як суве-

ренного суб'єкта МП, інститути визнання й правонаступництва; інститути населення й території в МП).

2. Міжнародно-правові засади міждержавних відносин (міжнародно-правове регулювання: зовнішніх зносин; міжнародного договірнього процесу; діяльності міжнародних організацій; мирного вирішення спорів між державами).

3. Міжнародно-правові засади міжнародної безпеки й боротьба з тероризмом (основи міжнародної безпеки; система захисту прав людини; боротьба з тероризмом та іншими міжнародними злочинами).

4. Право міжнародного співробітництва й регулювання аерокосмічної діяльності в міжнародному праві (міжнародно-правова охорона й регулювання міжнародної аерокосмічної, економічної, природоохоронної та культуроохоронної діяльності).

1.4. УТВОРЕННЯ НОРМ І ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Питання про джерела міжнародного права є одним із ключових для розуміння природи міжнародного права. Доктрина розрізняє *матеріальні* і *формальні* джерела міжнародного права. Матеріальні джерела розглядалися вище – як умови, що впливають на формування міжнародного права: вони знаходяться «за межами» власне міжнародного права і характеризуються соціокультурними (матеріальними, духовними, інтелектуальними) параметрами суспільства. Формальні джерела – це форми існування власне норм міжнародного права. Формальні джерела в силу визначеності критеріїв і процедури їхнього утворення, здатні цілеспрямовано впливати на всі інші відносно «стихійні» складові міжнародної нормативної системи. «Соціально орієнтовані» формальні джерела можуть сприяти більш організованому розвитку суспільства в напрямі, найкращому з потенційно можливих.

Традиційно, коли говорять про джерела міжнародного права, звертаються, до переліку їх у ст. 38 Статуту МС ООН, зазвичай додаючи до нього не враховані ст. 38 акти міжнародних організацій, які стали важливим джерелом у сучасному міжнародному праві¹.

---

¹ Нагадаємо, що у 1945 р., коли приймався (26 червня) і набував чинності (24 жовтня) разом зі Статутом ООН Статут МС ООН, на ст. 38 якого посилаються при переліку джерел, звертали увагу на значення міжнародних організацій як нормотворчого чинника ще не було підстав.

Н. К. Дінь і співавтори питання про формальні джерела права починають з характеристики **процесу утворення** норм міжнародного права. Вони, відповідно, характеризують формальні джерела міжнародного права: це «...різні методи правоутворення, способи, що дають змогу віднести норму до міжнародно-правової»¹.

1.4.1. Утворення норм міжнародного права

Процеси правоутворення поділяються на дві великі групи: договірні й недоговірні.

Договірне нормоутворення є найважливішим способом формування міжнародного права. Шляхом укладання договорів між державами відбувається кодифікація міжнародного публічного права. Процедуру укладання договорів між державами кодифіковано Віденською конвенцією про право міжнародних договорів (1969). У процесі створення міжнародного договору чітко позначаються **дві стадії** формування правової норми:

1. Вироблення системи правил, що стануть змістом договору, виходячи з поставленої мети укладання договору – як початок процесу узгодження волі держав-членів договору.

2. Визнання системи правил, кодифікованих у договорі як обов'язкові норми, кінцевим результатом узгодження волі суб'єктів.

Саме друга стадія забезпечує «юридичність» положень договору, його правову природу, оскільки суб'єкти міжнародного права, схваливши зміст договору, надають згоду на його обов'язковість для себе, тим самим визнавши договір системою юридичних норм і зв'язавши себе зобов'язанням виконувати їх.

Зважаючи на передбачену Конвенцією перевірку автентичності тексту договору і наявності кодифікованої процедури надання державами згоди на обов'язковість для них положень договору, сторонами якого вони стають, договір є тим правовим джерелом, що найкращим чином запобігає неоднозначності тлумачення положень договору і забезпечує сторони чіткими критеріями виконання чи невиконання умов договору та механізмами розв'язання спорів, які можуть виникнути у зв'язку з договором.

---

¹ Дінь Н. К. Международное публичное право: / Н. К. Дінь, П. Дайе, А. Пелле : в 2 т. – К. : Сфера, 2000. – Т. 1. – С. 62.

Недоговірне нормоутворення охоплює «стихійні» й довільні способи утворення норм міжнародного права.

Стихійне нормоутворення – це, відповідно до соціологічної теорії праворозуміння, утворення правових норм самою практикою життя (для міжнародно-правових норм – практикою міжнародних відносин). Доктрина виділяє три правові явища, що відносяться до «стихійного нормоутворення»: міжнародний звичай; загальні принципи права; справедливість – які, власне, є трьома модифікаціями одного й того самого явища.

Зрозуміло, що звичай формують усталені норми життя суспільства, хоч сучасне міжнародне право знає й нові способи утворення звичаєвих норм, коли міжнародно-правовою звичаєвою нормою стає положення резолюції міжнародної організації. Загальні принципи права по суті є найбільш важливими звичаєвими нормами, які, з огляду на їхню важливість, закріплювалися в позитивному праві, наводилися й аналізувалися в доктринальних джерелах. Але найфундаментальнішим правовим звичаєм різних часів і народів є розуміння універсального призначення права – забезпечувати справедливість: концепція природного права або «філософія справедливості» розглядає все право як розум на захисті справедливості, отже, справедливість – це найзагальніша та найочікуваніша звичаєва норма суспільних відносин будь-якого рівня.

Основними ознаками стихійного нормоутворення є:

- 1) формальна невизначеність ні самих норм, ні процедури визнання їхньої обов'язковості і правової природи;
- 2) безпосередній зв'язок із соціальними реаліями;
- 3) гнучкість і динамічний розвиток, що виявляється у створенні нових звичаєвих норм і в можливості не застосовувати чи обходити застарілі норми, що є неприпустимим при міжнародних договірних зобов'язаннях.

Довільне нормоутворення – формування норм міжнародного права правотворчою діяльністю суб'єктів міжнародного права – за їхніми власними правилами. Такими суб'єктами є держави й міжнародні організації. Довільне нормоутворення охоплює видання багатосторонніх недоговірного характеру й односторонніх актів **держав** та односторонніх актів міжнародних організацій. На відміну від договірного правоутворення, довільне не має загальних кодифікованих правил, але, на відміну від стихійного, де таких пра-

вил взагалі не існує – видання актів державою чи міжнародною організацією підпорядковується відповідно праву держави чи міжнародної організації.

1.4.2. Джерела міжнародного права

Джерела міжнародного права – це форми, в яких утворюються й існують міжнародно-правові норми. Через джерела закріплюються й поширюються правила (або комплекси правил) поведінки суб'єктів міжнародного права.

Доктрина завжди посилається на єдину статтю міжнародно-правового акту вищої юридичної сили, де систематизовано джерела міжнародного права – ст. 38 Статуту МС ООН.

У ст. 38 Статуту МС ООН зазначено:

1. Суд, що зобов'язаний розв'язувати передані йому спори відповідно до міжнародного права, застосовує:

а) міжнародні договори, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безсумнівно визнані державами, між якими виник спір;

б) міжнародний звичай, як доказ загальнопоширеної практики, визнаної правовою нормою;

в) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

г) із застереженням, вказаним у ст. 59¹ – судові рішення й доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм.

2. Це положення не обмежує право суду вирішувати справу *ex aequo et bono*², якщо сторони з цим згодні.

У доктрині міжнародного права поширена класифікація його джерел на основні й допоміжні. Беззастережно до основних відносяться міжнародні договори й міжнародні звичаї.

Міжнародно-правовий договір є найважливішим джерелом сучасного міжнародного права, завдяки якому воно стає більш кодифікованим. Однозначність тлумачення договору (забезпечена узгодженням текстів і перевіркою автентичності їх на різних мовах), загальновизнані й закріплені у Віденській конвенції (1969) форми

---

¹ За ст. 59: рішення МС ООН є обов'язковим лише для сторін, що беруть участь у справі, і лише з цієї справи.

² Внесення рішення *ex aequo et bono* – тобто відповідно до справедливості й добродітності.

надання державами-членами згоди на обов'язковість для них положень договору дають змогу визнати договір найважливішим чинником забезпечення сталості й очікуваності міжнародного правопорядку.

Міжнародний звичай – це правило поведінки, що склалося в результаті тривалого застосування і визнається державами як загальнообов'язкове. Доктрина на підставі пп. б п. 1 ст. 38 (міжнародний звичай як доказ загальнопоширеної практики, визнаної правовою нормою) розрізняє «матеріальні» й «психологічні» умови «юридичності» звичаєвої норми: загальне дотримання норми (загальнопоширена практика) і *opinio juris* – переконаність у її обов'язковості (визнання правовою нормою). Упродовж століть звичай був основним джерелом міжнародного права, і лише з кінця XIX ст. звичаї почали кодифікувати у статтях міжнародних договорів.

Загальними рисами двох зазначених основних джерел слід вважати характер їхньої юридичної природи, який виражається в узгодженості, загальному визнанні й добровільному та добросовісному дотриманні положень цих джерел усіма суб'єктами міжнародного права. Відмінності ж виявляються в умовах надання юридичної природи їхнім нормам. Для міжнародного договору властиве узгодження волі, в основі якого лежить усвідомленість і прилюдне вираження своєї волі за процедурою передбаченою ст.ст. 11–14 Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Для міжнародного звичаю властива практика тривалого або спонтанного, переважно «мовчазного» визнання їхньої правової природи (тобто обов'язковості дотримання), у чому вбачається стихійність такого правоутворення.

Залишається дискусійним питання віднесення до основних джерел, по-перше, загальних принципів права, по-друге, резолюцій міжнародних організацій.

Про юридичну природу загальних принципів права в доктрині міжнародного права немає одностайної думки щодо того, можна їх віднести до основних джерел міжнародного права чи ні, і в якому обсязі сприймати ці загальноправові принципи. На думку більшості юристів-міжнародників, автори ст. 38 Статуту МС ООН, включаючи до складу джерел, до яких звертається МС ООН, «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», розуміли під ними весь масив найважливіших правових формул, що в основі

своїй мали звичайний характер, але, з огляду на свою важливість, набули значного поширення в часі й у різних суспільствах. Тобто були й об'єктами посилення у творах видатних юристів, і статтями конституцій чи інших нормативно-правових актів національних законодавств, і аргументами в резолютивній частині судових рішень як національного, так і міжнародного рівня. Отже, вони наділені важливою ознакою юридичних норм – загальним визнанням (норми *ergo omnes*). Приклади таких загальних принципів знаходимо в більшості інших правових джерел:

- 1) рівний над рівним влади не має;
- 2) договори повинні дотримуватися;
- 3) спеціальний закон відмінняє загальний;
- 4) наступний закон відмінняє попередній;
- 5) ніхто не може передати іншому прав більше, ніж має сам;
- 6) закон вищої юридичної сили відмінняє закон меншої юридичної сили;
- 7) кожен звинувачений має право на захист;
- 8) кожен звинувачений має право на очну ставку з обвинувачем;
- 9) будь-які збитки не повинні лишитися без компенсації;
- 10) ніхто не може бути покараний без суду;
- 11) відшкодування збитків поширюється на втрачену вигоду та інші.

Проте, на думку юристів позитивістського напрямку, ці принципи хоч і є правовими, однак не можуть бути джерелами міжнародного права безпосередньо: вони є лише допоміжними засобами під час тлумачення норм міжнародного права. Соціологічне ж праворозуміння, як зазначалося, визнає за загальними принципами права юридичну природу, зокрема трактує їх як основні джерела міжнародного права, спираючись на таку важливу їхню ознаку як загальновизнаність.

Резолюції міжнародних організацій як джерела міжнародного права неформально мають різну юридичну силу залежно від характеру самої організації, повноважень, якими наділили їх держави-члени, і представленості (тобто кількості) в організації самих держав-членів. Якщо МО представлена домінантною кількістю членів міжнародного співтовариства, і акт організації приймається представниками всіх її членів, то таке рішення з огляду на наведені вище обставини, може стати нормою *ergo omnes*. Хоча формально іс-

нує лише одна чітка вказівка на обов'язковість виконання рішення МО: відповідно до ст. 25 Статуту ООН, члени ООН зобов'язуються підкорятися рішенням (резолюціям) Ради Безпеки і виконувати їх. Інші рішення МО формально вважаються такими, що не мають обов'язкової сили. Тому, зважаючи на очевидність важливості й загальновизнаності положень окремих резолюцій, особливо Генеральної Асамблеї ООН, для односторонніх актів міжнародних організацій введено поняття «переконуюча сила». Саме ця «переконуюча сила» може стати підставою для визнання положень окремих резолюцій так званим «миттєвим звичаєм», про який згадувалося вище.

Винесення рішення *ex aequo et bono* або коротко – «по справедливості» – є обов'язком будь-якого суду, і в цьому сенсі справедливість є основним джерелом, але в Статуті мається на увазі техніка безпосереднього винесення справедливого рішення, не посилаючись на будь-які інші джерела, і в цьому сенсі «звернення безпосередньо до справедливості» є допоміжним джерелом, яке МС ООН ще не застосовував.

Безумовно, як допоміжні джерела, виходячи з тексту самої ст. 38 (є), можуть розглядатися рішення міжнародних судів і арбітражів та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй. Практика міжнародного права також вважає додатковими джерелами односторонні й багатосторонні акти держав.

1.5. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

1.5.1. Проблема визначення статусу принципів у міжнародному праві

Принципи є одним із основних елементів будь-якої концептуальної системи – адже саме принципи визначають логіку організації і впливу концептуальної системи на об'єктивну реальність.

Принципи права – це ті ціннісні й організаційні основи, на яких право формувалося і впливало на життя суспільств, відносини в межах яких воно регулювало. Саме ті звичаєві норми, що «правильно» регулювали найважливіші суспільні відносини, й дотримання яких незмінно виправдовувало себе впродовж тривалого часу, і ставали принципами – звичаєво-правового, релігійно-правового, етико-правового чи політико-правового регулювання. Розвиток за-

конодавчих функцій держави призвів до кодифікації багатьох звичаїв і, насамперед, тих, що розглядалися в суспільстві як принципи регулювання суспільних відносин.

Найвидатніші системи регулювання суспільних відносин, якими стали давньоіндійське, давньокитайське, юдейське чи римське право, продовжуючи самостійне життя й після загибелі суспільств, що їх створили, породили нову форму життя правових принципів: вони стали застосовуватися як «визнані цивілізованими націями» основи цивілізованого регулювання відносин між суб'єктами різного походження й соціального статусу, зокрема між кланами й племенами, поліетнічними військовими ордами, торговими гільдіями, орденами, зрештою, монархами і «самоврядними націями». Таким чином, загальні принципи права почали регулювати міжнародні відносини.

Отже, для міжнародного права, як відносно молодого відгалуження від масиву правових систем національного, конфесійного чи цивілізаційного походження – загальноправові принципи є засобом постійного взаємозв'язку й підтримки фундаментальної змістової єдності з цими та іншими системами регулювання суспільних відносин.

У процесі формування норм міжнародного права принципи виконують роль фундаментальних положень, на основі яких створюються конкретні норми. На думку І. І. Лукашука, принципи міжнародного права виражають і охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, зокрема таких, як мир, співробітництво і права людини. Саме вони формують ідейну основу функціонування й розвитку міжнародного права і є підґрунтям міжнародного правопорядку та критерієм міжнародної законності¹. На універсальному рівні в міжнародному праві діють принципи-норми найзагальнішого характеру. З іншого боку, їх доповнюють різноманітні масиви спеціальних принципів, як, наприклад, принципи «найбільш сприятливої нації» чи національного режиму, кодифіковані, відповідно, у ст.ст. 1 і 3 ГАТТ.

Таким чином, ведучи мову про принципи міжнародного права, ми повинні пам'ятати їхнє потенційне різноманіття й доктрина-

---

¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть / И. И. Лукашук. – М. : БЕК, 1996. – С. 123.

льну спірність чи навіть невизначеність окремих їхніх категорій. Сама назва підрозділу виявляє проблемне питання: чи виділити лише «основні принципи міжнародного права» як імперативні норми міжнародного права, на яких будується вся його сучасна система, чи розглядати принципи міжнародного права широко (*sensu lato*), охоплюючи і загальні, і основні, і спеціальні.

1.5.2. Характеристика основних принципів міжнародного права

У міжнародному праві діє, як визначає її І. І. Лукашук, «система норм особливого роду» – основні принципи міжнародного права, наділені вищою юридичною силою – як міжнародно-правові норми *jus cogens*. Саме ці основні принципи – принципи Статуту ООН – складають змістову основу сучасного міжнародного права. Однак їхній статус піддається сумніву. Наприклад, англо-американський підхід до розуміння «*jus cogens*» відносить до цієї категорії лише заборону рабства, геноциду й тортур. Знаходить прихильників «принцип невизнання імперативного характеру всіх десяти основних принципів міжнародного права» і поміж вітчизняних юристів-міжнародників. Можна виділити загалом три точки зору щодо правової природи основних принципів МП:

1. Домінуюча точка зору – надання основним принципам міжнародного права статусу норм *jus cogens*.

2. Надання імперативного характеру не всім десяти основним принципам, а лише частині їх, що своєю чергою породжує різнобій щодо того, які ж саме принципи заслуговують на імперативний статус.

3. Нарешті, точка зору, відповідно до якої принципи міжнародного права не мають статусу *jus cogens*.

Причиною таких розбіжностей називають, насамперед, відсутність кодифікованого переліку всіх (на сьогодні десяти) основних принципів МП, де б чітко було визначено їхній імперативний статус. Те, що акти, присвячені основним принципам, не мають положень про надання їм статусу *jus cogens*, дає підстави сумніватися щодо їхньої імперативної природи. Але кожен автор, формуючи власну думку про правову природу основних принципів міжнародного права, насамперед повинен звертатися до Статуту ООН та інших джерел, присвячених розкриттю юридичної природи й коди-

фікації принципів Статуту, згодом визначених як «основні принципи міжнародного права». Виходячи з духу Статуту, і відповідно до тлумачення «букви» трьох міжнародних актів, що сформували систему основних принципів МП, можна стверджувати пріоритетність зобов'язань, які випливають зі Статуту ООН – зокрема із принципів Статуту – над усіма іншими зобов'язаннями, в межах позитивного міжнародного права відповідно до ст. 103 Статуту.

1.5.3. Джерела кодифікації основних принципів

Документами, в яких викладено основні принципи міжнародного права, є Статут ООН 1945 р.; Декларація про міжнародно-правові принципи дружби й співробітництва між державами, відповідно до Статуту ООН 1970 р. і Заключний акт НБСЄ (Гельсинкі, 1975).

1. Статут ООН від 26 червня 1945 року.

Із трьох вищеназваних актів, що є джерелами основних принципів міжнародного права, Статут ООН – єдине джерело, що має формально обов'язкову силу. Притому це вища обов'язкова сила Статуту ООН, визначена у його ст. 103 таким чином:

«У випадку, коли зобов'язання Членів Організації з Цього Статуту суперечитимуть їхнім зобов'язанням з будь-якої іншої міжнародної угоди, переважну силу мають зобов'язання з Цього Статуту».

Отже, тлумаченню положень Статуту для визначення правової природи основних принципів МП має приділятися вирішальне значення.

Насамперед наведемо повністю текст ст. 2 розділу 1, де вперше було названо основні принципи міжнародного права.

Розділ I Статуту «Цілі і принципи» визначає загальну основу діяльності Об'єднаних Націй і системи сучасного міжнародного права. У ст. 2 Статуту зазначено:

«Для досягнення цілей, вказаних у ст. 1, Організація та її Члени діють відповідно до таких Принципів:

1. Організація побудована на принципі суверенної рівності всіх її Членів.

2. Усі Члени ООН добросовісно виконують взяті на себе за цим Статутом зобов'язання заради спільної мети – забезпечити їм

усім сукупно права та привілеї, що впливають із приналежності до складу Членів Організації.

3. Усі Члени ООН вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир та безпеку і справедливість.

4. Усі Члени ООН утримуються в їхніх міжнародних зносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй.

5. Усі Члени ООН надають їй всебічну допомогу в усіх діях, вчинених нею відповідно до Цього Статуту, і утримуються від надання допомоги будь-якій державі, проти якої ООН вчиняє дії превентивного чи примусового характеру.

6. Організація забезпечує, щоб держави, які не є її Членами, діяли відповідно до цих Принципів, наскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру й безпеки.

7. Цей Статут жодним чином не наділяє ООН правом втручатися у справи, що за змістом входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, і не вимагає від Члена ООН подавати такі справи на розв'язання, відповідно до цього Статуту; проте цей принцип не стосується використання примусових заходів на підставі Розділу VII.

Аналізуючи ст. 2 Статуту, слід звернути увагу на три такі моменти:

По-перше, хоч перераховані тут принципи прямо не визначені як основні принципи міжнародного права, але те, що ООН керується ними для досягнення тих цілей, заради яких вона створена, безумовно виділяє означені принципи в особливу категорію.

По-друге, з десяти доктринально визнаних основних принципів міжнародного права у ст. 2 ми знаходимо лише шість. При цьому прямо як принцип (на якому побудована вся діяльність ООН) визначено лише *принцип суверенної рівності держав*, проте, виходячи з гіпотези на початку статті¹, кожен пункт ст. 2 містить окремий принцип. Але пунктів сім, а ми бачимо лише шість «визнаних» доктриною основних принципів МП!

---

¹ «Для досягнення цілей, вказаних у ст. 1, Організація та її Члени діють відповідно до таких Принципів...»

Отже, по-третє, п. 6 ст. 2 Статуту ООН досить чітко викладає не врахований доктриною принцип, згідно з яким Організація наділяється правом і обов'язком у випадках, коли це необхідно для міжнародного миру й безпеки, дбати про те, щоб усі члени міжнародного співтовариства керувалися принципами Статуту. Незрозумілим лишається тільки питання, чому цей принцип пропущено в інших актах, присвячених основним принципам МП.

Таким чином, п. 6 ст. 2 разом зі ст. 103 Статуту дає ключ до розуміння правової природи викладених у ст. 2 принципів як імперативних норм міжнародного права й основних принципів, що ними вони були визначені в Декларації про принципи 1970 р.

Говорячи про Статут як джерело основних принципів МП, слід згадати ще один принцип, відсутній у ст. 2 Статуту, але, «закріплений у Статуті ООН»¹. Справді, у ст. 1 Статуту ООН, де визначено цілі, що переслідує ООН, у п. 2 визначено: «розвивати дружні відносини між націями на засадах дотримання принципу рівноправ'я і самовизначення народів...», на що й посиляється згадана Декларація про принципи.

2. Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до статуту ООН від 24 жовтня 1970 р.

Іншим важливим документом, який дав змогу узагальнити досвід поширення впливу на міжнародне право принципів, визначених у ст. 2 Статуту ООН, і адаптувати їх до ширшого й ефективнішого застосування через тлумачення й систематизацію, є Декларація про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. (далі – Декларація про принципи). Як бачимо, назва Декларації тісніше пов'язує принципи, викладені у ст. 2 Статуту ООН з такими її цілями, як розвиток дружніх відносин і співробітництва.

При цьому зовсім не ігнорується ціль підтримки міжнародного миру й безпеки: абзац 1 Преамбули Декларації підтверджує всі

---

¹ У Декларації про принципи міжнародного права щодо дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до статуту ООН, від 24 жовтня 1970 р. зазначено: «Зважаючи на принцип рівноправ'я та самовизначення народів, закріплений у Статуті ООН».

цілі ООН, визначені ст. 1 Статуту. Проте, на відміну від останнього, у абзаці 1 Преамбули Декларації першою з основних цілей визначено «підтримку ООН», а виходячи зі змісту абзацу 3 Преамбули¹, основою надійного миру й безпеки є саме дружні відносини й співробітництво та повага до прав людини.

Цю ж думку підтверджує і абзац 5 Преамбули Декларації: «...вважаючи, що добросовісне дотримання принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, і добросовісне виконання відповідно до Статуту зобов'язань, взятих державами, мають вирішальне значення для підтримки міжнародного миру й безпеки та досягнення інших цілей ООН».

У абзаці 6 Преамбули зазначено, що «...важливі політичні, економічні й соціальні зміни й науковий прогрес, що відбулися з часу прийняття Статуту, підвищують значення цих принципів і необхідність більш ефективного їх застосування у діяльності держав, де б вона не реалізувалася».

Абзац 7 Преамбули навіть вводить новий принцип, відповідно до якого: «...космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, не може підлягати національному привласненню ні шляхом проголошення суверенітету над ними, ні шляхом використання їх чи окупації, ні будь-якими іншими засобами²...» при цьому «...маючи на увазі, що в ООН розглядається питання про визначення інших відповідних положень, на підставі схожих міркувань».

Декларація про принципи звертається до Принципів Статуту ООН, так би мовити, «у три підходи»:

«Перший підхід» – це окреслення у Преамбулі (абзаци 8–15) кількома словами значення принципів:

«...будучи переконана³ в тому, що суворе дотримання державами зобов'язання не втручатися в справи будь-якої іншої держави є

---

¹ Де буквально зазначено: «...маючи на увазі все значення підтримки й зміцнення міжнародного миру, побудованого на свободі, рівності, справедливості з повагою до основних прав людини, а також розвитку дружніх відносин між державами незалежно від їхніх політичних економічних і соціальних систем і від рівня їхнього розвитку».

² Цей принцип у радянській доктрині розглядався як принцип «спільної спадщини людства», його навіть було запропоновано як один із наділених обов'язковою силою, основних принципів МП.

³ Тут і далі в цитатах з Декларації про принципи 1970 р. текст викладено від імені Генеральної Асамблеї ООН.

визначальною умовою для забезпечення того, щоб нації жили спільно в умовах миру, оскільки практика втручання в будь-якій формі не лише є порушенням духу і букви Статуту, але й веде до створення ситуацій, які ставлять під загрозу міжнародний мир і безпеку, нагадуючи про обов'язок держав утримуватися у своїх міжнародних зносинах від військової, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, спрямованого проти політичної незалежності чи територіальної цілісності будь-якої держави.

Вважаючи визначальним, аби всі держави у своїх міжнародних зносинах утримувалися від погрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями ООН, вважаючи так само важливим, аби всі держави вирішували свої міжнародні спори мирними засобами відповідно до Статуту, знову підтверджуючи згідно зі Статутом основоположне значення рівності й підкреслюючи, що цілі ООН можуть бути досягнуті лише тоді, коли держави користуються суверенною рівністю й повністю дотримуються цього принципу у своїх міжнародних зносинах; будучи переконана в тому, що підкорення народів іноземному гніту, пануванню й експлуатації є істотною перепорою на шляху до встановлення міжнародного миру й безпеки; будучи переконана в тому, що принцип рівноправ'я й самовизначення народів є істотним внеском у сучасне міжнародне право і що його ефективне застосування має першорядне значення для сприяння розвитку дружніх міждержавних відносин, побудованих на принципі суверенної рівності; будучи переконана в тому, що будь-яка спроба часткового або повного порушення національної єдності й територіальної цілісності держави чи країни чи їхньої політичної незалежності, несумісна з цілями і принципами Статуту».

«Другий підхід» дає перелік принципів (абзац 17) у характерній винятково для цієї Декларації послідовності:

- а) принцип, відповідно до якого держави утримуються у своїх міжнародних зносинах від погрози силою та її застосування;
- б) принцип, відповідно до якого держави вирішують свої міжнародні спори мирними засобами;
- с) обов'язок... не втручатися у справи внутрішньої компетенції будь-якої держави;
- д) обов'язок держав співробітничати одна з одною;

- е) принцип рівноправ'я та самовизначення народів;
- ф) принцип суверенної рівності держав;
- г) принцип, за яким держави добросовісно виконують зобов'язання, взяті ними відповідно до Статуту.

Далі йде, власне, *«третій підхід»* – розкриття змісту перерахованих принципів у послідовності, використаній в абзаці 17, яке стало першим докладним тлумаченням принципів, підкріпленим авторитетом ГА ООН.

1. **Принцип**, відповідно до якого держави утримуються у своїх міжнародних зносинах від погрози силою та її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так будь-яким іншим чином, несумісним із цілями ООН, розкривається в таких тезах:

Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування. Така погроза силою та її застосування кваліфікуються як порушення міжнародного права й Статуту ООН – вони ніколи не повинні застосовуватися як засоби врегулювання міжнародних проблем.

Агресивна війна є злочином проти миру, за який міжнародним правом передбачена відповідальність. Відповідно до цілей і принципів ООН держави повинні утримуватися від пропаганди агресивних війн.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави чи як засобу розв'язання міжнародних (включно з територіальними й такими, що стосуються державних кордонів) спорів. Держави також зобов'язані утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення міжнародних демаркаційних ліній.

Держави зобов'язані утримуватися від актів репресалій, пов'язаних із застосуванням сили.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їхнього права на самовизначення, свободу та незалежність.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації чи заохочення організації іррегулярних сил чи озброєних банд, включно з найманцями, для вторгнення на територію іншої держави.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від організації в іншій державі підбурювання, допомоги чи участі в актах громадянської війни чи терористичних актах, а також від сприяння на своїй території діяльності, спрямованій на здійснення таких актів.

Територія держави не може бути об'єктом військової окупації, якщо остання є наслідком застосування сили в порушення Статуту. Територія держави не може бути об'єктом придбання іншою державою внаслідок погрози силою чи її застосування. Ніякі територіальні придбання шляхом погрози силою чи її застосування не повинні визнаватися законними».

2. **Принцип**, відповідно до якого держави вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість, розкривається в таких тезах:

Кожна держава розв'язує свої міжнародні спори з іншими державами мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість.

Держави у зв'язку з цим повинні намагатися якнайшвидше врегулювати свої міжнародні спори шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів і домовленостей чи іншими мирними засобами на свій вибір. У пошуках такого врегулювання сторони повинні приходити до згоди щодо тих мирних засобів, які б відповідали обставинам і характеру спору. Сторони зобов'язані на випадок недосягнення урегулювання спору одним з перерахованих засобів, продовжувати зусилля з врегулювання спору шляхом застосування інших узгоджених між ними засобів.

Держави-сторони міжнародного спору та інші держави повинні утримуватися від будь-яких дій, що можуть загострити ситуацію настільки, що загрозі буде піддана підтримка міжнародного миру й безпеки, і повинні діяти відповідно до цілей і принципів ООН.

Міжнародні спори вирішуються, виходячи з суверенної рівності держав і відповідно до принципу вільного вибору засобів. Застосування процедури врегулювання спору чи згода на таку процедуру, вільно узгоджену між державами щодо існуючих чи майбутніх спорів, де вони є сторонами, не повинно розглядатися як несумісне з принципом суверенної рівності.

3. **Принцип**, що стосується обов'язку відповідно до Статуту не втручатися у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої іншої держави, – розкривається в таких тезах:

Жодна держава чи група держав не має права втручатися прямо чи опосередковано з будь-якої причини у внутрішні й зовнішні справи будь-якої іншої держави. Внаслідок цього збройне й усі інші форми втручання, будь-які погрози, спрямовані проти правосуб'єктності держави чи проти її політичних, економічних, культурних основ, є порушенням міжнародного права.

Жодна держава не може ні застосовувати, ні заохочувати застосування економічних, політичних чи будь-якого іншого характеру заходів із метою підпорядкування собі іншої держави... й отримання від цього будь-яких переваг. Жодна держава не повинна організовувати, розпалювати, фінансувати, підбурювати чи допускати підривну терористичну й військову діяльність, спрямовану на насильницьке повалення ладу іншої держави, сприяти такій діяльності, втручатися у внутрішню боротьбу в іншій державі.

Застосування сили з метою позбавити народи їхньої національної самобутності є порушенням їхніх невід'ємних прав і принципу невтручання.

Кожна держава має невід'ємне право обирати собі політичну, економічну, соціальну й культурну систему без втручання в будь-якій формі з боку будь-якої іншої держави.

4. **Зобов'язання** держав співробітничати одна з одною відповідно до Статуту, розкривається в таких тезах:

Держави зобов'язані, незалежно від розбіжностей в їхніх політичних, економічних і соціальних системах, співробітничати одна з одною в різноманітних галузях міжнародних відносин із метою підтримки міжнародного миру й безпеки і сприяння міжнародній економічній стабільності й прогресу, загальному добробуту народів і міжнародній співпраці, вільній від дискримінації, побудованій на таких розбіжностях.

Для цього держави співпрацюють у напрямках:

- 1) підтримки міжнародного миру й безпеки;
- 2) ствердження загальної поваги й дотримання прав людини та основних свобод для всіх і в ліквідації всіх форм расової дискримінації та релігійної нетерпимості;

3) здійснення економічних, соціальних, культурних, технічних і торгових міжнародних відносин згідно з принципами суверенної рівності й невтручання;

4) у співробітництві з ООН держави-члени ООН зобов'язані вдаватися до спільних чи індивідуальних заходів, передбачених відповідними положеннями Статуту. Держави співпрацюють в економічній, соціальній і культурній сферах, а також у галузях науки й техніки, сприяючи світовому прогресу культури й освіти. Держави зобов'язані співробітничати у сприянні світовому економічному зростанню, особливо в країнах, що розвиваються.

5. **Принцип** рівноправ'я й самовизначення народів розкривається в таких тезах:

З огляду на принцип рівноправ'я й самовизначення народів, закріпленого у Статуті ООН¹, усі народи мають право вільно, без втручання ззовні визначати свій політичний статус і здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно до положень Статуту.

Кожна держава, відповідно до положень Статуту, повинна сприяти спільними й індивідуальними зусиллями здійсненню принципу рівноправ'я й самовизначення народів і надавати допомогу ООН у виконанні зобов'язань, покладених на неї Статутом зі здійснення цього принципу для того, щоб:

1) сприяти дружнім відносинам і співробітництву між державами;

2) швидше покласти край колоніалізму, виявляючи належну повагу до вільного волевиявлення зацікавлених народів, і пам'ятаючи, що підпорядкованість народів іноземному гніту, пануванню й експлуатації є порушенням цього принципу й невизнанням основних прав людини та суперечить Статуту ООН.

Кожна держава, відповідно до Статуту, зобов'язана сприяти спільними й самостійними діями загальній повазі й дотриманню прав людини й основних свобод.

Формами здійснення народом права на самовизначення можуть бути:

1) створення суверенної й незалежної держави;

---

¹ Як зазначалося вище, цей принцип у Статуті ООН міститься не у ст. 2, а у п. 2 ст. 1.

2) вільне приєднання до незалежної держави чи об'єднання з нею;

3) заснування будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом.

Кожна держава зобов'язана утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи... їхнього права на самовизначення, свободу й незалежність. У своїх заходах проти таких насильницьких дій і здійсненні опору ці народи, реалізуючи своє право на самовизначення, можуть домагатися підтримки й отримувати її відповідно до цілей і принципів Статуту.

Територія колонії чи іншої несамоврядної території має, згідно зі Статутом, окремий і відмінний від статусу території керівної держави статус; такий відмінний статус існує доти, доки народ відповідної несамоврядної території не втілить своє право на самовизначення, відповідно до Статуту, особливо, до його цілей і принципів.

Ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися як санкціонування чи заохочення будь-яких дій, які б вели до розчленування або ... порушення територіальної цілісності чи політичної єдності суверенних незалежних держав, які у своїх діях дотримуються принципу рівноправ'я й самовизначення народів... і, відповідно, мають уряди, в яких попри різницю у вірі чи кольорі шкіри представлене все населення, що проживає на цій території.

Кожна держава повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове чи повне порушення національної єдності й територіальної цілісності будь-якої іншої держави чи країни.

6. **Принцип** суверенної рівності держав, розкривається в таких тезах:

Усі держави користуються суверенною рівністю. Вони мають однакові права й обов'язки і є рівноправними членами міжнародного співтовариства незалежно від економічних, соціальних, політичних чи будь-яких інших відмінностей. Поняття «суверенна» рівність охоплює такі елементи:

- 1) держави юридично рівні;
- 2) кожна держава має права, властиві повному суверенітету;
- 3) кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність інших держав;
- 4) територіальна цілісність і політична незалежність держав недоторканні;

5) кожна держава має право вільно обирати й розвивати власні політичні, соціальні, економічні й культурні системи;

6) кожна держава зобов'язана виконувати повністю й добросовісно свої міжнародні зобов'язання й жити в мирі з іншими державами.

7. **Принцип** добросовісного виконання державами зобов'язань, взятих ними відповідно до Статуту розкривається у таких тезах:

1) кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати зобов'язання, взяті нею відповідно до Статуту ООН;

2) кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

3) кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання, згідно з міжнародними угодами, чинними відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

4) у випадку, коли зобов'язання з міжнародних угод суперечать зобов'язанням членів ООН за Статутом ООН, перевагу мають зобов'язання за Статутом.

Системно важливими для подальшого розвитку доктрини з основних принципів міжнародного права є «Загальні положення» Декларації. Саме тут визначено такі важливі моменти:

«...Під час тлумачення й застосування викладених вище принципів, останні залишаються взаємопов'язаними й кожен принцип має розглядатися з огляду на інші принципи...»¹;

«...Принципи Статуту, втілені у цій Декларації, є основними принципами міжнародного права..., і тому ООН ...закликає всі держави керуватися цими принципами у своїй міжнародній діяльності й розвивати відносини на основі суворого дотримання цих принципів»².

Розглянувши Основні принципи за Декларацією, зауважимо таке:

1) у Декларації перелік основних принципів дається в іншій послідовності, ніж це викладено у ст. 2 Статуту ООН;

---

¹ «Декларація»: Загальні положення п. 2.

² «Декларація»: Загальні положення п. 3.

2) у Декларації не взято до уваги один із принципів ст. 2 Статуту ООН, а саме викладений у п. 6 ст. 2, який можна визначити як «Принцип забезпечення з боку ООН всезагального дотримання принципів, викладених у Статуті ООН»;

3) у Декларації додано один принцип, якого немає у ст. 2 Статуту ООН, але який є у ст. 1 Статуту – «Принцип рівноправ'я й самовизначення народів».

Отже, Декларація про принципи 1970 р. визначила як основні принципи міжнародного права, що містяться в пп. 1–5 і п. 7 ст. 2 Статуту ООН, а також принцип «рівноправ'я й самовизначення народів», згаданий у п. 2 ст. 1 Статуту ООН.

3. Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаєминах від 1 серпня 1975 р.¹

Нарада з безпеки й співробітництва у Європі, що проходила з 3 червня 1973 р. по 1 серпня 1975 р. пунктом а) Підсумкового акту затвердила власну Декларацію принципів, датовану, як і весь акт, 1 серпня 1975 р. У Декларації за власною системою й у відредагованому (компактному) вигляді викладено десять принципів, сім із яких уже втілені у Статуті ООН і Декларації про принципи 1970 р., а три нові виведені з означених джерел, де вони вже містилися як самостійні положення:

1) «непорушності кордонів» (III);

2) «територіальної цілісності» (IV);

3) «поваги до прав людини й основних свобод, включно зі свободою думки, совісті, релігії й переконань» (VII).

Як зазначено в абзацах 3–5 Преамбули Декларації, держави-учасниці:

«...Підтверджуючи, відповідно до свого членства в ООН і відповідно до цілей і принципів ООН, свою повну і активну підтримку ООН...

Висловлюючи спільну відданість нижчевикладеним принципам, які відповідають Статуту ООН, а також спільну волю діяти, впроваджуючи ці принципи, згідно з цілями й принципами Статуту ООН, заявляють про свою рішучість поважати й застосовувати в зносинах кожного з них з усіма іншими державами-учасницями,

---

¹ Декларація є *Частиною а)* Підсумкового (Гельсинського) акту НБСЄ від 1 серпня 1975 р.

незалежно від їхніх політичних, економічних і соціальних систем, а також розміру, географічного розташування і рівня економічного розвитку їх, такі принципи, які мають першорядне значення.

1. Суверенна рівність, повага до прав, притаманних суверенітету

Держави-учасниці поважатимуть суверенну рівність і своєрідність одна одної, а також всі права, притаманні їхньому суверенітету, до яких, зокрема, входить право кожної держави:

- 1) на юридичну рівність;
- 2) на територіальну цілісність;
- 3) на свободу й політичну незалежність.

Вони також поважатимуть право одна одної вільно обирати й розвивати власні політичні, соціальні, економічні й культурні системи, так само як і право видавати свої закони й адміністративні правила.

У межах міжнародного права всі держави-учасниці мають рівні права й обов'язки. Вони поважатимуть право кожної держави визначати та здійснювати на власний розсуд відносини з іншими державами, відповідно до міжнародного права й у дусі цієї Декларації. Вони вважають, що їхні кордони можуть змінюватися, відповідно до міжнародного права мирним шляхом і за домовленостями. Вони також мають право належати чи не належати до міжнародних організацій, бути чи не бути учасником союзних договорів; вони також мають право на нейтралітет.

2. Незастосування сили чи погрози силою

Держави-учасниці будуть утримуватися в міжнародних відносинах від застосування сили чи погрози силою як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН і з цією Декларацією. Жодними мотивами не може бути обґрунтоване звернення до погрози силою чи до її застосування як порушення цього принципу.

Відповідно держави-учасниці утримуватимуться від будь-яких дій, що становлять погрозу силою чи її застосування проти іншої держави-учасниці. Вони також утримуватимуться від будь-яких проявів сили з метою примусити іншу державу-учасницю до

відмови від повного здійснення її суверенних прав; від актів репресалій із застосуванням сили.

Жодне застосування сили чи погрози силою не буде використане як засіб урегулювання спорів чи питань, що можуть викликати спори між ними.

3. Непорушність кордонів

Держави-учасниці розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися від будь-яких зазіхань на ці кордони. Вони будуть також утримуватися від будь-яких вимог чи дій, спрямованих на захоплення чи узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасниці.

4. Територіальна цілісність держав

Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями й принципами Статуту ООН проти територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема від застосування сили чи погрози силою.

Держави-учасниці будуть утримуватися від перетворення території одна одної на об'єкт військової окупації або об'єкт придбання будь-яким іншим протиправним способом чи шляхом погрози його здійснити. Жодна окупація чи придбання таким чином не визнаватимуться законними.

5. Мирне врегулювання спорів

Держави-учасниці будуть розв'язувати спори між ними мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку та справедливість.

Вони будуть добросовісно й у дусі співробітництва докладали зусиль, щоб якнайшвидше прийти до справедливого рішення, заснованого на міжнародному праві. З цією метою вони будуть використовувати такі засоби, як переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд чи інші мирні засоби на їхній власний вибір, включно з будь-якою процедурою урегулювання, узгоджену до виникнення спорів, у яких вони були б сторо-

нами. Якщо сторони в спорі не досягнуть його розв'язання шляхом одного з вищенаведених мирних засобів, вони будуть продовжувати шукати взаємоузгоджені засоби мирного врегулювання спору, утримуючись від будь-яких дій, що можуть погіршити становище тією мірою, якою будуть поставлені під загрозу підтримка міжнародного миру й безпеки і тим самим ускладниться мирне врегулювання.

6. Невтручання у внутрішні справи

Держави-учасниці будуть утримуватися від будь-якого втручання – прямого чи опосередкованого, індивідуального чи колективного – у внутрішні чи зовнішні справи, що входять до внутрішньої компетенції іншої держави-учасниці, незалежно від їхніх відносин.

Вони будуть утримуватися від будь-якої форми збройного втручання та від загрози такого втручання проти іншої держави-учасниці.

Вони будуть так само утримуватися від будь-якого іншого акту військового чи політичного, економічного чи іншого примусу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати власним інтересам здійснення іншою державою-учасницею прав, притаманних їхньому суверенітету і, таким чином, забезпечити собі переваги будь-якого гатунку.

Відповідно, вони будуть утримуватися від надання прямої чи опосередкованої допомоги терористичній, підривній чи іншій діяльності, спрямованій на насильницьке повалення уряду іншої держави-учасниці.

7. Повага до прав людини й основних свобод, включно зі свободою думки, совісті, релігії та переконань

Держави-учасниці будуть поважати права людини й основні свободи, включно з свободою думки, совісті, релігії та переконань, для всіх без огляду на расу, стать, мову й релігію.

Вони будуть заохочувати й розвивати ефективне здійснення цивільних, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, зумовлених гідністю, притаманною людській особистості, й істотними для її вільного та повного розвитку.

У цих межах держави-учасниці будуть визнавати й поважати свободу особистості сповідувати – одноосібно чи спільно з іншими – релігію чи віру, діючи за велінням власної совісті.

Держави-учасниці, на чийй території перебувають національні меншини, будуть поважати право осіб, приналежних до таких меншин, на рівність перед законом, і будуть забезпечувати повну можливість фактичного користування правами людини й основними свободами і, таким чином, захищатимуть їхні законні інтереси в цій сфері.

Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини і основних свобод, повага до яких є істотним чинником миру, справедливості та добробуту, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин і співробітництва між ними та між усіма державами.

Вони будуть постійно поважати ці права і свободи у своїх відносинах і докладатимуть зусиль, спільно й самостійно, включно зі співробітництвом з ООН заради сприяння спільній і ефективній повазі до них.

Вони підтверджують права осіб знати свої права й обов'язки в цій сфері й чинити відповідно до них.

У царині прав людини й основних свобод держави-учасниці будуть діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони будуть також виконувати свої зобов'язання з міжнародних декларацій і угод у цій сфері, включно з Міжнародними пактами з прав людини, якщо вони ними зв'язані.

8. Рівноправ'я і право народів розпоряджатися власною долею

Держави-учасниці будуть поважати рівноправ'я народів і право народів розпоряджатися власною долею, діючи постійно відповідно до цілей і принципів Статуту ООН і норм міжнародного права, включно з тими, що належать до територіальної цілісності держав.

Виходячи з принципу рівноправ'я і прав народів розпоряджатися власною долею, всі народи мають права в умовах повної свободи визначати... свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток.

Держави-учасниці підтверджують спільне значення дотримання й ефективної реалізації рівноправ'я та права народів розпоряджатися власною долею для розвитку дружніх відносин між ни-

ми, як і між усіма державами; вони нагадують також про унеможливлення будь-якої форми порушення цього принципу.

9. Співробітництво між державами

Держави-учасниці будуть розвивати співробітництво одна з одною, як і з усіма іншими державами, в усіх напрямках, відповідно до цілей і принципів Статуту ООН. Розвиваючи співробітництво, держави-учасниці приділятимуть особливе значення питанням, визначеним у межах НБСЄ, здійснюючи власний внесок в умовах повної рівності.

Вони намагатимуться розвивати співробітництво як рівні, сприяти взаєморозумінню й довірі, дружнім і добросусідським відносинам, міжнародному миру, безпеці й справедливості. Вони також намагатимуться, розвиваючи співробітництво, підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх сподівань, використовуючи, зокрема, вигоди, що випливають із розширення взаємного ознайомлення щодо досягнень в економічній, науковій, технічній, соціальній, культурній і гуманітарній сферах, сприятимуть тому, щоб ці вигоди стали доступними для всіх. Вони враховуватимуть загальний інтерес щодо скорочення різниці в рівнях економічного розвитку та, особливо, інтереси країн, що розвиваються.

Вони підтверджують, що уряди, установи, організації й люди можуть відігравати належну позитивну роль у сприянні досягненню цілей їхнього співробітництва. Вони намагатимуться, розширюючи співробітництво, як це визначено вище, розвивати солідарність на кращій і міцнішій основі на благо своїх народів.

10. Добросовісне виконання зобов'язань із міжнародного права

Держави-учасниці добросовісно виконуватимуть власні зобов'язання з міжнародного права – як ті, що випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, так і ті, що випливають із укладених відповідно до МП договорів, учасниками яких вони є.

При здійсненні своїх суверенних прав, включно з правом видавати власні закони й адміністративні правила, вони керуватимуться своїми юридичними зобов'язаннями з міжнародного права,

належним чином враховуючи й виконуючи положення Підсумкового акту НБСЄ.

Держави-учасниці підтверджують, що за умови конфлікту зобов'язань членів ООН зі Статуту ООН і зобов'язань із будь-якого іншого договору чи міжнародної угоди, переважну силу матимуть зобов'язання за Статутом ООН відповідно до ст. 103 Статуту.

Усі принципи, викладені вище, мають першорядну важливість і будуть однаково неухильно застосовуватися при інтерпретації кожного з них із урахуванням інших.

Держави-учасниці висловлюють свою рішучість повністю поважати й застосовувати ці принципи, як вони викладені в цій Декларації до їхніх відносин і співробітництва – з тим, щоб забезпечити кожній державі-учасниці переваги, гарантовані загальним дотриманням і застосування цих принципів.

Держави-учасниці, враховуючи викладені вище принципи, зазначають, що *ця Декларація не порушує їхніх прав і зобов'язань, як і відповідних договорів та інших угод і домовленостей.*

Держави-учасниці висловлюють переконаність у тому, що дотримання цих принципів буде сприяти розвитку нормальних і дружніх відносин і співробітництва між ними в усіх сферах. Вони також висловлюють переконаність у тому, що дотримання цих принципів сприятиме розвитку політичних контактів між ними, що своєю чергою сприятиме кращому взаєморозумінню щодо їхніх позицій і поглядів.

Держави-учасниці заявляють про намір здійснювати відносини з усіма іншими державами в дусі принципів, викладених у цій Декларації.

Таким чином, положення Статуту ООН та інших, присвячених основним принципам міжнародного права актів, дають підстави тлумачити **основні принципи МП** як *єдиний нероздільний комплекс однакових за своєю юридичною силою керівних норм, наділених щодо інших норм міжнародного права вищою юридичною силою.*

Наприкінці підрозділу, присвяченого основним принципам міжнародного права, ще раз зазначимо, що в усіх трьох джерелах вони викладаються в різній послідовності, наслідком чого є відсутність єдиного підходу до викладення і вивчення цих принципів. Виходячи з власного досвіду, можемо стверджувати, що характеристики принци-

пів засвоюються значно ефективніше, якщо їх розташувати у вигляді п'яти «логічних пар», наприклад, у такій послідовності (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

**Логічна «парність» основних принципів
міжнародного права**

Суверенної рівності держав	Невтручання у внутрішні справи
Співробітництва між державами	Добросовісного виконання зобов'язань із міжнародного права
Мирного врегулювання спорів	Незастосування сили й погрози силою
Територіальної цілісності держав	Непорушності кордонів
Поваги до прав людини й основних свобод	Рівноправ'я й права народів на самовизначення

Як бачимо, в кожній логічній парі принципи більш загально-го характеру з лівого стовпця доповнюються й конкретизуються відповідним принципом із правого стовпця.

Висновки до розділу 1

Поняття «міжнародне публічне право» в сучасній доктрині розглядається як система норм і принципів, що регулюють між-державні відносини. Міждержавні відносини охоплюють як безпо-середні відносини між державами – основними суб'єктами міжна-родного права, так і відносини опосередковані, сторонами яких є міждержавні (міжурядові) міжнародні організації, створені на ос-нові установчих договорів між державами.

Отже, суб'єкти міжнародного права – тобто суб'єкти, що не лише керуються правилами (нормами й принципами) міжнародно-го права, але й створюють ці правила – поділяються на дві основні категорії: первинні – держави і похідні – міжнародні організації.

Крім цих двох категорій, сучасне міжнародне право визнає також міжнародну правосуб'єктність народів, що борються за свою незалежність. Проте ця правосуб'єктність реалізується значно складніше за правосуб'єктність держав чи міжнародних організа-цій, і лише в окремих специфічних випадках, оскільки за своєю природою є «явищем у процесі становлення». Тому кожен народ, що бореться за незалежність, керується правилами *ad hoc*, які ма-

ють переважно характер індивідуальних для кожного конкретного випадку приписів. Доктрина визнає й таку незначну й історичну категорію суб'єктів міжнародного права як «державоподібні утворення» (яким вважається, наприклад, Ватикан), що мають також дуже індивідуалізовані правила міжнародного регулювання.

Чотири зазначені категорії суб'єктів (з яких держави й міжнародні організації становлять, умовно кажучи, 99,9 %) – є суб'єктами міжнародного права за класичними доктринами.

Деякі міжнародно-правові ідеї виходять, однак, із того, що основним суб'єктом будь-якого права має бути особа. Ці концепції не є загально визнаними, до них не адаптовані сучасні міжнародно-правові механізми і вони, прямо кажучи, ускладнюють класичну міжнародно-правову доктрину, проте набувають усе більшого поширення. До таких з певними застереженнями можна віднести: транснаціональне право, сучасні *jus gentium* і *lex mercatoria*, міжнародне приватне право в широкому тлумаченні та деякі інші концепції. Усі вони розглядаються як різні назви «третього правопорядку», який доповнює, а згодом може й охопити два класичні усталені правопорядки: міжнародне публічне та національне право.

У процесі міждержавних відносин віками склалася система правил міжнародного спілкування (міжнародні соціальні норми або міжнародна нормативна система), щодо якої система міжнародного права виступає як підсистема. Як і національні чи конфесійні правові системи, система міжнародного права й міжнародна нормативна система є рівнями відкритої, динамічної, мультирівневої, концептуальної й деонтологічної системи, якою виступає загальнолюдська культурна традиція (чи просто «культура» в найширшому сенсі цього терміна). Культура, включно з системами цінностей, регулювання суспільних відносин, знань і мистецтв, є системотворчим началом для суспільств, які в кожний історичний період мають власні «найпріоритетніші» масштаби: від клану й племені до регіональних цивілізацій та всього людства в сучасну епоху.

Внутрішня структура міжнародного права класично поділяється на норми, які складаються в інститути, підгалузі й галузі МП. Опосередковано структура МП відображається в структурі підручників з МП, досить мінливій, через загальну динаміку становлення нових наукових парадигм.

Норми міжнародного права як його «елементарні одиниці» утворюються різними способами, тобто виявляються в різних джерелах: із них у сучасній практиці міждержавних відносин найважливіше місце займають міжнародні договори й міжнародні звичаї. Як джерела МП розглядаються й загальноправові принципи, що мають звичаєве походження, а також як допоміжні джерела – судові рішення та юридичні міркування авторитетних юристів (доктрина). Всі перераховані джерела висвітлені у ст. 38 Статуту МС ООН, як актуальні у 1945 р., коли приймалися обидва Статuti. В сучасному міжнародному праві, додатково до зазначених, надзвичайної актуальності набули акти міжнародних організацій і деякі джерела, що приймалися як політичні документи, але визнаються як джерела правових міжнародних норм – односторонні та багатосторонні недовірливого характеру акти держав.

Особливої уваги набули з-поміж джерел десять основних принципів міжнародного права, які доктрина визнає нормами вищої юридичної сили. Разом з цілями ООН вони утворюють системну основу сучасного МП. Початково викладені як норми ст. 2 Статуту ООН, вони резолюцією ГА ООН були систематизовані й названі основними принципами МП у Декларації міжнародно-правових принципів дружби і співробітництва, відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р., а остаточно викладені у відредагованій формі як 10 принципів у Декларації принципів Підсумкового (Гельсинського) акта від 1 серпня 1975 р.

Контрольні запитання й завдання

1. Визначте походження й зміст терміна «міжнародне право».
2. Дайте визначення предмета міжнародного публічного права.
3. Визначте співвідношення міжнародного публічного й міжнародного приватного права.
4. Порівняйте основні характеристики міжнародного й національного права.
5. Визначте співвідношення обсягу й змісту понять «міжнародна нормативна система» й «система міжнародного права».
6. Схарактеризуйте основні структурні елементи системи міжнародного права.
7. Поясніть, за якими критеріями класифікуються норми міжнародного права. Схарактеризуйте норми *jus cogens*.
8. Визначте співвідношення понять «інститут міжнародного права» й «галузь міжнародного права».

9. Що таке норми-цілі і як вони визначаються? Яка, на вашу думку, мета права, чи може вона бути нормою-ціллю?

10. Прокоментуйте з правової точки зору максиму І. Канта: «Людина не може бути знаряддям – лише метою».

11. Дайте характеристику способів, якими утворюються норми міжнародного права.

12. Назвіть джерела міжнародного права, до яких звертаються судді МС ООН.

13. Визначте співвідношення між звичаєм і загальними принципами права.

14. Порівняйте зміст і обсяг понять «загальні принципи права» й «основні принципи міжнародного права».

15. Як співвідносяться поняття «принципи Статуту ООН» і «основні принципи міжнародного права»?

16. Назвіть основні принципи міжнародного права, розбивши їх на п'ять взаємопов'язаних «логічних пар».

Література

1. Динь Н. К. Международное публичное право: в 2 т. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000. – Т. 1. – 440 с.

2. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право: навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 640 с.

3. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть / И. И. Лукашук. – М. : Издательство БЕК, 1996. – 371 с.

4. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом: пер. з англ. / П. Маланчук. – Х. : Консум, 2000. – 592 с.

5. Международное право: учеб. / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Международные отношения, 2003. – 720 с.

6. Международное публичное право: учеб. / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Е. Г. Моисеев [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. – М. : Проспект, 2010. – 1008 с.

7. Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права / О. О. Мережко. – К. : Юстиніан, 2010. – 320 с.

Розділ 2

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

2.1. ПОНЯТТЯ, МЕТА, ОСНОВНІ ПИТАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Традиційно вивчення міжнародного права розпочинається з розгляду його історії, під час якого висвітлюється проблема зародження, становлення та еволюції міжнародного права, формування самого поняття «міжнародне право», з одного боку – як певної галузі права, з іншого – як науки.

Спроби висвітлення всіх цих питань призвели до виникнення найрізноманітніших теорій і концепцій у міжнародно-правовому вченні. Дотепер немає однозначності в розв'язанні питання про походження поняття «міжнародне право», виникнення, джерела міжнародного права та періодизацію його історії.

В історії міжнародного права зазвичай виділяють два основних історичних види: традиційне або класичне і сучасне міжнародне право, а сама історія розглядається як еволюційний поступ від першого до другого. Поступово міжнародне право постає одним із найважливіших факторів забезпечення стабільності міжнародного життя.

Дослідження історії виникнення та становлення терміна «міжнародне право» засвідчує, що в різних регіонах і в певні часи використовуються різні терміни. Численні автори зійшлися на тому, що сучасне «міжнародне право» є перекладом з римського *jus gentium* («право народів») і не зовсім точно відображає сутність міжнародного права.

Сучасний термін «міжнародне право» з'являється завдяки діяльності англійського філософа Є. Бентама (1748–1832), який поширив думку про те, що право між народами більш чітко відображає термін «міжнародне право» (*inter national law*). Але й новий термін критикували науковці й до сьогодні продовжуються пошуки більш точного й повного терміну. Французький дослідник ХХ ст. Н. К. Дінь пише, що термін «міжнародне право» ближче до ідеї права між державами, а «право народів» має більш широкий діапазон права спільного для людей.

Що стосується визначення міжнародного права, то за період від Цицерона й дотепер вчені запропонували понад 1000 визначень. В. Г. Буткевич умовно поділяє дослідників на дві групи: одна група вчених наполягає на тому, що це – система юридичних норм, створених визнаними й уповноваженими на те суб'єктами міжнародного права, які регулюють відносини між ними. Інша вважає, що міжнародне право – це сам процес прийняття й утілення в життя владних рішень.

В історії міжнародно-правової думки питання виникнення, розвитку та періодизації історії міжнародного права завжди було проблемним і ускладнювалося існуванням значних прогалів у сфері його дослідження. На сьогодні серед концепцій виникнення міжнародного права і його періодизації ми можемо виділити чотири основні ідеологічні напрями: нігілістичний, етатичний (особливо в його марксистсько-ленінському варіанті), християнський і ліберально-демократичний. Аналіз їхніх основних положень засвідчує, що нігілісти будують свої доведення, аби заперечити існування міжнародного права, марксистки – щоб довести, що міжнародне право формується там і тоді, де з'являються держави, християни, що воно зароджується в лоні християнської церкви, ліберали-демократи, що це право виникає в період ренесансу й буржуазних революцій у Європі.

Нині найпопулярнішими теоріями походження й періодизації міжнародного права є: міжнародно-договірна, етатична (державницька), концепція суспільно-економічної формації, різні види нормативно-соціальних концепцій.

Послідовники міжнародно-договірної теорії поєднували виникнення права з укладенням угод. Найдавнішу історію пояснення походження міжнародного права подає державницький підхід у межах етатичної теорії, згідно з яким це право виникло для регулювання співробітництва держав, а позаяк у стародавній період не було держав та, відповідно, міждержавних відносин, то не виникало й потреби у міжнародному праві. Існує точка зору, згідно з якою міжнародні відносини в стародавній період існували, але через несистематичний, нестабільний і ситуативний характер не виникало необхідності в їхньому правовому регулюванні.

Для прихильників нормативно-соціальної теорії походження міжнародного права спільним є акцентування уваги на появі й роз-

витку норм міжнародного права, які, на їхню думку, виникають там і тоді, де постає суспільство. У розвитку міжнародного права вони виділяють кілька періодів: первіснообщинний, регіонального міжнародного права, права «цивілізованих» та інших народів, універсального міжнародного права і, зрештою, етап загального визнання й застосування міжнародного права. Проте сучасні наукові досягнення дають підстави для критики цієї концепції через відсутність у ній періоду вождизму.

У даному підручнику використовується наближена до традиційної періодизація історичного розвитку міжнародного права, зокрема: 1) міжнародне право стародавнього світу, який розпочинається із додержавного періоду вождизму; 2) міжнародне право античного світу; 3) міжнародне право епохи Середньовіччя; 4) класичне міжнародне право і 5) сучасне міжнародне право.

2.2. СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Сучасна наука вказує на те, що зародження міжнародного права відбувається в період, коли держави ще не сформувалися. Додержавний період розглядається як стадія виникнення й становлення відносин між об'єднаннями, що не досягли рівня держав (протодержави, вождизму), і між якими склалися так звані прото-міжнародні відносини, які є несистематичними й локальними. Характерною рисою розвитку міжнародного права в цей період є зародження таких його інститутів, як договірне та посольське право, право війни. В основі їхнього розуміння лежали релігійно-міфологічні уявлення стародавнього світу.

Про систематичні міжнародні відносини стародавніх держав можна говорити починаючи з кінця III – початку II тис. до н. е. Особливістю цих відносин було те, що вони розвивалися, насамперед, там, де зароджувалась цивілізація. Це були долини великих рік: Тигру і Євфрату, Нілу, Хуанхе, Інду, а також узбережжя Східного Середземномор'я. Найдавнішою пам'яткою міжнародного договірного права вважається «Стела коршунів» (3100 р. до н. е.) – угода між правителями міст Лагаш і Умми, викарбувана на базальтовому стовпі, яка підтверджувала існування та недоторканність

кордонів між територіями цих міст-держав і зобов'язання мирно вирішувати спори між ними шляхом арбітражу.

Джерела міжнародних відносин та їхній вплив на становлення інститутів міжнародного права можна простежити на прикладі становлення інституту династичних шлюбів як чинника мирного зближення племен, що призвело до виникнення певних правових норм і викликало потребу укладання міжнародних договорів. Водночас із виникненням інституту династичних шлюбів учені вказують на зародження таких форм обміну, як: 1) подарунки; 2) обмін (двосторонні угоди); 3) розподіл (за згодою і з волі лідера групи); 4) обкладання податками. Інститут дарунків є важливим засобом налагодження зносин між народами, а в деяких випадках і єдиним засобом їхнього спілкування.

Відбувається поділ міжнародних відносин на офіційні та неофіційні. Явище нейтралітету стає стабільним чинником міжнародних відносин. Саме на етапі вождизму завершується формування звичаїв та обрядів, що заклали основу міжнародно-правових договорних норм і правових звичаїв.

2.2.1. Стародавній Єгипет

Деякі автори вважають, що вже в додинастичний період історії Стародавній Єгипет мав розгалужені міжнародні відносини. Питання зовнішніх зносин перебували в центрі уваги царів і вождів племен.

Ще до створення централізованої держави ця країна використовувала посольське право. Спочатку посольства мали тимчасовий характер, поступово – більш постійний. Формувалися дипломатичні ранги: послы, герольди, гінці. Часто вони отримували спеціальну допомогу від держави, що їх приймала, але інститут особистої недоторканості послів ще не набув всезагального визнання. Пам'ятки історії зберегли численні випадки її порушення. Так, у часи Аменхотепа III й Аменхотепа IV і пізніше уявлення про недоторканість особистості послів і дипломатичний імунітет, на який вони вже тоді претендували, ще не стали загальновизнаними нормами міжнародного права. Тому посланець, який прибув до двору того чи іншого царя, опинявся в його повній владі. Якщо виникали ускладнення його могли перетворити на заручника і навіть вбити.

Єгипет цього періоду послуговувався міжнародним договірним правом. Один із найвідоміших договорів Стародавнього Єгипту був укладений близько 1300 р. до н. е. між царем хетів Хаттусілісом III і єгипетським фараоном Рамзесом II. Мета договору – вічний мир між країною Хетів та Єгиптом на основі взаємних зобов'язань не розз'язувати війну, виконувати попередні договори, надавати допомогу та об'єднувати зусилля проти нападу третьої сторони, повертати втікачів їхнім правителям. Договір закінчувався довгим списком богів, які виступали гарантом його дотримання.

Наприкінці II тис. до н. е. коло питань міжнародного права значно розширилося. Окрім договорів про союз і військову взаємодопомогу, траплялися договори про нейтралітет, державні кордони, обмін спірними територіями, встановлювалися правила ведення торгівлі або табу на неї. Специфічною рисою договірного права в стародавній період є те, що основними засобами забезпечення договорів вважалися здійснення магічних обрядів, клятви і видача заручників.

Саме в Стародавньому Єгипті з'являється й визнається норма міжнародного права – елемент, який є основним і в сучасному міжнародному праві.

Давній Схід, проте, не використовував принципу рівності суб'єктів міжнародного права. У середині I тис. до н. е. вважалися великими і відносно рівноправними державами Єгипет, Вавилон, Мітанні і Хетська держава. Пізніше до них приєдналася Ассирія. При цьому єгипетський фараон посідав особливе, головне місце. Інші держави частково були залежними фактично та юридично і не претендували на рівність.

Що стосується законів і звичаїв війни, то тут панував сильніший. Війни велися, передусім, заради захоплення рабів і панування над джерелами води й іригаційними спорудами. Вважалося, що ті, хто програв війну, повністю потрапляли в залежність від переможця. Їх перетворювали на рабів, забирали майно, але частіше – вбивали. Для інших випадків існував спеціальний акт приниження, який символізував втрату незалежності й мав не лише особисте, а й політичне значення. Так, ассирійський цар Ашшурбанипал розгромив Елам і арабські князівства, а їхніх правителів посадив у клітку на ланцюги разом із шакалом і собакою, клітки ж виставив на все-

загальний огляд. Коли він демонстрував свій тріумф, то їхав на колісниці, яка була запряжена не кіньми, а еламськими царями.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що норми міжнародного права, які склалися наприкінці II тис. до н. е. у практиці Єгипту і Межірччя, були сприйняті іншими державами.

2.2.2. Міжнародне право в зовнішній політиці Стародавньої Індії

Виникнення перших державних утворень в Індії датується кінцем II – початком I тис. до н. е. Всередині Індії існувало (за різними джерелами) від 16 до 30 країн, які мали достатньо розвинуті міжнародні відносини. Ф. Мартенс вважав, що Індію можна прийняти за зразок східних держав узагалі та міжнародних відносин зокрема. Закони і звичаї війни тут були значно гуманніші, ніж в інших регіонах.

Індійському регіону притаманний високий рівень посольського права (навіть якщо починалась війна, то за послом зберігалась недоторканність, зазвичай його повертали на батьківщину). Згідно з ученням «Махабхарати», посол має відповідати таким вимогам: народитися у високоповажній, знатній сім'ї; бути красномовним, розумним, пишемовним, точно передавати послання, з яким його направили, мати добру пам'ять. Водночас неофіційно існувала і таємна дипломатія.

Ставлення до іноземців в Індії мало суперечливий характер. Всередині держави зносини з іноземцями заборонялися під страхом жорстоких покарань священними законами Ману. Це було пов'язано зі специфікою кастового ладу індійського суспільства. Міжнародні зносини та знайомство з порядками, що існували в інших державах, могли підірвати значення й авторитет панівної касты в Індії.

Подібно до інших давніх цивілізацій Індія не знала принципу рівності суб'єктів міжнародного права. Розрізнялися три основні категорії: рівні, підлеглі і вищі (королівства).

Достатньо інтенсивний розвиток міждержавних відносин вплинув на широкий розвій договірного права. Розрізнялися договори, які укладалися в мирний час та у воєнний період. Із-поміж перших також існувала своя градація (рівні – не рівні, корисні – не корисні тощо). До другої категорії належали договори про виплату дані й збір податків, про допомогу (результат – васальні відносини).

Закони Ману підкреслювали, що війна – крайній засіб вирішення спорів, коли вичерпані всі мирні можливості. У Стародавній Індії вже склався поділ на комбатантів і некомбатантів (категорія населення, яку вилучали з воєнних дій) та почала формуватися концепція окремої категорії – жертв війни.

Давньоіндійське міжнародне право характеризується більшим ступенем гуманності, про що свідчить факт існування обмежень у веденні війни, зокрема, вважалося недопустимим убивати старих, дітей і жінок, а також парламентаріїв і тих, хто здався у полон; не можна було захоплювати храми, інші культові споруди та їхніх служителів; обмеження у використанні певних видів зброї і засобах використання їх; полонених, згідно з правилами «Махабхари», не можна вбивати, а тих, хто був поранений, навіть мали відпустити на волю.

Використовувалось посередництво та звернення до третейського суду, що можливо стало результатом поширення буддизму.

2.2.3. Розвиток міжнародно-правової практики у Стародавньому Китаї

Виникнення міжнародних відносин у Стародавньому Китаї датується II–I тис. до н. е. Становлення міжнародно-правових норм відбувалося всередині Китаю, на території якого існувало 7 великих держав і близько 200 дрібних державних утворень.

Як і єгиптяни, стародавні китайці будували систему міжнародного права за принципом піраміди, де в основі знаходились васальні держави, а на верхівці – держава-сюзерен, проте з певними особливостями. З точки зору офіційної ідеології, тільки Серединна імперія була істинно суверенною й незалежною державою. Всі інші або вже залежали від неї, або вважалося, що будуть залежати з часом, і тому не визнавалися рівними партнерами. Лише в III–II ст. до н. е. з послабленням Піднебесної імперії та під впливом даосизму почали визнавати можливість існування політично та юридично незалежних від неї держав. Розрізняли визнання *de facto* і *de jure*.

Характерною рисою міждержавних відносин всередині Китаю були часті міжусобиці, тому питання війни посідало одне з перших місць. Тут діяли норми, які в багатьох випадках нагадували ті, що сформувалися в інших регіонах: засуджувалося вбивство полоненого і вважалося, що вбивство людини, яка вже підкорилася,

призведе до нещастя; заборонялося знищення святинь, птахів для полювання, інструментів та інших знарядь ремесел, будинків, дерев, посівів тощо. Але, як і в інших регіонах, ці правила постійно порушувалися. Війни велися здебільшого через захоплення рабів. Дуже часто, коли війна була не вигідною, китайські монархи використовували політику «цзімі» – стримування війни через подарунки та передачу в гарем доньок.

Була поширеною в Китаї і практика утворення воєнних союзів. У 651 р. до н. е. виникла ліга князів як міжнародно-правове об'єднання. Спочатку членами таких міждержавних утворень могли бути лише китайські держави, а з часом до них почали вступати й варвари.

Достатньо розвинутою була й договірна практика китайських держав. Укладалися договори з різноманітних питань, але перше місце з-поміж них посідали мирні договори та договори про утворення союзів. Наявність багатосторонніх договорів і васальний характер міжнародних відносин спричинили поширення посередництва та арбітражного суду у вирішенні спорів. У практиці забезпечення договорів нерідко використовувалася видача заручників, якими найчастіше були сини правлячих князів. Гуманність міжнародних норм була дуже вибірковою та практично не стосувалася простого народу.

2.3. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Розвиток міжнародних відносин та міжнародного права в античному світі з огляду на особливості соціально-економічного порядку мав свої відмінності та специфіку. Саме в епоху античності закладаються основи європейської цивілізації і, відповідно, європейського міжнародного права.

2.3.1. Стародавня Греція

Дослідники історії міжнародного права вказують на те, що для його розвитку у Греції склалися більш сприятливі умови, ніж у Стародавньому Сході. Навіть у розумінні міжнародних відносин греки виходили із зовсім інших уявлень. Основу формування грецького міжнародного права складало вчення про поліс як самодостатню, автономну політичну одиницю, членами якої є тільки вільно-

народжені грецькі громадяни. Лише вони користуються повнотою прав, але, водночас, несуть відповідальність за долю своєї вітчизни.

Були й несприятливі умови розвитку міжнародних відносин і права у Стародавній Греції, зокрема: погляд класичної Греції на індивідуума тільки як на громадянина, члена державної організації, а не як на людину, котра володіє особистими правами. Інститут рабів, які складали більшість населення, за своєю природою протистояв ідеї свободи та правильній державній організації. Різноманітні форми державного устрою (монархія, демократія, аристократія), що ворогували між собою, породжували ворожість з-поміж самих греків, і так їх роз'єднували, що почасти їм було важко об'єднатися навіть для опору спільному та сильному ворогу. Ці чинники сприяли утвердженню відносин нерівності народів, високий інтелектуальний розвиток греків підкріплював ці відчуття, що інколи ставали причиною презирливого ставлення греків до іноземців, котрі не мали жодних прав у країні, звалися «варварами» і сприймалися як вороги.

Суб'єктами міжполісних правових відносин могли виступати не лише поліси та їхні правителі, а й правителі окремих полісних кланів. Наприклад, клан Алкмеонідів в Афінах мав інтенсивні дипломатичні, економічні та правові контакти з Дельфами, Еритреєю, Сікіоном, Лідійським царством, Сардами, фракійськими царями, Спартою та іншими, з якими укладав договори, відправляв і приймав послів тощо.

Дві сфери міжнародного права стали в міжнародних відносинах другої половини I тис. до н. е. провідними – посольське право і право війни.

Посольське право. Давні греки не знали інституту постійного дипломатичного представництва. Посольства мали тимчасовий характер і конкретні цілі. Зазвичай це було укладання або підтвердження договорів про союзи або мирні договори, а також прийняття присяги. Протилежна місія послів – оголошення війни або вручення документа про її оголошення. Переговори вони мали вести спільно, але історії відомі випадки, коли через розбіжності між собою посли проводили переговори незалежно один від одного і навіть шкодили один одному. Зазвичай дипломатами були посадові або впливові особи (царі, стратеги), але відомі випадки, коли послами призначали ораторів і акторів. Це пов'язане з великим значенням красномовства і декламації в афінському суспільстві. На-

приклад, відомий оратор Демосфен брав участь в афінському посольстві до македонського царя Філіпа II.

На утримання послів виділяли певну кількість грошей (символічну суму – одну драхму), штат прислуги, їм надавали листи з рекомендаціями (*символи*) до *проксенів* міста, інструкції, в яких було викладено мету поїздки. Цікаво, що вони становили собою дві складені разом навощені дощечки (дипломи), звідси й походить термін «дипломатія». Зазвичай, до іноземних послів ставилися дуже добре: їм забезпечували хороший прийом, робили подарунки, запрошували на театральні вистави, ігри. Вони користувалися недоторканністю, порушення якої розглядалося як ворожий акт. Але інколи послів могли й вислати з міста, як, наприклад, у 392–391 рр. до н. е. спартанці вчинили з посольством Андронікіда.

З поверненням на батьківщину члени посольства звітували про результати місії у Народних зборах. За умови схвалення їхньої діяльності, послы отримували почесні нагороди. Найпочеснішою вважався лавровий вінок із запрошенням на обід у пританію – особливий будинок біля Акрополю, в якому чинили правосуддя і здійснювали інші публічно значимі урочисті заходи.

Договірне право. Договір у стародавньому світі сприймали як річ священну. Вважалося, що порушення договору матиме наслідком божественне покарання. Тому ведення переговорів і укладання договору в Греції відбувалося з дотриманням суворих формальностей. Документ скріплявся клятвами обох сторін у присутності магістратів міста та прокляттями того, хто його порушить. Спори та порушення договору передавалися на розгляд третейської комісії, що свідчить про широке застосування інституту посередництва в міжнародних відносинах Стародавньої Греції.

Із V–IV ст. до н. е. значно збільшується кількість видів договорів: про мир, про взаємну допомогу та ненапад, про кордони та арбітраж, торгівлю, про шлюб з іноземцями, участь в міжполісних та панеллінських іграх, про купівлю нерухомості, організацію поселень, про особисту свободу, охорону власності та ін.

Зароджується інститут проксенів. *Проксенія* – інститут захисту інтересів метека (іноземця). Проксени – грецькі знатні громадяни, які інколи виконували функції посередників між двома зацікавленими полісами. За особисті заслуги проксен міг отримати

ісополітію (рівність у громадянстві) того міста, інтереси якого він захищав у своєму місті.

Право війни. Було розроблене вже до V–IV ст. до н. е. Греки розрізняли війни законні й незаконні. До перших відносили захист держави від нападу або пов'язані з державною безпекою, захист релігійних святинь, виконання союзних зобов'язань. Законна війна мала супроводжуватися офіційним оголошенням війни. Війна сприймалася як боротьба всіх громадян одного полісу із громадянами іншого. Вбивство мирних жителів вважалося правомірним і часто набувало масового характеру. Під час давньогрецьких свят встановлювалося перемир'я. Греки не знали інституту полону. Вони продавали в рабство або вбивали. Жорстоко греки ставилися до варварів: використовувалося масове переселення, майно захоплювалося або знищувалося.

Греки розрізняли нейтралітет і невтручання. Нейтралітет встановлювався під час війни і стосувався внутрішніх відносин, найчастіше відмовлялись від воєнної та матеріальної допомоги ворогуючим політичним угрупованням. Невтручання траплялося в мирний час і дуже рідко.

Менше уваги приділялося питанням режиму території. Основний принцип: будь-який поліс може захоплювати землі, які належать «варварам». Нейтралізованими та демілітаризованими вважались території, що належали храмам і мали релігійне спрямування.

Із розвитком торгівлі важливого значення набувало питання режиму морського простору, яке регулювалося за допомогою одного із основних принципів: відкрите море – вільне море. Але він дуже часто порушувався, тому свобода судноплавства вимагала постійного підтвердження – договорів.

Розвиток міжнародних відносин характеризується поширенням у V–IV ст. до н. е. практики створення союзів. Спочатку вони були пов'язані із панеллінськими святами (Олімпійськими іграми тощо). Згодом почали формуватися й військово-політичні союзи – симахії – союзи держав, що мали оборонне значення, і епімахії – союзи, що мали наступальний характер (Ахейський, Беотійський, Фесалійський і Етолійський союзи). Такі союзи почасти користувалися правом третейського суду щодо своїх членів і виступали як суб'єкти міжнародного права. Найдраматичнішим для історії античної Еллади було протистояння Афінського (Делоського) морсь-

кого союзу і Пелопоннеського союзу на чолі зі Спартою. Війни між ними (470–403 рр. до н. е.) та епідемія чуми під час війни стали «лихоліттям» Еллінської цивілізації, коли, за свідченнями Фукідіда, на дві третини скоротилося населення грецьких полісів.

Отже, еллінізм дав цивілізації систему міжнародних звичаїв, що розглядалися на той час як норми міжнародного права, порушення яких вважалося ознакою нецивілізованості. До таких правил належали, зокрема, такі: не застосовувати на війні отруєну зброю, повертати військовополонених, якщо за них пропонували викуп, не нападати на сусідів без офіційного оголошення війни. Між цивілізованими античними державами склалася певна традиція – розглядати війну як крайній засіб, до якого правителі вдавалися, якщо всі інші засоби було вичерпано і конфлікт неможливо було розв'язати дипломатичним шляхом.

2.3.2. Розвиток міжнародного права в зовнішній політиці Римської держави

Характерною особливістю розвитку міжнародного права в Стародавньому Римі стало запозичення римлянами багатьох елементів у стародавніх греків. Але саме римляни удосконалили розвиток різноманітних міжнародно-правових інститутів, що їх згодом запозичила Європа. Так, римляни впорядкували розуміння міжнародно-правових суб'єктів, джерел, норм тощо. Врешті-решт, надали їй саму назву міжнародного права, яка після незначних змін увійшла до сучасного вжитку.

Ведення зовнішніх справ у Римі було прерогативою знатних осіб та державних органів, які мали вищу владу. Спочатку це були царі, потім сенат і Народні збори, пізніше (починаючи із Сулли) – диктатори і, зрештою, – імператори. Найбільший розвиток у міжнародному праві Стародавнього Риму, аналогічно до давньогрецького світу, отримали інститути посольського права та право війни.

Посольське право. В період республіки сенат приймав послів і вів з ними переговори. У III ст. до н. е. було докладно розроблено процедуру прийому послів. Посли перебували на утриманні Риму, одержували подарунки, користувалися пошаною. У спеціальний день послы з'являлися в сенат, де сповіщали про свої прохання та пропозиції. Обговорення питань відбувалося без їхньої участі. Римляни визнавали та підтримували принцип дипломатичної недотор-

канності. Видали декрет, який забороняв суд над послами за борги, що були зроблені до прибуття в Рим, і закон про заборону послам позичати гроші в Римі під час виконання обов'язків.

Поступово до посольського права додається право іноземців. Спочатку вони розглядалися як вороги, не мали жодних прав і мусили підпадати під заступництво патрона – римлянина. Тому для захисту інтересів іноземців-перегринів у Римі склався спеціальний інститут патронату (частково схожий на інститут проксенії у Греції) і спеціальна посада – претор (*praetor peregrine*), який від імені держави виносив рішення в спорах, де сторонами були перегрини, або писав формули, відповідно до яких остаточне рішення мав винести суд.

Поняття гостинності набувало двох видів: особиста (характер сімейних зв'язків) і громадська (державна). Договір про державну гостинність укладав сенат. Згідно з ним іноземцю надавались певні привілеї. Порушення правил гостинності каралося за римськими законами й міжнародними договорами, які застосовував претор.

Поступово з кінця IV – початку III ст. до н. е. обсяг прав іноземців, який спочатку був дуже обмеженим, почав розширюватися за рахунок шлюбного (*jus connu bellum*) і торгового (*jus commercium*) права. Поступово виникає право захисту в спеціально створених для іноземців судах. У 212 р. до н. е. імператор Каракалла формально зрівняв у правах усіх іноземців з правами громадян.

Договірна практика характеризується тим, що всі договори поділилися на рівні та нерівні. Перші укладалися із залежною державою і вважалося, що вони не обмежують суверенітету. Другі – його обмежували. Це були договори про «захист римського народу».

Право війни. У римлян воно мало багато спільних рис із грецьким, але було більш розробленим і релігійно та політично обґрунтованим. З точки зору римської самосвідомості, римляни не могли вести несправедливі війни. Всі, які вони вели – справедливі, оскільки все, що є корисним для Риму, потрібно богам! Існувала спеціально прийнята процедура оголошення війни (*феціальне право*), яка була досить складною для виконання. Для оголошення війни посилялися два–три представники з колегії жерців-феціалів, які висловлювали конкретні претензії. Якщо вимоги, названі жерцями, не були виконані впродовж призначеного строку, то після прийняття рішення сенатом і Народними зборами феціали приносили священні пожертвування і

знову вирушали на кордон оголошувати війну. З моменту початку та до кінця війни ворота храму Марса залишалися відкритими, і закривалися, коли оголошувався мир. Позаяк війну римляни розглядали як виконання волі їхніх богів, вони тривалий час не визнавали ніяких обмежень щодо її ведення. Жителі переможених міст та їхнє майно вважалися здобиччю переможця. Так, у 146 р. до н. е. були продані в рабство всі мешканці Карфагену. Вважалося звичайним і правомірним вбивати не тільки озброєних полонених, але й будь-яку кількість жителів, включно з жінками та дітьми. Інколи війна могла закінчитися мирним договором або договором про союз. Зазвичай, це були нерівноправні для переможених договори.

Найменш розробленими залишалися питання міжнародно-правового режиму території. Море було внутрішнім морем імперії. Римляни тривалий час заважали свободі судноплавства навіть прикордонними річками.

Процес виділення юриспруденції в самостійну галузь знань, який почався в Греції, завершив своє формування в Римі. У I ст. до н. е. юриспруденція стала самостійною наукою. Поступово в її межах формується й міжнародне право. На основі ідеї стоїків про внутрішню єдність людства та праць римських юристів у практиці діяльності преторів перегринів у римському праві сформувалося *«право народів»* (jus gentium). Поняття *«право народів»* було ідентичним ідеалу всесвітньої організації людства, представленій Римською імперією, яка була покликана встановити вічний мир.

2.4. ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Оцінка дослідниками періоду Середньовіччя та його ролі у формуванні міжнародного права неоднозначна, але більша частина з них визнає, що саме в цей період у розвитку міжнародного права відбуваються важливі зміни, які дають змогу вважати цей період фундаментальним, коли формулюються основні принципи класичного міжнародного права.

Він розпочинається із падіння Римської імперії (476) та закінчується «Вестфальським конгресом» (1648), пов'язаний із досягненням міжнародними відносинами такого рівня розвитку, за якого суверенні держави поступово усвідомили необхідність їхнього

правового регулювання шляхом згоди про обмеження свободи дій держав на користь миру та порядку.

Можна виділити такі характерні риси міжнародного права Середньовіччя: воно ґрунтувалося на нормах стародавнього світу, знаходилося під впливом християнства (зокрема, ідеї рівності та єдності), саме тоді розпочався процес утворення національних держав, міжнаціональних союзів та суверенних держав, відбувалося протистояння світського та канонічного (церковного) міжнародного права, поширилося коло суб'єктів міжнародного права.

Основними принципами, які були закладені феодалізмом у розвиток міжнародних відносин та права, стали: *принцип ієрархії влади*, що означало формальну відмову від рівності суб'єктів і згідно з яким тільки Римський Папа міг претендувати на рівність з імператором, всі інші вважалися васалами імператора; та *патримоніальний принцип*, який породив приватноправовий характер мислення, змішування публічно-правової і приватно-правової діяльності та правових норм. Держава розглядалася тоді як власність правителя, а володіння землею породжувало численні публічні права.

Раннє й розвинуте Середньовіччя характеризується протистоянням між світською владою імператора та Римським Папою, що відобразилося у функціонуванні двох систем – світського й канонічного міжнародного права.

Розширено перелік суб'єктів міжнародного права: поруч зі світськими виступають і релігійні служителі, оскільки деякі з них були одночасно і світськими владиками. На початку XIII ст. склалися розуміння основних прав самостійних суб'єктів міжнародного права. Ними, передусім, визнавалися: право самостійного ведення зовнішніх зносин і укладення договорів; територіальне верховенство, право оголошення війни і встановлення миру.

Розвиток посольського і договірнього права відбувається на основі принципів та норм римського та візантійського міжнародного права. Підтримується недоторканість послів, її порушення розглядалося не тільки як порушення права народів, але і як посягання на людей, що стояли під заступництвом церкви. З XIII ст. на півночі Італії з'являються перші офіційні інструкції для дипломатичних агентів. Члени посольств звільняються від митного догляду і сплати мита. Постійних посольств Західна Європа не знала до середини XV ст.

З XI ст. почали укладатися договори про торгові союзи як новий вид міжнародних договорів і об'єднань. Союзи складалися із різних міст і земель, котрі перебували під суверенітетом різних держав. Торгівля дозволялася у визначених договором містах. Купці при цьому користувалися правом вільного проходу. В XII–XIII ст. були укладені й перші договори між християнськими та мусульманськими країнами, які містили положення про статус іноземців.

Набувають поширення договори про територіальні зміни та режим території, про мореплавство та судноплавство по річках. Розробляється поняття «морська контрабанда». Бурхливий розвиток морського права виявляється у розробленні основних принципів і норм, які регулювали публічно-правовий режим моря. У морському праві формуються дві позиції: суверенітет над водами і свобода мореплавства. Вперше порушується питання про територіальні води, які складають три морських милі (право гарматного пострілу). Виникає принцип: «Влада держави закінчується там, де закінчується реальна сила зброї».

Саме в епоху Середньовіччя формується інститут торгових консулів, які виникли із самостійних організацій купців та мореплавців у XI–XII ст. на Східному Середземномор'ї. Вони отримували від Візантії, а потім і від латинського імператора низку привілеїв, зокрема автономного управління й суду поміж своїх громадян. Консульське право виступало особливим інститутом забезпечення прав громадян за кордоном.

Раннє й розвинуте Середньовіччя характеризується широким застосуванням та спробою створення постійних арбітражів. Часто арбітром виступали папи, імператор чи інший суверенний і не зацікавлений у справі правитель. З кінця XV ст. роль третьої сторони виконували не правитель, а держави.

Право війни у Середньовіччі. У стародавньому світі війна вважалася природним станом. Християнство намагалося внести в це розуміння деякі обмеження, проголошуючи її проявом Божого суду. Якщо в давнину розглядалося, насамперед, питання про законність війни, то в Середньовіччі найчастіше порушується проблема справедливості війни. Поступово виробляються так звані законні (справедливі) обґрунтування війни. Ними стають або повернення законної власності, або захист вітчизни. Основним правом

війни залишалося «право здобичі» – пограбування, вбивство поранених, захоплення і знищення майна супротивника.

Розвиток інституту полону характеризувався тим, що його умови залежали від соціального статусу полоненого. Щодо лицарів і великих сюзеренів діяли норми кодексу честі, вони мали право на гідне поводження та можливість викупу, навіть звільнення під слово честі.

Пізньому Середньовіччю властиві процеси остаточного розмежування церковної і світської влади й відхід останньої від впливу Папи; закріплення інституту постійних представництв – інститут консульства, а в самих державах – міністерств закордонних справ; бурхливого розвитку міжнародного морського права (прийняття морського кодексу Вісбі близько 1407 р., Барселонського морського суддебника – Консолато Дель Маре), справедливого щодо захисту морської торгівлі, боротьби з контрабандою, вирішення питань блокади, огляду судна, визнання свободи відкритого моря тощо.

Суттєвою особливістю розвитку міжнародного права було те, що воно знаходилося під величезним впливом релігії. Християнство і церква внесли ідею влади Бога і покору їй, а в міжнародні відносини – ідею рівності людей і держав. Сама ж церква прагнула світової влади над державами і їхніми правителями. Григорій VII висуває теорію двох мечів, згідно з якою Папа отримував судову владу над усіма християнськими монархами й обов'язкове посередництво або арбітраж, привласнював право позбавляти влади неугодних монархів та відлучати їх від церкви, забороняти королівські закони і звичаї, які суперечать божественному закону. Влада пап над імператорами тривала до початку XIV ст. й остаточно була підірвана гуситською, потім лютеранською й англіканською Реформацією.

Свій внесок зробила церква й у право війни. Справедливою вважалася війна проти невірних, а між християнами вона визнавала лише як відповідь на несправедливість. Рішення численних регіональних і вселенських соборів встановили *Боже перемир'я* (перерва у воєнних діях на певні дні) та *Божий мир* (нейтральний статус культових споруд, недоторканість духовних осіб, паломників тощо) і «суб'єктів перемир'я», які не брали участі у війні: особи духовного сану, паломники, вдови, діти до 12 років, пізніше – жінки із су-

провідниками, купці й узагалі всі мандрівники. З появою вогнепальної зброї здійснювалися спроби її заборони, які не отримали успіху і втратили свою силу. На II Латеранському соборі у 1139 р. було заборонено використання далекобійної зброї та арбалетів.

Іспанська школа міжнародного права. Наприкінці XV – на початку XVI ст. у період могутності й колоніальної експансії Іспанії її правова традиція досягає свого найвищого рівня, давши науці міжнародного права таких видатних юристів, як Ф. Вітторія, А. Джентілі, Ф. Суарес та ін. Формується нова концепція міжнародних відносин – *баланс політичних сил*. В «іспанський період» міжнародного права остаточно утверджуються свобода відкритого моря та інститут постійних дипломатичних представництв. Поширюється ідея створення союзу європейських держав на основі принципу рівної представленості, проголошується думка про створення постійних міжнародних судів та арбітражів з обов’язковою юрисдикцією. Проте основним для «іспанського періоду» є започаткування науки міжнародного права, в якій естафету іспанських юристів продовжили юристи Голландії (Г. Гроцій), Англії (Р. Зьоч) та інших європейських країн.

2.5. КЛАСИЧНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Колоніальні захоплення, розвиток торгівлі й мореплавства, формування капіталістичних відносин зумовило необхідність створення – для регулювання стрімко зростаючих кількісно й якісно міжнародних відносин – єдиної системи правил, яка б спиралася на певні правові принципи. Саме така система й починає формуватися в Новий час під впливом Вестфальського конгресу й Французької революції і отримує назву класичного міжнародного права.

Підґрунтям цього процесу стало створення суверенних держав. Першою була створена англійська держава, яка раніше ніж інші звільнилася від влади Папи Римського. Територіальне об’єднання Франції під владою короля завершується до XVI ст. За англійським і французьким прикладом діють Іспанія, Швейцарія, Швеція, Данія, Голландія. Під керівництвом династії Романових формується державність Росії, але в центрі Європи, зокрема у «Священній Римській імперії німецької нації» процес розвивається повільніше й важче.

З-поміж дослідників панує погляд, згідно з яким епоху формування класичного міжнародного права можна поділити на два періоди:

1. Від Вестфальського миру 1648 р. до Віденського конгресу 1815 р.
2. Від Віденського конгресу до кінця Першої світової війни 1919 р.

2.5.1. Вплив на формування класичного міжнародного права Вестфальського конгресу

У XVII ст. європейський світ увійшов із вантажем протиборства двох шляхів розвитку. В міжнародних відносинах на перший план виступила боротьба за гегемонію в Європі між французькими Бурбонами та іспансько-австрійською монархією Габсбургів. Але в основі політичної боротьби була й релігійна ворожнеча між католицькими державами (Католицька ліга: Німеччина, Іспанія), які захищали ідею єдності християнського світу, – з одного боку, і протестантськими державами (Протестантська унія: Англія, Франція, Швеція, Голландія), які воювали за свободу совісті та релігійне рівноправ'я, – з іншого. Цей конфлікт спричинив Тридцятилітню війну (1618–1648) і відобразив протистояння капіталізму і феодалізму не тільки в соціально-економічних відносинах, але й у сфері міжнародних відносин і міжнародного права.

Війна закінчилася підписанням 24 жовтня 1648 р. Вестфальського миру та укладенням двох міжнародних договорів – Оснабрюкського (імператорсько-шведського) і Мюнстерського (імператорсько-французького). Оскільки практика міжнародних відносин не знала ще багатосторонніх договорів, то було укладено два двосторонні договори «з множинністю сторін»: однією стороною в них була Священна Римська імперія німецької нації (у договорі – Римська імперія), а іншими, відповідно, Швеція «з союзниками» і Франція «з союзниками». Мирний «імператорсько-шведський» Оснабрюкський договір було укладено між «священною імператорською величністю, Австрійським домом і всіма його союзниками і прибічниками і передовсім католицьким королем¹, курфюрстами й чинами імперії – з одного боку, і священною королівською величністю і королівством Шведським, всіма її союзниками і при-

---

¹ Так величали короля Іспанії.

бічниками, їх спадкоємцями і перш за все християннішим королем¹ і відповідними курфюрстами й чинами імперії – з іншого». Мюнстерський договір було укладено між «священною імператорською величністю, Австрійським домом і всіма його союзниками і прибічниками і передовсім католицьким королем, курфюрстами і чинами імперії – з одного боку, і християннішим королем – з іншого». Ці договори згодом назвали «Конституційною хартією Європи».

Наявність курфюрстів та інших «чинів імперії» в переліку сторін двох формально двосторонніх договорів, свідчило про розширення кола суб'єктів міжнародного права та було кроком до майбутньої практики укладання багатосторонніх договорів. Якщо в попередній період міжнародно-правовою суб'єктністю було наділено насамперед Папу та імператора, то Вестфальські (Мюнстерський і Оснабрюкський) договори підтвердили правосуб'єктність володарів окремих держав імперії, зокрема їхнє право на ведення самостійної зовнішньої політики. Фактично Вестфальський конгрес закріпив політичну роздібненість імперії та безсилля імперської влади.

Згідно з основними положеннями договору було закріплено істотну автономію близько 300 німецьких держав у межах Священної Римської імперії німецької нації. Незалежність отримали Нідерланди й Швейцарія. За рікою Рейн уперше було закріплено статус міжнародної ріки зі свободою судноплавства. Фактично була створена нова система міжнародних відносин, яка закріпила:

1) формування нової політичної карти Європи, кордони якої проіснували в Європі до 1806 р., доки війська Наполеона не поклали край існуванню «Першого рейху» – Священної Римської імперії німецької нації;

2) релігійну свободу, що втілилася в становленні релігійної й політичної рівноправності між католицькими та протестантськими державами (офіційне віросповідання виходило із віросповідання монарха);

3) втрату католицькою церквою, в особі Святого престолу і Папи Римського, вселенської влади над Християнським світом;

4) основи «європейського публічного права» й усвідомлення (хоч і не завжди дотримання) базового принципу майбутніх міжна-

---

¹ Традиційний титул короля Франції і Наварри.

родних відносин – суверенної рівності держав, на основі поваги до якого утворилася система політичної рівноваги.

Політична рівновага – стан такого розподілу сил між державами, який забезпечував приблизну рівновагу між ними – щоб жодна з держав не могла досягти істотної переваги над іншими, отримати можливість беззастережно втілювати свою волю. Проте концепція політичної рівноваги не мала на меті збереження миру, оскільки на неї часто посилалися і для виправдання оборонних війн, і за необхідності поновлення рівноваги, і як на мотивацію для ведення превентивних війн проти держави, чия могутність могла поставити під загрозу геополітичний баланс.

Отже, Вестфальський конгрес сформулював нові принципи міжнародно-правових відносин та заклав основи нових інститутів міжнародного права, зокрема, інститутів посередництва, міжнародно-правового визнання, гарантій дотримання договорів, колективних санкцій; сформулював принципи політичної рівноваги та рівноправності держав, мирного регулювання міжнародних спорів тощо. Система міждержавних зносин, закладена Вестфальським миром, проіснувала в майже незмінному вигляді до Французької революції та наполеонівських війн.

Одним із наслідків Тридцятилітньої війни і Вестфальського миру стало зміцнення Французької монархії та абсолютизму в Європі. Патримоніальний принцип, який послідовно застосовувався в галузі міжнародних відносин, відобразився у формі династичної політики, згідно з якою монарх міг дарувати, обмінювати та передавати землі в спадок, купувати й закладати їх разом із населенням. З іншого боку, характерною особливістю цього періоду став розвиток ідеї суверенної рівності держав, утвердження нових принципів і норм міжнародного права та створення першої міжнародно-правової системи.

2.5.2. Формування міжнародного права під впливом Війни за незалежність США 1776 р. і Великої французької революції 1789 р.

Війни за бельгійський та іспанський спадок між європейськими країнами, швидкоплинні конгреси та договори (1678, 1697 і 1713), Семирічна війна (1756–1763) сприяли морській і колоніальній експансії Великобританії. Американські колонії при цьому

стають осередком формування нової нації, вихованої на пуританській моралі, яка сумлінною працею більш ніж півтора століття забезпечує добробут і могутність метрополії, але згодом починає усвідомлювати власну долю.

У цей же період на політичну арену енергійно вступає й Російська імперія, а в середині XVIII ст. – Пруссія, що перетворилася із васала на суперницю Австрії. Ще за Івана Грозного Московське царство намагалося контролювати Балтику, але контроль над морями й океанами виявився під силу лише імперії. У 1700–1721 рр. відбулася Північна війна Росії зі Швецією, яка закінчилася Ніштадським мирним договором (1721), за яким Росія отримала доступ до Балтійського моря, приєднала нові землі на півночі та суттєво зміцнила власні позиції на міжнародній арені. За Катерини II в результаті трьох поділів Речі Посполитої (5 серпня 1772 р.; 23 січня 1793 р. і 24 жовтня 1795 р.) Росія починає виступати в міжнародних відносинах, за висловом Ю. Баскіна та Д. Фельдмана, «як важкоатлет» і набуває величезної ваги та впливу.

Війна за незалежність від Англійської корони Північно-Американських колоній, що почалася 1776 р. звершилася підписанням у 1783 р. Версальського мирного договору і визнанням Сполучених Штатів Північної Америки. Ці та інші події напередодні Великої французької революції супроводжуються важливими змінами в практиці міжнародних відносин на морі. Відома Декларація Катерини II про озброєний нейтралітет (1780), до якої приєдналися Данія, Швеція, Голландія, Пруссія, Австрія, Португалія, королівство Сицилія та США, створила вигідні умови для торгівлі нейтральних держав і стримували егоїстичні амбіції Англії. Було проголошено конфіскацію власності супротивника на нейтральному судні і нейтральної власності на судні супротивника; визначені правила огляду та обшуку нейтральних кораблів навіть у відкритих морях та океанах. Своєю чергою, нейтральні країни намагаються відстояти власне право на морську торгівлю. В трактатах набуває широкого поширення і закріплюється в арбітражних та судових рішеннях ідея свободи морів: судноплавства, рибальства, пушного й китового промислу, проведення наукових досліджень тощо.

Упродовж періоду від Вестфальського мирного договору до Французької революції були вдосконалені інститут посольського права, який набув постійного характеру та ґрунтувався на особис-

тій недоторканності дипломатичних агентів і непідсудності їх карним та цивільним судам держави, якою вони акредитовані, інститут морського права, права війни тощо.

Подальшого розвитку міжнародне право набуло під впливом Великої французької революції, яка проголосила Декларацію прав людини і громадянина (26 серпня 1789 р.), проект Декларації міжнародного права абата Грегуара (23 квітня 1795 р.), «Пропозиції» Вольєна (18 травня 1790 р.). Цими документами були закріплені у свідомості європейського співтовариства принципи рівноправності держав незалежно від функціонального політичного устрою; суверенітету держав, мирного співробітництва, невтручання у внутрішні справи держав, поваги до територіальної цілісності, заборони наступальних війн, мирного врегулювання міжнародних спорів, дотримання міжнародних договорів, гуманного ставлення до полонених тощо.

Загалом період XVI–XVIII ст. характеризується бурхливим розвитком теоретичного обґрунтування основних принципів міжнародного права, виникненням концепцій і, зрештою, створенням науки міжнародного права. В основу її формування лягли праці **Альберіко Джентлі, Франциско Суареса, Франциско Вітторія, Гуго Гроція**, ідеями яких користувались під час розв’язання міжнародних проблем, зокрема, для регулювання міжнародних відносин, тлумачення норм МП, під час прийняття судових рішень тощо.

Визначальний вплив на формування доктрини міжнародного права мав Г. Гроцій – батько міжнародного права, голландський поет, філософ, дипломат і юрист. Основна праця – «Три трактати про право війни і миру» (1625) була перекладена більшістю європейських мов. Саме Г. Гроцій формує загальну концепцію міжнародного права. Визначає суверенну владу як таку, що нікому не підвладна. Однак суверенні держави не мають ігнорувати одна одну, зобов’язані підтримувати ідею спільності, яка регулюється правом. Г. Гроцій та його послідовники спробували замінити всесвітню владу на всесвітню законність.

2.5.3. Характерні особливості міжнародного права кінця XIX – початку XX ст.

Ідеї Великої французької революції істотно вплинули на подальший розвиток міжнародного права. Але, за законами діалекти-

ки, після збройного поширення цих ідей військами Наполеона прийшло тривале, хоч і тимчасове, розчарування революціями взагалі і Великою французькою зокрема. Віденський конгрес 1815 р., коли Росія, Австрія та Пруссія підписали «Акт про Священний союз», не залишив надії на здійснення проголошених ідей створення нового світового порядку, побудованого на засадах розуму і справедливості. В міжнародних відносинах замість принципів самовизначення, рівноправності, недоторканності провідним принципом стає принцип легітимізму, який виходить з того, що лише законна династія має право управляти державою й діяти в міжнародних відносинах від імені держави. З цього принципу логічно випливало право активного втручання у внутрішні справи суверенних держав для забезпечення інтересів провідних династій Європи. Священний Союз став союзом «міжнародних жандармів».

Міжнародне право XIX ст. мало диспозитивний характер, тобто надавало простір для відступу від його загальних норм шляхом домовленостей між окремими державами, що в доктрині отримало назву *«свобода договорів»*.

Водночас можна відзначити й позитивні здобутки. Подальший розвиток торгівлі започаткував практику розроблення й прийняття на міжнародних конференціях спеціальних договорів у цій сфері: про свободу торгового судноплавства, про навігацію міжнародними протоками й каналами, лоцманський супровід, про рятування на морі та ін. Закріплюється режим свободи торгового судноплавства міжнародними ріками: Рейном, Дунаєм, Ельбою, Маасом – в Європі; Міссісіпі і Св. Лаврентія – в Північній Америці; Конго й Нігером – в Африці та ін. У 1874 р. приймається Акт про створення Всесвітнього поштового союзу, встановлено вільний транзит листів і посилок через території учасників; 1875 р. прийнято Конвенцію про телеграфний союз; у 1890 р. – багатосторонню залізничну конвенцію. У сфері прав людини приймаються договори про заборону торгівлі неграми. Дипломатія отримує перші кодифіковані міжнародні норми щодо дипломатичних рангів.

Наприкінці XIX ст. завершився розподіл світу між колоніальними державами. Колоніям, напівколоніям і залежним державам були нав'язані кабальні договори (Китай поділений на сфери впливу), вони стають об'єктами операцій колоніальних держав, із вводу яких укладалися різноманітні договори.

Розвиток міжнародного права гальмували популярна доктрина «цивілізованих і нецивілізованих народів», загарбницька практика анексій (насильницьке захоплення території). В останню третину XIX ст. і на початку XX ст. провідні європейські держави готувалися до війни для нового розподілу світу. Війна вважалася законним засобом політики – правом війни. Міжнародне право відображало реалії того часу, але заперечувало саму ідею права. Основні тенденції в розвитку міжнародного права у другій половині XIX ст. проявилися, з одного боку – в інтеграційних процесах (створення союзів і договорів), з іншого боку – у колоніалізмі й мілітаризмі. Суттєвий вплив на розвиток міжнародного права мали міжнародні конгреси і конференції.

Віденський конгрес 1814–1815 рр. (Австрія, Франція, Великобританія, Росія, Пруссія і Португалія) сприяв зміцненню статусу Швейцарії як постійно нейтральної держави (вона не повинна брати участь у війнах на всі майбутні часи, за що їй гарантувалася недоторканність території); забороні работоргівлі неграми; запровадженню поняття міжнародних річок (свобода судноплавства для торгівлі, єдність мит для торгівлі на річках: Рейн, Маас, Мозель і Шельда), встановленню дипломатичних рангів. Віденський конгрес утворив другу систему міжнародного права, що відобразила суперечливі риси того часу. З одного боку, вищезазначений принцип легітимізму, мілітаризація, ставка на силу, блокова система, політика колоніалізму та ін. свідчили про реакційний характер тогочасної системи міжнародного регулювання, з іншого – формування нових інститутів міждержавного співробітництва, початок укладання багатосторонніх міжнародних договорів, інтеграційні процеси та ін. визначали прогресивні тенденції розвитку міжнародного права початку XIX ст.

На Паризькому мирному конгресі 1856 р. було прийнято Декларацію про принципи морського та міжнародного права, згідно з яким закріплено положення, спрямовані на гуманізацію воєнних дій, скасована каперство – силове захоплення, пограбування або потоплення суден ворожої держави; Дунай проголошено міжнародною річкою, а Чорне море – нейтральним.

Берлінський конгрес 1878 р. визнав незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії, запровадив принцип неприпустимості дискри-

мінації кого-небудь щодо користування громадянськими та політичними правами через відмінності в релігійних віруваннях.

Гаазькі конференції миру 1899, 1906–1907 рр. також стали вагомим внеском у розвиток міжнародного права. У 1899 р. за ініціативою Росії була скликана перша Гаазька конференція миру. Росія запропонувала заморозити розміри озброєних сил та військового бюджету. Здобутками Гаазьких конференцій стали, з-поміж іншого, правила мирного вирішення спорів, обмеження в застосуванні сили під час здійснення боргових зобов'язань, встановлення порядку відкриття військових дій; прийняття законів і звичаїв сухопутної та морської війни; введення заборон на використання отрути, а також зброї, снарядів та інших засобів, що здатні спричинити надлишкові страждання; встановлення правила нейтралітету в сухопутній і морській війні. Водночас, було запропоновано й прийняти правила щодо розмежування становища комбатантів і некомбатантів, про права військовополонених та обов'язок держав забезпечити гуманне ставлення до них. З огляду на викладене, можна дійти висновку, що всі ці конференції, особливо Гаазькі, стали першою в історії кодифікацією правил ведення війни і мирного вирішення міжнародних спорів.

Кінець XIX – початок XX ст. продовжує тенденцію співіснування в міжнародному праві суперечливих рис. Нові принципи, проголошені на конференціях у XIX ст., співіснували зі старими, феодальними інститутами (визнавалося право держави на війну, в якій переможець отримував законне право визначати становище переможеного). Тривають колоніальні захоплення, внаслідок нерівноправних договорів чиниться тиск на окремі країни, застосовується доктрина про «цивілізовані та нецивілізовані народи», анексії територій тощо. А проголошені принципи рівності, справедливості та права на національне самовизначення залишалися деклараціями й чекали свого втілення.

Перша світова війна, яка забрала 10 млн. людських життів (удвічі більше, ніж за попереднє століття) стала наступним етапом у перерозподілі геополітичної карти світу і спричинила значні зміни в міжнародних відносинах та міжнародному праві.

Версальсько-Вашингтонська система (1919–1922), сформована державами-переможницями – країнами Антанти, започаткувала новий досить нестабільний геополітичний режим. Догово-

рами було визнано й оформлено факти розпаду імперій і утворення нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі; обмежувалося озброєння переможених країн, запроваджувався режим *репарацій* – відшкодування Німеччиною збитків, завданих державам-переможцям; переглядалися німецькі кордони. Було запроваджено принцип «відкритих дверей» або «рівних можливостей» для представників розвинених держав у Китаї.

Уперше в міжнародно-правовій практиці було прийнято й реалізовано рішення про створення універсальної міжнародної організації, що мала політичну спрямованість і виступала гарантом Версальсько-Вашингтонської системи – Ліги Націй (1919–1946). Основна мета її діяльності – «розвиток співробітництва між народами та гарантія миру й безпеки». Крім Ліги Націй, було створено Постійну палату міжнародного правосуддя і Міжнародну організацію праці. Штаб-квартира Ліги Націй була розміщена в Женеві.

Хоча Ліга Націй не змогла розв'язати свого основного завдання – запобігти Другій світовій війні і мирно врегулювати міжнародні конфлікти, вона виконала власну історичну роль – стала прообразом міжнародної універсальної організації світової спільноти – ООН. Версальсько-Вашингтонська система, в межах якої виникла Ліга Націй, стала третьою системою міжнародного права, втілюючи новий міжнародний порядок, характерними рисами якого були: закінчення європейської домінанти в міжнародній системі; посилення лідерства США; ідеологічне протистояння; розроблення принципів демократії та самовизначення націй і народів.

Велика Жовтнева соціалістична революція (1917) здійснила вирішальний вплив на розвиток міжнародного права. І. І. Лукашук зазначає, що одна із причин успіху соціалістичної революції була в тому, що вона виступила під гаслом миру. Не випадково з-поміж перших її декретів був Декрет про мир 1917 р., який проголосив загарбницькі війни злочином проти людства, містив пропозицію всім народам, що воюють, та їхнім урядам почати невідкладні переговори про справедливий і демократичний мир без анексій і контрибуцій. Це, своєю чергою, сприяло втіленню в практику міжнародних відносин нових ідей, які стосувалися заборони агресивної війни. Висувалася вимога ліквідації колоніальних відносин, що становила собою одну із основ існуючого світового порядку, та заперечувалися всі аргументи, які обґрунтовували законність колоні-

альних захоплень. Проголошувалося право народів на самовизначення. Пропонувалися й певні гарантії цих прав із боку молодого радянської держави.

Під впливом цих миротворчих гасел Радянської Росії президент США В. Вільсон вирішив дати власну відповідь у вигляді 14 пунктів, основні положення яких зводилися до таких: 1) свобода міжнародної торгівлі; 2) скорочення озброєння; 3) перерозподіл колоній і розв'язання територіальних проблем Європи; 4) створення союзу націй з метою взаємної гарантії незалежності держав.

Щоб подолати політичну ізоляцію, Радянська Росія активізує свою дипломатичну діяльність. На першій міжнародній конференції за її участі (Генуя, 1921 р.) вона вносить пропозицію про всеохопне мирне врегулювання і скликання всесвітнього конгресу на основі повної рівності всіх народів та визнання за ними права розпоряджатися власною долею, про мирне вирішення спірних питань, про заборону певних видів зброї. Для практичної реалізації цих гасел було запропоновано всеохопне скорочення озброєння.

Ці ідеї отримали дещо різне тлумачення з боку інших країн під час укладення Паризького мирного договору 1928 р., у якому державам пропонувалося взяти на себе зобов'язання відмовитися від війни як знаряддя національної політики і регулювати спори й конфлікти, незалежно від характеру походження їх, тільки мирними засобами (Пакт Бріана–Келлога).

Але ні Статут Ліги Націй, ні Паризький договір не давали визначення поняття «агресія» і не надавали реальних гарантій безпеки учасникам міжнародного спілкування. А Женевська конференція 1932 р. із роззброєння засвідчила, що основні держави не готові до його здійснення. Протистояння держав та їхніх блоків визначили відносин між ними і структуру міжнародного права напередодні Другої світової війни. Її початок підтвердив всю недосконалість Версальської системи.

2.6. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Період сучасного міжнародного права починається у 1945 р. і пов'язаний із формуванням нового міжнародного правопорядку на основі положень договорів країн-переможниць Другої світової війни, які доктрина іноді розглядає як Ялтинську (або Ялтинсько-

Потсдамську) систему міжнародного правопорядку. Ця система проіснувала до 1991 р.

Загальновідомо, що під час Другої світової війни, яку розв'язала фашистська Німеччина та її союзники, грубо і систематично порушувалися норми міжнародного права. Під час війни склалася антигітлерівська коаліція держав, яка дійшла висновку, що повоєнне упорядкування світу має бути побудоване на таких засадах, які б забезпечили державам міжнародно-правові гарантії їхньої безпеки. Питання підтримки міжнародного миру стали предметом обговорення на Московській (1943), Тегеранській (1943) і Кримській (1945) конференціях керівників трьох союзних держав. На конференції вирішувалися питання створення повоєнної світової організації, яка має відрізнитися від Ліги Націй тим, що в неї можуть входити всі суверенні держави; вона повинна мати механізми, необхідні для підтримки миру та безпеки, і втілювати узгоджені дії її членів. Уперше Радянський Союз поставив питання про формулювання поняття «військові злочинці» та їхню відповідальність за власні дії. Важливе значення для розвитку міжнародного права мало рішення про створення міжнародного порядку, заснованого на принципах права, метою якого буде забезпечення миру, безпеки, свободи і всезагальне благополуччя людства.

Днем ООН (набуття чинності Статутом ООН) стало 24 жовтня 1945 р. Діяльність ООН, попри періоди конфронтації всередині організації, свідчить про величезний внесок у розвиток міжнародного права. Особливе значення мав прийнятий у 1945 р. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду над головними німецькими злочинцями, а потім і над японськими. Статути визначили три види злочинів: злочини проти миру, військові злочини і злочини проти людства. Була порушена дуже складна і важлива проблема індивідуальної кримінальної відповідальності керівників держав – як однієї із найважливіших гарантій забезпечення ефективності міжнародного права.

Міжнародний правопорядок нового історичного періоду, що формувався під впливом Ялтинсько-Потсдамської системи, характеризується закінченням Другої світової війни (1945) і створенням ООН (1945); винайденням ядерної зброї і пов'язаними з цим гонкою озброєнь, початком холодної війни та протистоянням двох

геополітичних систем. У цей період найоб'єктивніше відображала реалії міжнародних відносин «біполярна» модель світу.

Ця модель відображала формування військово-політичних блоків і союзів; боротьбу за незалежність і розпад колоніальної системи в країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

У 1990-х рр. Ялтинсько-Потсдамська система припинила своє існування з розпадом Радянського Союзу і системи соціалізму, що супроводжувала виникненням нових держав, а також створенням міжнародних організацій нового типу.

У сучасний період характерною тенденцією міжнародного права стала його демократизація, кодифікація та прогресивний розвиток.

Контрольні запитання й завдання

1. Назвіть причини виникнення міжнародного права. Чи існувало «право народів» до римлян?
2. Які критерії періодизації історії міжнародного права ви знаєте?
3. Визначте основні риси права Стародавнього Сходу.
4. Схарактеризуйте основні риси міжнародного права античних полісів.
5. Схарактеризуйте основні надбання римського права у сфері міжнародних відносин.
6. Визначте основні риси розвитку міжнародного права в Середньовіччі.
7. Дайте характеристику класичного міжнародного права.
8. Схарактеризуйте особливості розвитку міжнародного права у XIX ст.
9. Назвіть найважливіші міжнародні конференції XIX – початку XX ст.
10. Дайте характеристику Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних зносин і визначте її основні недоліки.
11. Назвіть основні риси Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.
12. Схарактеризуйте значення Статуту ООН у формуванні міжнародного порядку після Другої світової війни.
13. Назвіть основні риси та проблемні питання міжнародного права наприкінці XX– на початку XXI ст.

Література

1. *Антологія української юридичної думки*. Т. 8. Міжнародне право / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2004. – 567 с.
2. *Баскин Ю. Я.* История международного права / Ю. Я. Баскин, Д. И. Фельдман. – М., 1990. – 205 с.
3. *Буткевич О. В.* Міжнародне право Стародавнього світу / О. В. Буткевич. – К., 2004. – 867 с.
4. *Лукашук І. І.* Международное право. Общая часть / І. І. Лукашук. – М., 1996. – 367 с.
5. *Мартенс Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Ф. Мартенс. – СПб., 1892. – Т. 1. – 418 с.
6. *Міжнародне право. Основи теорії* / за ред. В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожного. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
7. *Дмітрієв Ф. І.* Історія міжнародного права / Ф. І. Дмітрієв, Ю. А. Дмітрієва, О. В. Задорожний. – К., 2008. – 383 с.
8. *Зінченко А. Л.* Історія дипломатії: від давнини до нового часу / А. Л. Зінченко. – К., 2005. – 560 с.

Розділ 3

ДЕРЖАВА ЯК СУВЕРЕННИЙ СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

3.1. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ В ДИНАМІЦІ РОЗВИТКУ

3.1.1. Інститут держави в контексті розвитку цивілізації

Держава є основною «дійовою особою», тобто основним суб'єктом сучасних міжнародних відносин і міжнародного права. Кодифіковану правову основу сучасних міждержавних відносин – принцип суверенної рівності держав – закріплено у п. 1 ст. 2 Статуту ООН. Відповідно до цього та інших основних принципів міжнародного права, міжнародна правосуб'єктність всіх держав є однаковою – з огляду на те, що всі держави визнано суверенами – носіями вищої влади на своїй території та в міждержавних відносинах. Над будь-якою державою як сувереном не може бути жодної влади, крім волевиявлення її народу, але кожна держава зобов'язана добровільно й добросовісно підпорядковуватися приписам міжнародного права, які утворюються й закріплюються спільним волевиявленням держав – на основі і для захисту загальнолюдських цінностей.

Теорія держави і права, як і теорія міжнародного права, дають безліч визначень інституту держави. На нашу думку, найоптимальніше співвідношення компактності й змістової повноти такого визначення пропонує І. І. Лукашук: «Держава – це історично зумовлена форма організації населення для представництва його інтересів у міжнародному співтоваристві».

Особливо актуальним таке усвідомлення стає в сучасний період спонтанного формування загальнолюдської цивілізації, яке може відбутися або як «міжцивілізаційний ансамбль» або як «міжцивілізаційне протистояння» – залежно від того, наскільки цей період буде підконтрольним найкращим культурним надбанням людства, включно з нормами й принципами міжнародного права й регіонально-цивілізаційних правових систем світу.

Теорія часто не усвідомлює достатньо історичність інституту держави і взаємозв'язок зрілості його внутрішніх і зовнішніх (міжнародних) характеристик. Відносно недавнє закріплення юридич-

ної основи міжнародного статусу держави – принципу суверенної рівності держав – забезпечило лише передумови подолання реальної різниці у «ступені зрілості» держав сучасності, яка насправді є різною.

«Ступінь зрілості» держави з функціональної точки зору зумовлена, насамперед, тим, наскільки діяльність владних установ держави, які утримуються за рахунок населення, відповідає основному призначенню держави – забезпечувати безпеку й добробут цього населення, захищати його законні інтереси на національному й міжнародному рівнях, виходячи з принципів і норм права та соціальної справедливості.

Зрілість інститутів держави і права є взаємозумовленою і, своєю чергою, похідною від зрілості загальнолюдської цивілізації, яка тільки в сучасну епоху перетворюється з «віртуально очікуваної» на реальну. В літературі поняття «цивілізація» використовується загалом у двох значеннях – абстрактному й конкретному. В абстрактному значенні «цивілізація» – це глобальна стадія розвитку людства, що як майбутня наступниця «варварства» зародилася близько IV тис. до Р. Х., але інституціалізується – тобто набуває глобальної «матеріально відчутної» реальності – лише на межі XX–XXI ст., тобто в сучасну епоху. Конкретними ж в історії становлення загальнолюдської цивілізації були лише регіональні цивілізації – суспільства регіонального масштабу, наділені власним історичним ім'ям: Шумерська, Єгипетська, Давньокитайська, Індуська, Андська, Ранняохристиянська, Ісламська, Західно-християнська та ін. Розвиваючись спочатку як локальні осередки з-поміж варварських суспільств, вони своїм більш чи менш тривалим життям і розширенням надавали феномену цивілізації загальнолюдського поширення й значення¹.

Слід також враховувати й те, що спільна історія цивілізації, держави і права, насправді була і є історією взаємодії «цивілізованих» і «варварських» народів, унаслідок чого й утворилося «три покоління» регіональних цивілізацій, кожна з яких мала власний «набір» специфічних для неї «квазідержавних» і «квазіправових»

---

¹ А. Тойнбі нараховує 21 «зрілу» регіональну цивілізацію, розподіляючи їх на «три покоління», а також низку «недорозвинених» і «загальмованих» регіональних цивілізацій. Див. *Тойнбі А. Дж. Постигание истории* / А. Дж. Тойнби. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 640 с.

інституцій, які, маючи різний ступінь зрілості, лише частково відповідали характеристикам сучасних інститутів держави і права. Початок цієї взаємодії закладено ще в Неолітичну революцію (близько V тис. до Р. Х.) і вона триває весь період цивілізації – до кінця XX ст. Визначальною рисою цього періоду стала експлуатація людини людиною, на яку спиралися всі публічні, а часто й приватні суспільні відносини. Не будучи засобом створення благ, експлуатація стала основним засобом здобуття й накопичення їх, що й зумовило конфліктність усієї зазначеної епохи – як «війни всіх проти всіх», для стримування якої й формувалися механізми, згодом розвинені як інститути держави і права.

Шляхом «проб і помилок» людство лише в останні століття почало усвідомлювати, що основною функцією держави має бути забезпечення суспільного ладу й безпеки, а функцією права – забезпечення справедливості, і що без належних механізмів справедливості неможлива й ефективна дія механізмів захисту порядку та безпеки. Водночас поширюється й глибше усвідомлюється як «норма-ціль» загальнолюдською розвитку й соціальної норми вищого порядку максима І. Канта: *«Людина не повинна бути засобом, лише метою»*, – висловлена ним наприкінці XVIII ст. На початку XXI ст. ця ідея може повернути загальновизнану усвідомлену мотиваційну єдність культурі як антропогенній системотворчій складовій людства, зокрема, всім нормам і інститутам регулювання суспільних відносин¹, що становлять собою невід’ємну її складову.

3.1.2. Зв’язок форми держави зі стадійністю розвитку цивілізації

На загальний поступ розвитку інститутів держави і права в напрямі «зрілості» упродовж усієї історії «визрівання» загальнолюдської цивілізації накладається ще одна важлива закономірність, пов’язана не з поступальним, а з «флуктуаційним» (діалектичним) характером історії: кожна з регіональних цивілізацій на початковій і завершальній стадіях свого розвитку має дві принципово різні форми держави. При цьому подібність форм держави початкових стадій кожної регіональної цивілізації більша, ніж подібність у ме-

---

¹ Охоплюючи всі рівні соціальних укладів, як це зазначено в розд. 1: від правил «сімейного ладу», через звичай і рішення територіальних громад, інших громадських об’єднань, через національні правопорядки до регіонального й універсального рівнів міжнародного права.

жах однієї окремо взятої регіональної цивілізації між формами держави на початковій і завершальній її стадіях. Найбільшу подібність при цьому мають держави завершальних стадій розвитку різних регіональних цивілізацій – оскільки це могутні загальновідомі держави-імперії. Пояснимо це твердження.

Кожна з регіональних цивілізацій проходила у своєму розвитку однакову діалектичну послідовність трьох стадій (тезу, анти-тезу й синтез)¹ – як прояв відомого закону діалектики «заперечення заперечення».

На стадії «тези» кожна цивілізація переживала бурхливий (за Л. М. Гумільовим «пасіонарний») початковий розвиток. У її межах формувалося багато споріднених невеликих самоврядних держав-громад, об'єднаних єдиним культурним полем, зокрема подібністю політико-правових механізмів регулювання суспільних відносин: торгуючи, конкуруючи, воюючи між собою ці держави-громади не втрачають відчуття «внутрішньочивілізаційної» солідарності як стимулу до розвитку, який і забезпечує їм перевагу над відцентровими процесами розпаду.

На стадії «антитези» (за А. Тойнбі – лихоліття) регіональної цивілізації відбувається розпад її суспільства і втрата ним здатності не лише до розвитку, але й до опору навколишнім народам: політичні утворення і навіть недовговічні держави варварів «у тілі» цивілізації розвиваються не як її складові, а як елементи чужого гео-соціального середовища. Проте, якщо цивілізація мала життєздатну культуру, то вона і в період «лихоліття» зберігається «на елементарних рівнях» – тобто в пам'яті й поведінці населення – як автономного, так і прийшлого.

На стадії «синтезу» регіональної цивілізації вона відроджується у вигляді «Світової держави» – імперії. Держава-імперія відрізняється від держав-громад періоду «тези» своїм призначенням: тоді як держави-громади на стадії початкового розвитку регіонального суспільства виникали як форми його політичної організації, похідні від загальнокультурних цінностей суспільства, держава-імперія сама стає військово-політичною основою для культурного

---

¹ Автор називає цю послідовність «діалектична тріада розвитку», алгоритмізувавши послідовність виведену А. Тойнбі. Докладніше див.: *Радзівіл О. А. Історія держави і права ранніх цивілізацій: курс лекцій* / О. А. Радзівіл. – К. : Вид-во КИМУ, 2006. – С. 63–67.

відродження загиблої регіональної цивілізації. Як зазначає А. Тойнбі, імперію створює досить сильний і культурний для цієї місії народ із периферії колишньої цивілізації. Світова держава – імперія, виконуючи свою місію відродження, стає не просто поліетнічною, але й здатною акумулювати різні культурні надбання – як відродженої нею цивілізації, так і інших етносів і цивілізацій, переростаючи за своїми розмірами території їхнього поширення. Імперія, однак, є системою несамодостатньою й залежною: під загрозою нестачі матеріальних і духовних ресурсів вона змушена здійснювати постійну експансію, перебуваючи в стані перманентної нерівноваги. При цьому вона може пережити кілька відроджень і занепадів, чим далі, тим більше «живлячись» завзятістю й культурою інших народів, доки не вичерпає повністю доступний їй внутрішній і зовнішній потенціал.

Отже, всі регіональні цивілізації мають дві схожі «стадійні» форми держави: невеликі «держави-громади» на стадії розвитку, єдність яких підтримується спільним культурним походженням, і світові «держави-імперії» на стадії відродження, зведені військово-політичною могутністю, на основі культурної спадщини «першого життя» регіональної цивілізації.

Проте для наймолодшої з регіональних цивілізацій – Західнохристиянської¹ – Т. Себайн і К. Торсон виділяють не дві, а три стадії формування держави в контексті її діалектичного розвитку: держава-громада; світова держава-імперія і держава-нація.

Держава-нація, що формується після розпаду імперії, розглядається авторами як найбільш усталена й зріла форма політико-правової організації поліетнічного, але політично консолідованого населення: вона має стабільні кордони, відносно рівну правосуб'єктність кожної з територіально-адміністративних одиниць, механізми ефективного взаємоконтролю трьох основних «колективних суб'єктів» держави: населення, органів місцевого самоврядування і державної влади, та «трьох гілок» останньої – законодавчої, виконавчої і судової.

Становлення форми держави-нації пов'язане з інституціоналізацією форм соціальної активності населення, характерних для останніх

---

¹ Можливо, це лише суб'єктивний наслідок недостатнього знання «несвропейських» цивілізацій.

чотирьох століть (Нового часу): парламентаризму, громадянського суспільства, конституційних принципів, виборчого права, місцевого самоврядування і прав територіальних громад, стандартів захисту прав людини і основних свобод та ін. Зазначені інститути є складовою політико-правової культури населення й чиновників, що з нього виходять, і є необхідним гарантом того, що влада найефективнішим чином буде забезпечувати інтереси населення – тобто платника податків, виключно на які вона й може існувати.

Держава-нація, як зріла форма держави, характерна для Нового часу, має стати й основою сучасного міжнародного правопорядку. Саме таку державу можна розглядати як «активно лояльного» суб'єкта міжнародного права, члена міжнародного співтовариства, щиро зацікавленого в моделі ненасильницького й неексплуаторського світового ладу, організованого міжнародним правом на засадах гуманності й справедливості.

Як суверенні суб'єкти міжнародного права держави, захищаючи інтереси свого населення і формуючи міжнародний правопорядок, здійснюють три послідовні функції, які, з одного боку, визначають три паралельні напрями їхньої діяльності, а з іншого – три ступені поглиблення відносин між ними: здійснюють зовнішні зносини, зокрема збираються на міжнародні конференції, де укладають міжнародні угоди; а на підставі їх чи для втілення положень більшості з них – утворюють міжнародні організації – для реалізації завдань, визначених у процесі здійснення зовнішніх зносин, і за правилами, зафіксованими (кодифікованими) у міждержавних угодах. Якщо між державами виникають конфліктні ситуації чи загроза їх, держави зобов'язані докласти всіх зусиль для їх врегулювання, керуючись принципом мирного врегулювання спорів між державами та іншими основними принципами й нормами міжнародного права.

3.2. СКЛАДОВІ ЕЛЕМЕНТИ ДЕРЖАВИ, ІНСТИТУТ ВИЗНАННЯ

3.2.1. Загальна характеристика елементів держави

Теорія права значну увагу приділяє необхідним матеріальним складовим держави, без яких вона не може здійснювати свої внутрішні функції і відбутися як геополітичне явище, реалізуючи всю повноту власної міжнародної правосуб'єктності. Конференція Американських держав у Монтевідео (Уругвай) у 1933 р. прийняла кон-

цепцію суверенітету, побудовану на наявності в держави чотирьох основних її складових:

- 1) наявності в держави підпорядкованої їй території;
- 2) проживання на цій території постійного населення;
- 3) ефективної дієвої легітимної (тобто підтримуваної населенням) влади (в сучасних доктринах – у гармонії місцевої й державної влади);
- 4) визнання держави іншими державами.

У доктрині і з боку міжнародного співтовариства немає сумнівів щодо необхідності для матеріального розвитку держави й повноти її правосуб'єктності трьох перших із зазначених елементів: території; населення та легітимної (тобто ефективно підтримуваної населенням) влади.

Територія є невід'ємним атрибутом держави, її матеріальною основою, простором існування держави та джерелом основного обсягу її ресурсів. Територія – це не лише суходіл, а й простір усіх стихій під юрисдикцією держави, включно з: водою, надрами й повітрям. Докладній характеристиці інституту території в міжнародному праві присвячено розділ 4.

У доктрині теорії держави і права характеристики держави, пов'язані з її територією, є найдавнішими і найбільш розробленими з юридичної точки зору. Зокрема, за **територіальним устроєм** (формою державного устрою), держави поділяються на дві великі групи: унітарні держави та федерації, що вносить певні особливості і в їхні міжнародно-правові характеристики.

Унітарна держава – форма державного устрою, при якому його територіальні одиниці не мають ознак державного утворення, діють єдині для всієї країни найвищі органи державної влади, єдине громадянство, єдина правова система. Більшість сучасних суверенних держав є унітарними. Зараз у світі нараховується 168 унітарних держав. Але загальна площа їх не набагато перевищує загальну площу федерацій, яких нині існує 25 (див. далі) – оскільки до федеративного устрою, зазвичай, вдаються держави, значні за своєю площею. Основними ознаками унітарної держави є:

- 1) єдина для всієї держави конституція – «неписана» (сукупність звичаїв і юридичних актів) чи «писана» (один чи кілька актів), норми якої мають верховенство на всій території країни;
- 2) єдина система законодавства;

- 3) єдині для всієї держави вищі органи влади;
- 4) єдине громадянство;
- 5) єдина грошова одиниця;
- 6) несuverенність складових частин унітарної держави.

Види унітарних держав

Унітарні держави можуть бути децентралізованими і централізованими. У децентралізованих унітарних державах (наприклад, Іспанії) місцеві органи державної влади обираються населенням і користуються значною самостійністю у розв'язанні питань місцевого життя. У централізованих унітарних державах (наприклад, Туркменістані) місцеві органи державної влади очолюють призначені з центру чиновники, яким підпорядковані місцеві органи самоврядування. Більшість унітарних держав (як і Україна) поєднують і розмежовують повноваження місцевих органів держави і органів місцевого самоврядування, тобто ознаки централізації і децентралізації. Виділяють також унітарні держави з автономіями (наприклад, Україна з автономною республікою Крим); з кількома автономіями (наприклад, Іспанія з автономними областями); а також держави з автономіями різного рівня (наприклад, Китайська Народна Республіка з автономними округами, автономними повітами, автономними районами і особливими адміністративними районами).

Федерація¹ (лат. *foederatio* – об'єднання, союз) – форма державного устрою, за якої частини федеральної держави – суб'єкти федерації, розглядаються як державні утворення, що мають юридично закріплену певну політичну самостійність, але основну загальнодержавну зовнішньополітичну діяльність у федераціях здійснюють федеральні органи, які офіційно представляють федерацію в міждержавних відносинах. Суб'єкти федерації можуть мати різні найменування, які визначаються історичними або правовими чин-

---

¹ 25 сучасних федеративних держав розподілені так: *Європа*: Австрійська Республіка; Боснія і Герцеговина (з 2006 р.); Королівство Бельгія; Російська Федерація; Федеральна Республіка Німеччина; Швейцарська Конфедерація; *Азія*: Ісламська Республіка Пакистан; Малайзія; Об'єднані Арабські Емірати; Непал; Республіка Індія; Республіка Ірак; *Африка*: Республіка Судан; Союз Коморі; Федеральна Демократична Республіка Ефіопія; Федеральна Республіка Нігерія; *Америка*: Аргентинська Республіка; Боліваріанська Республіка Венесуела; Канада; Мексиканські Сполучені Штати; Сполучені Штати Америки; Федеральна Республіка Бразилія; Федерація Сент-Крістофер і Невіс; *Австралія й Океанія*: Австралійський Союз; Федеральні Штати Мікронезії.

никами: штати, провінції, республіки, землі або федеральні землі (Німеччина й Австрія) тощо.

У федеральній державі, на відміну від унітарної, є дві системи вищих органів влади (федеральні та суб'єктів федерації). Обов'язковою ознакою федеральної форми вважається двопалатна структура союзного парламенту. Одна палата (нижня) розглядається як орган загальнофедерального представництва, депутати в неї обираються зі всієї країни. Друга палата (верхня) покликана представляти інтереси окремих суб'єктів федерації. Відповідно до федеральної конституції, суб'єкти федерації мають право приймати свої нормативні правові акти конституційного характеру (конституції, статuti, основні закони), наділені правом ухвалювати власні регіональні закони.

У суб'єктів федерації, зазвичай, є власне громадянство, столиця, герб та інші елементи конституційно-правового статусу держави, за винятком державного суверенітету. Суб'єкт федерації не має права сепаратизму, тобто виходу зі складу федерації (у вигляді ординарної конституційно закріпленої процедури) і, зазвичай, не може бути суб'єктом міжнародних відносин. Проте, відповідно до висновку Комісії з міжнародного права ООН, члени федерацій можуть укладати міжнародні угоди, якщо це передбачено федеральним конституційним законодавством, і в межах, визначених ним.

Теорія виділяє так звані «м'які федерації» – федерації, суб'єкти якої мають право сепаратизму. Російські міжнародники висловлюють міркування, що таким стане в майбутньому нині конфедеративний Союз Росії і Білорусі. Формально «м'якою федерацією» був Союз Радянських Соціалістичних Республік. Формальне право на вихід із федерації мають суб'єкти таких федеральних держав, як Канада та Сент-Кітс і Невіс.

За співвідношенням конституційно-правового статусу окремих суб'єктів розрізняють симетричні й асиметричні федерації. В симетричній федерації суб'єкти володіють однаковим конституційно-правовим статусом (Федеральна Демократична Республіка Ефіопія, Сполучені Штати Америки). В асиметричних федераціях (Російська Федерація, Республіка Індія, Федеральна Республіка Бразилія) конституційно-правовий статус різних суб'єктів федерації різний.

Отже, (з точки зору міжнародного права) основна різниця між унітарною державою і федерацією зводиться до специфічних рис у межах національного права, яке з-поміж іншого може надавати суб'єктам федерації автономні зовнішньополітичні повноваження, але й унітарна, і федеративна держави мають єдину міжнародну правосуб'єктність, хоча суб'єкти федерації можуть за національним (федеральним) законодавством отримувати право укладати окремі види міжнародних договорів.

Федерацію слід відрізнити від конфедерації, яка є міжнародно-правовим союзом суверенних держав. Проте на практиці розрізнити правову природу тих або інших утворень буває досить непросто: наприклад, у доктрині немає єдиного підходу щодо Європейського Союзу¹. Щодо конфедерацій, які досить часто згадуються як форми держави, слід зазначити що вони, як і унії (які за своєю природою також є конфедераціями) – зазвичай нетривалі утворення, що мають переважно історичний характер. На відміну від федерації, що виступає в міжнародних відносинах як єдиний суб'єкт міжнародного права від імені всіх суб'єктів федерації, кожен суб'єкт конфедерації є окремим суб'єктом міжнародного права.

Деякі автори виділяють також імперії – як окрему категорію держав у класифікації їх за формою державного (територіального) устрою. Проте характеристика держави як імперії, на нашу думку, не підпадає під класифікацію, що в ідеалі має характеризувати територіальну організацію здійснення державної влади. Імперія є відображенням реального, скоріше невпорядкованого й нестабільного стану, а не ідеалізованої теоретичної форми, якими є категорії «унітарна держава» і «федерація».

Населення є «душею», основою держави, оскільки держава – один із видів родової категорії під назвою «*політична організація населення*». Останнє поняття, крім держав, містить інші різноманітні види організованих спільнот – як без території, так і з підпо-

---

¹ Найвідоміший історії відомі конфедерації: Швейцарія (1292–1848); Річ Посполита Корони Польської й Великого Князівства Литовського (1569–1795); США (1776–1787), КША (1861–1865); Шведсько-Норвезька унія (1814–1905); Германський союз (1815–1866); Австро-Угорщина (1867–1918); Арабська федерація (Іран–Йорданія, 1958 р.); Федерація Арабських Республік (1971–1977, Єгипет, Лівія, Сирія); Боснія й Герцеговина (з 14.12.95 р.); Європейський союз (у 1990 р., назвав конфедерацією Ф. Міттеран); Союзна держава Росії й Білорусі (з 02.04.1997 р.); Сербія й Чорногорія (2003–2006).

рядкованими їм територіями (етно-політично організовані номади, військово-політично організовані орди, піратські флотилії «народів моря», етно-релігійні общини тощо).

Інститут населення як інститут міжнародного публічного права традиційно охоплює питання громадянства (інститут громадянства) і подвійного громадянства, статус іноземних громадян і осіб без громадянства, ставлення держави до біженців та інших специфічних категорій негромадян, а також питання надання притулку й екстрадиції. Проте комплекс питань, пов'язаних з інститутом населення, підпорядкований загальному питанню *співвідношення особи й держави*.

З одного боку, виходячи з концепції «держави як суспільного договору» Т. Гоббса, а також із концепції «народного суверенітету» Ж. Ж. Руссо, цей зв'язок є предметом волевиявлення самого населення, що в практиці більшості держав знаходить вияв в інституті прямого народного волевиявлення й певною мірою – у виборчому праві.

З іншого боку, виходячи з позицій позитивізму, цей зв'язок є предметом регулювання держави, з огляду на її суверенітет, що втілюється в повноті територіальної юрисдикції держави над усіма суб'єктами, які перебувають у межах її території, а також в інституті громадянства, імунітетах та інших інститутах, пов'язаних з екстериторіальною юрисдикцією держави над різними категоріями осіб.

Міжнародне право як система спільних рішень суверенних держав, спрямованих на покращення загальних стандартів життя населення всіх держав міжнародного співтовариства впливає на національні законодавства держав, стимулюючи чи прямо зобов'язуючи їх видавати закони, спрямовані на підвищення рівня добробуту й захисту прав населення.

У широкому тлумаченні міжнародно-правові аспекти зв'язку держави й населення охоплюють усі комплекси норм і принципів, які так чи інакше стосуються міжнародно-правового регулювання нормотворчості й організаційної діяльності держави з дотримання нею стандартів публічного захисту, державного регулювання діяльності та публічних форм відповідальності фізичних осіб. В сучасному міжнародному праві регулювання зв'язку особи й держави систематизується, стандартизується й кодифікується принаймні в трьох напрямках:

1. Міжнародні стандарти державного регулювання діяльності фізичних і юридичних осіб.

2. Гуманітарне право (Guman Right) – міжнародні стандарти захисту прав людини в широкому сенсі, включно з міжнародним військовим гуманітарним правом.

3. Міжнародне кримінальне право.

Розглянемо коротко ці три напрями (докладну їхню характеристику подано у відповідних розділах):

1. У вітчизняних теоріях міжнародного права, можливо, через жорсткий поділ публічного й приватного міжнародного права – донині відсутня узагальнювальна систематизована концепція **міжнародних стандартів державного регулювання** діяльності фізичних і юридичних осіб під юрисдикцією держави. Це істотний недолік, оскільки більшість міждержавних домовленостей у сфері економічного, соціального й гуманітарного співробітництва стосуються саме таких стандартів. Ці стандарти походять із двох джерел досить різної природи: морально-правових ідей природного права і прагматичних міждержавних домовленостей у конкретних сферах співробітництва. До останніх, насамперед, можна віднести потужний масив багатосторонніх домовленостей з уніфікації й кодифікації джерел міжнародного приватного права, укладених між суверенними державами, для регулювання «приватноправових відносин з іноземним елементом», яке реалізується шляхом імплементації – введення кожним сувереном-стороною міждержавних домовленостей у своє національне правове поле положень цих домовленостей.

Навіть серед міжнародних договорів, предметом яких є міждержавні зносини, значний масив положень може бути спрямований на регулювання приватно-правових відносин або на визначення статусу правового режиму діяльності приватних осіб – «економічних операторів» або «дестинаторів» цих норм. Такі положення містить, зокрема, Маракеський пакет домовленостей у системі СОТ (режим найбільш сприятливої нації, національний режим, заходи протидемпінгового, субсидованого та масованого імпорту, уніфікація й транспарентність митних формальностей тощо), Вашингтонська й Сеульська угоди з захисту прав інвесторів та інші міжнародні багатосторонні угоди.

2. Міжнародне гуманітарне право впевненіше розглядається в доктрині в широкому сенсі – як усі стандарти захисту прав людини. В цій потужній системі норм і принципів, своєю чергою, можна виділити такі напрями:

1) принципи, норми й механізми захисту політичних і громадянських прав, включно з нормами, що регулюють інститут громадянства;

2) соціальні, культурні й економічні права осіб;

3) колективні права, включно зі спеціальними принципами й засобами захисту окремих вразливих груп населення, права корінних народів і національних меншин, права народів, що борються за свою незалежність, зрештою, права «прийдешніх і нинішніх поколінь людства» та ін.;

4) гуманітарне військове право, яке своєю чергою поділяється на: принципи й стандарти захисту під час військових дій осіб, що вибули з діючого військового складу чи не належали до нього («право Женеви»), і принципи й механізми обмеження найбільш антигуманних засобів ведення війни, зокрема таких, що мають невибірковий характер ураження і завдають надмірних страждань («право Гааги»).

3. Міжнародне кримінальне право – це система міжнародних стандартів (принципів і норм) встановлення вини, притягнення до відповідальності й покарання фізичних осіб за міжнародні злочини й транснаціональну злочинну діяльність. Міжнародні злочини характеризуються особливою тяжкістю й системністю: це злочини, які хоч і здійснювалися окремими фізичними особами, але в процесі реалізації злочинної політики держави, уряду чи політичного режиму. Остання (хоч і не остаточна) уніфікація й кодифікація міжнародних злочинів відбулася в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. (набув чинності у 2002 р.). Транснаціональні злочини кодифіковано в безлічі спеціальних конвенцій, тому вони іноді називаються «конвенційними». Докладніша характеристика їх – у третій частині.

3.2.2. Інститут визнання в теорії міжнародного права

Щодо залежності суверенітету й міжнародної правосуб'єктності держави від її визнання іншими державами є дві не стільки протилежні, скільки взаємодоповнювальні точки зору: *конститу-*

тивна (атрибутивна), яка інститут визнання вважає обов'язково необхідним для міжнародної правосуб'єктності держави, і **декларативна**, яка вважає визнання не суттєвим для повноти державного суверенітету.

Прибічники **конститутивної** теорії (Тріппель, Еллінек, Кавальєрі) виходили з того, що лише міжнародне визнання перетворює фактичну правосуб'єктність на юридичну, необхідну для міжнародного права. Цю концепцію, на думку багатьох авторів, ілюструє доктрина К. Тобара, сформульована на Конференції п'яти центральноамериканських держав у 1907 р.: «Уряди високих договірних сторін не визнають уряду, що прийшов до влади внаслідок державного перевороту або революції, доки... вільно обране народне представництво не реорганізує країну в конституційних формах». Отже, визнання тут розглядається як необхідна передумова міждержавних відносин.

Як розвиток цієї «доктрини» Н. К. Дінь і співавтори називають також позиції Р. Бетанкура, Т. В. Вільсона і Г. Стімпсона. Так у «доктрині Г. Стімпсона» сформульовано обов'язок держав не визнавати держави, які утворюються внаслідок незаконного застосування сили, і, відповідно, урядів, які ці держави очолюють. На цю доктрину спиралося рішення Ліги Націй від 1 березня 1932 р. з приводу незаконності утворення держав Манчжур Го та Італійської Імперії: «Члени Ліги Націй не повинні визнавати ситуації, договори чи домовленості, досягнуті засобами, що суперечать Пакту Ліги Націй».

Декларативна теорія визнання виходить із того, що держава отримує суверенітет, зважаючи на сам факт свого утворення, незалежно від визнання її іншими державами. Вперше ця теорія отримала офіційну редакцію в рішенні арбітражної змішаної комісії з Польщі у 1919 р., де було вказано: «Відповідно до переконання більшості спеціалістів із міжнародного права, визнання держави має не конституційний, а декларативний характер».

Найбільш різкий варіант тлумачення декларативної теорії містить відома «Заява» від 1930 р. міністра іноземних справ Мексики Х. Естради:

«Мексика не виступає з питань оголошення визнання, Мексика вважає, що така практика є образливою: крім того, що вона порушує суверенітет інших держав, внаслідок такої практики внут-

рішні справи таких держав можуть стати предметом оцінки ... з боку інших урядів».

Таким чином, якщо зосередитися не на протиставленні, а на взаємодоповненні обох підходів, то стає очевидним, що декларативна теорія визнання стосується незалежності від визнання суверенітету новоутвореної держави з огляду на її самодостатність, яка своєю чергою, спирається на політичну волю населення, що проголосило суверенітет. Конститутивна ж теорія визнання зосереджується на залученні новоутвореної держави до міжнародного співробітництва: оскільки визнання полягає у встановленні дипломатичних зносин, без цього акту міжнародне співробітництво буде просто технічно проблематичним.

Отже, визнання – це односторонній акт держави, яким вона визнає факт отримання іншою новоствореною державою її міжнародної правосуб'єктності, встановлюючи з нею дипломатичні зносини. Як зазначено в ст. 13 Конференції в Буенос-Айресі 1967 р. (нова редакція Боготської хартії 1948 р.): «Визнання означає прийняття державою, що робить про це заяву, всієї повноти правосуб'єктності нововизнаної держави з усіма правами й обов'язками, встановленими щодо неї міжнародним правом».

Кожна держава робить визнання індивідуально. Визнання держави означає й визнання її уряду. Проблема виникає, якщо на одну державу виявляється більше ніж один уряд. Тоді виникає потреба у визнанні уряду: визнання в такому випадку означає, що саме цей уряд розглядається як законний і єдино легітимний з точки зору держави, що визнає.

Як загальна норма визнання має бути повним і остаточним. Таке визнання супроводжується відкриттям дипломатичних і консульських представництв, місій і, незалежно від того, супроводжується ця акція відповідною заявою (нотою) держави чи ні – визнається як «визнання де юре». Отже, не має значення чи акт оформлено документарно, чи держава, що визнає, лише надсилає своїх представників до визнаної держави (звичайно, супроводжуючи їх таким документами, як вірча грамота чи консульський патент).

Історично також відомий поділ на «офіційне» й «неофіційне» визнання. Останнє в сучасному міжнародному праві розглядається як визнання «де факто», коли між державами встановлюються економічні, але не дипломатичні зносини. Такий вид визнання застосо-

вується тоді, коли, з огляду на суб'єктивні чи об'єктивні причини, визнання розтягується в часі. Наприклад, Литва і Латвія, визнані «де факто» ще у 1918 р., отримали визнання «де юре» лише у 1922 р.

У практиці міжнародного співробітництва відоме також визнання *ad hoc* (для випадку), яке використовується за потреби здійснювати «від випадку до випадку» акції з надання допомоги, усунення наслідків стихійних чи антропогенних лих – на територіях, підконтрольних режимам, які не було визнано офіційно.

Визнання не може бути зумовленим якимись зустрічними вимогами з боку держави, що визнає. Визнання за загальною нормою не може бути відізане. Проте, у відповідь на протиправні дії держави, ст. 41 Статуту ООН передбачає призупинення дипломатичних зносин.

Доктрина також розрізняє визнання: традиційне, що стосується визнання держав і урядів, і поспішне (попереднє) – яке полягає у визнанні національно-визвольних рухів. Останнє буває важливо визнати «стороною, що воює», для поширення на підконтрольні їм території міжнародних норм захисту прав людини під час збройних конфліктів. При цьому доктрина й Женевські конвенції 1949 р. та протоколи до них висувають до сторони, яка має бути визнана воюючою, три умови попереднього визнання: реальний контроль над значною територією; ефективна влада на цій території; дотримання норм міжнародного (насамперед гуманітарного) права на підконтрольних територіях.

3.3. СУВЕРЕНІТЕТ І МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

3.3.1. Суверенітет держави

Суверенітет (з фр. «верховна влада») є основою міжнародної правосуб'єктності держави і означає виняткове верховенство влади держави в межах її території й непідвладність держави будь-якій іншій державі (чи державам) у міжнародних відносинах. Отже, суверенітет має «внутрішній» (територіальне повновладдя або юрисдикція) і «зовнішній» (незалежність від волі будь-яких інших суб'єктів міжнародного права) аспекти.

Докладніше визначення суверенітету дає юридична енциклопедія: ***суверенітет*** – це невідчужувана юридична властивість не-

залежної держави, що втілює її політико-правову самостійність, вищу відповідальність і цінність її як первинного суб'єкта міжнародного права.

Як і держава, політико-правова категорія «суверенітет» має власну історію розвитку і лише недавно досягнула своєї «зрілості», без чого було б неможливим і формування зрілої держави. Три стадії розвитку категорії «суверенітет» як елемента західної політичної думки пов'язані з трьома відомими мислителями-юристами:

Жан Боден (XVI ст.) – увів поняття «суверенітет» у політико-юридичну доктрину як комплекс «прерогатив» монарха – тобто кола питань публічного права, в які «Святий Престол», що панував у той час над державами Європи, не мав права втручатися, і в розв'язанні яких світський володар не підпорядковувався ні йому, ні будь-кому іншому.

Гуго Гроцій (XVII ст.) – розвинув концепцію суверенітету – як основної ознаки міжнародної правосуб'єктності нації, організованої в державу, незалежно ні від її форми правління (абсолютна чи конституційна монархія, республіка), ні від її офіційної релігії (католицька чи протестантська).

Жан Жак Руссо (XVIII ст.) – завершив розвиток концепції «суверенітету», схаактеризувавши його як делеговане уряду волею всього народу державне повновладдя, яке при некомпетентності уряду може бути в нього (народом же) і відібране.

У сучасному праві джерелом суверенітету формально виступає народ, а носієм суверенітету є держава, яка представляє інтереси свого народу на міждержавному рівні. Своєю чергою, держава діє через її органи й офіційних представників. Держава також разом з іншими державами укладає міжнародні договори, в яких кодифікує правила міжнародної поведінки і створює міжнародні організації, які забезпечують виконання рішень, зафіксованих у договорах.

У різних авторів бачимо різний перелік ознак, елементів, характеристик, які так чи інакше розкривають зміст категорії «суверенітет». Найкоротшою характеристикою суверенітету обмежився МС ООН, у справі про пароплав «Уїмблдон»: «Право укладати міжнародні угоди – є ознакою суверенітету держави».

Конференція Американських держав 1933 р. в Монтевідео (Уругвай), про яку вже йшлося вище, характеризує суверенітет чо-

тирма вищеперерахованими елементами: наявність території; населення; влади і визнання.

І. І. Лукашук вказує на такі найважливіші риси суверенітету:

1. Територіальне верховенство (на території держави діють лише закони цієї держави).

2. Територіальна цілісність (територія держави не може бути змінена інакше, ніж за згодою вищого органу влади або й усього народу – залежно від Конституції самої держави¹).

3. Формальна незалежність від будь-яких інших суб'єктів МП.

Н. К. Дінь і співавтори подають ознаки суверенітету через такі «свободи» держави:

1. Відсутність підпорядкованості держави іншим суб'єктам МП.

2. Право брати (чи не брати) участь у тих чи інших міжнародних зносинах, приєднуватися чи не приєднуватися до конвенцій і союзів – як це зазначено в «Декларації про принципи» 1970 р.

3. Конституційна самостійність держав: презумпція законності державних актів, нейтральність міжнародного права до внутрішньої політичної організації держави (адміністративний устрій, громадянство тощо); теорія «заповідних сфер» національного права, в які міжнародне право не втручається.

4. Право на законну оборону: відповідно до консультативного висновку МС ООН (1996): «держави наділені правом на існування, з чого випливає право на законну оборону, відповідно до ст. 51, коли під загрозою опиняється саме існування держави».

3.3.2. Міжнародна правособ'єктність держави

Правособ'єктність у юриспруденції розглядається як властивість бути самостійним суб'єктом правовідносин. Це охоплює, з одного боку, потенційну наявність у суб'єкта комплексу природних, захищених об'єктивним правом прав і обов'язків, а з іншого – здатність своїми діями набувати права й користуватися ними та створювати обов'язки й виконувати їх, несучи відповідальність за невиконання. Перша властивість визначається як правоздатність, друга – як дієздатність. При цьому з дієздатності іноді виокремлюють здатність нести відповідальність за вчинену шкоду (делікто-

---

¹ За ст. 73 Конституції України територіальні зміни можливі лише на підставі референдуму.

здатність), здатність юридично оформлювати у відповідних актах своє волевиявлення (тестаментоздатність) та ін.

З огляду на суверенітет держави, її правосуб'єктність відрізняється від правосуб'єктності всіх інших суб'єктів – як міжнародного публічного, так і міжнародного приватного права, зокрема, вважається, що міжнародна правосуб'єктність держави виникає внаслідок самого факту її утворення. В ідеалі державу створює народ (нація) на чолі зі своєю елітою: «виникнення держави – це юридичний факт, який започатковує її правосуб'єктність», тому правосуб'єктність держави називають «фактичною» і «первинною». Цілком доречно застосовувати й визначення «суверенна правосуб'єктність держави».

Держави, з огляду на власну дієздатність (як складову правосуб'єктності), правомочні створювати інші суб'єкти міжнародного права – міжнародні організації – шляхом укладання міжнародних угод, які або повністю присвячені новоутвореній організації, або укладаються для регулювання певної групи міжнародних відносин, в одному договорі створюючи як правила регулювання (матеріальні договірні норми), так і інститути, що забезпечуватимуть їхнє виконання. Саме завдяки властивості створювати міжнародні організації правосуб'єктність держав ще називають «первинною», на відміну від «похідної» правосуб'єктності міжнародних організацій.

Відповідно до принципу суверенної рівності держав суверенні права кожної держави обмежені лише рівними з нею суверенними правами інших держав, що є основою сучасного міжнародного права. Тож держави підпорядковуються лише і безпосередньо міжнародному праву, а їхня правосуб'єктність юридично рівна, чого не можна сказати про правосуб'єктність МО, яка є не лише «похідною», але й «функціональною» – отже, різною для кожної МО, визначеною тією метою, заради якої її створили.

3.3.3. Юрисдикція держави

Юрисдикція – це влада держави створювати закони, судити й офіційно забезпечувати виконання й дотримання виданих приписів через органи влади. Походить термін «юрисдикція» від *jus* – право, *disco* – говорити, виголошувати, приписувати, наказувати і здавна перекладається як «судочинство» (судоговоріння).

Історично юрисдикція мала й має донині кілька значень, які однак є не стільки суперечливими, скільки взаємодоповнювальними. Зокрема поняття «юрисдикція» застосовується у таких значеннях:

1. Передбачена законом чи іншим правовим актом сукупність повноважень органів державної влади оцінювати дії осіб, інших установ, громадських організацій – щодо їхньої правомірності.

2. Сфера відносин, на які поширюється зазначена правомочність (суспільні відносини, територія, коло осіб).

3. Процес здійснення правосуддя та інша діяльність державних органів із розгляду справ і застосування санкцій (наприклад, відповідно до ст. 124 розділу VIII Конституції України: «Правосуддя в Україні здійснюється винятково судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються»).

4. Зрештою, підвладність державі всіх суб'єктів, речей і юридичних актів, пов'язаних із нею юридично.

Глибину й «багатовимірність» природи юрисдикції певною мірою висвітлює розбіжність поглядів двох юристів міжнародників: за М. Ейкхерстом, термін юрисдикція застосовується для характеристики державної влади над людьми, власністю і подіями. Це визначення критикує О. С. Черніченко: оскільки «право регулює відносини між людьми, а не між людьми і речами, неможливо регулювати події, як і регулювати відносини між людьми і речами – тільки між людьми з приводу речей чи подій»¹; додамо: не лише між людьми, але й між іншими суб'єктами права (наприклад, юридичними особами) з приводу речей і подій.

Незважаючи на слушність зауваження О. С. Черніченка, визначення М. Ейкхерста також не можна визнати неправильним: адже ще відповідно до римського права і особи, і речі, і юридично значимі події можуть знаходитися під владою держави, оскільки держава встановлює щодо них певні режими, правила і процедури, здійснюючи над ними свою юрисдикцію.

---

¹ Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / П. Маланчук. – Х.: Консум, 20. – С. 163–165.

Територіальна й екстериторіальна юрисдикція

Територіальна юрисдикція держави формально є повною або абсолютною: це означає, що держава на своїй території здійснює всю повноту влади всіма законними й доступними їй засобами.

Екстериторіальна юрисдикція держави є переважно особистою, тобто поширюється на певні категорії осіб (фізичних і юридичних). Вона також поширюється на транспортні засоби, інші речі, майнові права, що перебувають за межами території держави, але з якими держава зберігає правовий зв'язок. Екстериторіальна юрисдикція обмежена, оскільки діє за межами території держави: держава може приписувати певну поведінку суб'єктам, із якими зберігає правовий зв'язок, але не має повноти влади, необхідної для забезпечення виконання своїх приписів на території іншої держави.

Отже, екстериторіальна юрисдикція здійснюється державою на території іншої держави (держави перебування) лише з огляду на добру волю цієї держави перебування: так, екстериторіальна юрисдикція «держави А» можлива настільки, наскільки «держава Б» дозволяє на своїй території діяти юрисдикції «держави А». Конкретно здійснення екстериторіальної юрисдикції «держави А» пов'язане поперше, з колізійними нормами міжнародного приватного права, які «держава Б» вводить своїм законом про міжнародне приватне право, дозволяючи іноземним нормам (зокрема «держави А») діяти на своїй території, і, по-друге, – з огляду на визнання імунітету «держави А», що також закріплюється відповідним законодавством «держави Б»: в обох випадках законодавство «держави Б» є, зазвичай, імплементацією певних міжнародних норм у цій сфері.

Таким чином, будучи похідним від міжнародної правосуб'єктності держави, її право на екстериторіальну юрисдикцію зберігається на території інших держав відповідно до певних міжнародних звичаїв чи домовленостей.

3.3.4. Імунітет держави, її представників і державного майна

Імунітет у міжнародному праві – це принцип, відповідно до якого суверенна держава не підпорядковується органам влади інших держав, а її офіційні представники та майно за кордоном вилучається з-під законодавчої, виконавчої й судової юрисдикції держави перебування. Звичайно, сама держава правомірним чином ніколи не опи-

ниться на території іншої держави, за винятком певної юридичної фікції, відповідно до якої на державні судна, космічні об'єкти, морські платформи й дипломатичні представництва на територіях інших держав поширюється статус території держави, з якою юридично пов'язані ці об'єкти. Тож імунітет держави реально втілюється через усе, що представляє її за кордоном як суверена: посадових осіб, державне майно, транспортні засоби, активи та інші об'єкти.

Імунітет держав як суб'єктів міжнародного права та їхніх офіційних представників своєю чергою підпадає під дію принципу суверенної рівності держав, який походить від «загального принципу», відомого з римського права: «*Par in parem imperium non habet*» («Рівний над рівним влади не має»).

Слід окремо зважити на імунітет, що надається міжнародним організаціям та їхнім представникам і який загалом, прирівнюється до імунітету держав та їхніх дипломатичних представників. Взірцем при цьому є положення двох міжнародних договорів: Конвенції про привілеї та імунітети ООН від 13 лютого 1946 р. та Конвенції про привілеї й імунітети спеціалізованих установ ООН від 21 листопада 1947 р.: установчі документи міжнародних організацій зазвичай наділяють своїх представників необхідними привілеями й імунітетами, посиляючись на ці конвенції. Є й окремі угоди про привілеї й імунітети представників тієї чи іншої МО, наприклад, Угода про привілеї й імунітети Комісії із захисту Чорного моря від забруднення (2000).

Отже, суть поняття «імунітет» розкриває таке визначення: **імунітет** – це міжнародний звичай (частково закріплений у договорах), що полягає у вилученні власності й офіційних представників іноземної держави чи міжнародної організації (з їхніми сім'ями) та їхнього майна, архівів і пошти з-під юрисдикції держави, на території якої вони перебувають.

Сфери поширення імунітету:

1. Судовий – невідомість суду держави перебування.
2. Від попереднього забезпечення позову.
3. Від примусового виконання судового рішення органів держави перебування.
4. Власності – недоторканність власності іноземної держави на території держави перебування.
5. Від застосування іноземного права в правочинах, стороною яких є держава.

Теорії абсолютного й функціонального імунітету

Абсолютний імунітет є, швидше, теоретично або історично обмеженою концепцією, яка виходить з того, що у міжнародних відносинах держава діє винятково як суб'єкт публічного права: абсолютний імунітет розглядається як беззастережне виведення представників і майна іноземної держави з-під юрисдикції держави перебування – у повному обсязі перерахованих вище напрямів поширення імунітету, включно з комерційними угодами, де стороною є держава. Ця концепція найдовше утримувалася в СРСР, КНР та інших «опозиційних» неоліберальному міжнародному режиму державах.

Функціональний – обмежений імунітет, який будується на точному визначенні характеру відносин, де стороною виступає держава, розмежовуючи як альтернативні: режим, коли держава діє як носій «публічної влади» (*jure imperii*), і режим, коли вона виступає носієм «приватних прав» (*jure gestionis*).

Концепцію функціонального імунітету добре ілюструє рішення Конституційного федерального суду ФРН (1963): «...надання імунітету має залежати від того, чи діє держава в порядку здійснення своєї суверенної влади, чи як приватна особа».

Отже, виходячи з концепції функціонального імунітету, імунітет надається лише в тих міжнародних зносинах, де держава є носієм публічної влади, але держава не може посилатися на свій імунітет для захисту від позовів щодо невиконання нею зобов'язань із комерційних контрактів, де вона виступає стороною.

Для сучасних міжнародних відносин характерними є так звані «змішані міжнародні зносини», у яких однією зі сторін виступає держава як контрагент у комерційних угодах чи будучи позичальником у приватних осіб-інвесторів. Для цих відносин добровільна відмова держави від імунітету є нормою, яка захищає права приватних осіб і заохочує їх до зносин із державами. Ці відмови переважно фіксуються у двосторонніх угодах як «стабілізаційна клаузула» або шляхом «інтернаціоналізації контракту».

Але започатковано й практику відмови держави від посилення на імунітет у приватно-правових відносинах шляхом підписання багатосторонніх угод. Такою, насамперед, є регіональна Європейська (Базельська) конвенція про імунітет держав 1972 р. (розробле-

на Радою Європи). Крім того, на універсальному рівні у 2004 р. ГА ООН прийняла Конвенцію ООН про юрисдикційний імунітет держав і їхньої власності.

3.4. МІЖНАРОДНЕ Й НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО

3.4.1. Розвиток поглядів на співвідношення міжнародного й національного права

Як зазначає І. І. Лукашук, одна з найважливіших ознак правової держави – правомірна зовнішня політика, тоді як неправові держави дотримуються норм міжнародного права лише під тиском обставин. Натомість уніфікація й стандартизація міжнародного життя вимагають, щоб національні політико-правові системи будувалися як частини єдиної глобальної системи, щоб вони були здатні взаємодіяти між собою та з міжнародним правопорядком у цілому. Відповідно до загального стану речей, від ефективності взаємодії з зовнішнім геосоціальним середовищем залежить ефективність розв'язання внутрішніх завдань. Об'єктивне поглиблення взаємодії системи міжнародного права та національних правових систем, зумовлене інтернаціоналізацією суспільного життя, робить системи обох порядків більш відкритими. Усвідомлення та прийняття цього стану речей політико-правовою елітою, за умови її відповідальності перед своєю державою й нацією, відкриває широкі можливості до контролю й регулювання режимів відкритості на благо власного суспільства та міжнародного співтовариства, ігнорування ж чи недостатньо сумлінне вивчення цих правил – до політичних і соціально-економічних криз.

Усе це спонукує приділяти особливу увагу проблемі співвідношення національного й міжнародного права. Діалектика співвідношення цих двох правових систем історично зумовлена динамікою взаємодії відповідних суспільних відносин, що ними регулювалися.

У період свого становлення міжнародне право практично не здійснювало вплив на національне право. Навпаки, вирішальним був вплив національного, як більш розвиненого, права на міжнародне. Тому, виходячи з тогочасних геополітичних реалій і національних цілей і, розвиваючи ідеї Г. Гегеля, німецькі юристи сформували концепцію *пріоритету національного права*. Концепція

відповідала інтересам зовнішньої політики Німеччини, що намагалася відновити єдність німецьких земель після знищення в 1806 р. військами Наполеона Священної Римської імперії німецької нації. А. Цорн, наприклад, розглядав міжнародне право як «зовнішньодержавне право», норми якого можуть вважатися юридичними лише за умови входження в національне право. Схожу доктрину поділяли й британські імперські юристи. Цю концепцію розглядають нині як нігілістичну, оскільки вона заперечує самостійне юридичне існування міжнародного права.

Нігілістична теорія зазнала критики й не одержала поширення. Проте її рецидиви час від часу траплялися. Як приклади І. І. Лукашук називає позиції горезвісного А. Я. Вишинського, який обстоював теорію пріоритету національного (в розумінні радянського) права, а також ізраїльського юриста А. Левонтіна, який слово в слово відтворив у своєму визначенні міжнародного права визначення А. Цорна. Як справедливо зазначає І. І. Лукашук, юристів має турбувати те, що такий нігілізм приховано існує в практиці майже всіх державних органів, які у своїй діяльності фактично виходять із верховенства державного права, переважно через необхідність у праві міжнародному.

Наприкінці XIX ст. набула поширення концепція дуалізму, відповідно до якої міжнародне й національне право діють у різних сферах, становлячи собою самостійні правові системи, які не слід розглядати з позиції підпорядкованості. Прихильники дуалізму (Х. Тріппель, Дж. Фітцморіс) і нині вважають, що «формально міжнародне й національне право як системи не можуть увійти в конфлікт. Може виникати лише «конфлікт зобов'язань» або «нездатність держави діяти у внутрішньому плані так, як того вимагає міжнародне право». Концепція дуалізму більш об'єктивно відображає співвідношення міжнародного й національного права. Її недолік – лише в недооцінюванні взаємозв'язку двох систем. Але прихильники згаданої концепції шукають шляхи подолання цього недоліку й способи усунення колізій. Так, болгарський юрист П. Радойнов висунув концепцію *реалістичного дуалізму*, відповідно до якої необхідно виходити з того, що колізії між міжнародним і національним правом урешті-решт розв'язуються на користь міжнародного права, оскільки інший підхід означав би його заперечення. Прикладом того, що такий «кінцевий рахунок» може відбутися, є позиція

США щодо значної кількості основоположних системних міжнародних угод універсального характеру: США, часто ініціюючи такі угоди, не ратифікують їх досить тривалий час, а якщо й ратифікують – то з усіма можливими застереженнями.

Після Першої світової війни австрійський юрист Г. Кельзен запропонував концепцію *пріоритету міжнародного права*, відповідно до якої воно виступає як вищий правопорядок, необмежений іншими правопорядками, і визначає сферу дії національного права.

Нині багато авторів схилиються до того, що заради миру й подолання глобальних криз міжнародне співтовариство має визнавати пріоритет міжнародного права, принаймні за умови розбіжності його приписів із нормами національного права. Проте, як зазначає І. І. Лукашук, уряди держави ставляться до цієї концепції досить стримано. Під час підготовки проекту Декларації принципів міжнародного права (1970) Спеціальний комітет ООН відхилив пропозицію включити в її текст положення про те, що суверенітет держави підпорядковується міжнародному праву.

«Добра воля», яка лежить в основі міжнародного права, ще залишається незрозумілим феноменом для багатьох юристів, що традиційно пов'язують виконання правових приписів із державним примусом. Тому, навіть стаючи щирими прибічниками пріоритету міжнародного права над національним, вони пов'язують забезпечення цього пріоритету з відомими й зрозумілими їм засобами, яким є державний примус, механічно екстраполюючи його на глобальний рівень. Натомість міжнародне право є тим полігоном, на якому випробовуються нові підходи до правового регулювання, які загалом зводяться до методу координації та принципу узгодження волі під час створення норм міжнародного права, під час визнання їх розумними й корисними для міжнародного порядку та міжнародного співтовариства.

При цьому «матеріал» для випробовувань міжнародне право залучає з національних і регіональних правових традицій. Фактично в праві діє «закон колообігу правових норм у загальнолюдській культурній сфері». Цей обіг багатовимірний (див. розділ 1 про співвідношення соціальних і правових норм), але зараз нас цікавить один вимір – «колообіг» норм між національними правовими системами і міжнародним правом. Як дерево корінням, поширеним у різні боки, тягне з ґрунту й концентрує у стовбурі всі необхідні для

нього ресурси, а потім листям і плодами повертає все це до ґрунту, так і міжнародне право «тягне» до себе надбання найкращих правових традицій різних цивілізацій, систематизує, уніфікує й кодифікує їх у «стовбурі» й «галузях» системи міжнародного права і «повертає» правові норми до національних правових систем різними способами імплементації їх.

Як справедливо зазначає І. І. Лукашук, нині є некоректною формальна постановка питання, яке право має вищу юридичну силу. Кожне розв'язує свої завдання за допомогою власних механізмів. Тому основна увага повинна бути звернена не на статичну «вищий – нижчий», а на динаміку й конкретику взаємодії двох категорій правових систем.

Не слід при цьому забувати, що в основі дії міжнародних норм у національному правовому полі лежить воля законодавця, в ролі якого зазвичай виступає Законодавчий орган, але з огляду на конституційні чи делеговані повноваження. Це може бути президент, прем'єр-міністр, інші посадові особи. Саме цей колективний законодавець, підписуючи та частково ратифікуючи міжнародні договори різного рівня – в загальному порядку, щодо певного комплексу норм чи щодо окремих питань – «допускають» у національне правове поле в тому чи іншому вигляді норми міжнародного права.

Такий процес залучення норм міжнародного права в національне правове поле називається імплементацією. Проте деякі автори називають його також трансформацією, підкреслюючи цим терміном принципову зміну природи міжнародно-правової норми після того, як вона опиняється в національній правовій системі. Ще один загальний термін, що визначає будь-яке запозичення однією правовою системою елементів іншої, – рецепція – також іноді застосовується і до характеристики взаємодії міжнародного і національного права. Однак термін імплементації є найпоширенішим.

3.4.2. Способи імплементації норм міжнародного права в національні правові системи

У цьому підрозділі подано максимально стисло характеристики способів уведення в національне правове поле волею законодавця норм міжнародного права, свідомо уникаючи аналізу думок авторів, які пропонують безліч різноманітних варіантів класифікацій, ні на крок не наближаючись до прояснення цього питання.

Імплементація як цілісний і багатоваріантний процес залучення правових норм у національне законодавство загалом поділяється на дві категорії: загальну та індивідуальну.

Загальна імплементація – це видання норми, що весь масив договірних норм міжнародного права, обов’язковість яких держава визнала будь-яким способом, проголошує частиною національного права. Прикладом такої імплементації може бути ст. 9 Конституції України, де зазначено, що належним чином ратифіковані міжнародні угоди, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Індивідуальна (часткова, спеціальна) імплементація становить собою видання відповідного нормативно-правового акта, яким вводиться в національне правове поле дія конкретного положення міжнародного права.

Поділ на загальну й індивідуальну імплементацію пов’язаний із відповідними способами її здійснення. Загальна теоретично передбачає надалі «автоматичне» введення в національне законодавство норм міжнародного права, хоча насправді такий «автоматизм» у романо-германській правовій сім’ї неможливий, оскільки держава кожного разу приймає закон про ратифікацію чи інші акти про надання згоди на обов’язковість того чи іншого міжнародного документа: загальна імплементація створює лише основу для індивідуальної, без якої норма міжнародного права в національні правові порядки романо-германської сім’ї не потрапить.

За іншим критерієм розрізняють **«пряму»** й **«опосередковану»** імплементацію міжнародно-правових норм: пряма імплементація (або **інкорпорація** – від лат. *incorporare* – втілювати) передбачає введення в національне правове поле міжнародного акта без будь-яких його змін – шляхом видання коротенького національного акта, яким «воля законодавця» санкціонує таке введення. Найбільш очевидним прикладом такої інкорпорації є знову ж таки закон про ратифікацію будь-якої міжнародної угоди (якщо угода таку ратифікацію передбачає).

Опосередкована імплементація (саме її рекомендовано називати «трансформацією») – це введення норм міжнародного права у власній редакції законодавця – шляхом видання новоствореної системи норм, аналогічної за змістом і призначенням щодо норм міжнародного акта,

що імплементується, але за формою – це витвір національної юридичної думки.

3.5. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО ДЕРЖАВ

3.5.1. Загальні питання правонаступництва

Оскільки територія є невід'ємною складовою держави, зміни державної території призводять до трансформації держави. Нова держава з'являється в межах нових кордонів; на місці раніше єдиної держави створюються одна, дві або кілька нових держав.

При цьому необхідно розв'язати низку питань міжнародних відносин щодо нової території, зокрема дотримання існуючих міжнародних зобов'язань, розпорядження чи домовленості щодо державної власності, державних архівів, боргів тощо. Норми, що регулюють зазначені суспільні відносини, формують інститут правонаступництва в міжнародному праві.

Правонаступництво – це відносини в часі між державою-попередницею і державою, що змінила її на певній території, які полягають у переході прав і обов'язків попередниці до правонаступниці. Основною умовою правонаступництва є наявність істотних територіальних змін. Без них має місце лише зміна назви чи (і) політичного ладу.

Як зазначає І. І. Лукашук, правонаступництво пов'язане зі змінами лише одного елемента – території: зміни чисельності населення або організації влади таких наслідків не породжують¹. Проте в доктрині слушно ставиться питання про підстави правонаступництва, що впливають зі змін інших, ніж територіальні: зокрема, вказується на те, що зміна території викликає й відповідні зміни складу населення, і саме практична нерозривність цих двох факторів призводить до правонаступництва².

Теорія і практика розділилися в позиціях щодо виникнення правонаступництва в результаті революційних змін державного ладу. Відомий лозунг Французької буржуазної революції «суверені-

---

¹ Лукашук І. І. Международное право. Общая часть: учеб. / И. И. Лукашук. – М. : БЕК, 1997. – С. 322.

² Міжнародне право. Основи теорії / за ред. В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожного. – К. : Либідь, 2002. – С. 366.

тет народів не зв'язаний договорами тиранів»¹, був застосований у 1922 р. радянським урядом як керівний принцип права, згідно з яким уряди і режими, створені революцією, не зобов'язані дотримуватися зобов'язань повалених урядів. А в «Маніфесті» Тимчасового робітничо-селянського уряду України 1918 р. йшлося про те, що угоди «як гетьмана та його агентів, так і Центральної ради та її агентів вважаються незаконними і не підлягають виконанню»².

Зрозуміло, радянська доктрина міжнародного права доводила обґрунтованість і доцільність такого підходу (наприклад, через концепцію недійсності зобов'язань, набутих антинародними урядами). Західна доктрина, натомість, виходячи з принципів правонаступництва держав та невтручання у їхні внутрішні справи, наполягала на тому, що новий уряд зобов'язаний дотримуватися міжнародних зобов'язань, набутих попередніми органами влади, а відновлений у своїх правах законний уряд, своєю чергою, не має права відмовлятися від зобов'язань «революційного уряду», навіть якщо останній і не був визнаний міжнародним співтовариством.

Режим правонаступництва має підпорядковуватися характеристикам державного суверенітету. Міжнародно-правове правонаступництво відрізняється від приватноправового інституту спадкування: під час спадкування групи прав і обов'язків переходять від спадкодавця до спадкоємця, правонаступництво ж держав не передбачає переходу суверенітету від однієї держави до іншої, оскільки суверенітет держави виникає з моменту її утворення. Тому у відносинах правонаступництва державний суверенітет – єдиний об'єкт, який, як вважають одні автори, не може передаватися, засвідчуючи, таким чином, розрив між державою, що припинила своє існування, і новоутвореною державою. Всупереч цій «теорії розриву суверенітету» група авторів наводить одне з рішень Палати Міжнародного правосуддя, яка у 1992 р. визначила, що правонаступництво держав становить собою один зі способів передання територіального суверенітету від однієї держави до іншої³.

---

¹ *Перевезенцев О. Ю.* Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів / О. Ю. Перевезенцев. – К. : Знання, 2007. – С. 11.

² *Перевезенцев О. Ю.* Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів / О. Ю. Перевезенцев. – К. : Знання, 2007. – С. 67.

³ *Перевезенцев О. Ю.* Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів / О. Ю. Перевезенцев. – К. : Знання, 2007. – С. 71.

Обидві ці точки зору визнають, що характер правонаступництва зумовлений особливостями набуття суверенітету державою, що розглядається як правонаступниця.

Доктрина виділяє такі підстави утворення відносин правонаступництва держав: об'єднання держав, поділ держави, відділення від держави частини території, передання частини території однієї держави іншій, деколонізація, соціальна революція, що супроводжується істотними територіальними змінами.

Об'єктом правонаступництва можуть бути: державна територія, державна власність, міжнародні договори, державний борг, державні архіви, членство держав у міжнародних організаціях тощо. Доктрина як можливий об'єкт правонаступництва називає також державні кордони, але останні під час територіальних змін завжди потребують окремої процедури делімітації і демаркації.

Як зазначалося, правонаступництво держави не виникає під час зміни лише уряду чи політичного режиму – незалежно від того, відбулася ця зміна конституційним чи неконституційним шляхом. У зазначених випадках держава продовжує бути пов'язаною своїми правами й обов'язками відповідно до міжнародного права. Така заміна не порушує безперервності існування держави, на чому ґрунтується принцип континуїтету (див. нижче).

Тривалий час міжнародно-правові норми інституту правонаступництва складалися з норм звичаєвого права, що пояснювалося небажанням держав пов'язувати себе чіткими договірними нормами з питань правонаступництва. Більшість держав діє таким чином і зараз. Проте на універсальному рівні питання правонаступництва в міжнародному праві кодифіковані у двох міжнародних договорах.

3.5.2. Конвенційне визначення поняття правонаступництва

Міждержавні відносини правонаступництва врегульовані у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів (1978 р., набула чинності у 1996 р.) і Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів (1983 р., поки що чинності не набула, її норми застосовуються як кодифіковані звичаєві норми). Обидві конвенції є значною мірою результатом тривалих досліджень Комісії ООН із міжнародного права.

О. Ю. Переверзенцев звертає увагу на те, що при визначенні поняття « правонаступництво держав » Комісія відійшла від розуміння правонаступництва як « заміни однієї держави іншою в суверенитеті над територією ». Так, відповідно до ст. 2 (b) Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів і ст. 2 (a) Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів « *правонаступництво держав* » означає зміну однієї держави іншою щодо відповідальності в міжнародних відносинах із приводу будь-якої території.

Як пояснила Комісія міжнародного права у своєму коментарі до цих положень, « термін “ правонаступництво держав ” » застосовується винятково для констатації факту зміни суб’єктів відповідальності за міжнародні відносини (попередниці правонаступницею) щодо будь-якої території, повністю залишаючи осторонь питання переходу прав чи обов’язків у результаті такої події¹. При цьому термін « відповідальність » у наведеному визначенні не слід зводити до звичайного обсягу міжнародної відповідальності держав щодо завданої ними шкоди, але розуміти в усій повноті зовнішніх зносин держави з приводу підвладної їй території.

Саме до цього зводиться визначення правонаступництва І. І. Лукашук — « як перехід прав і обов’язків у результаті зміни однієї держави іншою щодо відповідальності за міжнародні зносини з приводу будь-якої території »². Дещо ширший підхід до визначення правонаступництва використовують автори одного з найпоширеніших в Україні підручників з міжнародного права за редакцією В. Г. Буткевича. Аналізуючи конвенційне визначення, автори зауважують, що « конвенційні норми мають прикладний характер, є стислим результатом широкого компромісу між різноманітними доктринальними поглядами з договірних питань і, у зв’язку з цим, потребують наукового визначення та уточнення їхньої правової суті », за їхнім визначенням « правонаступництво держав означає перехід прав та обов’язків однієї держави до іншої внаслідок виникнення або припинення існування держави чи її територіальних змін, а також зміну однієї держави іншою. »³

¹ Офіційні звіти Конференції ООН з питання про правонаступництво держав щодо договорів. — Відень, 4 квітня — 6 травня 1977 року. — Т. III (A/CONF.80/4). — С. 8.

² Лукашук І. І. Международное право. Общая часть: учеб. / И. И. Лукашук. — М. : БЕК, 1997. — С. 322.

³ Міжнародне право. Основи теорії / за ред. В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожно-го. — К. : Либідь, 2002. — С. 367.

3.5.3. правонаступництво держав щодо міжнародних договорів

Основні питання правонаступництва держав щодо договорів урегульовано у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. Конвенцією передбачено, що її положення регулюють питання правонаступництва з угод між державами, а також між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Правонаступництво держав не повинне порушувати права третіх країн, які не мають з ними тих договірних відносин, зобов'язання щодо яких є предметом правонаступництва.

Загальним принципом правонаступництва держав є принцип непорушності кордонів, у тому розумінні, що одна або кілька держав- правонаступниць не мають права змінювати кордони, встановлені міжнародними договорами між державою-попередницею та іншими країнами. У ст. 11 Віденська конвенція закріпила норму міжнародного звичаєвого права, відповідно до якої факт правонаступництва держав жодним чином не стосується кордонів і договірних прав та зобов'язань щодо їхніх режимів: встановлені в договірному порядку державні кордони під час правонаступництва держав можуть бути переглянуті лише за згодою зацікавлених сторін.

Правонаступництво держав не зачіпає й зобов'язань і прав третіх держав щодо використання території, яка є об'єктом правонаступництва (ст. 12). Це насамперед стосується інституту міжнародних сервітутів – правомірних обтяжень права держави на частині її території або її зобов'язань перед іноземними державами щодо частин її території, нерозривно пов'язаних із цією територією. За умови зміни приналежності таких частин території відповідні обтяження чи зобов'язання перед третіми державами автоматично переходять на нового територіального суверена. Прикладами таких територій можуть бути демілітаризовані й нейтралізовані зони, території, здані в оренду іноземній державі (міжнародна оренда), території, на яких здійснюється договірне право вільного транзиту.

Однак положення цієї статті не застосовуються щодо договірних зобов'язань держави-попередниці, що передбачають заснування іноземних військових баз на території, які є об'єктом правонаступництва держав (п. 3 ст. 12).

Ніщо в Конвенції не зачіпає й принципів міжнародного права, що стверджують суверенітет кожного народу і кожної держави над їхніми природними багатствами і ресурсами (ст. 13).

Згідно з нормами міжнародного звичаєвого права правонаступництво держав не поширюється автоматично на договори, які мають переважно чи цілком політичний характер (союзницькі договори, договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу, договори про нейтралітет)¹.

Щодо переходу частини території від однієї держави до іншої (ст. 15 Конвенції), договірні зобов'язання щодо цієї частини держави-попередниці втрачають силу і набувають чинності нові договірні зобов'язання держави- правонаступниці – за винятком випадків, у яких застосування цих нових угод щодо переданої території було б несумісним із об'єктом і метою такої угоди або докорінно б змінило умови її дії.

Щодо об'єднання держав, їхні угоди зберігають чинність, але застосовуються лише відносно тієї частини території держави-наступниці, щодо якої вони мали чинність на момент правонаступництва. Дія багатосторонньої угоди може бути поширена на всю територію держави-наступниці, якщо вона зробить повідомлення про це і якщо для цього не потрібно буде згоди всіх його учасників. Цим положенням закріплено відповідну звичаєву норму.

За умови відділення частини або частин території держави й утворенні однієї або кількох держав, будь-який договір, що був чинним на момент правонаступництва держав щодо всієї території держави-попередниці, продовжує зберігати чинність щодо кожної держави-наступниці, яка утворилася таким способом. Договір, який був чинним у момент правонаступництва держав щодо лише тієї частини території держави-попередниці, що стала державою-наступницею, зберігає чинність лише щодо держави-наступниці. Якщо після відділення частини її території держава-попередниця продовжує існування, будь-який договір, що в момент правонаступництва держав був чинним для держави-попередниці, продовжує зберігати чинність щодо її збереженої території.

---

¹ *Міжнародне право. Основи теорії* / за ред. В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожного. – К. : Либідь, 2002. – С. 369.

3.5.4. правонаступництво щодо державної власності

До правонаступництва щодо державної власності, архівів і боргів застосовуються норми міжнародного звичаєвого права, основні з яких кодифіковані у Віденській конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р. Основним засобом регулювання проблем правонаступництва між сторонами згідно з Конвенцією є конкретні домовленості між ними. І лише у випадку, коли така угода відсутня, застосовуються правила Конвенції.

Державна власність держави-попередниці – це майно, майнові права й інтереси, що на момент правонаступництва держав належали їй відповідно до внутрішнього права держави-попередниці. Міжнародне право не визначає обсяг такої власності, це внутрішня компетенція конкретної держави. Якщо сторони не домовилися про інше, перехід державної власності здійснюється без компенсації.

За умови об'єднання держав їхня власність переходить до об'єднаної держави.

За умови передачі частини території держави її нерухома державна власність, що знаходиться на цій території, і рухома державна власність, пов'язана з її діяльністю на цій території, що є об'єктом правонаступництва, переходить до держави-наступниці.

У випадку відділення частини або частин території держави може поставати питання про справедливую компенсацію між сторонами або це питання регулюється так само, як і за умови передання території.

Визначення державної власності в кожній країні має свої особливості, але є перелік загальновизнаних складових:

1. До нерухомої державної власності належать: державні будинки, споруди, підприємства, банки, засоби зв'язку, комунальні підприємства. У деяких країнах також земля, її надра й інші природні ресурси.

2. До рухомої власності належать залізничний, водний і повітряний транспорт, автомобілі й інші транспортні засоби, засоби виробництва, зброя, що знаходиться в державному управлінні.

Під час розділення держави й утворення на її території двох або більше держав-наступниць нерухома й рухома державна власність держави-попередниці переходить до держави-наступниці, на

території якої вона знаходиться, а нерухома й рухома державна власність держави-попередниці, що знаходиться за кордоном, переходить до держав-наступниць у справедливих частках. Передбачається можливість справедливої компенсації.

3.5.5. правонаступництво держав щодо державних архівів

Віденська конвенція 1983 р. визначає, що державні архіви держави-попередниці є сукупністю документів будь-якої давнини й різновиду, розроблених або придбаних державою-попередницею впродовж всієї її діяльності, які на момент правонаступництва держав належали державі-попередниці відповідно до її внутрішнього права і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем як архіви з будь-якою метою. Основні правила правонаступництва державних архівів такі:

- 1) перехід державних архівів здійснюється відповідно до територіального принципу;
- 2) перехід державних архівів відбувається без компенсації;
- 3) правонаступництво держав не стосується архівів третіх держав, які знаходилися на території держави-попередниці і які не належать останній відповідно до внутрішнього права;
- 4) обов'язок держави-попередниці забезпечити цілість і неущкодженість державних архівів.

Під час розділення держави, відділенні або переданні частини території держави іншій державі, частина державних архівів держави-попередниці, необхідних для нормального управління цією територією, або яка стосується винятково чи переважно такої території, переходить до держави-наступниці. На прохання держави-наступниці і за рахунок останньої, вона може одержати додаткові державні архівні документи, пов'язані з інтересами переданої території.

За умови об'єднання держав архіви переходять до новоствореної держави-наступниці.

3.5.6. правонаступництво держав щодо державних боргів

Державний борг означає будь-яке фінансове зобов'язання держави-попередниці щодо іншої держави, міжнародної організації або будь-якого іншого суб'єкта міжнародного права, яке виникло

відповідно до міжнародного права. Наслідками переходу державних боргів є:

- 1) припинення зобов'язань держави-попередниці;
- 2) виникнення цих боргових зобов'язань у держави-наступниці.

Конвенція закріплює принцип відсутності наслідків правонаступництва держав для кредиторів.

Щодо розділення держав, передачі частини території або відділенні частини території держави й утворенні нових держав, державний борг держави-попередниці переходить до держав-наступниць у справедливих частинах із урахуванням, зокрема, майна, прав та інтересів, що переходять до держав-наступниць у зв'язку із зазначеним державним боргом.

Щодо об'єднання двох і більше держав, їхній державний борг переходить до держави-наступниці в повному обсязі.

Особливий режим мають нові незалежні держави – борг держави-попередниці не переходить до нової держави. За умови укладання угоди між державою-кредитором і новою незалежною державою має бути враховано зв'язок між державним боргом держави-попередниці, пов'язаним із її діяльністю на території, що є об'єктом правонаступництва держав, і майном, правами та інтересами, що переходять до нової незалежної держави. Така угода не повинна шкодити принципу невід'ємного суверенітету кожного народу над його багатствами та природними ресурсами. Здійснення такої угоди не може підривати основи економічного добробуту нової незалежної держави.

3.5.7. Застосування принципу “*tabula rasa*” при правонаступництві нових незалежних держав

Після Другої світової війни принцип рівноправності й самовизначення народів, закріплений у Статуті ООН, став одним із основних принципів міжнародного права. Це активізувало в 1960–1970 рр. процес набуття незалежності колоніальними й залежними територіями.

Нова незалежна держава – це держава-наступниця, територія якої безпосередньо перед моментом правонаступництва держави була залежною територією, за міжнародні відносини якої була відповідальна держава-попередниця. Загальне правило правонаступництва таких держав щодо договорів полягає в тому, що нова неза-

лежна держава не зв'язана будь-яким договором і не зобов'язана ставати його учасником винятково тому, що в момент правонаступництва держави цей договір був чинним щодо території, яка є об'єктом правонаступництва. У цій нормі закріплено принцип звичаєвого міжнародного права "*tabula rasa*", який означає, що нова незалежна держава не пов'язана договорами, укладеними колишніми державами.

Правонаступництво таких держав щодо багатосторонніх угод може здійснюватися шляхом повідомлення про статус цієї держави як учасника будь-якого багатостороннього договору, який у момент правонаступництва держав був чинним на території, що є об'єктом правонаступництва. Якщо в договорі існують умови про необхідність згоди всіх інших держав на приєднання нової держави, то така згода потрібна.

Правонаступництво щодо двосторонніх угод має погоджувальний характер, адже двосторонній договір вважається чинним між новою незалежною державою й іншою державою-учасницею, якщо вони про це домовилися, або якщо має місце мовчазна згода.

3.5.8. Актуальні питання правонаступництва України¹

В основу правонаступництва нових держав, які утворилися внаслідок розпаду СРСР, покладено принципи міжнародного права та положення Віденських конвенцій 1978 і 1983 рр. Реалізація правонаступництва новоутворених держав відбувалася шляхом укладання угод між ними.

Відповідно до чинного Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.91 р. Україна підтвердила такі зобов'язання:

1) Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України (ст. 3);

2) Державний кордон СРСР, що відмежовує територію України від інших держав, а також кордони між УРСР, БРСР, РСФСР, Республікою Молдова – станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України (ст. 5);

---

¹ Див.: *Перевезенцев О. Ю.* Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів / *О. Ю. Перевезенцев.* – К.: Знання, 2007. – С. 83–103.

3) Україна підтверджує свої зобов'язання з міжнародних угод, укладених УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6);

4) Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки (ст. 7);

5) Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР станом на 19 липня 1990 р., у частині, яка визначається окремою міждержавною угодою. Україна не несе зобов'язань щодо кредитних договорів і угод СРСР, укладених після 1 липня 1991 р. без згоди України (ст. 8).

На міжнародному рівні процес правонаступництва врегульовано низкою міжнародних договорів між державами-правонаступниками. Мінська Угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 р. проголосила, що СРСР «як суб'єкт міжнародного права більше не існує». Алма-Атинська Декларація країн СНД 1991 р. закріплює, що «з утворенням Співдружності Незалежних Держав Союз Радянських Соціалістичних Республік припиняє своє існування». Держави-учасниці СНД гарантують «виконання міжнародних зобов'язань, що випливають із договорів і угод колишнього Союзу РСР». Постанова Ради голів держав СНД 1991 р. визначає, що Росія продовжить членство СРСР в ООН, включно з постійним членством у Раді Безпеки, а також в інших міжнародних організаціях. У Постанові відзначається також, що Республіка Білорусь, Російська Федерація, Україна підтримають інші держави СНД у розв'язанні питання їхнього повноправного членства в ООН та інших міжнародних організаціях.

У 1992 р. було прийнято Меморандум про порозуміння з питань правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, у якому було розв'язано питання правонаступництва щодо договорів колишнього Союзу РСР, які мають взаємний інтерес. Питання про участь у цих договорах розв'язується відповідно до принципів і норм міжнародного права кожною державою-учасницею самостійно, залежно від специфіки конкретного випадку, характеру й змісту будь-якого договору. Меморандум встановив, що держави-наступниці СРСР підтвердили свою участь у договорах колишнього Союзу РСР, які стосуються інтересів двох і більше держав-учасниць Співдружності щодо їхніх територій із урахуванням їхніх національних інтересів. Такими договорами є договори про нерозповсюдження різних видів озброєнь, договори щодо роззброєння та щодо кордонів. Україна загалом виріши-

ла питання кордонів згідно з нормами міжнародного права і визнала державним кордоном України кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською і Білоруською РСР, РФ, Республікою Молдова.

Під час розв'язання питання про правонаступництво щодо двосторонніх міжнародних договорів у результаті обміну нотами було укладено угоду між Україною і США (1995), у якій йдеться про те, що у всьому, що стосується двосторонніх угод, укладених між ними, «відправною точкою» є ст. 34 Віденської конвенції 1978 р. У результаті договірної розгляду цього питання двома сторонами було вирішено, що деякі договори застаріли, інші застосовуватись не можуть, а треті, зазначені у Додатку до ноти, розглядаються як чинні.

У Договорі про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР 1991 р. держави-наступниці СРСР домовилися про те, що частка кожної з них у загальній сумі боргу та активів визначається з урахуванням виробленого національного прибутку, експорту, імпорту та чисельності населення.

У 1991 р. країни СНД уклали багатосторонню Угоду про майно колишнього Союзу РСР за кордоном. У 1992 р. набула чинності Угода між Україною та Російською Федерацією про подальший розвиток міждержавних відносин, у ст. 13 якої передбачено передати Україні у власність частину майна колишнього СРСР за кордоном для дипломатичних та консульських потреб. У 1992 р. країнами-учасниками СНД підписано Угоду про розподіл усієї власності Союзу РСР за кордоном, де у ст. 1 підтверджено зафіксовані в Угоді 1991 р. частки країн СНД.

Відповідно до ст. 2 Угоди зазначені частки поширюються не лише на нерухому власність, якою користуються дипломатичні, консульські та інші представництва колишнього Союзу РСР, і рухоме майно, пов'язане з обслуговуванням цих представництв, але також на всі види інфраструктур і прибутків від їхньої експлуатації; прибутки від реалізації усіх різновидів власності, що належала колишньому Союзу РСР за кордоном; власність і прибутки від діяльності СРСР, а також юридичних осіб, які знаходилися під його юрисдикцією або контролем; а також на всі інші види власності колишнього Союзу РСР за кордоном. Кожна сторона-учасник Угоди 1992 р. має право на самостійне володіння, користування і розпорядження належною фіксованою часткою, яка відійшла до неї

від усієї власності колишнього СРСР, а також правом її виділення в натурі.

У 1992 р. набрала чинності Угода між Урядом України та Урядом Російської Федерації про реалізацію права на закордонну власність колишнього СРСР, у якій ще раз було закріплено право власності України на частку нерухомого майна обсягом 16,37 %, а також визначено механізми та поетапність її передачі.

У березні 1992 р. створено, а в жовтні того ж року зупинено роботу Комісії з розгляду комплексу питань, пов'язаних із правонаступництвом щодо боргів та активів колишнього Союзу РСР, в установчих документах якої передбачалося, що питання, пов'язані з правонаступництвом щодо боргів і активів колишнього СРСР, будуть розв'язані на двосторонніх засадах.

Згодом усі ці домовленості, однак, було переглянуто у зв'язку з жорсткою позицією Росії. У 1994 р. підписано Угоду між Україною й Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього боргу й активів колишнього Союзу РСР за схемою «нульового варіанту». У ст. 3 Угоди зазначалося, що «Україна передає, а Російська Федерація приймає на себе зобов'язання з виплати частки України в зовнішньому державному боргу колишнього Союзу РСР за станом на 1 грудня 1991 р.». Ст. 4 визначала, що «для виплати частини зовнішнього боргу, закріпленого за Україною, Україна передає, а Російська Федерація приймає частку України в активах колишнього Союзу РСР за станом на 1 грудня 1991 р.». Верховна Рада України не ратифікувала Угоду у зв'язку з тим, що Російською стороною не надано повної інформації щодо боргів та активів колишнього СРСР, що не дозволяє визначити реальну частку активів та боргів, які б мали належати Україні згідно з досягнутими домовленостями.

Правонаступництво країн СНД щодо державних архівів СРСР відбувалося відповідно до норм міжнародного звичаєвого права і ст. 31 Віденської конвенції 1983 р. Це відображено в положеннях Угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР 1992 р. Сторони визнали цілість і неподільність архівів Російської Імперії і СРСР, що знаходяться за межами їхніх територій. Учасники взаємно визнали перехід під їхню юрисдикцію архівів СРСР, які знаходяться на їхній території. Учасники Угоди зобов'язалися забезпечувати згідно зі своїм законодавством доступ до-

слідників до архівів і визнавати на своїх територіях юридичну силу довідок, виданих державними архівними закладами країн СНД.

Висновки до третього розділу

Держава є історично зумовленою формою організації населення для представництва його інтересів у міжнародному співтоваристві. Держава і право й донині знаходяться в процесі становлення, лише в наш час набуваючи загальнопоширених ознак зрілості разом зі становленням загальнолюдської цивілізації. Весь попередній розвиток цивілізації – це, власне, період протистояння суспільств «цивілізованих» і «варварських» – із локальними компромісними випадками утворення в певний час і на певних територіях «регіональних цивілізацій» (РЦ), у яких формувалися своєрідні для кожної РЦ «квазіправові» і «квазідержавні» механізми регулювання суспільних відносин. Оскільки основною ознакою періоду цивілізації – від неоліту до сьогодні – є експлуатація людини людиною, то він характеризується підвищеною конфліктністю – «війною всіх проти всіх», для вгамування якої й почали своє тривале становлення інститути держави і права.

Розвиток кожної окремої РЦ був, за А. Тойнбі, підпорядкований певному алгоритму, який спрощено можна визначити як «діалектичну тріаду розвитку», де «теза» – це поява й розвиток РЦ, «антитеза» – її «лихоліття», міжусобиці, що завершується інтервенцією чужинців, а «синтез» – відродження цивілізації у «Світовій державі» – імперії з тривалим подальшим її існуванням. Отже, в розвитку кожної РЦ утворювалися на різних (першій і третій) стадіях дві принципово відмінні форми держави: ***держава-громада***, характерна для «тези» розвитку РЦ, коли таких держав багато і вони конкурують, не втрачаючи ознак цивілізаційної спорідненості, і ***держава-імперія***, характерна для стадії «синтезу» РЦ, коли єдина така держава охоплює військово-політичним контролем території поширення як своєї, так і інших культурних традицій, поглинаючи чи нівелюючи їх.

З поширенням у новий час ідей держави як суспільного договору і громадянського суспільства, формується третя модель держави – ***держава-нація***, яка розглядається як найбільш зріла форма держави, органічно пов'язана з чинними інститутами народовладдя, гармонією центральної влади й місцевого самоврядування, зі

зрілістю національного й міжнародного права, а також з побудованим на праві міжнародним порядком. Усі ці явища спонтанно поширюються у сучасному світі, але перебувають у стані становлення, потенційно залишаючись здатними слугувати як за, так і проти принципів гуманізму.

Держава має загальновизнані ознаки: вона наділена територією, на якій постійно проживає населення, зусиллями й коштами якого підтримується легітимна влада, що, в ідеалі, служить цьому населенню, виконуючи внутрішні й зовнішні функції із забезпечення його безпеки й добробуту. Територія, населення й легітимна влада і є трьома загальновизнаними ознаками держави.

Визнання держави з боку інших держав – як обов’язкова чверта ознака держави – є предметом дискусії. *Конститутивна теорія* виходить із того, що визнання необхідне для повноти міжнародної правосуб’єктності держави. *Декларативна теорія* твердить, що держава отримує суверенітет, а отже і правосуб’єктність, з огляду на факт свого утворення, незалежно від її визнання іншими державами.

Суверенітет і міжнародна правосуб’єктність держави тісно взаємопов’язані. Суверенітет означає верховенство влади держави на її території і непідпорядкованість жодній владі в зовнішніх зносинах. Останнє впливає з основного принципу МП – «суверенної рівності держав», який є основою сучасного міжнародного права й міжнародного правопорядку. *Правосуб’єктність* – властивість бути самостійним суб’єктом правовідносин – для держави має свої специфічні риси. Міжнародна правосуб’єктність держави як суверенного суб’єкта МП означає повноту її повноважень разом з іншими державами – такими ж суверенними й юридично рівними – формувати правила міжнародного життя й утворювати похідні суб’єкти міжнародного права – міжнародні організації (МО). Держави – з огляду на принцип їхньої суверенної рівності – наділені первинною та рівною для них усіх правосуб’єктністю, міжнародні організації – з огляду на утворення їх для певних цілей – похідну і функціональну (специфічну для кожної МО) правосуб’єктність. Атрибутом суверенітету і певною мірою формою реалізації міжнародної правосуб’єктності держави є її юрисдикція.

Юрисдикція держави – це повновладдя видавати закони, судити і офіційно забезпечувати реалізацію власних рішень і дотримання власних приписів. *Територіальна юрисдикція* держави є пов-

ною (абсолютною): держава здійснює на своїй території всю повноту влади законними й доступними їй способами. *Екстериторіальна юрисдикція* – поширення юрисдикції держави за межі її території: вона стосується транспортних засобів і громадян, що перебувають за кордоном, меншою мірою інших осіб, що зберігають зв'язок із державою за межами її території. Обмеженість екстериторіальної юрисдикції зумовлена тим, що вона здійснюється переважно на територіях інших держав, що можливе лише при добровільному обмеженні повноти своєї територіальної юрисдикції державою перебування – зазвичай на підставі міжнародної ввічливості чи на основі міжнародних домовленостей. Із добровільним обмеженням державою перебування свого територіального повновладдя пов'язана й реалізація імунітету.

Імунітет – це міжнародний звичай, частково закріплений у договорах, який полягає у вилученні офіційних представників іноземної держави чи міжнародної організації (включно з членами їхніх сімей), їхнього майна, архівів і пошти – з-під юрисдикції держави перебування. Державою перебування імунітет надається, насамперед, дипломатам та іншим офіційним представникам іноземної держави – так що вони залишаються підпорядкованими екстериторіальній юрисдикції своєї держави. З поширенням таких суб'єктів міжнародного права як міжнародні організації імунітет надається представникам цих МО, а також представникам держав у МО.

Міжнародне й національне право. Юрисдикція держави охоплює її повноваження формувати міжнародне право і відповідно до нього власне національне правове поле. Історично співвідношення міжнародного й національного права розвивалися відповідно до законів діалектики. Питання – монізм чи дуалізм характеризує світову правову систему універсальних, регіонально-цивілізаційних і національних приписів – залишається проблемою «визначення понять». Якщо ж відволіктися від безплідної «розфасовки теорій», сучасна взаємодія міжнародного й національного права постає досить чітко: міжнародні норми вводяться в національне правове поле тільки через національне законодавство – шляхом імплементації.

Загалом цей процес може відбутися двома способами: в першому законодавець вводить у національне правове поле національним актом незмінний цілісний текст міжнародного акта (інкорпорація); у другому видає власний текст, який реалізує положення

тексту міжнародного акта (трансформація). Інші способи зводяться до двох зазначених.

У динамічній характеристиці інституту держави особливе місце займає категорія **правонаступництва**, яка характеризує перехід прав, пов'язаних із територіальними змінами до новоутвореної держави. правонаступництво врегульоване двома міжнародними угодами: щодо міжнародних договорів (1978 р. чинна) і щодо державної власності архівів і боргів (1983 р., не набула чинності). Останній блок питань регулюється, таким чином, на рівні регіональних і двосторонніх домовленостей.

Контрольні запитання й завдання

1. Що означає, на вашу думку, поняття «зрілість» інститутів держави і права?
2. Які стадії розвитку регіональних цивілізацій ви знаєте і які форми держави для них притаманні?
3. Схарактеризуйте значення для міжнародного права принципу суверенної рівності держав.
4. Назвіть основні складові держави.
5. Які особливості міжнародної правосуб'єктності унітарних і федеративних держав?
6. Визначте основні риси інституту населення в міжнародному праві.
7. Які галузі міжнародного права регулюють відносини держави й особи?
8. Схарактеризуйте інститут визнання у міжнародному праві.
9. Дайте порівняльну характеристику декларативної й конститутивної теорії визнання: які відомі «доктрини» ілюструють ці теорії.
10. Дайте характеристику категорії «державний суверенітет».
11. Схарактеризуйте міжнародну правосуб'єктність держави та її зв'язок з суверенітетом держави.
12. Порівняйте міжнародну правосуб'єктність держави й міжнародної організації.
13. Дайте визначення й основні характеристики інституту юрисдикції держави.
14. Назвіть основні теорії співвідношення міжнародного й національного права.
15. Схарактеризуйте процес імплементації норм міжнародного права в національне право.
16. Назвіть основні способи імплементації міжнародного права в національне.
17. Дайте характеристику інституту правонаступництва в міжнародному праві.

18. Назвіть правові джерела, що регулюють різні аспекти правонаступництва.

Література

1. *Дмитрієв А. І.* Міжнародне публічне право: навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 640 с.
2. *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть / И. И. Лукашук. – М. : БЕК, 1996. – 371 с.
3. *Международное право: учеб.* / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Международные отношения, 2003. – 720 с.
4. *Международное публичное право: учеб.* / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Е. Г. Моисеев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. – М. : Проспект, 2010. – 1008 с.
9. *Міжнародне право. Основи теорії* / за ред. В. Г. Буткевича, В. В. Мицика, О. В. Задорожного. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
5. *Динь Н. К.* Международное публичное право: в 2 т. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000. – Т. 1. – 440 с.
6. *Перевезенцев О. Ю.* Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів / О. Ю. Перевезенцев. – К. : Знання, 2007. – 262 с.

Розділ 4

ІНСТИТУТ ТЕРИТОРІЇ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

4.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ТЕРИТОРІЇ

4.1.1. Визначення і зміст інституту території

Держава як основний суб'єкт міжнародного права не може існувати без юридично приналежної їй території. Коли конкретна держава чи держава як абстрактний суб'єкт міжнародного права є предметом оцінювання й обговорення в міжнародному праві, то насамперед вона характеризується єдністю таких ознак, як населення, легітимна влада і територія¹.

Поняття «територія» походить від лат. *terra* – земля і в розширеному сенсі означає простір певної природної стихії. Слід розрізнити поняття «територія» у фізичному, економічному та юридичному сенсі.

У фізичному (вузькому) сенсі територія – це реальна природна твердь (від лат. «*terra*» – суходіл), а ширше – це все природне середовище – вмістилище надр, ґрунтів, джерел, водойм, лісів, земної фауни і флори.

В економічному сенсі територія є джерелом ресурсів, матеріальною основою місцевих громад, держав у межах їхніх територій, зрештою – людства з його світовою економікою.

У міжнародному праві термін «територія» означає земний чи позаземний простір, що має певний правовий статус і відповідний правовий режим, і відокремлений від інших просторів реальними чи умовними кордонами².

Територія (лат. *territorium* – область, територія, від *terra* – земля) в міжнародному праві – частина земної кулі (суша, води і повітряний простір над ними) та космічний простір і небесні тіла, що в ньому знаходяться³.

---

¹ Це, зокрема, зафіксовано в ст. 1 «Міжамериканської конвенції про права і обов'язки держав» 1933 р., де визначено, що держава як суб'єкт міжнародного права, повинна мати такі ознаки: 1) постійне населення; 2) певну територію; 3) уряд; 4) здатність вступати у відносини з іншими державами.

² Наприклад, межею земного простору, що відокремлює його від космічного простору, є сферична поверхня, умовна висота якої від рівня моря складає приблизно 110 км.

³ *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 6: Т-Я. – К.: «Укр. енциклоп.», 2004. – С. 42.

4.1.2. Правовий статус і режими території

У доктрині міжнародного права для характеристики тих чи інших територій використовують характеристики «правового статусу» і «правового режиму» території. Поняття «правовий статус» – статичне, оскільки норми права закріплюють безпосередньо правовий стан певної території. «Правовий статус» території визначається винятково міжнародним правом, яке розрізняє «державну» й «міжнародну територію».

Державна територія – це частина поверхні землі, що знаходиться під суверенітетом (територіальною юрисдикцією) держави.

Міжнародна територія – це простори за межами державних територій (за межами національної юрисдикції), що не належать жодній державі.

З певними застереженнями можна визнати, що правовий статус території лежить в основі правового режиму. Поняття «правовий режим» – динамічне, оскільки відображає динаміку діяльності людини (і правове визначення належного, дозволеного й забороненого в цій діяльності) – в межах відповідної території. Правовий режим території визначається як міжнародним, так і національним правом.

У міжнародному праві інститут «території» має *три найбільш загальні правові режими*, а також низку спеціальних режимів.

Загальні правові режими сукупно покривають всю планетарну поверхню і космос, охоплюючи:

1. Території під національною юрисдикцією держав, що в планетарному масштабі складають суму державних територій.

2. Території з міжнародним режимом, на які (за звичаєм чи з огляду на міжнародні договори) не поширюється і не може бути поширена національна юрисдикція жодної з держав.

3. Території змішаного (компромісного) режиму – це території, в межах яких діє частково національна юрисдикція прилеглих держав, частково – міжнародний режим.

Спеціальні режими. Міжнародне право, крім зазначених вище трьох загальних режимів територій, виділяє категорії спеціальних режимів, що можуть діяти як у межах територій із міжнародним, так і в межах територій з національним чи змішаним режимом. З-поміж спеціальних режимів, що встановлюються на рівні міжнародного права,

зокрема міжнародних договорів, найпоширенішими є режими морських просторів і режими, встановлені з метою забезпечення миру й безпеки (далі – режими міжнародної безпеки).

А. *Режими морських просторів* у сучасному вигляді (їх вісім) визначені в Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. (далі – Конвенція), перелік їх охоплює:

1. Внутрішні й територіальні води (частина II Конвенції).
  2. Протоки, що використовуються для міжнародного судноплавства (ч. III).
  3. Архіпелажні води (ч. IV).
  4. Виключна морська економічна зона (ч. V).
  5. Континентальний шельф (ч. VI).
  6. Відкрите море (ч. VII).
  7. Замкнені чи напівзамкнені моря (ч. IX).
  8. Глибоководний район морського дна (ч. XI).
- Докладніше про ці режими йтиметься далі.

Б. *Режими міжнародної безпеки* поширюються на демілітаризовані, нейтральні й без'ядерні території.

Демілітаризація території – це встановлення такого міжнародно-правового режиму, згідно з яким на цій території забороняються чи обмежуються будь-які види і форми військової діяльності: розміщення збройних сил, розміщення та зберігання зброї, проведення військових навчань і маневрів, побудова військових укріплень, баз тощо.

Правовий режим демілітаризованої території (зони) ґрунтується на міжнародних угодах і означає, що при збереженні національної юрисдикції на цій території не можуть знаходитися військові формування і будуватися військові об'єкти, а постійні мешканці звільняються від військового обов'язку. Демілітаризація може бути повною та частковою.

Повна демілітаризація охоплює знищення старих і заборону будівництва нових військових укріплень та споруд; забороняється утримувати збройні сили, крім незначних загонів поліцейських, необхідних для підтримання внутрішнього порядку; військовим літкам забороняється пролітати над демілітаризованою зоною; забороняється виробляти та ввозити військові матеріали, проводити військові навчання та набір в армію.

Часткова демілітаризація передбачає ліквідацію певних військових об'єктів, заборону будівництва нових військових споруд та укріплень, обмеження чисельності збройних сил і потужності деяких видів зброї тощо.

Демілітаризація відрізняється від роззброєння тим, що, зазвичай застосовується до певної території, тоді як роззброєння – до держави в цілому¹. Прикладом демілітаризованої зони може бути Рейнська демілітаризована зона, утворена згідно з Версальським мирним договором 1919 р. При збереженні над територією демілітаризованої зони німецького суверенітету, Німеччині було заборонено там утримувати чи будувати військові укріплення, утримувати чи зосереджувати (тимчасово чи постійно) збройні сили, проводити маневри та зберігати будь-які матеріальні засоби, необхідні для мобілізації. 7 березня 1936 р. Німеччина в односторонньому порядку відмовилась від дотримання відповідних статей Версальського договору, ввела в Рейнську демілітаризовану зону війська і стала поширювати на всю територію зони військову інфраструктуру.

Іншим прикладом демілітаризованої території можуть бути Аландські острови (біля 6,5 тис. гранітних островів у Балтійському морі). До 1809 р. острови були частиною території Швеції, потім (до грудня 1917 р.) – Росії. В 1921 р. Радою Ліги Націй над островами було визнано суверенітет Фінляндії. Вперше Аландські острови були демілітаризовані згідно з Паризьким мирним договором 1856 р. шляхом одностороннього зобов'язання російської сторони. Женевською конвенцією 1921 р., що визначила за відсутності Росії державну приналежність Аландських островів, було не лише підтверджено демілітаризований статус, але було надано островам режиму нейтралітету. Статус демілітаризованої території було визнано за Аландами Радянським Союзом у Московській угоді 1940 р., а в 1947 р. рішення про їхню демілітаризацію підтвердив Паризький мирний договір.

Деяко іншим правовим режимом характеризуються *нейтралізовані* території (зони), який встановлюється в період війни, на відміну від режиму демілітаризованої території, який діє в мирний час. Нейтралізація – це встановлений міжнародним договором пра-

---

¹ Курс міжнародного права: Основные институты и отрасли международного права: в 6 т. / А. Н. Верещагин, Б. В. Ганюшкин, Г. П. Жуков, Н. В. Захарова [и др.]. – М. : Наука, 1967. – Т. 3. – С. 159–160.

вовий режим, згідно з яким забороняється ведення військових дій на певній території чи використання її як театру військових дій. Нейтралізовані території (зони) беруть свій початок з інституту нейтралітету як неучасті певної держави у війні, пізніше вони переросли на міжнародно-правову заборону перетворювати будь-яку територію, зокрема й частину державної території, на арену військових дій чи їхню базу. Правові режими нейтралізованої території і території постійного нейтралітету відрізняються. Постійний нейтралітет – це правовий статус держави, в той час як нейтралізації підлягають частини державної території чи інших видів території¹.

Демілітаризації та нейтралізації підлягають певні зони вздовж державних кордонів. Часто такі зони створюються по обидва боки тимчасових демаркаційних ліній, що встановлюються під час укладання перемир'я (наприклад, під час укладання перемир'я в Кореї в 1953 р.).

З-поміж сучасних нейтралізованих територій особливо важливе значення мають Антарктика, Шпіцберген, Панамський та Суецький канали, Магелланова протока, космічний простір (Місяць та інші небесні тіла). З метою забезпечення свободи та безпеки судноплавства демілітаризації підлягають деякі міжнародні водні шляхи. Причому нейтралізація території може супроводжуватися її демілітаризацією. Зокрема, згідно з положеннями Константинопольської конвенції 1888 р. Суецький канал є водночас нейтралізованим (вилучається з театру військових дій) та демілітаризованим (у межах трьох морських миль з обох берегів каналу заборонено зводити укріплення, які б могли завадити свободі судноплавства).

За аналогією з нейтралізованими територіями Рада Безпеки ООН оголосила у травні 1993 р. – у період загострення боснійського збройного конфлікту – території Сараєво, Тузли, Біхача та Сребреніци «зонами безпеки», щодо яких повинні бути унеможливлені військові удари та інші ворожі дії.

За угодою між СРСР та Фінляндією від 11 жовтня 1940 р. остання брала на себе зобов'язання демілітаризувати Аландські острови та не надавати їх для збройних сил інших держав (ст. 1). Після Другої світової війни в мирному договорі з Фінляндією 1947 р.

---

¹ Курс международного права: Основные институты и отрасли международного права: в 6 т. / А. Н. Верещагин, Б. В. Ганюшкин, Г. П. Жуков [и др.]. – М. : Наука, 1967. – Т. 3. – С. 161.

це положення було підтверджено (ст. 5). Демілітаризованим і нейтралізованим є архіпелаг Шпіцберген згідно з відповідним Договором від 9 лютого 1920 р. Ст. 9 зазначеного Договору зобов'язує Норвегію «не створювати і не допускати встановлення на Шпіцбергені жодної морської бази і не будувати в цих районах жодних укріплень, причому цими районами ніколи не можна буде користуватися у військових цілях».

Істотним внеском у процес демілітаризації й нейтралізації та зміцнення міжнародної безпеки є створення без'ядерних зон, тобто таких територій, де на підставі міжнародного договору заборонено розмішувати, виробляти, випробовувати та застосовувати ядерну зброю. Так, згідно з положеннями Договору про Антарктику 1959 р., Договору про принципи діяльності держав із дослідження та використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами 1967 р., Договору про заборону розміщення на дні морів та океанів і в їхніх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення 1976 р. забороняється розмішувати ядерну зброю на певних територіях. У 1978 р. СРСР приєднався до Договору про створення без'ядерної зони в Латинській Америці (Договір Тлателолко 1976 р.).

У серпні 1985 р. тринадцять держав південної частини Тихого океану підписали Договір про оголошення цього району зоною, вільною від ядерної зброї (Договір Раротонга). Згідно з положеннями зазначеного Договору сторони оголосили про відмову від розроблення, застосування та випробовування будь-яких ядерних вибухових пристроїв; заборонили придбання та ввезення на свою територію ядерної зброї; здійснення будь-яких ядерних вибухів, а також скидання та захоронення в цьому районі радіоактивних відходів. У доданому протоколі міститься заклик до ядерних держав поважати положення Договору.

Без'ядерна зона є частково демілітаризованою, оскільки в межах цієї зони не повинна розмішуватися ядерна зброя, а також частково нейтралізованою, оскільки вона вилучається зі сфери застосування ядерної зброї у випадку виникнення збройного конфлікту.

4.2. ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ І ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН

4.2.1. Поняття і юридична природа державної території

Державна територія – це частина земної кулі під юрисдикцією незалежної держави, що складається з сухопутної території, водної території (акваторії), надр, що під ними знаходяться, і повітряного простору, який знаходиться над суходолом і водами. Тобто державна територія – це земний простір, що знаходиться під суверенітетом держави. В доповіді Комісії міжнародного права ООН відзначено, що державна територія – це простори, над якими держава здійснює суверенну владу¹.

Б. М. Клименко своєю чергою зауважує, що державна територія – це не лише простір, а й природне середовище².

Державна територія – це також і природне джерело добробуту населення кожної держави, яке є матеріальною основою держави. Територія характеризується такими параметрами й ознаками:

- 1) розміри, тобто загальна площа;
- 2) протяжність із півночі на південь та зі сходу на захід;
- 3) компактність, тобто сконцентрованість в єдине ціле;
- 4) географічне становище на карті світу, зокрема наявність рік і виходу до моря;
- 5) населеність (чисельність і густота населення, його розподіл на окремих ділянках території);
- 6) кліматичні умови, на які впливають наближеність до екватора чи одного з полюсів Землі, до морів чи інших великих водойм, розташування в глибині чи на краю континенту;
- 7) особливості ландшафту (гори чи низини, болота чи пустелі);
- 8) характер надр та ступінь їхнього розроблення (наявність корисних копалин, доступність їх для розроблення);
- 9) характер кордонів (юридично оформлені чи фактично існуючі, природні чи довільні, надійно укріплені чи беззахисні);

---

¹ *Международное право. Общая часть: учеб. [для студ. юрид. фак. и вузов] / И. И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 404.*

² *Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М.: Международные отношения, 1974. – С. 17.*

10) характер суміжних територій (державні чи міжнародні, з демократичними чи недемократичними політичними режимами)¹.

Відповідно до сучасних міжнародно-правових стандартів, юридична доля території повинна визначатися волею населення, що постійно проживає на ній. У міждержавних відносинах питання території завжди було причиною загострень їх. Численні міжнародні конфлікти пов'язані з територіальним переділом. У зміцненні територіальної стабільності полягає основне призначення Заключеного акту з безпеки і співробітництва в Європі, підписаного в Гельсінкі в серпні 1975 р., що проголосив непорушність післявоєнних кордонів у Європі. На противагу війні, мир виступає як система стабільності державних територій. У п. 4 ст. 2 Статуту ООН зазначено: «Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй».

Державна територія виражає просторові межі здійснення державної влади, сферу територіальної юрисдикції держави. Територіальне верховенство держави поширюється на всю її територію. Правовий режим державної території визначається національним законодавством, деякі питання державної території є предметом регулювання міжнародного права. Існує принцип, відповідно до якого кожен, хто знаходиться на території певної держави, підпадає під дію законів цієї держави.

Як юридичне поняття територія держави може розглядатися лише опосередковано, через правовий режим, встановлений щодо території на основі принципу територіального верховенства. Територіальне верховенство означає повну та виняткову владу держави на своїй території. Щодо правової природи державної території в науці міжнародного права висловлюються різні точки зору. Відповідно до об'єктної теорії держава здійснює над територією своє публічне право власності. Таке розуміння території склалось історично, як спадщина епохи феодалізму, коли власність на землю розглядалась як джерело влади над населенням, що проживає на цій території.

---

¹ *Бабури́н С. Н.* Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабури́н. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. – С. 9–10.

Відповідно до просторової теорії визнається, що територія – це не річ, якою володіє держава, а простір, в межах якого державна влада реалізується. Здійснення публічної державної влади і є територіальним верховенством. Територіальне верховенство – це право не на територію, а на юрисдикцію над населенням, оскільки держава не може панувати над територією безпосередньо, без своїх громадян, а правовідносини можливі лише між людьми з приводу чи щодо речі, а не між людиною та річчю. З просторової теорії випливає, що підставою приналежності певної території є здійснення юрисдикції в її межах, тобто здійснення державної влади в межах певної території достатньо, аби вважати її своєю.

Згідно з теорією компетенції, територія держави є нічим іншим як територіальною сферою валідитарності (дієвості) національного юридичного порядку. Національний юридичний порядок повинен обмежувати дію чинних у його межах актів своєю територією. Державна територія відповідно до теорії компетенції визначається як простір, у межах якого органи, визначені національним юридичним порядком, уповноважені здійснювати цей порядок.

Окрім вказаних, варто згадати й про теорію міжнародної власності. Прибічники цієї теорії вважають, що територія держави є не внутрішньодержавною, а міжнародною власністю держави. Для внутрішньодержавного права територія – сфера влади держави, а для міжнародного – територія є власністю держави. У міждержавних відносинах кожна держава – власник своєї території. Держава здійснює не лише територіальне верховенство, але й володіє здатністю розпоряджатися територією як власністю на міжнародній арені. Б. М. Клименко обґрунтовано підкреслює, що це особлива власність, нетотожна цивільно-правовій власності¹.

За феодалізму не бачили відмінностей між приватною власністю на землю та територіальним суверенітетом як верховенством державної влади. В епоху капіталізму вже проводиться чітке розмежування між правом власності на землю «*dominium*» і суверенною верховною владою над територією «*imperium*». Існує чітке розмежування між приватноправовими угодами, навіть якщо однією зі сторін виступає держава як суб'єкт права, і питаннями розширення державної території.

---

¹ Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 27.

Відповідно до сучасної концепції вітчизняних юристів-міжнародників державна територія – це просторова сфера здійснення державної влади. В межах державної території діє винятково влада даної держави, яка володіє повним і винятковим суверенітетом, територіальним верховенством, який нерозривно пов'язаний із поняттям суверенітету держави.

Територія не знаходиться і за своєю природою не може знаходитися в певних правових відносинах із державою. Правовідносини можливі лише з приводу територій. Слід відмежувати міжнародно-правову власність на територію і земельну власність. Перша власність міжнародно-правова, що є прерогативою держави як суб'єкта міжнародного права і поширюється на державну територію зі всіма її компонентами в цілому. Земельна власність належить до внутрішньодержавного права, яке регулює відносини між державами, окремими юридичними та фізичними особами з приводу окремих земельних ділянок усередині країни¹.

4.2.2. Склад державної території

Державна територія складається з просторів кількох категорій:

1. **Сухопутна територія**, тобто увесь суходіл у межах державних кордонів, а також прибережні острови та анклавів. До складу сухопутної території низки держав входять усі землі та острови арктичних секторів.

2. **Водна територія**, яка охоплює: а) внутрішні (національні) води, що містять морські води, води портів, води заток, береги яких належать одній державі, якщо їхня ширина не перевищує 24 морських миль, а також історичні затоки; б) територіальне море – смугу прибережних морських вод із шириною не більше 12 морських миль.

3. **Повітряний простір** над сухопутною та водною територією, включно з територіальним морем.

4. **Земні надра**.

5. Об'єкти, умовно прирівняні до території держави, тобто **«штучна» територія держави** (морські та повітряні судна, космічні кораблі під прапором відповідної держави; офіційні резиденції дипломатичних представництв в інших країнах; морські плат-

---

¹ Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 27.

форми та інші споруди державної приналежності, підводні кабелі та трубопроводи у відкритому морі, якщо вони з'єднують дві частини однієї і тієї ж держави).

1. **Сухопутна територія** – це увесь суходіл, що знаходиться в межах кордонів держави. Статус сухопутної території як поверхні землі, окресленої кордонами держави, охоплює окремі частини території, оточені територією інших держав (анклави), і острови, що омиваються водою. До поняття сухопутної території входять і надра, розташовані нижче ґрунтового шару і дна водойм, що знаходяться на суші. Земля з її надрами становить собою основний компонент державної території, який є джерелом багатьох матеріальних благ людства. Саме за сухопутною територією визначаються офіційні розміри держави, протяжність сухопутних і морських кордонів.

Анклав – це частина території держави, відділена від основної її території і з усіх боків оточена територією іншої (інших) держави. Якщо ця частина території має вихід до відкритого моря, то вона є напіванклавом. Калінінградська область Росії, що межує з Польщею та Литвою, як і іспанські території Мелілья та Сеута, оточені територією Марокко, анклавами в повному сенсі не вважаються. Вони мають вихід до відкритого моря, а тому зберігають можливість підтримувати зв'язок із рештою території, обминаючи території інших держав.

Анклав як частина території однієї держави, що повністю оточена сухопутною територією іншої держави, є, проте, невід'ємною частиною території відповідної держави. Сухопутна територія Швейцарії оточує анклав ФРН Бюзінген та італійський анклав Кампіоне-д'Італія, іспанське місто Плівія повністю оточене французькою територією, бельгійські анклави Барле-Насау і Барле-Хорте – нідерландською територією тощо. Право доступу держави до свого анклаву здійснюється на підставі спеціальної угоди з державою, на території якої цей анклав знаходиться.

2. **Водна територія:**

1) внутрішні (національні) води, тобто власні води держави (національні ріки, озера, канали, внутрішні моря), а у випадку держави-архіпелагу – її архіпелажні води;

2) прикордонні води, тобто води річок, озер і каналів, якими проходить державний кордон;

3) територіальне море.

Внутрішні води охоплюють води суходолу й морські внутрішні води.

Води суходолу містять як поверхневі, так і підземні води. Поверхневі води знаходяться в різноманітних водоймах – ріках, озерах, штучних водоймах (ставках і водосховищах), а також у болотах і льодовиках.

Національні ріки – це ріки, що знаходяться в межах однієї держави від самого витоку до гирла.

Канали – штучні водні шляхи – вважаються такими, що знаходяться під винятково юрисдикцією однієї держави в тому випадку, якщо вони оточені з обох сторін сухопутною територією цієї держави.

Внутрішні водойми – це водні простори, які з усіх боків оточені суходолом і не мають судноплавного зв'язку з морем.

Внутрішні морські води держави – це морська акваторія, що належить до державної території і розташована в бік берега від вихідної лінії – середньостатистичної узагальненої межі між морем і суходолом. До внутрішніх морських вод відносять води портів, бухт і заток. До внутрішніх морських вод також відносять «історичні затоки» (Ла-Плата, Гудзонова, Петра Великого та ін.). Прибережна держава здійснює у своїх внутрішніх водах всю повноту адміністративної, цивільної й кримінальної юрисдикції щодо усіх суден під будь-яким прапором, які перебувають у їхніх межах. Прибережна держава в межах своїх внутрішніх вод самостійно встановлює умови судноплавства. У внутрішні води держави іноземні судна заходять, зазвичай, із дозволу цієї держави (звичайно держави публікують перелік портів, відкритих для заходу іноземних суден). Військові кораблі іноземних держав можуть заходити у внутрішні води лише з дозволу чи на запрошення прибережної держави. Іноземні судна, що знаходяться у внутрішніх водах іншої держави, зобов'язані дотримуватись правил судноплавства, законів і звичаїв прибережної держави¹.

Прикордонні води. Води річок, озер і каналів, які проходить лінія державного кордону між суміжними державами, складають частину державної території кожної з них від лінії кордону до при-

---

¹ Каламкарян Р. А. Международное право: учеб. / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. – М. : Эксмо, 2004. – С. 482.

належного їй берега. При цьому несудноплавні ріки, що протікають територією кількох держав, вважаються прикордонними і знаходяться під роздільною юрисдикцією прибережних держав. Правовий режим прикордонних річок встановлюється угодами суміжних держав. Ріки, що протікають через територію кількох держав і доступні для судноплавства, називаються міжнародними і на них поширюються правила свободи судноплавства.

Територіальне море (територіальні води) – це морський пояс, що прилягає до сухопутної території та архіпелажних вод (ст. 2 Конвенції ООН з морського права 1982 р.). Суверенітет держави поширюється за межі її сухопутної території та її внутрішніх вод на морський пояс, що прилягає до її берега і називається територіальним морем. Суверенітет прибережної держави поширюється на повітряний простір над територіальним морем, так само на поверхню й надра його дна (ст. 1 та 2 Конвенції 1958 р. про територіальне море та прилеглу зону).

Тривалий час міжнародна практика йшла шляхом довільного встановлення самою державою ширини територіальних вод. Виділялись такі підходи:

3 милі – Австралія, Бельгія, Великобританія, Канада, Куба, США, Франція, ФРН, Японія;

4 милі – Норвегія, Швеція, Фінляндія;

5 миль – Камбоджа;

6 миль – Бразилія, Греція, Ізраїль, Іспанія, Італія, Камерун, Колумбія, Ліван, Туніс, Туреччина, Сомалі, Таїланд, Уругвай;

10 миль – Югославія;

12 миль – Албанія, Алжир, Болгарія, Єгипет, Індонезія, Іран, Ірак, КНР, КНДР, Лівія, Мексика, Пакистан, СРСР, Румунія, Саудівська Аравія, Сирія, Судан;

130 миль – Гвінейська Республіка;

200 миль – Аргентина, Панама, Перу, Сальвадор, Чилі, Коста-Ріка, Еквадор¹.

Лише Конвенція ООН з морського права 1982 р. встановила єдиний підхід до розуміння територіального моря і однаковий по-

---

¹ Курс міжнародного права: Основные институты и отрасли международного права: в 6 т. / А. Н. Верещагин, Б. В. Ганюшкин, Г. П. Жуков [и др.]. – М. : Наука, 1967. – Т.3. – С. 172–182.

рядок відліку їхньої ширини. Державний морський кордон є зовнішнім краєм територіального моря – лінією, кожна точка якої знаходиться від найближчої точки вихідної лінії на відстані, що дорівнює ширині територіального моря (ст. 4 Конвенції). Згідно з положеннями міжнародного права кожна держава має право встановлювати ширину свого територіального моря до меж, що не перевищують дванадцяти морських миль, які відмірюються від висхідних ліній, визначених відповідно до Конвенції 1982 р. Конвенція ООН закріпила й способи визначення висхідної лінії, визначивши як нормальну лінію для вимірювання ширини територіального моря лінію найбільшого відливу вздовж берега, вказану на офіційно визначених прибережної державою морських картах великого масштабу.

Прибережна держава може здійснювати свою юрисдикцію за межами державної території в зоні, прилеглої до її територіального моря, що так і зветься – **«прилегла зона»**. Слід зазначити, що поняття юрисдикції в даному випадку не рівнозначне поняттю територіального верховенства. Під територіальним верховенством розуміється повна і виняткова влада держави в межах її території. Юрисдикцію ж держава може здійснювати за межами територіального верховенства, прикладом чого і є морські прилеглі зони. Прилегла зона не може поширюватися за межі двадцяти чотирьох морських миль від висхідних ліній, від яких відмірюється й ширина територіального моря. Метою контролю в межах прилеглої зони може бути необхідність:

- 1) запобігання порушенню митних, фіскальних, імміграційних чи санітарних законів і правил у межах її території чи територіального моря;

- 2) припинення та притягнення до відповідальності за порушення зазначених законів і правил.

Здійснення обмеженої юрисдикції держави в прилеглої зоні відбувається з метою недопущення порушників на територію держави (в територіальні води). Отже, прилеглі зони не належать до державної території, але в їхніх межах здійснюється юрисдикція прибережної держави, причому як щодо своїх громадян, так і щодо іноземців. Юрисдикція є обмеженою або спеціальною, оскільки вона поширюється лише на справи у сфері митних, фіскальних, імміграційних і санітарних правил¹.

---

¹ Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 10–11.

Мирний, архіпелажний і транзитний прохід. Конвенція ООН з морського права 1982 р. регламентує режими «мирного», «архіпелажного» і «транзитного» проходу. «Транзитний» прохід відповідно до ст. 37 застосовується до проток із міжнародним судноплавством, тому його схарактеризовано далі. Мирний і архіпелажний режими є звичасвими міжнародними сервітутами, які дають змогу в принципі і встановлюють правила здійснення проходу іноземних суден через водну територію держави. Режим архіпелажного проходу принципово не відрізняється від режиму мирного проходу за винятком того, що архіпелажна держава встановлює для проходження іноземних суден «коридор» у своїх водах і правила навігації по цьому коридору, тоді як мирний прохід здійснюється через територіальні води держави без спеціальних вказівок щодо маршруту проходження.

Мирний прохід у територіальному морі. Під правом мирного проходу розуміється плавання іноземних суден через територіальне море з метою:

- 1) перетнути це море, не заходячи у внутрішні води чи не стаючи на рейді або в портовій споруді за межами внутрішніх вод;
- 2) пройти у внутрішні води чи вийти з них або стати на такому рейді чи в такій портовій споруді.

Згідно з положеннями міжнародного права будь-який прохід через державну територію повинен бути безперервним і швидким. Прохід може містити зупинку і стоянку на якорі, але лише тією мірою, наскільки вони пов'язані зі звичайним плаванням або необхідні внаслідок непереборної сили чи нещастя, або з метою надання допомоги особам, суднам чи літальним апаратам, що перебувають у небезпеці чи терплять біду (ст. 18 Конвенції 1982 р.).

Прохід є мирним, якщо тільки через нього не порушується мир, добрий порядок чи безпека прибережної держави. В міжнародному праві передбачено види діяльності, що їх здійснення дає підстави вважати прохід іноземного судна таким, що порушує мир, добрий порядок чи безпеку держави. Ст. 19 Конвенції з морського права до них відносить:

- 1) загрозу силою чи її застосування проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності прибережної держави або якимось іншим чином на порушення принципів міжнародного права, що втілені у Статуті ООН;

- 2) будь-які маневри чи навчання зі зброєю будь-якого виду;
- 3) будь-який акт, спрямований на збір інформації на шкоду обороні чи безпеці прибережної держави;
- 4) будь-який акт пропаганди, що має за мету посягання на оборону чи безпеку прибережної держави;
- 5) підйом у повітря, посадку чи прийняття на борт будь-якого військового пристрою;
- 6) навантаження чи розвантаження будь-якого товару чи валюти; посадку чи висадку будь-якої особи всупереч митним, фіскальним, імміграційним чи санітарним законам і правилам прибережної держави;
- 7) будь-який акт навмисного та серйозного забруднення навколишнього середовища всупереч Конвенції 1982 р.;
- 8) будь-яку риболовецьку діяльність;
- 9) проведення дослідницької чи гідрографічної діяльності;
- 10) будь-який акт, спрямований на створення перешкод функціонування будь-яких систем зв'язку чи будь-яких інших споруд або установок прибережної держави;
- 11) будь-яку іншу діяльність, що не має прямого відношення до проходу.

У територіальному морі підводні човни та інші підводні транспортні засоби повинні слідувати на поверхні та піднімати свій прапор.

Усе зазначене стосується і правил архіпелажного проходу з урахуванням зазначеного вище руху іноземних суден по встановленому архіпелажною державою коридору.

3. *Повітряний простір.* Державний повітряний простір є простором над сухопутною та водною поверхнею (над внутрішніми водами та територіальним морем), що знаходиться в межах кордонів держав.

Висотна межа повітряного простору не встановлена. Висотна межа повітряного простору, що знаходиться під державним суверенітетом, відділяє його від космічного простору, що підкоряється міжнародному режиму. Під кордоном земного простору розуміють кулясту поверхню, що повторює конфігурацію Землі і розташовується на певній відстані від її поверхні (рівня моря). Зазвичай виходять із того, що ця куляста поверхня повинна розташовуватися на

такому рівні, який дасть змогу супутникам Землі обертатися без істотного гальмування і згорання в земній атмосфері. Таке висотне розташування визначається в 110 км¹.

4. **Земні надра.** Важливою частиною державної території, джерелом природних багатств є надра, що знаходяться під сухопутною та водною територією, а також надра континентального шельфу. Глибина надр необмежена і теоретично простягається до центру Землі.

Згідно з положеннями міжнародного права надра землі на технічно доступній глибині в межах сухопутних і водних просторів державної території знаходяться під винятковим суверенітетом відповідної держави². Саме держава визначає умови розвідування й експлуатації природних багатств земних надр. Генеральна Асамблея ООН 14 грудня 1962 р. прийняла спеціальну резолюцію «Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами». Сумісна експлуатація надр компаніями різних держав не призводить до зміни юрисдикції над цими надрами.

4.2.3. Територіальні аспекти державного суверенітету

Суверенітет характеризує юридичний бік здійснення державної влади і виступає критерієм, який дає можливість провести відмінність між інститутом держави та іншими публічно-правовими об’єднаннями, відмежувати сферу влади кожної держави як суб’єкта суверенної влади в межах своєї території від сфери влади інших держав.

Територіальне верховенство – важлива властивість державного суверенітету, яка означає вищу, повну та виняткову владу держави на своїй території. Тенденції розвитку сучасного міжнародного права свідчать про те, що держава є вільною у своєму праві користування територіальним верховенством тією мірою, у якій не зачіпаються права й законні інтереси інших держав.

У ч. 1 ст. 2 Конституції України зазначено: «Суверенітет України поширюється на всю її територію». Територіальне верховенство охоплює вищу владу (*imperium*) та суверенне володіння

---

¹ *Международное право: основные понятия и термины: учеб. пособие* / Н. А. Ушаков. – М.: Изд-во НГИП РАН, 1996. – С. 37.

² *Курс международного права: в 6 т.* – М., 1967. – Т. 3. – С. 134.

(dominium). Останнє відрізняється від права власності у цивільному праві. Воно полягає у праві розпоряджатися державною територією та її ресурсами, включно з передачею тієї чи іншої частини державної території іноземній державі. Набуття права власності на земельну ділянку не виводить її з державної території, навіть якщо власником стає іноземна держава. Оскільки держава здійснює виїмкову владу в межах своєї території, то, відповідно, вона несе й абсолютну відповідальність за все, що на ній відбувається. Діяльність, що здійснюється в межах державної території, зокрема й не заборонена міжнародним правом, не повинна завдавати шкоди іншим державам.

Територіальний принцип завжди має вирішальне значення для визначення сфери дії державної влади. Територіальний принцип має й екстериторіальний аспект. Влада держави поширюється на її громадян у міжнародних просторах, наприклад в Антарктиці. Морські, повітряні судна та космічні кораблі в міжнародних просторах розглядаються як територія відповідної держави.

Юрисдикція держави. Територіальна юрисдикція (jurisdiction (лат.) – судочинство) є встановленою законом (чи іншим нормативним актом) сукупністю правомочностей відповідних державних органів вирішувати правові спори і вирішувати справи про правопорушення, тобто оцінювати дії особи чи іншого суб'єкта права з точки зору їхньої правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників. Таким чином, територіальна юрисдикція охоплює судовий, законодавчий та адміністративний аспекти загальної правової компетенції держави. Юрисдикція завжди має територіальний характер.

Будь-який міжнародний договір, якщо інший намір не впливає з договору чи не встановлено іншим чином, обов'язковий для кожного учасника щодо всієї території (ст. 29 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Екстериторіальність. Правовий режим екстериторіальності (позаземельності) зародився як право коронованих осіб під час перебування на чужій території не підпадати під дію місцевих законів і влади, перетворюючись із часом на аналогічне право посланників усіх рангів, що представляють собою государів¹. У XX ст. статус

---

¹ *Энциклопедический словарь*. Т. VI «А». – СПб.: Брокгауз и Ефрон, 1892. – С. 694.

екстериторіальності почав означати тимчасове поширення на певну частину території держави юрисдикції іншої держави при повному імунітеті щодо національної юрисдикції. Таким чином, мова йде не про зміну приналежності частини державної території, а про вилучення з-під юрисдикції держави певних осіб. При цьому особи, на яких поширюється вилучення, повинні поважати й дотримуватись законів держави перебування.

Права екстериторіальності мають ділянки державної території (тобто суверенітет держави перебування не ставиться під сумнів), на яких офіційно розміщені дипломатичні представництва, іноземні військові частини, допущені до транзиту чи тимчасового перебування на території держави, іноземні військові судна, а на основі спеціальних угод – і приміщення різних міжнародних організацій. З точки зору сучасного міжнародного права, режим екстериторіальності має відносний характер.

Держава на своїй території встановлює адміністративно-територіальний поділ; організує за територіальним принципом державну владу і державне управління; визначає та змінює режим своїх кордонів; організує охорону та оборону своєї території; регулює питання в'їзду, виїзду та пересування іноземців на своїй території. Виникає проблема не завдати шкоди сусідній державі, на територію якої потрапляють використані вода та повітря¹.

Захист території – одне з основних завдань держави. Відповідно до ч. 1 ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ч. 3 ст. 2 Конституції). Особливу увагу охороні державної території приділяє й міжнародне право. Цьому в значній мірі присвячений зміст його основних принципів – незастосування сили, територіальної цілісності й непорушності кордонів. Держава зобов'язана утримуватися від погрози силою чи її застосування проти територіальної недоторканності будь-якої держави. Територія держави не може бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою чи її застосування.

---

¹ *Клименко Б. М.* Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 23.

4.2.4. Державний кордон

Питання про територію держави – це насамперед питання про кордони. Державні кордони становлять собою лінії, позначені на картах (а за найменшої можливості й на місцевості), і вертикальні поверхні до кордону земного простору з космосом, з одного боку, а з іншого боку – до центру Землі вглиб її надр, що проходять по цих лініях, а практично – на доступну для проникнення в надра глибину¹.

У ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. міститься визначення державного кордону України, під яким розуміють лінію і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Фактично державний кордон – юридично обґрунтована умовна лінія, що визначає межі державної території. Але оскільки кордон визначає межі не лише поверхні державної території, але також її надр і повітря, то він нагадує щось подібне до поверхні конуса, зверненого вузьким кінцем (вершиною) до центру Землі, при цьому власне державною територією буде «тіло» самого конуса.

Типи кордонів. Розрізняють сухопутні, водні та повітряні кордони державної території. Деякі вчені виділяють і кордони надр. Повітряні кордони та кордони надр похідні від сухопутних та водних кордонів. Сухопутні та водні кордони встановлюються за угодою між державами, морські кордони – законодавчим актом прибережної держави відповідно до норм міжнародного права. Сухопутні кордони вважають за краще проводити по характерних точках, лініях рельєфу чи ясно видимих орієнтирах. Ними можуть бути ріки, гори тощо. Такі кордони чітко розрізнявані і викликають менше непорозумінь. Їх називають природними кордонами.

Часто кордони доводиться проводити між умовними точками без природних орієнтирів. При цьому повинні враховуватися інтереси місцевого населення. Відомі також так звані географічні кордони, які збігаються з меридіанами та паралелями географічної сітки.

Водні кордони на ріках встановлюються так: якщо ріка судноплавна, то посередині основного фарватеру чи за тальвегом (лінія найбільших глибин); якщо ж річка несудноплавна чи це потік, –

---

¹ Ушаков Н. А. Международное право: основные термины и понятия / Н. А. Ушаков. – М., Изд-во НГИП РАН, 1996. – С. 37.

то посередині; якщо в ріці є кілька рукавів, посередині головного рукава. Однак за угодою між державами кордон може бути встановлений по-іншому.

На озерах та інших водоймах – по прямій лінії, що з'єднує виходи кордону до берегів водойми. Кордон, що проходить по річці, озеру чи іншій водоймі, не переміщується при зміні контуру берегів чи рівня води та при відхиленні русла ріки.

Після створення водосховища чи іншої штучної водойми кордон залишається на тому ж місці, де він проходив до затоплення. Він лише перетворюється з сухопутного на водний. Через мости та греблі кордон проходить по центру цих споруд, незалежно від водного кордону.

Морські кордони збігаються із зовнішніми кордонами територіальних вод. Відповідно до міжнародного права Україна встановила 12-мильну ширину цих вод.

Порядок облаштування та охорони кордонів. Режим державного кордону передбачає наявність кількох умов, а саме:

- 1) схоронність території держави;
- 2) міжнародне визнання;
- 3) міжнародне встановлення¹.

Правове оформлення схоронності території держави здійснюється через процедури їхнього визнання та встановлення. Міжнародно визнаними державними кордонами називають лінії розмежування державних територій чи лінії відмежування території держави від територій з іншим правовим режимом, проходження яких узгоджено суміжними державами. Міжнародне визнання кордонів може здійснюватися і шляхом укладання багатосторонніх міждержавних договорів. Визнання кордонів нерозривно пов'язано з їхнім міжнародним встановленням.

Лінія проходження кордону та його режим закріплюються договорами прикордонних держав. Відомі також випадки, коли традиційний кордон визнається без договірної оформлення, спирається на норми міжнародного звичаєвого права, що склалося. У спорах щодо традиційних кордонів міжнародні судові органи, звичай, виносять рішення, що підтверджують такі кордони.

---

¹ Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. – С. 196–197.

Юридичне оформлення кордону є водночас і закріпленням права на розташовану на ній територію. Міжнародне встановлення кордонів передбачає певну правову процедуру, опрацьовану сторіччями практики міждержавних відносин. Ця процедура складається з двох процесів, що доповнюють один одного. Для міжнародного встановлення кордони повинні бути делімітовані і демарковані. Тобто існують дві стадії встановлення державних кордонів.

Делімітація державного кордону означає докладний опис у договорі чи максимально точне безпосереднє позначення лінії її проходження на спеціальних картах, що складають невід'ємну частину міждержавного договору про делімітацію.

Демаркація кордону є процесом проведення та позначення лінії кордону на місцевості на підставі документа про делімітацію, встановлення прикордонних знаків, складання відповідних документів. З метою проведення демаркації створюються змішані комісії на паритетних засадах: вони визначають і позначають проходження лінії державного кордону на місцевості шляхом спорудження спеціальних прикордонних знаків. Про всі дії по демаркації складаються спеціальні документи: протокол-опис проходження кордону, карта з нанесенням на неї лінії кордону, а також протоколи на кожний прикордонний знак.

Іноді виникає потреба в редемаркації державного кордону, тобто перевірці, відновленні, заміні чи встановленні нових прикордонних знаків. Редемаркація здійснюється на підставі спеціальних угод. Редемаркація може бути пов'язана з обміном ділянками, з приведенням кордону до вимог норм міжнародного права.

Для забезпечення недоторканності державних кордонів на основі законодавства та міжнародних договорів на кордоні встановлюється прикордонний режим, що покликаний забезпечити безпеку держави, а також бути своєрідним фільтром, який відкриває простір для правомірних зв'язків і заважає в'їздам і виїздам, що суперечать інтересам держави. Перетин кордону дозволяється за наявності відповідних документів і лише в пунктах пропуску, що визначаються внутрішньодержавним правом та міжнародними договорами. Режим державного кордону України – порядок перетинання державного кордону України, плавання й перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі та внутрішніх водах України, заходження інозем-

них невійськових суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України та перебування в них, утримання державного кордону України, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України – визначається Законом (ст. 8 Закону України «Про державний кордон України»), іншими актами законодавства України та міжнародними договорами України.

При делімітації державою свого кордону з територією, що має інший правовий статус (відкритим морем, територією з перехідним правовим режимом), цей кордон вважається міжнародно визнаним і встановленим, якщо лінія його проходження явно чи хоча б мовчазно визнається іншими державами. Між процедурами делімітації та демаркації досить часто трапляються істотні часові розриви, коли підтверджені правовим шляхом кордони на місцевості тривалий час не позначаються.

Згідно з положеннями міжнародного права розв'язувалося питання про кордон України з новими незалежними державами, утвореними на території колишнього СРСР. Він збігається з попередніми кордонами адміністративно-територіального поділу СРСР.

4.2.5. Юридичні підстави зміни державної території

Згідно з положеннями сучасного міжнародного права територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні. Держави повинні «утримуватися від погрози силою чи її застосування з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави чи як засобу вирішення міжнародних спорів, зокрема й територіальних спорів і питань, що стосуються державних кордонів» (Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р.). Аналогічний припис містить і Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р.

При цьому міжнародним правом встановлені такі правомірні способи зміни державної території:

1) створення нових незалежних держав у результаті плебіситу чи референдуму, тобто всенародного голосування про державну приналежність певної території (так, у 1961 р. населення північного району Британського Камеруну висловилося за входження до складу Нігерії, а населення південного району – за об'єднання з Республікою Камерун);

2) повернення території в результаті відновлення історичних прав на незаконно відторгнені раніше частини території (за Потсдамською угодою Польщі було повернено споконвічно польські землі на сході від Одери–Нейсе);

3) відторгнення території як санкція за агресію (наприклад, після Другої світової війни райони колишньої Східної Пруссії були передані Радянському Союзу та Польщі). При цьому треба мати на увазі, що позбавлення агресора частини його території впливає з факту відповідальності держави за міжнародний злочин і має розглядатися як захід, спрямований на недопущення повторення агресії.

Міжнародному праву також відомі оренда, продаж, цесія державної території.

Оренда території – це тимчасове надання однією державою іншій державі права користування на договірних засадах частиною своєї території. Під час оренди державі-орендарю дозволяється користуватися певними правами на орендованій території і тим самим обмежуються права орендодавця. Орендована територія не може бути використана проти суверенітету та безпеки держави-орендодавця.

Якщо про приналежність будь-якої частини території виникає спір між двома чи більше державами, то сучасне міжнародне право виробило один спосіб його вирішення – мирне врегулювання. Сучасне міжнародне право встановлює, що жодні територіальні придбання, які стали результатом погрози силою чи її застосування, не повинні визнаватися правомірними.

Міжнародне право певним чином регулює питання зміни приналежності державної території. В минулому у практиці міжнародного права було вироблено п'ять способів набуття державної території – окупація, цесія, право давності, завоювання та акреція. У міжнародному праві з'явилися принципи заборони погрози чи застосування сили (що зробило протиправним збройний напад і вторгнення на іноземну територію), недоторканності та цілісності державної території (що зробило протиправним насильницьку зміну приналежності державної території). Усе вищезазначене, а також поява принципу самовизначення націй і народів вимагало перегляду таких способів набуття території, як окупація, цесія та право давності. Нині основними способами зміни такої приналежності є самовизначення народів і націй та цесія. Однією з особливостей міжнародно-правової власності держави на територію є те, що

державна територія невідчужувана з використанням таких інститутів цивільного права, як дарування, спадкування, заповіт тощо¹.

Цесія. Під цесією зазвичай розуміють передачу суверенітету над певною територією однією державою іншій за угодою між ними. Загальновизнано, що суб'єктами договору цесії можуть бути лише держави.

Цесія може відбуватися і шляхом обопільного обміну рівноцінними ділянками між прикордонними державами. Таким чином, сучасним міжнародним правом визначені такі випадки, що виступають як підстави для легальної зміни території держави і пов'язуються із законними способами зміни складу території:

1. По-перше, за умови здійснення народами і націями прав на самовизначення. В даному випадку можливе не лише виділення, але й поділ та возз'єднання держав (народів), що призводить до ліквідації старих міждержавних кордонів і встановлення нових.

2. Обмін територіями за угодою сторін. Зазвичай, мова йде про невеликі ділянки для більш зручного розташування кордону на місцевості. Ці угоди оформлюються міжнародними договорами і потребують подальшої ратифікації. Прикладом такого обміну може бути договір між Радянським Союзом та Польщею від 15 лютого 1951 р., згідно з яким СРСР і ПНР обмінялись «рівноцінними за розміром» прикордонними ділянками. За цих умов повинні дотримуватися як загальнонаціональні інтереси, так і інтереси населення ділянок, що передаються.

Договір про поступку території (цесії) зазвичай вимагає ратифікації, що цілком зрозуміло, оскільки державна територія є не власністю уряду, а надбанням народу даної держави. В Україні ст. 73 Конституції України передбачено, що виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Слід зазначити, що більшість конституцій держав не визнають за державою право розпоряджатися територією на свій розсуд, без дозволу народу, що населяє її.

Поступка територією. За договором між СРСР та Фінляндією 1947 р. Фінляндія поступилася територією в 176 кв. км за

---

¹ Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 26, 86.

700 млн фінських марок. Таку поступку територією за грошову компенсацію слід розглядати як різновид цесії.

Прирощення території (акреція). Під прирощенням території розуміють приєднання новоутвореної з природних чи штучних причин сухопутної території. Іноді такі утворення спричиняють зміну положення державного кордону. Наприклад, утворення (намив) нового острова на прикордонній річці залишає лінію кордону незмінною, а сам острів входить до території тієї держави, в межах кордонів якої він утворений.

Часто зміна сухопутної території держави спричинює зміну і її водних кордонів, а зміна положення русла прикордонних річок може змінити сухопутну територію. На ділянках прикордонних проточних вод лінія державного кордону нерідко вважається рухомою, тобто такою, що змінюється залежно від фарватеру ріки. Проходження лінії кордону на воді, тобто величина водної території, може також залежати від рівня вод. На судноплавних ріках лінія кордону змінюється відповідно до природних змін середини їх головного фарватеру, а на несудноплавних ріках, струмках та каналах лінія кордону змінюється відповідно до переміщення їхньої середини, що викликається природними змінами конфігурації берегів цих річок, струмків і каналів.

До розширення територіальних вод веде утворення нових островів, які входять до лінії відліку зовнішнього кордону територіальних вод. З тих же причин кордон територіальних вод відсувається за умови штучного збільшення сухопутної території, наприклад спорудження дамб, що відводять морські води і збільшують берегову частину території. До таких же результатів призводить створення штучних насипів.

Ад'юдикація – присудження території за рішенням арбітражу чи Міжнародного суду. Прикладом ад'юдикації може бути рішення держав антигітлерівської коаліції, коли на підставі Потсдамської декларації 1945 р. було ліквідовано колишню німецьку територію – Східну Пруссію, її північну частину було передано СРСР, південну – Польщі. Відповідальність держави-агресора за сучасним міжнародним правом містить такі заходи щодо агресора, які можуть виражатися, зокрема, у відторгненні частини його території з метою запобігання агресії в майбутньому.

Деякі автори до випадків присудження території відносять і рішення конференції держав. Це, зокрема, трапляється, коли конференція держав-переможниць наприкінці війни передає територію певній державі під час загального мирного врегулювання. Інша група вчених своєю чергою вважає, що ад'юдикація не становить собою самостійного способу набуття території, оскільки в арбітраж чи суд сторони звертаються за умови спору чи порушення прав однієї зі сторін. Порушення права передбачає його існування, оспорування права в територіальному спорі означає претензію з боку іншої держави встановити таке право. Тоді суд чи арбітраж встановлюють, на чиєму боці право, а чия претензія необґрунтована. Таким чином, суд лише визначає, кому насправді належить територія. Але можливий і випадок, коли спірна територія юридично не належить жодній зі сторін спору¹.

4.2.6. Територія з перехідним режимом

Території з тимчасовим (перехідним) правовим режимом також належать до сфери міжнародного права. Серед них: несамоверхні території, підмандатні та підопічні території, території з невизначеним статусом, нічийні території, а також території, щодо яких здійснюються сумісні суверенітети, насамперед кондомініум.

До територій із перехідними режимами відносять колоніальні території, що існували раніше, протекторати та домініони. Слід підкреслити, що нині нічийних, підмандатних, підопічних та інших схожих територій фактично не залишилось.

Кондомініум – сумісне володіння (від лат. *con.* – разом і *dominium* – володіння), сумісне управління однією й тією ж територією двома чи кількома державами. Кондомініум виділяється з-поміж інших сумісних суверенітетів як сумісне територіальне владарювання, що здійснюється двома чи більше державами над певною територією на основі рівності. Так, у період 1899–1951 рр. Великобританія та Єгипет здійснювали кондомініум щодо Судану (Великобританія заявила про анулювання кондомініуму лише в 1956 р.). Правовою підставою кондомініуму є міжнародний договір.

До обов'язкових (основних) ознак кондомініуму належить:

1) входження території до складу двох (чи більше) держав;

---

¹ Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – С. 122–124.

- 2) подвійне (чи більше) громадянство;
- 3) наявність двох (чи більше) державних (офіційних) мов;
- 4) перебування на території кондомініуму збройних сил двох (чи більше) держав.

4.3. ТЕРИТОРІЇ З МІЖНАРОДНИМ ПРАВОВИМ РЕЖИМОМ

Міжнародна територія (або міжнародна територія загального користування, за висловом Л. Д. Тимченка) – це простір, на який не поширюється суверенітет або юрисдикція будь-якої держави. Вона визначається також як територія, що належить усім. Територіями з міжнародним режимом вважають простори, розташовані за межами державних територій. Вони не належать жодній державі окремо, а знаходяться згідно з міжнародним правом у загальному користуванні всіх держав. У межах міжнародних територій загального користування існують різні правові режими, які визначають порядок діяльності суб'єктів міжнародного права з метою освоєння та використання їх. Особливістю міжнародно-правового режиму територій загального користування є те, що вони використовуються (Антарктика, небесні тіла) чи резервуються для використання (Світовий океан) винятково задля мирних цілей.

До міжнародної території традиційно відносяться:

- відкрите море й повітряний простір над ним;
- дно морів та океанів за межами національної юрисдикції;
- Антарктика;
- космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами.

4.3.1. Відкрите море й повітряний простір над ним

Відкрите море – це частина Світового океану, розташована за межами дії національної юрисдикції будь-якої держави. Відкрите море належить до територій із міжнародним правовим режимом, тобто це частина моря за межами територіального моря та внутрішніх вод будь-якої держави.

Принцип свободи відкритого моря – як звичайний принцип загального права, закріплений Женевською конвенцією про відкрите море 1958 р. – встановлює, що жодна держава не може поширювати свій суверенітет на відкрите море та повітряний простір над

ним. Відкрите море знаходиться в спільному користуванні всіх держав і є спільним надбанням усього людства.

Користування водами відкритого моря здійснюється на основі загальноновизнаних у міжнародному праві «свобод відкритого моря»: за Конвенцією про відкрите море 1958 р. усі держави мають право на торговельне та військове судноплавство у відкритому морі, на рибальство, прокладання кабелів і трубопроводів. Повітряні судна всіх держав можуть вільно пересуватися над відкритим морем.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. конкретизувала деякі положення щодо свобод відкритого моря. Відкрите море відкрите для всіх держав, як прибережних, так і тих держав, що не мають виходу до моря. Свобода відкритого моря, як для прибережних держав, так і для держав, що не мають виходу до моря, містить: свободу судноплавства; свободу польотів; свободу прокладання підводних кабелів і трубопроводів; свободу зводити штучні острови та інші установки, які допускаються згідно з міжнародним правом; свободу риболовлі і свободу наукових досліджень. Усі держави здійснюють ці свободи, враховуючи інтереси інших держав у користуванні свободою відкритого моря, а також права щодо діяльності в міжнародному районі морського дна.

Кожна держава, незалежно від того, є вона прибережною чи такою, що не має виходу до моря, має право на те, щоб судна під її прапором плавали у відкритому морі. Судно повинно плавати під прапором лише однієї держави і, крім виняткових випадків, підпадає під юрисдикцію цієї держави у відкритому морі. Кожна держава щодо суден, які ходять під її прапором, веде реєстр їх, вживає необхідних заходів для забезпечення безпеки на морі тощо. Судно не може змінити свій прапор під час плавання чи стоянки при заході в порт, крім випадків дійсного переходу права власності чи зміни реєстрації.

Переслідування у відкритому морі «по гарячих слідах» іноземного судна може розпочатись, якщо компетентні органи влади прибережної держави мають достатні підстави вважати, що це судно порушило закони й правила цієї держави. Таке переслідування повинне розпочатися тоді, коли іноземне судно чи одна з його шлюпок знаходяться у внутрішніх водах, в архіпелажних водах, у територіальному морі чи в прилеглий зоні держави, що переслідує, і може тривати за межами територіального моря чи прилеглої зони лише за умови, якщо воно не переривалося. Зазначене право пере-

слідування припиняється, шойно переслідуване судно входить у територіальне море своєї держави чи в територіальне море будь-якої третьої держави.

Правомірним вважається використання відкритого моря винятково в мирних цілях. Проте залишається чинною норма про те, що у військовий час відкрите море може бути театром військових дій без додаткового оголошення війни.

4.3.2. Дно морів та океанів за межами національної юрисдикції

Дно морів та океанів за межами національної юрисдикції проголошене Конвенцією ООН з морського права 1982 р. загальним надбанням людства. Територія дна морів та океанів за межами континентального шельфу, що отримала назву міжнародного району морського дна, не підлягає національному привласненню. Жодна держава не може претендувати на суверенітет або суверенні права чи здійснювати їх щодо будь-якої частини району чи його ресурсів і жодна держава, фізична чи юридична особа не може привласнювати будь-яку їх частину (ст. 137 Конвенції).

Статус цього виду міжнародної території характеризується деякими важливими рисами:

- 1) унеможливлення національної юрисдикції;
- 2) діяльність на ній задля блага всього людства (ст. 140);
- 3) використання винятково в мирних цілях (ст. 141);
- 4) здійснення всіх прав на ресурси території (району), що належить людству, спеціальним Міжнародним органом з морського дна (ч. 1 ст. 153);
- 5) паралельне розроблення ресурсів: Міжнародним органом через своє підприємство і державами-учасниками Конвенції ООН з морського права «в асоціації з Міжнародним органом» чи державними підприємствами або ж фізичними чи юридичними особами, що мають громадянство держав-учасниць, чи які знаходяться під ефективним контролем цих держав (п. «б» ч. 2 ст. 153);
- 6) невизнання багатьма розвиненими державами світу. Так, у серпні 1984 р. США, Великобританія, ФРН і ще п'ять інших держав уклали сепаратні угоди із забезпечення розроблення мінеральних ресурсів перспективних районів дна Світового океану, що порушує положення зазначеної Конвенції.

4.3.3. Антарктика

Води арктичних морів омивають береги Росії, США, Канади, Норвегії та Данії (о. Гренландія). Антарктика займає площу близько 52,5 млн кв. км, включно з незаселеним материком Антарктидою (площа 13 975 тис. кв. км, з них 1582 тис. кв. км – шельфові льодовики та острови, приєднані до Антарктиди льодовиками), прилеглі до нього острови (з-поміж яких Південні Оркнейські, Південні Сандвичеві, Південні Шетландські), а також частини Атлантичного, Тихого та Індійського океанів, що називаються нерідко Південним чи Антарктичним океаном¹.

Міжнародно-правовий режим Антарктики регулюється Договором про Антарктику від 1 грудня 1959 р., учасниками якого є понад тридцять держав (набув чинності в 1961 р., Україна є учасником цього Договору). Режим Договору про Антарктику 1959 р. поширюється на район південніше 60-ї паралелі південної широти (ст. VI). Цим Договором закріплено статус Антарктики як міжнародної території. Антарктика стала історично першою частиною земної кулі, перетвореною на зону миру та мирної сумісної діяльності різних держав. Ця міжнародна територія не може бути мілітаризованою ані в мирний час, ані в період війни. В Антарктиці не застосовується секторальний поділ. Хоча ст. IV Договору й не розглядає територіальні претензії держав як відмову від таких, однак і не легалізує ці претензії. Таким чином, претензії ряду держав на територіальний суверенітет в Антарктиці нібито виявилися законсервованими. Зазначений Договір не відкинув раніше заявлених прав і претензій на територіальний суверенітет в Антарктиці з боку Австралії, Аргентини, Великобританії, Норвегії, Франції та низки інших держав (п. 1 ст. IV). Він лише зафіксував, що «ніяка нова претензія або розширення існуючої претензії, на територіальний суверенітет в Антарктиці не заявляється, поки цей Договір залишається чинним» (п. 2 ст. IV).

Правовий режим Антарктики як міжнародної території передбачає:

- 1) спеціальне міжнародно-правове регулювання;

---

¹ *Антарктида* // Большой энциклопедический словарь: в 2 т. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – Т. 1. – С. 59.

2) використання лише в мирних цілях, заборона створення військових баз та укріплень, проведення військових маневрів, а також випробування будь-яких видів зброї, як і здійснення будь-яких інших військових заходів (ст. I);

3) заборону проведення будь-яких ядерних вибухів і викидання в цьому районі радіоактивних відходів (п. 1 ст. V);

4) свободу наукових досліджень і співробітництво з цією метою (ст. II);

5) сприяння міжнародному науковому співробітництву в Антарктиці (ч. «с» п. 1 ст. IX), включно з обопільним обміном інформацією про діяльність в Антарктиці між державами (ст. III, п. 5 ст. VII);

6) національну юрисдикцію щодо громадян держав, які перебувають на території Антарктики, «без шкоди для відповідної позиції» держав-учасників договору (компроміс щодо держав, які зберегли свої претензії на територіальний суверенітет) (п. 1 ст. VIII);

7) сприяння здійсненню прав інспекції за взаємним обміном (ст. VII, ч. «d» п. 1 ст. IX);

8) охорону та збереження живих ресурсів в Антарктиці (ч. «b» п. 1 ст. IX);

9) не забороняється використовувати в мирних дослідженнях Антарктики військовий персонал (п. 2 ст. I, ст. VII);

10) кожна держава має право призначати необмежену кількість своїх спостерігачів, які можуть в будь-який час відвідувати будь-які райони Антарктики, перевіряти будь-які станції, установки, устаткування, морські та повітряні судна тощо (за результатами перевірок складаються доповіді, про які інформуються інші країни-учасниці Договору (ст. VII).

Згідно з положеннями Договору Антарктика є не лише демілітаризованою, а й нетралізованою територією, на якій забороняється військова діяльність. У Договорі передбачено спеціальний механізм його реалізації – Консультативні наради держав-учасниць (ст. IX). У межах зазначеного Договору були підписані Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 р., Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики 1980 р. та ін.

4.3.4. Космічний простір

Грунтуючись на тому, що міжнародне співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору буде сприяти розвитку взаєморозуміння та зміцненню дружніх відносин між державами й народами, відповідний міжнародний договір від 27 січня 1967 р. наділив статусом міжнародної території космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами.

Космічний простір, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, відкритий для дослідження та використання всіма державами без жодної дискримінації на основі рівності і відповідно до міжнародного права, з умовою вільного доступу в усі райони небесних тіл (ст. I Договору про принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами від 27 січня 1967 р.). Космічний простір не підлягає національному привласненню.

На Місяці та інших небесних тілах забороняється створення військових баз, споруд та укріплень, випробовування будь-яких типів зброї та проведення військових маневрів, але при цьому допускається використання військового персоналу в наукових чи інших мирних цілях, а також не забороняється використання будь-якого устаткування чи засобів, потрібних для мирного дослідження Місяця та інших небесних тіл (ст. IV).

Держави-учасниці Договору несуть міжнародну відповідальність за національну діяльність у космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, незалежно від того, чи здійснюється вона урядовими органами, чи неурядовими юридичними особами (ст. VI). Кожна держава, яка здійснює чи організує запуск об'єкта на міжнародну територію цього типу, а також держава, з території чи установок якої здійснюється запуск об'єкта, несе міжнародну відповідальність за шкоду, завдану такими об'єктами чи їхніми складовими частинами на Землі, у повітряному чи космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, іншій державі, її фізичним чи юридичним особам (ст. VII).

Збережено принцип відкритого моря щодо положення, згідно з яким держава, до реєстру якої занесено об'єкт, запущений у космічний простір, зберігає юрисдикцію і контроль над таким об'єктом і над будь-яким екіпажем цього об'єкта під час знахо-

дження їх у космічному просторі, зокрема й на небесному тілі. Таким же чином гарантується й право власності (ст. VIII). Держави, що провадять діяльність у космічному просторі, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, взяли на себе зобов'язання інформувати Генерального секретаря ООН, громадськість і міжнародне наукове співтовариство про характер, хід, місця та результати такої діяльності (ст. XI).

За усієї важливості відмінностей у правовому режимі розглядуваних вище видів території можна виділити загальні типові риси міжнародної території:

- 1) регулювання статусу її лише міжнародним правом;
- 2) унеможливлення будь-яких форм національного привласнення території, включно з проголошенням на них суверенітету;
- 3) відкритість для дослідження та використання всіма державами без будь-яких обмежень;
- 4) рівність прав держав у дослідженні та використанні цієї території;
- 5) вільний доступ до всіх районів цієї території;
- 6) використання в мирних цілях;
- 7) поєднання при використанні цієї території національних інтересів з інтересами підтримання міжнародного миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва;
- 8) збереження відповідної національної юрисдикції над об'єктами, що знаходяться в межах цієї території.

4.4. ТЕРИТОРІЇ ЗІ ЗМІШАНИМ РЕЖИМОМ

Існують території, які хоч і не входять до складу державних територій, але певні держави мають на них суверенні права та відповідну юрисдикцію. Території зі змішаним режимом – це території, на яких діють норми як міжнародного, так і національного права прибережних держав. До складу територій зі змішаним режимом належать: прилегла зона, континентальний шельф, виключна економічна зона, міжнародні ріки, міжнародні морські канали, міжнародні протоки тощо.

Щодо континентального шельфу і виключних економічних зон, то за кожною прибережною державою закріплено права на розвідування й розроблення природних ресурсів прилеглих до неї

континентального шельфу та виняткової економічної зони, а також на охорону природного середовища цих територій (Конвенція про континентальний шельф 1958 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р.).

У визначенні обсягу прав держави щодо континентального шельфу та виключної економічної зони основна роль належить міжнародному праву, а не внутрішньому. Суверенітет держави поширюється також на штучні острови, установки та споруди, що знаходяться на континентальному шельфі та у виключній економічній зоні. Так, в Україні, з метою визначення правового режиму виняткової (морської) економічної зони, було прийнято Закон «Про виключну (морську) економічну зону України» 1995 р.

Під прилеглою зоною розуміють зону, прилеглу до територіального моря, і в межах якої прибережна держава здійснює контроль у визначених міжнародним правом цілях. Ширина прилеглої зони, статус якої регулюється Конвенцією ООН з морського права 1982 р., складає 24 морських милі. Прилегла зона може встановлюватися для здійснення контролю щодо іноземних суден, які прямують до територіального моря, з метою недопущення порушень митних, фіскальних, санітарних і імміграційних законів і правил прибережної держави.

Особлива ситуація пов'язана з правовим регулюванням сухопутної державної території загального користування – арктичним архіпелагом Свальбард (Шпіцберген), що нині належить Норвегії. З одного боку, архіпелаг – суверенна частина Норвегії, а, з іншого, згідно з Паризьким договором про Шпіцберген 1920 р. на ньому діє режим загального користування (тобто така територія визнається міжнародною).

4.4.1. Арктика

Досі не існує загальновизнаного окреслення цього поняття в юридичній і географічній науці. Дискусійним залишається питання про південний кордон Арктики. На відміну від Антарктики, не існує міжнародно-правового акта, що визначає статус арктичного регіону в цілому. Важливі характеристики визначають статус території Північного Льодовитого океану (Арктики) – формально відкритого моря. Згідно з теорією «полярних секторів», усі землі та острови, що знаходяться в межах полярного сектора відповідної дер-

жави, а також льодові поля, прилеглі до берега, входять до складу відповідної державної території. Арктичним сектором кожної з цих держав є простір, основою якого є узбережжя цієї держави, а боковою лінією – меридіани від Північного полюсу до східних і західних кордонів цієї держави. Судна та літаки інших держав можуть плавати та літати в межах арктичного сектора лише зі згоди прилеглої держави, причому тільки в мирних і наукових цілях.

До Арктики прилягають і мають у ній власні сектори п'ять держав: Росія, Канада, США, Норвегія і Данія. Деякі автори відносять до арктичних держав також Ісландію, Фінляндію та Швецію. Таким чином, правовий режим Арктики ґрунтується на нормах міжнародного права та національного законодавства арктичних держав. Конвенція ООН з морського права 1982 р. надає право приарктичним державам вживати заходів для охорони природного середовища у своїх секторах.

Основна особливість правового режиму Північного Льодовитого океану та прилеглих морів полягає в тому, що через секторальний поділ Арктики прибережні держави отримали певні права в цих секторах. Але питання про обсяг цих прав дуже складне, оскільки США, Норвегія і Данія взагалі виступають проти застосування секторального підходу до території Арктики.

Ще в 30-ті р. XX ст. склалася звичаєва норма міжнародного права щодо поділу північних полярних просторів на сектори за принципом тяжіння до узбережжя прибережних держав (Канада і Норвегія – в 1925 р., СРСР – в 1926 р., Данія – в 1933 р.). Дана норма склалася на основі тривалого фактичного розмежування прав та інтересів відповідних держав, визнання за ними пріоритету в дослідженні та освоєнні відповідних районів. Постановою ЦВК СРСР від 15 квітня 1926 р. було визначено точні кордони радянського сектора в Арктиці й закріплено положення, згідно з яким усі землі та острови, як відкриті, так і ті, що можуть бути відкриті в майбутньому, розташовані в даному секторі, входять до території Радянського Союзу.

У вересні 1996 р. вісім арктичних держав (Данія, Ісландія, Канада, Норвегія, Росія, США, Фінляндія та Швеція) підписали в Оттаві Декларацію про створення Арктичної Ради – регіональної міжнародної організації. Метою Арктичної Ради є здійснення співробітництва, координації та взаємодії арктичних держав за актив-

ної участі корінних народів Півночі та інших мешканців Арктики із загальноарктичних питань; контроль і координація за виконанням екологічних програм, розроблення, координація та контроль за виконанням програм сталого розвитку; поширення інформації; заохочення інтересу до регіону та виявлення освітніх ініціатив з питань, пов'язаних з Арктикою.

4.4.2. Міжнародні ріки, протоки та канали

Міжнародні ріки. Основні принципи, якими керуються держави під час встановлення правового режиму міжнародних рік, такі:

1) держави, через територію яких протікає міжнародна ріка, регулюють питання навігації за взаємною згодою;

2) торговельне судноплавство на міжнародних ріках, якщо немає заперечень із боку прибережних держав, відкрите для суден усіх держав;

3) кожна прибережна держава у своїй частині ріки повинна виконувати роботи, необхідні для забезпечення навігації;

4) військове судноплавство регулюється лише прибережними державами з урахуванням їхньої безпеки.

На багатьох міжнародних ріках досить рано було встановлено правовий режим відповідно до нормативів і принципів міжнародного права. Починаючи з Вестфальського миру 1648 р. багатьма міжнародними договорами на окремі річкові шляхи міжнародного значення почав поширюватися міжнародно-правовий режим, покликаний насамперед забезпечити вихід внутрішньоконтинентальних держав до морів. За прибережними державами зберігалось територіальне верховенство над частиною міжнародної ріки, що знаходилася в межах її державних кордонів, але судноплавство оголошувалося вільним для суден усіх держав¹.

Міжнародні ріки – це ріки, що протікають територією кількох держав чи які розділяють їхні території, а також знаходяться в судноплавному з'єднанні з морем. Ріки, що розділяють території держав, називаються прикордонними. На початок ХХ ст. міжнародними ріками було визнано: Рейн, Віслу, Дунай, Одер, Нігер, Конго, Ельбу та низку інших. Режим рік, що перетинають територію кіль-

---

¹ Курс міжнародного права: в 6 т. Т. 3: Основные институты и отрасли современного международного права. – М. : Наука, 1967. – С. 146–153.

кох держав і які не мають безпосереднього з'єднання з морем, не-судноплавних чи судноплавних лише для каботажного плавання між пунктами прибережних держав (судноплавство місцевого характеру), визначається угодою між цими державами. Такі ріки в науковій літературі називають переважно багатонаціональними або транскордонними. Регулювання питань, пов'язаних із підтриманням порядку на найважливіших річкових шляхах міжнародного значення, здійснюється спеціальними комісіями чи бюро, сформованими з представників прибережних держав та інших зацікавлених держав. Режим прикордонних рік також визначається за взаємною згодою прибережних держав.

Відповідно до Заключного акту Віденського конгресу було визнано юрисдикцію прибережних держав над відповідними ділянками річок. У 1885 р. було встановлено свободу торговельного судноплавства ріками Нігер та Конго. Після Першої світової війни мирними договорами було встановлено свободу судноплавства такими європейськими річкам, як Одер, Вісла та ін. Становлення режиму міжнародних рік можна розглянути на прикладі Дунаю. Паризький трактат 1856 р., спираючись зокрема на рішення Віденського конгресу 1815 р. про свободу судноплавства міжнародними ріками, поклав початок формуванню режиму Дунаю як міжнародної ріки. В 1921 р. було укладено Дунайську конвенцію (Дунайський судноплавний акт), яка знову проголосила необмежене право плавання Дунаєм усіх суден, незалежно від їхньої національної приналежності.

З прийняттям Конвенції 1948 р. про режим судноплавства на Дунаї правовий режим цієї річки як міжнародної передбачає вільне судноплавство відповідно до інтересів та суверенних прав придунайських держав, регламентує питання, пов'язані зі співробітництвом у використанні Дунаю. Згадана Конвенція встановила свободу невійськового судноплавства для всіх держав, включно зі свободою заходу в порти. Слід також зазначати, що, зокрема, режим більшості африканських міжнародних річок передбачає їхнє використання лише прибережними державами. Річки Південної Америки (Ла-Плата, Амазонка) відкриті для торговельних суден усіх держав, а ріки Північної Америки (Св. Лаврентія, Колорадо, Ріо-Гранде) – лише для суден держав, територією яких вони протікають.

Учасниками Дунайської конвенції є Росія, Україна, Сербія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Болгарія, Румунія та Австрія. При-

дунайські держави повністю зберігають суверенітет на свої ділянки. Вони, зокрема, самостійно регулюють умови судноплавства на цих ділянках, встановлюють правила плавання та заходу суден у порти, здійснюють митний, санітарний і речовий контроль, підтримують на своїх ділянках ріки нормальні для судноплавства умови.

Згідно зі ст. 1 зазначеної Конвенції, навігація Дунаєм має бути вільною та відкритою для громадян, торговельних суден і товарів усіх держав на основі рівності щодо портових і навігаційних зборів та умов торговельного судноплавства. Аналіз цієї статті засвідчує, що Конвенція відповідає інтересам не лише придунайських, але й інших держав. Судна, що плавають Дунаєм, мають право заходити в порти, здійснювати в них навантажувально-розвантажувальні роботи, посадку та висадку пасажирів, дотримуючись при цьому чинних у відповідній прибережній державі правил. Придунайські держави зобов'язані утримувати свої ділянки вод у судноплавному стані та здійснювати необхідні роботи для забезпечення нормальних умов судноплавства. Згідно зі ст. 30 Конвенції плавання Дунаєм військових кораблів непридунайських держав забороняється, а військових кораблів прибережних держав за межами їхньої ділянки річки може здійснюватися за домовленістю між зацікавленими придунайськими державами.

Для спостереження за виконанням Конвенції 1948 р. заснована міжнародна організація – Дунайська комісія (місцезнаходження – м. Будапешт), до якої входять представники усіх придунайських держав-членів Конвенції. Дунайська комісія встановлює єдину систему навігаційної шляхової обстановки; складає та видає навігаційні карти; розв'язує питання плавання, річкового контролю; приймає рекомендації з уніфікації митного та санітарного контролю тощо.

Якщо в минулому режим міжнародних річок стосувався винятково судноплавства, то сьогодні зростає значення регулювання річок у господарських цілях: для отримання електроенергії, для потреб промисловості та сільського господарства. В даному випадку діє загальний принцип: будь-які способи використання не повинні завдавати шкоди законним інтересам інших прибережних держав. Більше того, прибережні держави повинні спільно та кожна окремо вживати заходів, необхідних для збереження ріки. Конкретно ці

питання розв'язуються шляхом прийняття двосторонніх угод між суміжними державами.

Міжнародні протоки. Конвенція ООН з морського права 1982 р. у спеціальному розділі містить положення, які стосуються проток, що використовуються для міжнародного судноплавства між однією частиною відкритого моря чи виключною економічною зоною та іншою частиною відкритого моря чи виключною економічною зоною. При цьому до таких проток відносять протоки, води яких входять в територіальне море прибережних держав. У тому випадку, коли в будь-якій протоці, що використовується для міжнародного судноплавства, є більш зручний судноплавний шлях, що проходить у відкритому морі чи виключній економічній зоні, то режим судноплавства в протоці не підпадає під дію спеціального розділу Конвенції ООН з морського права 1982 р. Цей розділ не застосовується і до проток, прохід в яких регулюється в цілому чи частково чинними міжнародними конвенціями, які вже діють тривалий час.

Особливий режим проток, що використовуються для міжнародного судноплавства, зумовлений тим, що вони, з одного боку, проходять зазвичай територією певної держави, тобто перебувають під її суверенітетом, а з іншого – мають суттєве значення для розвитку міжнародного судноплавства. Режим чорноморських проток регулюється Конвенцією про режим проток 1936 р. Конвенція розрізняє режим плавання для торговельних суден і військових кораблів. У мирний час чорноморські протоки є відкритими для торговельних суден будь-яких держав. Під час проходу судна повинні дотримуватися санітарних правил, що встановлені Туреччиною. Для проходження санітарного догляду судно має зупинитись біля санітарної станції при вході до протоки.

Особливий режим діє під час воєнних дій. Якщо Туреччина не є стороною, що воює, свобода судноплавства в чорноморських протоках не обмежується. Але, якщо Туреччина є стороною, яка воює, то право вільного проходу через протоки надається тільки суднам тих держав, які не перебувають у стані війни з Туреччиною та не надають будь-якої допомоги її супротивнику. У цьому випадку прохід здійснюється тільки в денний час та шляхами, що встановлені Туреччиною. Інші обмеження можуть стосуватися випадків, коли Туреччина вважає, що вона перебуває під безпосередньою во-

енною загрозою. В такому разі Туреччина визначає шляхи проходу через протоку та може встановити правило щодо обов'язкової лоцманської проводки. Військові кораблі всіх держав мають право проходити через протоки в денний час та за умови попереднього повідомлення уряду Туреччини. При цьому Конвенція встановлює додаткові вимоги щодо тоннажу та інших характеристик кораблів. Особливі умови передбачено для проходу військових кораблів під час воєнних дій та для тих випадків, коли Туреччина вважає, що вона перебуває під безпосередньою воєнною загрозою¹.

Транзитний прохід. У протоках, що використовуються для міжнародного судноплавства між однією частиною відкритого моря чи виключною економічною зоною та іншою частиною відкритого моря чи виключної економічної зони, всі судна та літальні апарати користуються правом транзитного проходу. Такому проходу не повинні чинитися перешкоди. Винятком є випадки, коли протока утворюється островом держави, що межує з протокою, та його континентальною частиною. За таких умов транзитний прохід не застосовується, якщо в бік моря від острова є такий же зручний з точки зору навігаційних і гідрографічних умов шлях у відкритому морі чи у виключній економічній зоні (п. 1 ст. 38 Конвенції ООН з морського права 1982 р.).

Транзитний прохід становить собою здійснення свободи судноплавства та польоту винятково з метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між однією частиною відкритого моря чи виключною економічною зоною та іншою частиною відкритого моря чи виключної економічної зони.

Міжнародний канал – штучна гідротехнічна споруда, яка з'єднує водні простори. Такими каналами є Суецький, Кільський, Панамський та ін. Усі вони проходять територією тієї чи іншої держави то перебувають під її суверенітетом, юрисдикцією, але на них поширено міжнародно-правовий режим. Міжнародні канали слід відрізняти від проток, які є природними морськими шляхами, і від національних (внутрішніх) каналів, які для міжнародного судноплавства не використовуються.

---

¹ *Міжнародне право: Основні галузі: підруч.* / за ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – С. 419–421; *Международное право: учеб.* / отв. ред. Ю. М. Колосов. З. С. Кривчикова. – М.: Междунар. отношения, 2003. – С. 530.

Суецький канал (офіційно відкритий для судноплавства в 1869 р.) – штучний водний шлях із Середземного моря в Індійський океан, який проходить територією Єгипту. Правовий режим Суецького каналу був визначений Конвенцією щодо забезпечення вільного користування Суецьким каналом 1888 р. Згідно зі ст. 1 зазначеної Конвенції канал, як у військовий, так і в мирний час, буде завжди вільний і відкритий для всіх комерційних і військових суден будь-якої держави. В цій Конвенції також зазначається, що жодна з держав-учасниць угоди не буде домагатися територіальних чи комерційних переваг, привілеїв у міжнародних угодах, які можуть бути пізніше укладені щодо цього каналу. До каналу ніколи не буде застосовано право блокади. Військові дії забороняються безпосередньо у водах каналу, в його вхідних портах і на відстані до трьох миль від цих портів, навіть якщо Єгипет виступає однією з воюючих сторін (ст. 4). Згідно зі ст. 7 даної Конвенції держави не будуть утримувати у водах каналу (включно з озерами Тимса та Гіркими озерами) жодних військових суден. Але у вхідних портах, Порт-Саїді та Суеці, вони будуть мати право утримувати не більше двох військових суден для кожної держави. Зазначеним правом не будуть користуватися сторони, що воюють. Докладна регламентація проходу суден через канал визначена урядом Єгипту в спеціальних Правилах плавання у Суецькому каналі.

У 1957 р. Єгипет зареєстрував в ООН Декларацію про Суецький канал, яка становить собою одностороннє міжнародно-правове зобов'язання. Єгипет зобов'язувався поважати положення Конвенції 1888 р. і забезпечити свободу судноплавства Каналом¹.

Кільський канал (офіційно відкритий у 1895 р.) – штучний водний шлях між Балтійським і Північним морями, що проходить територією ФРН. До Першої світової війни Німеччина вважала Кільський канал своїм внутрішнім водним шляхом, проте Версальський мирний договір 1919 р. закріпив міжнародно-правовий режим каналу і встановив, що канал має бути відкритим на рівноправній основі для військових і торговельних суден усіх держав, які дотримуються миру у відносинах із Німеччиною. Свобода суд-

---

¹ *Международное право. Общая часть: учеб. [для студ. юрид. факультетов и вузов] / И. И. Лукашук. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – С. 164.*

ноплавства каналом підтверджена Правилами плавання по Кільському каналу, прийнятими Урядом ФРН.

Панамський канал (офіційне відкриття відбулося в 1920 р.) – штучний водний шлях між Атлантичним і Тихим океанами, що проходить територією Панами. Цей Канал упродовж тривалого часу контролювався США. В результаті тривалої боротьби Панама домоглася укладення в 1977 р. із США двох нових договорів – про Панамський канал (був чинний до 1999 р.) і про постійний нейтралітет і експлуатацію Панамського каналу. Договір про постійний нейтралітет і функціонування Панамського каналу, який є безстроковим, надає право користуватися каналом суднам і військовим кораблям усіх держав як у мирний, так і у воєнний час на рівній, недискримінаційній основі (ст. III). У зазначеному Договорі проголошується, що канал є постійно нейтральним. З 1 січня 2000 р. над каналом було повністю відновлено суверенітет Панами. Водночас США домоглися визнання за собою деяких особливих прав, зокрема вони є гарантом нейтралітету каналу. Військові кораблі та допоміжні судна Панами і США мають право на швидкий транзит через канал (ст. VI).

Отже, основу правового режиму міжнародних каналів становить принцип свободи судноплавства, що означає свободу плавання торговельних суден і кораблів усіх держав (під усіма прапорами), за умови дотримання ними встановлених на національному рівні правил, що регламентують техніко-експлуатаційні, навігаційні, екологічні, фінансові, військові, безпекові та інші аспекти проходження через ці канали.

Контрольні запитання й завдання

1. Які значення має поняття «територія»? Які основні параметри території ви знаєте?
2. Схарактеризуйте значення понять «правовий статус» і «правовий режим» території.
3. Назвіть загальні та спеціальні режими територій.
4. Дайте характеристику інституту державної території.
5. Схарактеризуйте інститут державного кордону.
6. Визначте основні юридичні підстави зміни державної території.
7. Дайте загальну характеристику територій із міжнародним правовим режимом.
8. Які свободи відкритого моря ви знаєте?
9. Схарактеризуйте території зі змішаним режимом.

Література

1. *Каламкярян Р. А.* Международное право: учеб. / Р. А. Каламкярян, Ю. И. Мигачев. – М. : Эксмо, 2004. – 688 с.
2. *Клименко Б. М.* Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – 167 с.
3. *Международное право.* Общая часть: учеб. [для студ. юрид. фак. и вузов] // И. И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 544 с.
4. *Бабурин С. Н.* Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1977. – 480 с.

Частина II

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

Розділ 5

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

5.1. ПРЕДМЕТ І ЗМІСТ ПРАВА ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

5.1.1. *Поняття права зовнішніх зносин*

За дефініцією визнаного авторитета в цій галузі МП К. К. Сандровського, «право зовнішніх зносин – це система норм і принципів міжнародного права, що регулюють на погодженій загальнодемократичній основі офіційні зв'язки і відносини між суб'єктами міжнародного права, які встановлюються і підтримуються їхніми органами зовнішніх зносин»¹.

Норми й принципи регулювання зносин між народами й державами є чи не найдавнішими в міжнародному праві, але переважну більшість своєї історії вони існували як звичаєве право. Нині їх кодифіковано (див. далі), завдяки чому право зовнішніх зносин (часто його розглядають як дипломатичне право в широкому сенсі) структуровано в чотирьох змістових блоках: право власне дипломатичних зносин (у вузькому сенсі); консульське право; право спеціальних місій і право представництв держав-членів при міжнародних організаціях.

Слід зазначити, що зовнішні зносини також розглядаються в широкому й вузькому сенсі². У широкому сенсі під цим терміном розуміють систему зовнішніх зв'язків усіх суб'єктів національної приналежності, що діють на території держави: її органів і посадових осіб, усіх її фізичних, юридичних осіб, а також інших асоціацій індивідів. Зовнішні зносини у вузькому сенсі можна визначити як ту частину загальної системи міжнародних зносин і міжнародної діяльності кожної держави, що охоплює лише офіційні, підтримувані за допомогою особливих державних органів зносини між державами й іншими суб'єктами міжнародного права з метою здійснення їхніх зовнішніх функцій мирними засобами, відповідно до норм міжнародного права. Таким чином, основною метою зовніш-

---

¹ Сандровський К. К. Право зовнішніх зносин / К. К. Сандровський / Міжнародне право. Основні галузі / за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – С. 39.

² Репецкий В. М. Дипломатичне і консульське право / В. М. Репецкий. – К. : Знання, 2006. – С. 16.

ніх зносин у вузькому значенні є реалізація зовнішніх функцій держави – сукупності основних напрямів її діяльності, що здійснюються за її межами.

Діяльність у галузі зовнішніх зносин має особливості, що відрізняють її від інших форм підтримки міжнародних відносин. По-перше її провадять органи, наділені відповідною компетенцією. По-друге, зовнішні зносини врегульовані міжнародним правом. По-третє, діяльність у галузі зовнішніх зносин – це зовнішньополітична діяльність.

5.1.2. Джерела права зовнішніх зносин

Джерелами права зовнішніх зносин є комплекс міжнародних норм, що містяться у звичаях і договорах міжнародного характеру (політичних і економічних, торгових, консульських), у регламентах і постановах міжнародних конференцій і організацій, що регулюють дипломатичні, консульські й інші зносини дипломатичного характеру. Поряд із зазначеними джерелами, важливою складовою права зовнішніх зносин є й акти національного законодавства.

Можливість використання міжнародно-правового звичаю як одного з джерел дипломатичного права впливає, зокрема, із преамбули Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., що містить положення, яке підтверджує, що норми міжнародного звичаєвого права продовжують регулювати питання, прямо не передбачені положеннями цієї Конвенції. Преамбула Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р. містить аналогічне положення.

Тривалий час до кодифікації права зовнішніх зносин, вони регулювалися звичаєм. Початок становлення цієї галузі пов'язаний із розвитком людської цивілізації, тому вона вважається найбільш древньою в міжнародному публічному праві. Вже в період родоплемінного розвитку людської цивілізації сусідні племена вели переговори з питань війни та миру через своїх представників. Пізніше такі представники під час переговорів почали вирішувати долю полонених одноплемінників, обговорювати визначення меж території та розв'язувати інші питання. Таким способом склався звичай, що сформувався до створення в період виникнення держав інституту недоторканості посла (представника), пізніше він став основою дипломатичного й консульського права.

З розвитком міждержавних відносин почали складатись міжнародні звичаї, що фіксувалися у двосторонніх угодах із регулювання офіційних зносин між державами. Насамперед вони визначали правовий статус і режим діяльності посольств і посла як тимчасового представника суверена.

Як відомо, звичай як джерело міжнародного права – це правило поведінки, що визнається обов’язковим у міжнародних зносинах державами (всіма або більшістю) у результаті свого тривалого й одноманітного застосування. За змістом звичай виявляється в мовчазній згоді держав розв’язувати аналогічні питання. Треба зазначити, що звичай формувався упродовж розвитку історії державності, а механізм створення та дії звичаєвих норм зазнав суттєвих змін з огляду на потреби сучасних міжнародних зносин.

Низка міжнародних договорів у сфері дипломатичних зносин, закріпила вже усталені звичаєві правила. Деякі з них, наприклад, надання й дотримання привілеїв та імунітету представникам держав у міждержавних зносинах, є основою інших норм дипломатичного права.

Найавторитетнішим джерелом сучасного права зовнішніх зносин є міжнародний договір. Він виступає джерелом, яке фіксує згоду двох чи багатьох учасників міждержавних відносин щодо змісту та обов’язкової сили положень, які містяться в ньому. Тож договірні норми становлять собою правила поведінки, сформульовані у міжнародно-правовому договорі й наділені юридичною силою.

Вибір форми договору (двостороннього чи багатостороннього) залежить, передусім, від конкретних умов. Багатосторонній формі договору надають перевагу в тих випадках, коли є загальна згода сторін щодо змісту норм, і багатостороннє врегулювання забезпечить найбільший ефект. Прикладом такого багатостороннього договору є Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. Її положення мають здебільшого характер загальних норм. Якщо ж відмінності в позиціях договірних держав є надто суттєвими і, з огляду на це, багатосторонній договір не може забезпечити належний рівень правового регулювання зносин, уряди віддають перевагу двосторонній формі договору.

До Другої світової війни в праві зовнішніх зносин переважали багатосторонні конвенції регіонального характеру, що й донині регулюють питання дипломатичного та консульського права, зок-

рема: Каракаська конвенція про консульські функції 1911 р., дві Гаванські конвенції 1928 р.: Про дипломатичних чиновників і Про консульських чиновників. Після Другої світової війни було укладено дві важливі міжнародні угоди з питання привілеїв та імунітетів дипломатів: Конвенцію про привілеї та імунітети ООН від 13 лютого 1946 р. і Конвенцію про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН від 21 листопада 1947 р.

Сучасний етап кодифікації права зовнішніх зносин можна розпочати з 1949 р., коли Комісія ООН із міжнародного права зпоміж перших питань, що підлягали кодифікації, визначила питання про дипломатичні та консульські зносини між державами. У 1958 р. Комісія склала проект статей конвенції «Про дипломатичні зносини й імунітети», що лягли в основу прийнятої на дипломатичній конференції у Відні Конвенції «Про дипломатичні зносини» від 18 квітня 1961 р. За зразком цієї Конвенції Комісією була зроблена кодифікація звичайних норм консульського права, результатом якої стало прийняття у Відні Конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. Слід зазначити, що після цього кодифікаційні роботи у сфері дипломатичного права в межах міжнародного співтовариства були продовжені: 8 грудня 1969 р. було прийнято Конвенцію про спеціальні місії; 14 квітня 1975 р. у Відні була укладена Конвенція про представництво держав у їхніх зносинах із міжнародними організаціями універсального характеру.

Дипломатичне право є досить динамічною галуззю міжнародного публічного права. До предмета його регулювання дедалі більше долучаються не лише класичні норми функціонування дипломатичних представництв, але і питання екстраординарного характеру. Як зауважує В. М. Репецький, до таких належить, наприклад, проблема охорони життя й здоров'я дипломатичних представників. З метою її врегулювання в межах ООН у 1973 р. була прийнята Конвенція про запобігання і покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів¹.

Низка національних джерелав будь-якій державі також стосується, повністю або частково, регулювання зовнішніх зносин. У зако-

---

¹ Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право / В. М. Репецький. – К. : Знання, 2006. – С. 62.

нодавстві України це, насамперед, Конституція України, а також закони України: Про дипломатичну службу від 21 вересня 2001 р., Про дипломатичні ранги України від 28 листопада 2002 р., Про державну службу від 16 грудня 1993 р., та низка підзаконних нормативних актів, наприклад, Указ Президента України «Про затвердження Консульського статуту України» від 2 квітня 1994 р., а також ряд положень: Про дипломатичні представництва України за кордоном 1992 р., Про дипломатичні представництва і консульські установи іноземних держав на території України 1993 р., Про порядок призначення глав представництв України в іноземних державах і при міжнародних організаціях 1994 р., Про торгово-економічну місію в складі дипломатичного представництва України за кордоном 1994 р., Про нештатних (почесних) консулів України 1997 р. тощо.

5.1.3. Органи зовнішніх зносин держав

Органи зовнішніх зносин держави утворюють систему інституцій, діяльність і компетенція яких урегульована як міжнародними договорами, так і внутрішніми нормативними актами. У державах органи зовнішніх зносин можна розділити на внутрішньодержавні та закордонні.

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин – органи держави, розташовані на її території та наділені компетенцією в галузі зовнішньої політики. До системи внутрішньодержавних органів, які беруть участь у дипломатичному процесі, відносять: парламент, главу держави, главу уряду та уряд, Міністерство закордонних справ.

1. Парламент. За конституціями більшості держав, парламент як загальнодержавний представницький орган покликаний, зокрема, здійснювати загальне керівництво зовнішньою політикою держави. Однак сфери його компетенції різні та значною мірою залежать від державного ладу, розвитку демократії, існуючих традицій тощо. Сьогодні можна виділити дві основні тенденції в реалізації зовнішньополітичного курсу держав.

До питань, розв'язання яких знаходиться в компетенції Законодавчого органу, належать питання:

- 1) війни і миру;
- 2) територіальних змін;
- 3) ратифікації міжнародних договорів та угод;

4) визначення видатків на зовнішньополітичні заходи.

За Конституцією України, в Україні єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада України. Вона визначає основні завдання зовнішньої політики держави. Це здійснюється у формі декларацій із різних питань, звернень, заяв, постанов. Усі інші державні органи України, які конкретизують зовнішню функцію держави, зобов'язані проводити зовнішньоекономічні заходи згідно з принципами, визначеними Верховною Радою. До повноважень Верховної Ради України у сфері зовнішньої політики належить:

1) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

2) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань під час збройної агресії проти України;

4) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їхнім використанням;

5) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про скерування підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допущення підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

6) надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

7) здійснення парламентського контролю у межах, визначених Конституцією.

Однією з форм контролю з боку Верховної Ради є обговорення доповідей парламентських делегацій, що брали участь у роботі міжнародних організацій, нарадах і переговорах з іноземними державами.

Ще однією формою участі парламенту в реалізації зовнішньої політики України є діяльність Комітету із закордонних справ і зв'язків із СНД.

Верховна Рада України співпрацює з парламентами інших держав у формі обміну парламентськими делегаціями, участі нашої делегації в роботі Парламентської Асамблеї Ради Європи тощо. У своїй діяльності ці групи є не просто групами депутатів, вони є тимчасовими органами Верховної Ради України і підпорядковуються їй.

Водночас парламент не може виступати органом, який би максимально ефективно здійснював зовнішню політику. Через парламент інколи неможливо розв'язати проблему, що потребує негайного реагування. Саме тому важлива роль належить головним посадовим особам держави, наділеним оперативними повноваженнями, що мають вплив на дипломатичний процес.

2. Глава держави. Порядок призначення й обсяг повноважень глави держави визначаються Конституцією та політичною системою кожної держави. Місце глави держави в дипломатичному процесі – це, передусім, багатовікова традиція, що склалася в зносинах між державами. У минулому його постать ототожнювалась із суверенітетом держави та суб'єктом міжнародного права. Главою держави може бути одноосібний (король, президент) або колегіальний орган (наприклад, Федеральна рада в Швейцарії). Обсяг дипломатичних функцій також може відрізнятися в різних державах.

Відповідно до ст. 102 Конституції, Президент України є главою держави і виступає від її імені. Його повноваження визначені у ст. 106 Конституції, яка для сфери зовнішніх зносин встановлює, що Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави (п. 1);

2) представляє державу в міжнародних зносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, проводить переговори та укладає міжнародні договори України (п. 3);

3) приймає рішення про визнання іноземних держав (п. 3);

4) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав (п. 5);

5) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України під час збройної агресії проти України (п. 19);

6) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини (п. 24);

7) приймає рішення щодо надання громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні (п. 26).

3. Уряд і Глава уряду. Обсяг повноважень глави уряду держави визначається Конституцією та політичною системою кожної держави: Уряд здійснює керівництво зовнішніми зносинами держави. У різних державах існує відповідний поділ компетенції парламенту, глави держави і глави уряду в сфері зовнішньої політики. У високорозвинених державах усі функції у сфері зовнішніх зносин зосереджені переважно в руках уряду. Це характерно для Великої Британії, США, Німеччини, Франції. Зокрема, у Великобританії і ФРН прем'єри відповідають за керівництво та реалізацію зовнішньої політики держави. У США для цього є спеціальна посада Державного секретаря.

Поширеною формою дипломатичної діяльності урядів є посли глави уряду, нота уряду, делегування та прийняття в себе урядових делегацій, переговори з ними та підписання міжнародних угод і спільних заяв. Глава уряду має право вести переговори та укладати договори з іноземними державами як на території своєї держави, так і за кордоном без отримання спеціальних для цього повноважень: вважається, що ці функції він виконує згідно зі своїм правовим статусом (*ex officio*).

Відповідно до ст. 116 Конституції України, Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України (п. 1);

2) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи (п. 8);

3) спрямовує і координує роботу міністрів, інших органів виконавчої влади (п. 9).

4. Міністерство закордонних справ (МЗС). МЗС є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує проведення зовнішньої політики держави, координує діяльність усіх міністерств і відомств у сфері зовнішніх зносин, відповідно до наданих йому повноважень.

Правовий статус МЗС України визначений у «Положенні про Міністерство закордонних справ України», затвердженому Указом Президента України від 3 квітня 1999 р.

Згідно з цим положенням, основними завданнями МЗС України є:

1) участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співробітництва;

2) сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, піднесенню її міжнародного авторитету, поширенню у світі образу України як надійного та передбачуваного партнера;

3) створення сприятливих зовнішніх умов для зміцнення незалежності, державного суверенітету, економічної самостійності та збереження територіальної цілісності України;

4) забезпечення відповідно до наданих повноважень цілісності та узгодженості зовнішньополітичного курсу України;

5) захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном;

6) сприяння розвитку зв'язків із зарубіжними українськими громадами та надання цим громадам підтримки й захисту відповідно до норм міжнародного права та чинного законодавства України.

МЗС України бере участь у здійсненні зовнішньополітичної діяльності держави, розробляє пропозиції щодо засад зовнішніх зносин й у встановленому порядку подає їх Президентові України, розробляє і надає Президентові та Кабінетові Міністрів пропозиції щодо ініціатив міжнародного характеру та заходів, спрямованих на підвищення ефективності співпраці України з іноземними державами й міжнародними організаціями; розробляє та вносить на розгляд Президента України пропозиції щодо визнання іноземних держав, встановлення дипломатичних зносин з іноземними державами; проводить роботу щодо підвищення ролі міжнародного права у міжнародних зносинах. Крім цього, МЗС України сприяє: розширенню політичних, економічних, науково-технічних, культурних,

гуманітарних та інших зв'язків з іноземними державами й міжнародними організаціями; взаємодії органів виконавчої влади з органами законодавчої та судової влади при здійсненні ними зовнішніх зносин та дотриманні міжнародних зобов'язань України; діяльності іноземних дипломатичних представництв та консульських установ, представництв міжнародних організацій в Україні, а також здійснює контроль за дотриманням дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів.

У встановленому порядку МЗС вносить пропозиції щодо організації та діяльності дипломатичної служби України, забезпечує проведення єдиної кадрової політики і функціонування структур, пов'язаних із підготовкою, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації кадрів дипломатичної служби.

Через дипломатичні представництва та консульські установи України за кордоном міністерство вживає заходів для поновлення порушених прав юридичних осіб і громадян своєї держави, забезпечує можливість користування у повному обсязі правами, наданими їм законодавством країни перебування та міжнародним правом.

МЗС України очолює міністр, якого призначає і звільняє з посади Президент України у встановленому законодавством порядку. У всіх державах міністр закордонних справ, зазвичай, бере участь у проведенні переговорів з іноземними делегаціями, підписує з ними договори, приймає дипломатичних представників у зв'язку з врученням ними вірчих грамот главі держави, бере участь у святкових прийомах дипломатичних представників та іноземних зовнішньополітичних делегацій, дає дозвіл на опублікування угод та договорів з іноземними державами, призначає відповідних службових осіб для роботи за кордоном, завіряє вірчі, відкличні грамоти і консульські патенти, скріплює мандати та інші документи уповноважених різних відомств за кордоном.

Зарубіжні органи зовнішніх зносин – органи держави, що розташовані поза її територією і наділені компетенцією в галузі зовнішньої політики. Вони можуть бути постійними (дипломатичні та консульські представництва, представництва держав у міжнародних міжурядових організаціях) і тимчасовими (спеціальні місії).

1. Посольства і консульства. Основною ланкою з-поміж органів, що на постійній основі здійснюють представництво держави за кордоном, є постійні дипломатичні представництва, акредитова-

ні в інших державах, насамперед *посольства і консульства*. Найбільш поширеним видом дипломатичного представництва є посольства. Це представництва вищого класу, до яких прирівнюються також представництва Ватикану – нунціатури.

Внутрішня структура дипломатичного представництва залежить від волі та потреб акредитуючої держави. Правовий статус дипломатичних і консульських представництв та їхнього персоналу регламентується нормами міжнародного права (Віденські конвенції 1961 та 1963 рр.). Але на практиці потрібно розв'язувати цілу низку проблем, пов'язаних зі специфікою традицій кожної держави перебування. Важлива роль при цьому належить національному законодавству країни перебування. Нормами національного законодавства регламентуються питання, що взагалі не отримали розв'язання в міжнародному праві.

2. Постійні представництва держав при міжнародних організаціях є одним із найважливіших закордонних органів держави. За значенням і організаційною структурою вони наближені до дипломатичних представництв. Це, фактично, постійне дипломатичне представництво, акредитоване при відповідній міжнародній організації з метою реалізації специфічних функцій, що пов'язані з участю держави в цій міжнародній організації. Основним міжнародно-правовим документом, який регламентує діяльність постійних представників і постійних представництв при міжнародних організаціях, є Віденська конвенція про представництво держав у їхніх зносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р. Своєю чергою міжнародні організації також можуть створювати власні представництва в державах.

3. Спеціальні місії – це тимчасові зовнішні органи зовнішніх зносин держав. Найбільш поширеними з них є торговельно-економічні і військові місії. Загальні питання діяльності спеціальних місій регламентує Конвенція про спеціальні місії 1969 р.

Торговельно-економічні місії засновувалися переважно для проведення тимчасових зовнішньоекономічних операцій на території держав, із якими не встановлено дипломатичних зносин. Проте нині вони відображають скоріше процеси спеціалізації зовнішніх зносин. Так, Указом Президента України від 30 квітня 1994 р., було

затверджено Положення про торговельно-економічну місію у складі дипломатичного представництва України за кордоном. Торговельно-економічна місія підзвітна главі дипломатичного представництва України за кордоном, який здійснює контроль за її роботою.

Основними завданнями торговельно-економічної місії є:

1) захист економічних інтересів України, зокрема у сфері оподаткування та прав суб'єктів підприємницької діяльності України у державі перебування;

2) сприяння розвитку торговельно-економічних зв'язків України, залученню іноземних інвестицій у пріоритетні сфери економіки України і виконанню міжнародних договорів України, укладених із державою перебування;

3) інформування профільного Міністерства, Міністерства закордонних справ України та інших органів виконавчої влади України про цінову, податкову, тарифну політику, яку проводить держава перебування, щодо товарів, експортованих з України;

4) підготовка висновків щодо імпорту товарів і послуг, залучення кредитів із держави перебування, виходячи із запропонованих державою цін, тарифів, кредитних ставок тощо.

Торговельно-економічну місію очолює керівник торговельно-економічної місії, який за посадою є радником-посланником або радником закордонної дипломатичної установи України. Керівники торговельно-економічної місії призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням профільного Міністерства, погодженим із Міністерством закордонних справ України та за узгодженням із Президентом України.

Військові місії (представництва). За спеціальними угодами між зацікавленими державами передбачається діяльність *військових місій*. Маючи військово-політичний характер, вони здійснюють контроль за виконанням умов міжнародного договору і як зовнішні органи держави можуть бути *постійними або тимчасовими*. Вони передбачені, відповідно до спеціальних угод між зацікавленими державами або міжнародним звичаєвим правом. Загалом до військової місії, яка має тимчасовий характер, може застосовуватися Конвенція про спеціальні місії 1969 р., якщо на це є згода зацікавленої держави.

5.1.4. Політичні та юридичні підстави встановлення зовнішніх зносин

Виникнення будь-якої нової держави, згідно з принципами міжнародного права, означає її входження в міжнародне співтовариство як рівноправного суб'єкта. А тому держава в повному обсязі наділена міжнародною дієздатністю, зокрема, здатністю вступати у зовнішні зносини з іншими суб'єктами міжнародного права.

Найбільш розробленою у звичаєвому й договірному праві є процедура встановлення саме дипломатичних зносин. Вона охоплює кілька взаємопов'язаних стадій, що включають: дипломатичне визнання, обмін дипломатичними представництвами або підтримання зовнішніх зносин іншим способом. Зовнішні зносини є складовою частиною зовнішньої політики будь-якої держави і здійснюються за допомогою спеціально створених для цього державних органів. Для їхнього виникнення потрібна наявність юридичних і фактичних передумов.

Оскільки зовнішні зносини становлять собою двосторонній процес, то важливою умовою є добра воля інших держав їх підтримувати. Тут визначальною передумовою виступає взаємна згода. Перша проблема, з якою стикаються новоутворені держави, – дипломатичне визнання їх з боку інших держав.

Відповідно до норм міжнародного права існує дві форми визнання держав: *de jure* (юридичне визнання, яке й полягає у встановленні дипломатичних зносин) і *de facto* (фактичне визнання, яке полягає у встановленні насамперед економічних зносин).

Дипломатичне визнання – визнання як повноправного суб'єкта міжнародного права. Наслідками такого визнання є встановлення дипломатичних та інших зносин, обмін дипломатичними представництвами, участь у дипломатичних переговорах, прийняття в члени ООН та інші міжнародні організації.

За формою надання дипломатичне визнання може бути явно виражене або мовчазне.

Явно виражене дипломатичне визнання настає лише тоді, коли є формальна заява іншої держави, представлена як декларація, декрет, дипломатична нота, офіційне комюніке, договір або коли воно доводиться до відома іншої сторони будь-яким іншим способом.

Мовчазне дипломатичне визнання відбувається тоді, коли без додаткової офіційної заяви про визнання, вчиняється певний офіційний акт, який можливий лише за умови визнання. З-поміж методів такого визнання найчастіше застосовується встановлення дипломатичних зносин. Визнання уряду (яке необхідне, коли уряд прийшов до влади шляхом її захоплення) вважається таким у випадках, коли іноземне дипломатичне представництво знову повертається до нормальних зносин з Міністерством закордонних справ країни перебування. Але той факт, що посольство не закрите, зовсім не означає визнання, якщо припинені будь-які офіційні контакти.

Відповідно до чинної міжнародної практики, дипломатичні зносини між державами можуть бути встановлені переважно у формі взаємного визнання *de jure*. Відхилення від цього принципу траплялися дуже рідко. Зокрема, у 1949 р. представник Ізраїлю до Великобританії був прийнятий у ранзі посла, проте вручення останнім вірчих грамот Великобританія не кваліфікувала як факт визнання Ізраїлю *de jure*, а лише як *de facto*. Аналогічною була позиція США у 1919 р. щодо Фінляндії¹.

Визнання *de facto* має неповний характер. Основний зміст цієї форми визнання полягає в тому, що, не маючи змоги заперечувати факт існування держави, уряд іншої держави не встановлює з нею дипломатичних зносин. Але при цьому він вступає з нею у ділові контакти (наприклад, торговельні чи культурні).

Рішення про встановлення дипломатичних зносин може бути прийняте водночас із повним визнанням, але деколи це відбувається дещо пізніше, наприклад, під час переговорів між двома зацікавленими сторонами. Інколи переговори щодо встановлення дипломатичних зносин проводяться урядовою делегацією, яка бере участь у святкуванні дня проголошення незалежності в цій країні, або одним із дипломатичних представництв за кордоном. Під час проведення таких переговорів сторони домовляються про факт встановлення дипломатичних зносин, рівень дипломатичних представництв, якими вони будуть представлені, а також про строк набуття чинності досягнутої угоди.

---

¹ Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право / В. М. Репецький. – К. : Знання, 2006. – С. 93.

Документами, які підтверджують факт встановлення дипломатичних зносин, можуть бути двостороння угода чи ідентичні ноти, якими обмінюються представники сторін, що вели переговори.

Ст. 2 Віденської конвенції зазначає, що «встановлення дипломатичних зносин між державами та заснування постійних дипломатичних представництв здійснюється за взаємною згодою». Таким чином, Конвенція виходить зі «згоди», тобто спільної волі двох держав, але не передбачає при цьому форму такої згоди. Це означає, що ця згода може бути виражена як письмово, так і усно.

У міжнародному праві існує правило, яке позначається латинським терміном *jus legationis*. Воно означає фундаментальне право кожної держави акредитувати дипломатичних представників у інші держави і, відповідно, приймати у себе їхніх дипломатичних представників. Отже, право дипломатичних представництв може здійснюватися в активній і пасивній формах. З цього права випливають і обов'язки держав.

Водночас треба зазначити, що жодна держава не змушена відряджати чи приймати постійні дипломатичні представництва. Вона також не може наполягати на тому, щоб інша країна відмовилась від встановлення дипломатичних зносин із будь-якою іншою державою. Історія дипломатичних зносин знає випадки грубого порушення норм дипломатичного права в період протистояння двох геополітичних соціально-економічних систем. Це стосувалося Куби та інших держав, коли порушувалось їхнє активне та пасивне право на дипломатичні представництва¹.

Слід зазначити, що хоч право на встановлення дипломатичних зносин чітко не регламентоване у Віденській конвенції, воно все ж прямо чи опосередковано впливає з функції міжнародного права, положень Статуту ООН, а також преамбули Віденської конвенції, у якій зазначено важливість підтримання розвитку «дружніх зносин між державами в суспільному ладі».

Це означає, що держави вперше за всю історію існування дипломатичного прав – звичаєвого чи кодифікованого, загального чи

---

¹ Репецький В. М. Дипломатичне і консульське право / В. М. Репецький. – К. : Знання, 2006. – С. 94.

регіонального – погодилися з новою функцією дипломатичних представництв, яка полягає в обов'язку останніх сприяти заохоченню «дружніх зносин між акредитуючою державою і державою перебування». Державам не вигідно відмовлятися від представництва в інших державах, оскільки така відмова ускладнює захист своїх інтересів на офіційному рівні, а також законні інтереси громадян.

Взаємна згода обох держав впливає із принципу суверенної рівності держав, який, принаймні формально, робить неможливим сумну практику минулого, коли розвинені держави примусом спонукали більш слабкі держави перебування миритися з існуванням на своїй території їхніх представництв.

Отже, домовленість держав про встановлення дипломатичних зносин та обміну дипломатичними представництвами є необхідною основою для досягнення додаткових угод з метою регулювання таких питань, як призначення окремих категорій персоналу представництв, надання їм привілеїв та імунітетів тощо.

5.2. ПРАВО ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ

5.2.1. Загальна характеристика дипломатичних представництв

Міжнародне право передбачає комплекс спеціальних правил, які мають забезпечити сприятливі умови для виконання дипломатичним представництвом своїх функцій. Вони стосуються відкриття дипломатичних представництв, функціонування та привілейованого статусу їх і кодифіковані в кількох універсальних багатосторонніх угодах, про які йшлося вище, а також у регіональних і двосторонніх домовленостях.

Дипломатичне представництво є основним зовнішньополітичним закордонним органом держави. Зазвичай дипломатичні представництва засновуються в столиці держави перебування, де розташовані й резиденція глави держави і її уряд. З цього приводу Комісія міжнародного права говорить про бажаність при заснуванні дипломатичних представництв уникати незручностей, які може викликати для уряду держави перебування розташування іноземного представництва в місті, іншому, ніж те, де перебуває уряд. Це могло б створити проблеми із забезпечення дипломатичної недотор-

канності та інших привілеїв, якими користуються іноземні представництва та їхній персонал, ускладнити чимало протокольних питань, згідно з якими уряд країни перебування постійно контактує з дипломатичним корпусом, а основне – не відповідало б міждержавному характеру дипломатичного представництва.

Тому одразу після домовленості про обмін дипломатичними представництвами держави зобов'язані сприяти одна одній у придбанні на своїй території, відповідно до своїх законів, приміщень, потрібних для її представництва, або надавати допомогу акредитуєчій державі в отриманні приміщень будь-яким іншим шляхом.

Враховуючи труднощі, з якими стикаються іноземні представництва у пошуках придатних приміщень чи земельних ділянок для своїх резиденцій, деякі держави виявляють ініціативу у створенні спеціальних зон для посольств і місій інших країн. Наприклад, в Україні Указом Президента України від 12 вересня 1994 р. було затверджено Програму розміщення дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав і представників міжнародних організацій в Україні. Дипломатичні представництва, що мають намір придбати, орендувати чи використати на безоплатній основі споруди та приміщення, здійснити перебудову, добудову, змінити їхнє призначення або орендувати земельну ділянку, письмово сповіщають про це МЗС, яке спеціальною нотою повідомляє про рішення щодо можливості розташування їх за конкретною адресою. Представництво може практично реалізувати свої наміри лише після одержання згоди відповідного органу на відведення відповідної земельної ділянки. Розмір орендної плати, ціни на споруди (приміщення), що передаються представництвам, визначаються договорами за домовленістю сторін. Особливості розташування представництв окремих іноземних держав визначаються МЗС за погодженням із Кабінетом Міністрів України.

За формою дипломатичні представництва поділяють на постійні й тимчасові. На постійній основі створюють посольства і місії, а також представництва держав при міжнародних організаціях. Держави широко користуються й тимчасовими дипломатичними представництвами, які призначаються для виконання спеціальних місій.

Посольство вважається дипломатичним представництвом найвищого рангу. Його заснуванням зазвичай намагаються підкрес-

лити найвищий рівень дипломатичних зносин з країною. Посольство очолюється послом. Сьогодні така практика переважає у дипломатичній сфері, тоді як у минулому посольствами обмінювались лише великі держави. До Першої світової війни вважалося нормою, що лише імперії та великі монархи можуть призначати послів, оскільки вони розглядали це як привілей і неохоче погоджувались поширювати його на інших. У середині XIX ст. Англія, наприклад, мала своїх послів лише у Франції, Росії, Австро-Угорщині й Туреччині, а вже наприкінці століття – посольства в Римі, Мадриді та Вашингтоні.

Місії вважають нижчими за рангом дипломатичними представництвами. Їх очолюють посланники або повірені у справах. У дипломатичній практиці відмінність між посольствами і місіями зводиться до відмінностей у питаннях дипломатичного протоколу й етикету. Що ж стосується юридичних основ їхнього представницького характеру, функцій та привілеїв, то відмінностей між ними немає.

Нунціатурами та **інтернунціатурами** називаються представництва Ватикану, рангом відповідні посольству й місії. Папські представництва виконують подвійну функцію: дипломатичну й релігійну, оскільки офіційно представляють Ватикан у країні перебування і підтримують зносини з релігійними центрами країни.

Враховуючи конкретні обставини, акредитує держава може акредитувати главу представництва або призначити будь-якого члена дипломатичного персоналу в одну або кілька держав, якщо при цьому немає заперечень з боку держав перебування. Ті дипломатичні представництва, які не є постійним місцем перебування глави представництва також називається місіями. Якщо держава акредитує главу представництва в одній або кількох державах, то в кожній державі, де не має постійного місця перебування глава представництва, вона може заснувати місії на чолі з тимчасово повіреними у справах. Так, у 2000 р. Україна мала дипломатичну місію в Нідерландах, яка входила у Посольство України в Бельгії, та дипломатичну місію у Швеції, яка входила в посольство України в Данії.

В історії дипломатії склались різні класи глав дипломатичних представництв. Віденською конвенцією 1961 р. передбачено три класи глав представництв:

1) клас послів і нунціїв, які акредитуються при главах держав, та інших глав представництв еквівалентного рангу;

2) клас посланників та інтернунціїв, які акредитуються при главах держав;

3) клас повірених у справах, які акредитуються при міністрах закордонних справ.

При цьому Конвенція виходить із того, що між главами представництв з приводу їхньої приналежності до того чи іншого класу, не може бути жодної різниці (п. 2 ст. 14), різниця може бути зумовлена лише старшинством і відповідними нормами етикету.

Попередньо домовившись про обмін дипломатичними представництвами, зацікавлені держави визначають категорію, до якої мають належати їхні дипломатичні представництва (посольство та місія). Оскільки існує прямий зв'язок між категорією дипломатичного представництва і класом представника, який його очолює, діє норма Віденської конвенції, яка зазначає, що «клас, до якого повинні належати глави представництва, визначається за погодженням між державами» (ст. 15).

Якщо спочатку створено місію, а пізніше сторони вважатимуть за доцільне підвищити рівень представництва, слід знову досягти відповідних домовленостей: міжнародний протокол та етикет, а також принцип суверенної рівності держав не допускає одностороннього розв'язання подібних питань. З принципу взаємності також впливає звичай, відповідно до якого держави обмінюються дипломатичними представництвами однакового рівня, які відкриваються в столицях обох держав.

Якщо посада глави представництва вільна або якщо глава представництва не може виконувати свої функції, тимчасово виконуючим обов'язки глави представництва стає тимчасово повірений у справах. Повірений у справах виконує обов'язки представника на час його хвороби чи тимчасового від'їзду, а також у період між від'їздом попереднього та прибуттям нового. Під час відкриття представництва він може очолювати його до прибуття посла або посланника на початку його діяльності. У дипломатичній практиці прийнято, що тимчасово повірений у справах не повинен починати нові справи, він лише продовжує попередні згідно з указівками глави представництва, якщо він тимчасово відсутній. В інших випад-

ках він має підтримувати тісний контакт зі своїм Міністерством закордонних справ.

5.2.2. Функції дипломатичного представництва

Дипломат має бути одночасно посередником, представником своєї держави і спостерігачем: як посередник він доводить до відома іноземного уряду ноти та повідомлення свого уряду, як представник своєї держави він діє від її імені, наділений необхідними повноваженнями для офіційних зносин з владою держави перебування, як спостерігач він через дипломатичне листування (телеграми, депеші, доповідні записки тощо) інформує своє МЗС про всі події політичного, економічного й соціального життя держави перебування.

Віденська конвенція 1961 р. «Про дипломатичні зносини» (ст. 3) закріпила функції дипломатичного представництва в ширшому обсязі, зокрема:

- 1) представництво акредитуючої держави в державі перебування;
- 2) захист у державі перебування інтересів акредитуючої держави;
- 3) ведення переговорів з урядом держави перебування;
- 4) інформаційна функція – з'ясування всіма законними способами умов і подій у державі перебування та повідомлення про них уряду держави, що акредитує;
- 5) підтримка дружніх відносин з державою перебування та розвиток співробітництва в галузі економіки, культури й науки.

Представницька функція передбачає, що дипломатичне представництво акредитуючої держави представляє її в державі перебування в повному обсязі, включно з правом представляти її політичні, економічні, соціальні, культурні та інші інтереси. Ця функція заснована на суверенній владі держави – суб'єкта міжнародного права, що має об'єктивне право на представництво (право посольства). Представницька функція дипломатичного представництва в теоретичному аспекті починає реалізовуватися із моменту оголошення про заснування дипломатичного представництва і його відкриття, а на практиці зазвичай із моменту вручення главою дипломатичного представництва главі держави вірчих грамот.

Захист інтересів акредитуючої держави. З представницькою тісно пов'язана функція дипломатичного захисту, яка полягає в тому, що дипломатичне представництво за кордоном представляє і захищає не тільки інтереси акредитуючої держави, але й фізичних та юридичних осіб, які перебувають у правовому зв'язку з акредитуючою державою, під її правовим захистом. Дипломатичний захист має бути правомірним, тобто здійснюватися без порушення норм і принципів міжнародного права. У міжнародному праві існують певні звичаєві критерії правомірності дипломатичного захисту:

1) дипломатичний захист надається лише дипломатичним представництвом;

2) дипломатичний захист поширюється переважно на громадян держави, що акредитує;

3) дипломатичний захист, як захист політичний, обґрунтовано застосовується лише після того, як посольством вичерпані всі законні (правові) засоби, передбачені законодавством держави перебування;

4) дипломатичний захист не надається іноземним громадянам, громадянам країни перебування або апатридам (дипломатичний захист відрізняється від дипломатичного притулку).

Функція ведення переговорів з урядом країни перебування є основною процесуальною функцією, тобто основним засобом здійснення дипломатичних повноважень: у широкому сенсі цю функцію розуміють як спілкування дипломатичного представника з владою країни перебування, у вузькому – це переговори з питань укладання дво- чи багатосторонніх міжнародних угод. Якщо немає попередніх домовленостей про інше, переговори і в широкому, й у вузькому сенсі дипломатичний представник веде без надання його спеціальних повноважень, на підставі врученої ним главі держави перебування вірчої грамоти.

Інформаційна функція полягає в тому, що дипломатичне представництво має право всіма легальними, можливими засобами (виходячи з норм законодавства країни перебування) здійснювати збір інформації і передавати її уряду своєї країни. Ця інформація має багатоаспектний характер, оскільки стосується політичної ситуації в державі перебування, її економічної стабільності, гуманітарних, культурних та інших питань.

Інформаційна функція містить обов'язок персоналу дипломатичного представництва не тільки інформувати свій уряд, але й надавати інформаційні послуги різним суб'єктам на території країни перебування. Таким чином, громадянин, установа чи органи акредитуваної країни, перебуваючи в приймаючій країні, вправі звернутися в дипломатичне представництво своєї держави в цій країні із запитом про надання інформації, що цікавить його з конкретних питань. Водночас, слід зазначити, що інформаційна функція повинна здійснюватися дипломатичним представництвом відповідно до законів і звичаїв, щоб уникнути як порушень законів країни перебування, так і порушень законів та інтересів своєї акредитуваної держави.

Зміцнення дружніх відносин. На відміну від перерахованих вище функцій, вироблених у процесі тривалої практики міжнародного спілкування, функція зміцнення дружніх відносин і співробітництва характерна переважно для сучасних дипломатичних представництв. Ця функція була виділена делегацією Чехословаччини в процесі роботи Віденської конференції 1961 р. із дипломатичних зносин, вона знайшла своє місце в прийнятому нею кодифікованому документі.

Форми реалізації функцій дипломатичного представництва дуже широкі й різноманітні, вони закріплені у відповідних угодах.

5.2.3. Порядок призначення голови та членів дипломатичного представництва

Одне з основних питань, що виникає після домовленості між сторонами про встановлення дипломатичних зносин – це призначення глави дипломатичного представництва. Надзвичайно важливо правильно розуміти, з якого моменту починається здійснення останнім своїх повноважень.

Порядок призначення дипломатичних представників регулюється нормами національного та міжнародного права. Призначення дипломатичного представника здійснюється главою держави й від його імені згідно з існуючою конституційною практикою держав.

Процедура призначення глави дипломатичного представництва називається акредитуванням і складається з кількох стадій:

1. Підбір кандидатури посла або посланника.
2. Запит агреману.

3. Видання акта внутрішнього права, яким оформлюється призначення.

4. Одночасне (в обох столицях) офіційне повідомлення в пресі про призначення, що відбулося.

5. Видача вірчих грамот.

6. Попередня зустріч із міністром закордонних справ країни перебування після прибуття посла або посланника й подання йому копії вірчих грамот.

7. Вручення під час офіційної церемонії вірчих грамот главі держави перебування.

Підбір кандидатури посла або посланника регламентується внутрішньодержавним правом.

Інститут агреману є виразником інтересів обох сторін – акредитуючої і приймаючої держави. Агреман, на який держава що відправляє (акредитує) дипломата подає запит державі майбутнього перебування, регламентується нормами міжнародного права.

Ст. 4 Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. закріпила вимогу про отримання згоди держави перебування, однак вона не містить правил щодо форми запиту згоди або форми агреману як свідчення надання згоди. Звідси можна зробити висновок, що форма запиту та надання згоди не має юридичного значення, вона може надаватися як письмово, так і усно. При цьому таку згоду можна зажадати листом, адресованим Міністерству закордонних справ приймаючої держави, або без листа через главу місії в державі перебування.

Запит агреману та його отримання здійснюється через дипломатичні канали, через МЗС і посольства держав-контрагентів. Якщо отримано негативну відповідь або не отримано взагалі, всю процедуру проводять заново доти, доки не буде отримано згоди на нову кандидатуру. Лише тоді вчиняються відповідні дії, що впливають з факту вибору кандидатури на посаду глави представництва. Зазвичай, при позитивному розв'язанні питання, відповідь надходить упродовж місяця.

Приймаюча держава має право дати згоду на власний розсуд або відмовити без зазначення причин. Теорія і дипломатична практика не виробили загальноприйнятих критеріїв відмови в агремані. Проте, за звичаєм, причиною відмови в агремані можуть бути лише серйозні й об'єктивні обставини, такі як негативне ставлення пре-

тендента до держави перебування, наявність компрометуючих матеріалів на нього. Іноді в дипломатичній практиці трапляються й необґрунтовані з позицій сучасного міжнародного права відмови в агремані, наприклад за статевими або расовими ознаками. Якщо узагальнити існуючу практику з цього питання, можна виділити такі дві групи критеріїв:

1) перша група стосується особи кандидата, його минулого і ставлення до приймаючої держави;

2) друга група не стосується особи кандидата, а впливає з характеру відносин між державами.

Дипломатичний протокол і етикет вимагають повного збереження в таємниці факту запиту агреману. Такий порядок зумовлений тим, що розголошення відомостей про факт запиту агреману і, особливо, при відмові в наданні агреману, може призвести до певних негативних наслідків, а іноді навіть ускладнити зносини між державами. Треба зазначити, що відмова у наданні агреману стосується лише особи дипломатичного агента і в жодному разі не стосується підтвердження або перегляду досягнутої угоди між державами про встановлення дипломатичних зносин.

Запит агреману не поширюється на інших членів персоналу представництва, оскільки їх, згідно зі ст. 7 Віденської конвенції, акредитує держава може призначати на свій розсуд. Що стосується військових, морських та авіаційних аташе, то держава перебування може запропонувати, щоб прізвища повідомлялися на її схвалення заздалегідь.

Після отримання агреману та юридичного оформлення призначення, відповідно до конституційної процедури акредитуєщої держави, посол або посланник отримують вірчі грамоти, якими їхня держава підтверджує їх повноваження представляти її інтереси в державі перебування. Вірчі грамоти підписує глава держави, вони адресовані главі приймаючої держави. За правовим змістом, вірча грамота – це документ, який засвідчує представницький характер дипломата і є підставою його акредитації в іноземній державі. Вірчі грамоти мають характер загальних повноважень дипломатичного представника, чинних упродовж усього періоду його перебування на посаді з усіх питань, що впливають із основних функцій представництва. Вірчі грамоти вручають лише послам і посланникам, а для постійно повірених у справах видають листи міністра закор-

донних справ акредитуючої держави, які вони вручають міністру закордонних справ країни перебування.

Треба зазначити, що процедура вручення вірчих грамот не регулюється міжнародним правом і відбувається в кожній країні згідно з її протокольним церемоніалом. З-поміж основних елементів протокольного церемоніалу, які відповідають міжнародній практиці, такі:

1) вірчі грамоти приймає глава держави у своїй офіційній резиденції (наприклад, у Ватикані – це Латеранський, у Великобританії – Букінгемський, в Україні – Маріїнський палаці);

2) на церемонії присутні високопоставлені представники з боку глави держави та Міністерства закордонних справ;

3) посла супроводжують члени дипломатичного персоналу посольства;

4) під час вручення можливий обмін промовами (у Великобританії не практикується);

5) після вручення грамот глава держави має розмову з послом.

Відповідно до принципу рівності держав, як у процесі церемонії вручення вірчих грамот, так і в порядку черговості їхнього вручення, не може бути застосовано жодної дискримінації, а мають бути однакові процедура і церемоніал для всіх глав дипломатичних місій цього класу згідно зі звичаями, що існують у цій столиці. Це правило закріплене у ст. 18 Віденської конвенції.

Порядок і церемонії, яких дотримуються під час прийняття дипломатичних агентів, мають давні традиції. Існують певні особливості в дипломатичному протоколі за участю держав-монархій. За віковою традицією глава дипломатичної місії за своїм правовим статусом вважається *alter ego* самого монарха, а тому якщо монарх акредитуючої держави помирає або зрікається престолу, його наступник видає нові вірчі грамоти для глав дипломатичних представництв, які виконували таку функцію до цього часу. Так само якщо помирає або зрікається від престолу монарх приймаючої держави, то виникає потреба в поданні вірчих грамот його наступнику главами дипломатичних представництв, акредитованих у цій державі. Вручення нових вірчих грамот відбувається також за умови принципових змін державного ладу, наприклад, після революції. Черговість вручення вірчих грамот або подання їх завіреної копії визначається датою і часом прибуття глави представництва.

У республіканських державах, де влада не зосереджена в одних руках, при зміні глави держави не вимагається подання нових вірчих грамот.

Згідно зі ст. 13 Віденської конвенції, глава представництва вважається таким, що розпочав виконання своїх функцій у державі перебування залежно від практики, що склалася у цій державі, яка повинна застосовуватись одноманітно: або з моменту вручення вірчих грамот, або з моменту повідомлення про прибуття й подання завіреної копії вірчих грамот Міністерству закордонних справ країни перебування чи іншому міністерству, щодо якого є домовленість.

Таким чином, Віденська конвенція не передбачає певного уніфікованого правила, а закріплює два альтернативні рішення. Держава перебування сама вирішує, якої процедури вона буде дотримуватись. Вона має лише забезпечити застосування однакового порядку щодо всіх іноземних дипломатичних представників на її території. Відповідно Конвенція надає вибір на розсуд держави перебування, але з умовою, щоб у кожному окремому випадку не приймалися рішення *ad hoc*, а застосовувалась єдина система щодо всіх іноземних представництв.

Вручення вірчих грамот є водночас початком офіційної діяльності керівника дипломатичної місії та підставою для визначення його місця в порядку старшинства свого класу з-поміж глав дипломатичних представництв. Вірчі грамоти видаються у двох примірниках. Перший примірник (оригінал) вкладають у конверт, що скріплюється сургучевою печаткою і вручається новопризначеним послом главі держави, якому адресовані вірчі грамоти, під час офіційної святкової церемонії. Копія вірчої грамоти вручається як офіційне підтвердження повноважень посла міністру закордонних справ країни перебування.

У дипломатичній практиці відомі відмови у прийнятті від новопризначеного глави дипломатичного представництва його вірчої грамоти після того як щодо нього було надано агреман, а згодом і візу на його в'їзд до приймаючої держави¹. Відмова може бути виражена у формі зволікання щодо визначення дати вручення вірчих

---

¹ Сандровський К. К. Право зовнішніх зносин / К. К. Сандровський / Міжнародне право. Основні галузі / за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – С. 58.

грамот. За таких обставин новопризначений посол або посланник має зрозуміти, що він є фактично *persona non grata*, і залишити територію приймаючої держави, не чекаючи на офіційну відмову.

У міжнародній дипломатичній практиці прийнято, що посол відразу після вручення вірчих грамот надсилає главам усіх дипломатичних представництв, з країнами яких його держава підтримує дипломатичні зносини й які акредитовані в цій державі, особисті ноти, в яких він повідомляє про вручення вірчих грамот.

5.2.4. Дипломатичні привілеї та імунітети

Під дипломатичними привілеями розуміють особливі переваги та пільги, надані дипломатичним представництвам і їхнім співробітникам, у порівнянні з громадянами держави перебування¹. Дипломатичний імунітет розглядають як вилучення представництва і його співробітників з-під юрисдикції держави перебування.

Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. приділяє значну увагу дипломатичним привілеям та імунітетам. І це не випадково, тому що інститут привілеїв та імунітетів існує спеціально для забезпечення виконання дипломатичним представництвом і його персоналом своїх функцій. Цей інститут виник у глибокій давнині й спочатку його норми діяли як звичаєві. Нині вони зафіксовані в багатьох багатосторонніх і двосторонніх угодах.

За Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. держави, надаючи імунітети дипломатичним представникам та представництвам інших держав керуються такими принципами:

1) принцип взаємності – у його основі лежить розуміння того, що надання дипломатичних привілеїв та імунітету здійснюється на взаємній основі;

2) принцип альтернативності – у його основі лежить твердження про те, що надання привілеїв та імунітетів є правом, а не обов'язком держави;

3) принцип функціональної необхідності – у його основі лежить визнання того, що в державі перебування дипломатичному представництву іноземної держави повинні бути створені належні умови для ефективної діяльності.

---

¹ Репецький В. М. Дипломатичне й консульське право / В. М. Репецький. – К. : Знання, 2006. – С. 176–178.

У міжнародному праві розрізняють привілеї та імунітети дипломатичних представництв і привілеї та імунітети їхніх співробітників (особисті привілеї та імунітети).

До привілеїв та імунітетів *дипломатичних представництв* належать такі:

1) недоторканність представництва – означає, що владні органи держави перебування не можуть потрапити в приміщення представництва без згоди його глави. На державу перебування міжнародне право покладає зобов'язання забезпечити всі необхідні заходи для захисту представництва від будь-яких загроз, порушення спокою чи образи його гідності. Приміщення представництва, майно, що знаходиться в ньому, засоби пересування, що йому належать, користуються імунітетом від обшуків, арешту, реквізицій і виконавчих дій. Термін «приміщення» охоплює резиденцію глави представництва та інші будинки чи їхні частини, що використовуються для представництва, а також земельну ділянку під ними. Але це жодною мірою не означає, що приміщення дипломатичного представництва є суверенною частиною території акредитуєної держави: територія дипломатичного представництва є суверенною територією держави перебування, але їй, відповідно до міжнародного права, надано особливий правовий режим (режим екстериторіальності юрисдикції акредитуєної держави) – з метою успішного виконання функцій, покладених на представництво;

2) фіскальний імунітет – означає звільнення дипломатичних представництв від усіх державних, районних і муніципальних податків, зборів і мит, крім зборів за конкретні види обслуговування. Збори, стягнуті представництвом під час виконання своїх обов'язків (наприклад, за видачу віз), звільняються від усіх податків і мит держави перебування;

3) недоторканність архівів і документів представництва – ці об'єкти недоторканні у будь-який час і незалежно від їхнього місцезнаходження, тобто де б вони теоретично не знаходилися. Офіційна кореспонденція представництва недоторканна. Дипломатична пошта не підлягає ні розпечатуванню, ні затримці;

4) свобода зносин представництва – означає, що дипломатичне представництво має свободу зносин із своїм урядом, іншими представниками і консульствами акредитованої держави, де б вони не знаходилися. Для здійснення цих зносин дипломатичні пред-

ставництва вправі користуватися всіма засобами, які підходять, включно дипломатичними кур'єрами, закодованими або шифрованими депешами. Дипломатичні кур'єри користуються особистою недоторканністю і підлягають особливому захисту з боку держави перебування. Державою, що акредитує, або представництвом може бути призначений дипломатичний кур'єр *ad hoc* (наприклад, командир цивільного повітряного або морського судна, що несе прапор держави, що акредитує). У цьому випадку імунітети припиняються в момент доставки дипломатичної пошти за призначенням. Дипломатичні представництва вправі за згодою країни перебування встановити радіостанцію і використовувати її, а також володіють позачерговим правом користування засобами цивільного електрозв'язку. Своєю чергою, держава перебування для належного й ефективного виконання функцій дипломатичних представництв зобов'язана сприяти полегшенню їхньої роботи, забезпечити свободу пересувань і повідомлень, надати всі можливості для виконання функцій дипломатичних представництв;

5) право користування прапором і емблемою держави, що акредитує,

6) це право належить як самому представництву, так і його главі. Ці символи держави, що акредитує, розміщуються на приміщеннях представництва, включаючи резиденцію глави представництва, а також на його засобах пересування.

До **особистих** привілеїв та імунітетів¹ належать:

1) недоторканість особи дипломата – особа дипломатичного агента недоторканна, він не підлягає арешту або затримці в будь-якій іншій формі. Держава перебування зобов'язана ставитися до нього з належною повагою і приймати належних заходів для запобігання будь-яких зазіхань на його особу, свободу, гідність;

2) недоторканність житла – приватна резиденція дипломатичного агента користується тією ж недоторканністю і захистом, що й приміщення дипломатичного представництва (приватна резиденція дипломатичного агента містить у собі будь-яке приміщення, у якому може мешкати дипломат: квартиру, номер у готелі, буди-

---

¹ Імунітет дипломатичного агента від юрисдикції держави перебування не звільняє його від юрисдикції акредитуючої держави, яка несе за нього відповідальність перед міжнародним співтовариством і державою перебування.

нок). Папери дипломатичного агента, його кореспонденція, крім ряду випадків, пов'язаних із цивільною юрисдикцією держави перебування, є недоторканими;

3) імунітет від юрисдикції – дипломатичний агент користується імунітетом від карної, цивільної й адміністративної юрисдикції держави перебування. Він має абсолютний імунітет від карної юрисдикції. За загальним правилом дипломат не повинен порушувати законів держави перебування, проте у випадку вчинення ним кримінально караного діяння кримінальна справа щодо нього не порушується з огляду на даний імунітет. Така особа оголошується *persona non grata* і їй пропонується залишити територію держави перебування. Водночас, сторона, що приймає, може клопотатися перед урядом держави, що акредитує, про відмову в імунітеті дипломату, що вчинив злочин. При його одержанні така відмова повинна бути чітко й точно виражена.

На дипломатів також поширюється імунітет від цивільної юрисдикції, крім таких випадків:

а) речових позовів, що належать до приватного нерухомого майна на території країни перебування, якщо він не володіє цим майном для цілей представництва;

б) позовів, що стосуються спадкування, щодо яких він виступає як виконавець заповіту, попечитель, спадкоємець або відмово-одержувач спадщини. Таким чином, дипломатичний агент не може посилатися на дипломатичний імунітет як підставу для відмови від присутності під час розгляду позову або іншої справи, що належить до спадкування;

в) позовів, що належать до будь-якої фахової або комерційної діяльності дипломатичного агента за межами його офіційних функцій.

Дипломати також користуються імунітетом від адміністративної юрисдикції держави перебування і тому на них не можуть накладатися штрафи й інші адміністративні стягнення.

4) фіскальний імунітет, відповідно до якого дипломатичний агент звільняється від усіх мит і податків, особистих і майнових, державних, районних і муніципальних, за винятком:

а) непрямих податків, що входять у ціну товару й обслуговування;

б) збору податків на приватне нерухоме майно, що знаходиться в акредитованій державі, якщо він не володіє ним від імені акредитованої держави або з метою представництва;

в) податків на спадщину і мита на спадкування, що стягуються країною перебування;

г) зборів і податків на приватний прибуток, джерело яких знаходиться в країні перебування;

д) судових, реєстрових зборів, іпотечних зборів і гербового збору щодо нерухомого майна, що знаходиться на території держави перебування.

Крім дипломатичного персоналу, імунітети та привілеї поширюються на членів їхніх родин.

До членів родини дипломата належать його дружина (чоловік) і неповнолітні діти, а також, відповідно до міжнародного порядку, дорослі незаміжні дочки дипломата, що мешкають із ним спільно й перебувають на його утриманні.

Дипломатичні привілеї та імунітети починають поширюватися на осіб, визначених у міжнародному праві, із моменту перетинання ними кордону держави, що приймає, і діють до моменту виїзду зазначених осіб із держави перебування. Дипломат і члени його родини користуються встановленими в міжнародному праві привілеями та імунітетами також під час проїзду через третю державу. Треті держави не повинні перешкоджати проїзду через їхню територію членів адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу представництва і членів їхніх родин. Таким чином, дипломатичні привілеї та імунітети даються не для того, щоб ігнорувати закони, правила і звичаї держави перебування, а з метою більш ефективного виконання дипломатичним представництвом і його персоналом своїх функцій відповідно до норм міжнародного права і внутрішньодержавного права країни перебування.

5.3. КОНСУЛЬСЬКЕ ПРАВО

5.3.1. Загальна характеристика консульського права

Особливість консульського права визначається, насамперед, специфікою посади консула. Консульська діяльність, як і дипломатична, має давню історію, проте її розвиток пов'язаний із торгово-

економічними міжнародними зносинами, сторонами яких були не лише держави, а й купецькі гільдії, банки, торгові дома, приватні особи тощо. Тому традиційно вважається, що консул не виконує функцій політичного представника, тому формально не належить до дипломатичного корпусу.

Встановлення консульських зносин має певну автономність щодо встановлення дипломатичних зносин. У міжнародній практиці відомі випадки існування консульських зносин без встановлення зносин дипломатичних. Здійснюється консульська діяльність, насамперед, із метою захисту економічних інтересів держави, а також для захисту інтересів фізичних і юридичних осіб акредитуючої держави, що опинилися за кордоном. Міграція населення, зростання кількості змішаних шлюбів, зміцнення наукових, технічних та інших «горизонтальних» міжнародних зв'язків постійно підвищують актуальність консульських інститутів.

Отже, консульське право регулює найважливіші сторони консульської діяльності: права та обов'язки консулів, класи їх, правовий статус консульського представництва, а також рухомого й нерухомого майна, що перебуває в його віданні.

На відміну від дипломатичного права, консульське право майже до початку XX ст. існувало як звичаєве – тобто ґрунтувалося на звичаєвих нормах і національному законодавстві держав. Сучасне консульське право можна вважати кодифікованим (конвенційним) правом. До найважливіших міжнародно-правових актів – джерел консульського права – належать: Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 р., регіональна Гаванська конвенція про консульських чиновників від 28 лютого 1928 р., ратифікована дванадцятьма американськими державами, і Каракаська конвенція 1911 р. про консульські функції, укладена між п'ятьма латиноамериканськими державами (Болівія, Колумбія, Еквадор, Перу і Венесуела), а також значна кількість двосторонніх конвенцій.

Згідно зі ст. 73 Віденської конвенції 1963 р., її положення, з одного боку, «не впливають на інші міжурядові угоди, що діють між державами», а з іншого – жодне з положень цієї Конвенції «не перешкоджає державам укладати міжнародні угоди, що підтверджують, доповнюють, поширюють і розширюють її положення».

Віденська конвенція про консульські зносини виконала два основні завдання: конкретизувала норми звичаєвого права, надавши

їм форму договірному праву; а також закріпила консульські функції і привілеї, що за своїм змістом значно ширші порівняно з тими, що виникають зі звичаєвого права.

Характерною особливістю Віденської конвенції про консульські зносини є те, що її норми визначають лише класи глав консульських установ, не обмежуючи при цьому право будь-якої із договірних сторін визначати найменування решти консульських службових осіб, які не є главами консульських установ.

За відсутності консульських конвенцій, а також з питань, не врегульованих укладеними конвенціями, застосовуються норми звичаєвого консульського права.

Важливим джерелом сучасного консульського права є консульська практика, закріплена в нормах внутрішньодержавного права, рішення і висновки міжнародних судових органів, національних судів, а також загальна доктрина міжнародного права.

Україна, будучи учасником конвенції 1963 р., за останні десять років уклала понад 20 консульських конвенцій із країнами, що налагодили з нею консульські зносини.

5.3.2. Функції консульських установ

Вичерпний перелік консульських функцій дуже важко визначити, оскільки вони не містяться в єдиному міжнародно-правовому акті, а випливають зі звичаєвого права, договірному праву, внутрішньодержавного права та консульських інструкцій.

Компетенція консула постійно розширюється зі зростанням інтенсивності міжнародних відносин як приватно-правового, так і міждержавного характеру. Консульська служба захищає інтереси своїх громадян за кордоном і виконує завдання з реалізації зовнішньоекономічної політики держави.

Консульська діяльність надзвичайно різноманітна, тому консульські функції доцільно поділити на дві великі групи: консульські функції загального характеру і консульські функції спеціального характеру.

Функції загального характеру закріплені у консульських конвенціях. Треба зазначити, що перелік консульських функцій, за Віденською конвенцією 1963 р., не є вичерпним і з її положень випливає, що консул може виконувати також інші функції, покладені на нього акредитуючою державою. А тому більш докладно консульські функції закріплені в консульських статутах держав.

На думку І. П. Блищенка¹, консульські функції поділяють на:

- 1) інформаційні;
- 2) консультативні (адміністративні);
- 3) юрисдикційні.

У межах реалізації першої функції консул інформує уряд своєї держави про економічне, торговельне, культурне і політичне становище в його консульському окрузі.

Щодо другої функції, консул надає консультації фізичним особам своєї держави й уповноважений представляти їхні інтереси перед органами держави перебування, а також консультує капітанів торгових і військових суден. За потреби він виступає посередником у їхніх зносинах із владою порту приймаючої держави.

Відповідно до третьої функції консул виконує обов'язки посадової особи громадянського стану (реєструє народження дитини, шлюб), є нотаріусом з питань засвідчення документів та їхньої легалізації, може зберігати заповіти і виступати в суді зі спадкових питань.

Щодо спеціальних консульських функцій, то можна виділити такі:

- 1) адміністративні;
- 2) судові;
- 3) пов'язані з морським і повітряним транспортом.

Однією з найважливіших адміністративних функцій консульської установи є функція, пов'язана з питаннями громадянства та статусу юридичних осіб. Згідно зі ст. 20 Консульського статуту України, консул зобов'язаний вживати заходів для того, щоб юридичні особи та громадяни України в повному обсязі користувалися всіма правами, наданими їм законодавством держави перебування, і міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, а також міжнародними звичаями. Консул зобов'язаний приймати як письмові, так і усні звернення юридичних осіб і громадян України.

Консульські установи видають особам, які набули громадянство України, паспорти громадянина України, тимчасові паспорти

---

¹ Блищенко І. П. Дипломатическое право / И. П. Блищенко. – М. : Междунар. отношения, 1990. – С. 122.

громадянина України, проїзні документи дитини, документи про припинення громадянства України.

Консул веде облік громадян України, які постійно проживають або тимчасово перебувають у його консульському окрузі. Він реєструє громадян акредитуючої держави, які мають постійне місце проживання в консульському окрузі, хоча це й не суперечить можливості реєстрації осіб, які прибули на незначний термін.

Консул сприяє проведенню загальноукраїнського референдуму, виборів Президента України, народних депутатів України відповідно до законодавства України та країни перебування.

Крім цього, консул інформує громадян України, які тимчасово перебувають у його консульському окрузі, про чинне законодавство держави перебування, а також про практику його застосування та про місцеві звичаї.

Консул уповноважений без окремого доручення представляти в установах держави перебування громадян своєї держави.

З-поміж важливих консульських функцій адміністративного характеру доцільно виділити видачу паспортів та віз або інших документів, необхідних для перетину кордону та здійснення міжнародних поїздок.

Норми консульського права уповноважують консула вчиняти функції щодо укладення та розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, опіки та піклування, реєстрації актів громадянського стану.

Норми консульського права покладають на відповідні владні органи приймаючої держави обов'язок інформувати консульську установу акредитуючої держави про кожен випадок арешту, затримання або позбавлення волі в іншій формі. Консульські посадові особи мають право відвідувати громадянина акредитуючої держави, який перебуває у в'язниці, під вартою або затриманий, для розмови з ним, а також листуватися з ним та вживати заходів для забезпечення йому юридичного представництва. Однією з найважливіших і найскладніших у цій групі є функція представництва або забезпечення належного представництва громадян акредитуючої держави в судових та інших установах держави перебування з метою одержання, відповідно до законів і правил держави перебування, розпоряджень про попередні заходи, що обмежують права та інтереси цих громадян. Свої представницькі функції консул виконує перед усіма судо-

вими органами та органами виконавчої влади і самоврядування, розташованими на території консульського округу.

Значний обсяг у діяльності консульських посадових осіб займають нотаріальні функції. Вони закріплені у Віденській конвенції 1963 р. і конкретизуються у двосторонніх конвенціях і внутрішньому законодавстві акредитуючої держави. Зокрема ст. 44 Консульського статуту України вміщує докладний перелік нотаріальних дій, які вчиняються консулом:

1) посвідчує угоди (договори, заповіти, довіреності та інше), крім договорів про відчуження й заставу житлових будинків, що знаходяться в Україні;

2) вживає заходів до охорони спадкового майна;

3) видає свідоцтво про право на спадщину;

4) видає свідоцтво про право власності на частку у спільному майні подружжя;

5) засвідчує достовірність копій документів і виписок із них;

6) засвідчує правдивість підпису на документах;

7) засвідчує достовірність перекладу документів з однієї мови на іншу;

8) посвідчує факт, що громадянин живий;

9) посвідчує факт перебування громадянина в певному місці;

10) посвідчує тотожність громадянина з особою, зображеною на фото;

11) посвідчує час пред'явлення документів;

12) приймає в депозит грошові суми та цінні папери;

13) приймає на зберігання документи;

14) забезпечує докази;

15) вчинює морські протести;

16) вчинює виконавчі написи.

Нотаріальні дії виконуються у приміщенні консульської установи. При цьому консул, який вчиняє нотаріальні дії, зобов'язаний зберігати таємницю вчинюваних дій.

Якщо вчинення нотаріальної дії суперечить законодавству України, консул відмовляє у вчиненні такої дії.

Певну частку в діяльності консульських посадових осіб становить функція опіки та піклування. Якщо компетентні органи

держави перебування мають відповідну інформацію, вони зобов'язані:

1) у випадку смерті громадянина акредитуючої держави невідкладно повідомити про це консульську установу, в окрузі якої сталася смерть;

2) невідкладно повідомити компетентну консульську установу про будь-який випадок, коли призначення опікуна або піклувальника не відповідає інтересам неповнолітньої або іншої особи, яка не є повністю дієздатною і є громадянином акредитуючої держави (ст. 37 Віденської конвенції 1963 р.).

Третю групу формують функції консула щодо морських і повітряних суден. Компетенція консула щодо морських суден належить до найдавніших і найважливіших його функцій. За відсутності в державі перебування військово-морських (військових) аташе України консул бере участь у розв'язанні всіх питань, що стосуються заходу кораблів у порти, розташовані в межах консульського округу.

Консул зобов'язаний за першої нагоди особисто відвідати корабель чи групу кораблів, що прибула. Якщо судно, що перебуває у плаванні під прапором акредитуючої держави, зазнає катастрофи або аварії, сяде на мілину або з будь-яких причин не зможе самостійно продовжувати плавання, компетентні органи держави перебування негайно повідомляють консульську установу про вжиті заходи щодо порятунку людей, які є на борту судна, вантажу або іншого майна. Під час аварії, зіткнень кораблів та інших морських подій консул вживає всіх залежних від нього заходів, дозволених місцевим законодавством, щодо захисту вантажу та судна, його інвентаризації та збереження.

Якщо відбувалися рятувальні роботи, то місцевий суд, зазвичай, дозволяє консулу отримати врятоване майно після оплати цих робіт.

У разі придбання судна за кордоном консул видає тимчасове свідоцтво на право плавання під державним прапором України.

Що стосується функції консула щодо цивільних повітряних суден, він надає допомогу командирові екіпажу і пасажиром цивільного повітряного судна своєї держави у зносинах з властями держави перебування, а також вживає всіх заходів для повернення

за потреби повітряного судна, його екіпажу і пасажирів у власну державу або ж для продовження польоту.

Треба зазначити, що положення Віденської конвенції 1963 р. та двосторонніх консульських конвенцій не розкривають, по суті, зміст цієї функції в широкому обсязі. Але оскільки це питання стосується інтересів багатьох держав, воно докладніше закріплене в їхніх консульських статутах.

5.3.3. Встановлення та припинення консульських зносин

Віденська конвенція про консульські зносини 1963 р. говорить про те, що встановлення консульських зносин між державами здійснюється за взаємною згодою. Консульські зносини можуть бути встановлені, припинені, розірвані або відновлені незалежно від стану дипломатичних зносин.

У міжнародній практиці розрізняють чотири види консульських установ:

1. Генеральне консульство.
2. Консульство.
3. Віце-консульство.
4. Консульське агентство.

Ці установи очолюють, відповідно, генеральний консул, консул, віце-консул і консульський агент. Консули і віце-консули, крім тих випадків, коли вони очолюють консульські установи, можуть входити як звичайні посадові особи до складу генеральних консульств.

У сучасному міжнародному праві відсутня правова норма, яка б зобов'язувала держави встановлювати консульські зносини, водночас відмова від встановлення консульських зносин суперечить основним принципам міжнародного права. Це впливає зі ст. 1 Статуту ООН, яка зобов'язує членів ООН здійснювати міжнародне співробітництво і розвивати дружні зносини між націями. Незважаючи на існуючі відмінності думок з приводу доцільності відкриття консульської установи, остаточне рішення все-таки залишається за приймаючою державою. У двосторонніх консульських конвенціях України відмічається, що місце розташування консульства, його клас і межі консульського округу визначаються за згодою між акредитуючою державою і державою перебування. Акре-

дитуюча держава повинна, в міру можливостей, найбільш докладно письмово аргументувати підтвердження необхідності консульських установ.

Найчастіше, консульські установи розташовуються в місцевості, де існує обов'язкова гарантія охорони інтересів акредитуючої держави, на це мусить зважати приймаюча держава.

Якщо на території держави перебування є тільки одне дипломатичне представництво і немає окремих консульських установ, то територією консульського округу буде вся територія держави перебування. Якщо на території держави перебування є окремі консульські установи, то кожна з них має свій консульський округ, тобто територію, на яку поширюється її діяльність, і яка встановлюється за згодою між державами.

Критерії створення консульських округів і, отже, відкриття консульських установ різноманітні. Консульські округи консульських установ різних держав не збігаються між собою. Сукупність глав консульських установ різних держав, що знаходяться в конкретному пункті (порт, місто) держави перебування, становить собою консульський корпус у вузькому значенні.

Широке розуміння цього поняття може бути двояким. Одні автори розуміють його як сукупність посадових консульських осіб, включно з главами консульських установ (оперативний персонал), різних держав, розташованих у конкретних пунктах держави перебування. Інші вважають, що в його склад входять ще й члени родин згаданих консульських працівників, на яких поширюються відповідні привілеї та імунітети.

Вираження попередньої згоди на відкриття консульської установи є обов'язковим. Згода може бути також виражена тим, що приймаюча держава дає екзекватуру, що є записом на консульському патенті, в якому зазначено також місце розташування консульської установи, межі її функціонування. На чолі консульського корпусу стоїть старшина, старший за рангом і за часом одержання консульської екзекватури.

У двосторонніх консульських конвенціях України зазначається, що місце розташування консульства, його клас і межі консульського округу визначаються за згодою між акредитуючою державою і державою перебування.

Консульські установи України відкриваються в інших державах відповідно до рішення уряду України й лише за наявності на це згоди держави перебування.

Як і в дипломатичних зносинах, припинення консульських функцій відбувається з різних підстав. При цьому не можна плутати припинення консульських зносин і закінчення консульського статусу, який присвоюється окремій особі.

Положення Віденської конвенції 1963 р. про консульські зносини, а також Консульського Статуту України 1994 р. не дають жодних роз'яснень, на підставі чого настає припинення консульських зносин. Відповідно до міжнародного права розірвання консульських зносин може настати як наслідок ворожих дій кожної із держав, між якими існують консульські зносини.

У випадку розірвання консульських зносин між двома державами:

- 1) держава перебування зобов'язана, навіть у випадку збройного конфлікту, поважати й охороняти консульські приміщення, а також майно консульської установи та консульський архів;

- 2) акредитуюча держава може доручити охорону консульських приміщень, а також майна, яке в них міститься, та консульського архіву третій державі, прийнятній для держави перебування;

- 3) акредитуюча держава може довірити захист своїх інтересів та інтересів своїх громадян третій державі, прийнятній для держави перебування.

Навіть у випадку збройного конфлікту держава перебування зобов'язана надавати працівникам консульської установи і приватним домашнім працівникам, що не є громадянами держави перебування, а також членам їхніх родин, які проживають разом із ними, відповідний час і умови для того, щоб вони могли підготуватися до від'їзду і виїхати якомога швидше після припинення функцій відповідних працівників.

Ст. 25 Віденської конвенції про консульські зносини чітко виділяє підстави припинення функцій працівника консульської установи:

- 1) після повідомлення державі перебування акредитуючою державою про те, що його функції припиняються;

- 2) після анулювання екзекватури;

3) після повідомлення держави перебування акредитуючій державі про те, що держава перебування перестала вважати його працівником консульського персоналу.

5.3.4. Консульські привілеї та імунітети

Консульський імунітет – це вилучення з-під юрисдикції держави перебування або звільнення від іноземної юрисдикції. В його основі лежить принцип суверенної рівності держав і невтручання у внутрішні справи одна одної.

Консульські привілеї – це додаткові пільги та переваги, якими наділяються консульства та їхні співробітники порівняно з громадянами та юридичними особами держави перебування. Згідно з Віденською конвенцією, консульські привілеї та імунітети поділяються на дві групи. Привілеї та імунітети консульських установ і привілеї та імунітети працівників консульських представництв.

Привілеї та імунітети консульських установ охоплюють:

1. Недоторканність приміщень консульської установи.
2. Недоторканність консульських архівів, документів та офіційного листування.
3. Свобода зносин і пересування.
4. Фіскальний імунітет.
5. Право консульства користуватися гербом і прапором своєї держави.
6. Митні привілеї.

1. Недоторканність службових приміщень забезпечується шляхом виконання державами перебування двох основних обов'язків: забезпечення ефективної зовнішньої охорони приміщень (будівель і земельної ділянки); обмеження доступу владних органів країни перебування у приміщення консульства. Недоторканність приміщення консульської установи продовжує зберігатись навіть у випадку розірвання дипломатичних і консульських зносин.

З імунітетом недоторканності консульських приміщень пов'язане питання щодо можливості надання притулку в таких приміщеннях.

2. Консульські архіви та документи є, відповідно до ст. 33 Віденської конвенції 1963 р. недоторканими в будь-який час і не-

залежно від їхнього місцезнаходження. Під консульськими архівами слід мати на увазі всі папери, документи, кореспонденцію, книжки, фільми, реєстри консульської установи з шифрами й кодами, картотеками і будь-якими предметами облаштування, що застосовуються для зберігання.

Консульські архіви користуються недоторканністю, незалежно від недоторканності консульських приміщень.

Архіви та документи, що були втрачені консульством та потрапили у розпорядження місцевої влади, мають бути негайно повернені консульській установі. Місцева влада не має права використовувати їх під час судового або адміністративного провадження.

3. Свобода зносин консульської установи з акредитуючою державою врегульована ст. 35 Віденської конвенції про консульські зносини, яка встановлює, що держава перебування повинна дозволити й охороняти свободу зносин консульської установи для всіх офіційних цілей. Консульська установа може користуватися будь-якими прийнятними засобами, включно з дипломатичними та консульськими кур'єрами, дипломатичними та консульськими валізами та закодованими або зашифрованими депешами. Офіційна кореспонденція консульської установи є недоторканою. Під офіційною кореспонденцією розуміють будь-яку кореспонденцію, що стосується консульської установи та її функцій. Намір держав забезпечити дотримання імунітетів консульської пошти призвів до широкого застосування практики відправлення й одержання пошти безпосередньо в аеропортах, морських і річкових портах, на станціях консульських установ посадовими особами.

4. Право користуватися своїм державним прапором і гербом у державі перебування має консульська установа. Крім цього, вона має право вивішувати державний прапор акредитуючої держави на консульських приміщеннях, резиденції глави консульської установи та на засобах пересування, що використовуються під час виконання офіційних функцій. Порушення або неповага до герба чи прапора визнається як неповага до акредитуючої держави незалежно від того, хто і яким чином це вчинив.

5. Консульські приміщення і резиденція штатного глави консульської установи, власником або наймачем яких є акредитуюча держава або будь-яка особа, яка діє від її імені, звільняється від будь-яких державних, районних і муніципальних податків, зборів і

мита, за винятком тих, що є оплатою за конкретні види обслуговування.

Згідно з чинним законодавством та іншими нормативними актами, держава перебування дозволяє ввіз та вивіз, звільняє від мита, податків і зборів (за винятком зборів завантаження, перевезення, зберігання і розвантаження):

1) предмети, призначені для службового користування консульської установи;

2) предмети, включно з транспортними засобами, призначені для особистого користування працівників консульської установи та членів їхніх сімей, зокрема предмети, призначені для облаштування.

Привілеї та імунітети працівників консульств визначаються категорією працівника і міждержавними домовленостями. Сучасна консульська практика неоднозначно підходить до питання про особисту недоторканність консульських посадових осіб, юридичний імунітет яких має функціональний характер. Персонал консульських установ поділяють на три основні категорії: консульські посадові особи, консульські службовці і обслуговуючий персонал. Остання категорія, звичайно, практикою імунітетів не наділяється, якщо держави між собою не домовляться про інше. До особистих привілеїв та імунітетів консульських посадових осіб і службовців Віденська конвенція 1965 р. відносить:

- 1) особисту недоторканність консульських посадових осіб;
- 2) імунітет від судової й адміністративної юрисдикції держави перебування;
- 3) фіскальний імунітет;
- 4) митні привілеї.

Консульські посадові особи й службовці, на відміну від дипломатичних представників, користуються своїми імунітетами і привілеями лише під час виконання посадових обов'язків.

Згідно зі ст. 43 Віденської конвенції 1963 р., консульські посадові особи та консульські службовці не підлягають юрисдикції судових або адміністративних органів держави перебування за дії, вчинені ними під час виконання консульських функцій. Консульський юрисдикційний імунітет є формальним (процесуальним) привілеєм. Він не знімає покарання за скоєні дії, а лише передбачає неможливість переслідування під час виконання службових

обов'язків. Його часова дія зумовлена періодом перебування конкретної особи на відповідній посаді.

Відмінність між формальним (процесуальним) і матеріальним імунітетом полягає в тому, що останній унеможливорює караність дій. Таким матеріальним імунітетом є, наприклад, адвокатський імунітет. Процесуальний імунітет, не відмінюючи караності дій, не дозволяє переслідувати особу за певні дії.

Ціла низка конвенцій, підписаних Україною та іншими державами, надаючи імунітети конкретним посадовим особам, поширює їх також і на членів їхніх сімей, що проживають разом із ними.

Відповідно до п. 1 ст. 44 Віденської конвенції, працівників консульської установи можуть викликати як свідків під час ведення судових або адміністративних справ, і вони не можуть відмовлятися давати свідчення.

Якщо консульська посадова особа відмовляється давати свідчення, щодо неї не можуть застосовуватися жодні заходи примусу або покарання.

Що стосується податкових і митних привілеїв консульських посадових осіб, вони знайшли своє закріплення у ст. 49–59 Віденської конвенції 1963 р., а також у двосторонніх консульських конвенціях, які уклала держава. Так, згідно зі ст. 49, консульські посадові особи та консульські службовці, а також члени їхніх сімей, які проживають разом із ними, звільняються від податків, зборів та мита (особистих, державних, районних і муніципальних), за винятком:

1) непрямих податків, що, зазвичай, входять у вартість товарів або обслуговування;

2) зборів і податків на приватне нерухоме майно на території держави перебування, за винятками, передбаченими положеннями ст. 32;

3) податків на спадкове майно або мита на успадкування, або податків на перехід майна, що стягується державою перебування, за винятками, передбаченими у положеннях пункту «Б» ст. 51;

4) податків і зборів на приватні доходи, включно з прибутками з капіталу, джерело якого міститься в державі перебування, та податків на капіталовкладення у комерційні або фінансові підприємства в державі перебування;

5) зборів, що стягуються за конкретні види обслуговування;

б) реєстраційного, судового та реєстраційного мита, іпотечних і гербових зборів, за винятками, передбаченими в положеннях ст. 32.

Працівники обслуговуючого персоналу звільняються від податків, зборів та мита на заробітну плату.

Вказані норми фактично відтворюються і повторюються без особливих змін у двосторонніх консульських конвенціях держав.

Ст. 50 Віденської конвенції 1963 р. закріплює нормативні вимоги щодо звільнення від митного збору та митного огляду.

Особистий багаж та речі, які везуть із собою консульські посадові особи та члени їхніх сімей, що проживають разом з ними, звільняються від огляду. У випадку, якщо є серйозні підстави вважати, що в ньому містяться предмети, які не є особистими предметами чи предметами для офіційного користування, він може бути оглянутий у присутності відповідної консульської посадової особи або члена його сім'ї.

За загальним правилом кожний працівник консульської установи користується привілеями та імунітетами, передбаченими Віденською конвенцією 1963 р., з моменту його в'їзду на територію держави перебування під час слідування до місця призначення або, якщо він уже перебуває на цій території, з часу, коли він розпочав виконувати свої обов'язки в консульській установі.

Якщо функції працівника консульської установи припиняються, його привілеї та імунітети, а також привілеї та імунітети членів його сім'ї, які проживають разом із ним, або його приватного домашнього робітника припиняються в момент, коли ця особа залишає державу перебування або після закінчення розумного строку, щоб це зробити, залежно від того, який із цих моментів настає швидше.

Зазначимо, що щодо дій, вчинених консульською посадовою особою або консульським службовцем під час виконання своїх функцій, імунітет від юрисдикції продовжує існувати без обмеження строку.

За умови смерті працівника консульської установи члени його сім'ї продовжують користуватися привілеями та імунітетами до моменту залишення ними держави перебування або до закінчення розумного строку для від'їзду з держави перебування.

Якщо говорити про привілеї та імунітети почесних консулів, то Віденська конвенція 1963 р. не містить визначення терміна «почесний консул», лише в деяких двосторонніх консульських конвенціях присутні елементи визначення цієї назви.

Можна визначити, що почесним консулом є особа, яка має громадянство держави перебування, але може бути також громадянином акредитуючої держави, а іноді й третьої держави, не є службовою особою акредитуючої держави, не отримує постійної винагороди, виконує консульські функції в обмеженому вигляді, може займатися також іншою професійною діяльністю, що має на меті отримання доходу, і користується обмеженими привілеями та імунітетами.

Як передбачено ст. 58 Віденської конвенції про консульські зносини, режим, що застосовується до почесних консульських посадових осіб, майже аналогічний, як і для штатних консульських посадових осіб. Але при цьому існує досить важливе застереження, яке зводиться до того, що вказані привілеї та імунітети надаються лише під час виконання консульських функцій. Водночас вони не надаються членам сім'ї почесної консульської посадової особи.

Слід мати на увазі, що обсяг консульських привілеїв та імунітетів, що закріплюються в двосторонніх консульських конвенціях і національному законодавстві держав, залежить від характеру зносин між конкретними державами. Так, якщо держави підтримують дружні та різнобічні зносини, вони можуть надати консульські привілеї та імунітети одна одній в обсязі, що відповідає дипломатичним привілеям та імунітетам Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р.

Відповідно до ч. 2 ст. 46 Конвенції 1963 р. штатні консульські посадові особи не повинні займатися в державі перебування якоюсь фаховою або комерційною діяльністю з метою одержання особистих прибутків. Якщо ж консульські посадові особи займаються такою діяльністю, то на них і членів їхніх родин не поширюються консульські привілеї та імунітети. Всі консульські працівники, що користуються привілеями та імунітетами, зобов'язані шанувати закони і правила держави перебування і не втручатися у внутрішні справи цієї держави.

5.4. ПРАВО СПЕЦІАЛЬНИХ МІСІЙ

Більшість авторів, досліджуючи питання місця права спеціальних місій у праві зовнішніх зносин, наголошують на існуванні двох основних типів дипломатичних місій: постійні та спеціальні. Керуючись цим підходом, можна виділити такі види дипломатичних місій: представництва держав при міжнародних організаціях, про які йтиметься в наступному підрозділі, і спеціальні дипломатичні місії.

Інститут спеціальних місій розвинувся, переважно, після Другої світової війни. Це було зумовлено значним розширенням міжнародних зносин між державами, поглибленням взаємних інтересів, стабільним розвитком засобів зв'язку, транспорту тощо.

Після багаторічної роботи комісії міжнародного права XXIV сесія Генеральної Асамблеї ООН 8 грудня 1968 р. прийняла Конвенцію про спеціальні місії, яка з грудня того ж року була відкрита для підписання її державами. Для України Конвенція набула чинності з 26 вересня 1993 р.

У ст. 1 Конвенції про спеціальні місії спеціальна місія визнається як тимчасова місія, яка за своїм характером представляє державу і скеровується однією державою в іншу за згодою останньої для розгляду нею певних питань або для виконання щодо неї певного завдання.

Питання щодо відрядження та приймання у себе спеціальної місії належать до компетенції сторін і розв'язуються за їхньою взаємною згодою. Домовленість може бути виражена у формі договору, який передбачає обмін певними місіями, нотами, джентльменськими угодами тощо.

Сучасне міжнародне право передбачає, що кожен його суб'єкт (держава, нація, що бореться за свою державність, міжнародна організація) мають право скеровувати і приймати спеціальні місії.

Спеціальна дипломатична місія має бути органом акредитуєної держави, уповноваженим виражати її суверенну волю в межах дорученого їй завдання.

Якщо виникає спір між акредитуєною і приймаючою державами щодо дипломатичного характеру спеціальної місії, то застосовується кілька об'єктивних критеріїв оцінювання характеру місії:

дипломатичні титули і ранги, дипломатичний паспорт, дипломатична віза та повноваження.

У таких випадках держави здебільшого керуються нормами звичаєвого права або міжнародної ввічливості.

Склад, завдання й характер діяльності різних спеціальних місій неоднакові. З огляду на це їх класифікують за певними критеріями. У міжнародно-правовій літературі існують різні підходи щодо проведення такої класифікації. Окрім інших, використовуються підхід щодо класифікації спеціальних місій за:

- 1) рангами;
- 2) предметною сферою контактів;
- 3) завданнями.

Якщо брати за основу критерії рангу, то можна виділити місії, очолювані главами держав, міністрами, послами, особами, які мають дипломатичний ранг, та особами, які його не мають. Однак при цьому виникають значні труднощі, що стосуються визначення міжнародно-правового статусу таких спеціальних місій.

Положення ст. 2 Конвенції про спеціальні місії вказують, що держава може відряджати спеціальну місію в іншу державу за згодою останньої.

Отже, правом скеровувати і приймати спеціальні місії наділені всі суб'єкти міжнародного права.

Акредитуюча держава може призначити главу і членів спеціальної місії на свій розсуд, попередньо надавши приймаючій державі необхідну інформацію про чисельність і склад місії, а також прізвища й посади осіб, яких вона має намір призначити.

На відміну від глави дипломатичного представництва, главі спеціальної місії не потрібно отримувати акредитації, згоди на призначення будь-якої особи як члена спеціальної місії (ст. 8).

До складу спеціальної місії може входити дипломатичний, адміністративно-технічний та обслуговуючий персонал. Акредитуюча держава має завчасно повідомити Міністерство закордонних справ або інший орган приймаючої держави про склад спеціальної місії, прибуття й остаточне відбуття членів місії та припинення їхніх функцій у місії.

У ст. 13 Конвенції про спеціальні місії передбачено, що функції спеціальної місії розпочинаються з моменту встановлення місією офіційного контакту з Міністерством закордонних справ або

іншим органом приймаючої держави, щодо якого є домовленість. Здебільшого спеціальні місії отримують повноваження від глав держав, глав урядів або міністрів закордонних справ.

Усі офіційні справи з приймаючою державою, доручені спеціальній місії акредитуючої держави, ведуться з Міністерством закордонних справ або з іншим органом приймаючого уряду, щодо якого є домовленість.

Старшинство з-поміж членів спеціальної місії визначається згідно з порядком, встановленим главою місії з урахуванням дипломатичних рангів членів місії.

Місце перебування спеціальної місії визначається за згодою між зацікавленими державами.

Ст. 20 Конвенції містить положення, які визначають юридичні та фактичні підстави для завершення функцій спеціальної місії. Зокрема, вони припиняються:

- 1) за домовленістю зацікавлених держав;
- 2) після виконання завдання спеціальної місії;
- 3) після закінчення строку, встановленого для спеціальної місії, якщо він спеціально не продовжений;
- 4) після повідомлення акредитуючою державою про те, що вона припиняє діяльність спеціальної місії або відкликає її;
- 5) після повідомлення приймаючої держави про те, що вона вважає діяльність спеціальної місії припиненою.

Проте, варто зазначити, що розірвання дипломатичних або консульських зносин між акредитуючою державою і державою перебування не призводить до припинення діяльності спеціальних місій.

Загальні переваги, які надаються спеціальній місії, закріплені у ст. 22 Конвенції, яка констатує, що приймаюча держава повинна надавати спеціальній місії можливості, необхідні для виконання її функцій, беручи до уваги характер і завдання спеціальної місії.

Ст. 23 Конвенції не покладає на приймаючу державу обов'язок брати участь у витратах на оплату членами місії житлових приміщень, оскільки спеціальна місія не звільняється від сплати податків, зборів і мита, що становлять собою оплату за конкретні види послуг.

Приміщення, у яких розташовується спеціальна місія, недо-торканні.

Архіви й документи спеціальної місії недоторканні в будь-який час та незалежно від їхнього місцезнаходження.

За ст. 28 Конвенції, приймаюча держава повинна дозволяти й охороняти вільні зносини спеціальної місії для всіх офіційних цілей.

Офіційна кореспонденція спеціальної місії, вся кореспонденція, що стосується спеціальної місії та її функцій, недоторканна.

Пошта спеціальної місії прирівнюється до дипломатичної пошти і не підлягає ні розкриттю, ні затриманню.

Щодо *особистих привілеїв та імунітетів* глави і членів спеціальної місії, потрібно, насамперед, виокремити принцип особистої недоторканності глави і членів дипломатичного персоналу спеціальної місії.

Особисті приміщення представників акредитуючої держави в спеціальній місії та членів її дипломатичного персоналу користуються такими ж недоторканністю й захистом, що й приміщення спеціальної місії.

Представники акредитуючої держави в спеціальній місії та члени її дипломатичного персоналу користуються імунітетом від кримінальної юрисдикції приймаючої держави.

Глава і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії звільняються від усіх прямих податків, зборів та мита (особистих і майнових, державних, районних і муніципальних), за винятком непрямих податків.

Приймаюча держава не має права примушувати представників акредитуючої держави в спеціальній місії до виконання ними різних трудових та державних обов'язків, незалежно від характеру їх, а також до таких військових обов'язків, як реквізиція, контрибуція та військовий постій. Особистий багаж члена спеціальної місії звільняється від огляду, якщо немає серйозних підстав припускати, що він містить предмети, на які не поширюються винятки, викладені вище, або предмети, ввезення і вивезення яких заборонене законом чи регулюється карантинними правилами приймаючої держави.

Члени сім'ї глави і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії, що перебувають разом із ним, користуються, якщо вони не є громадянами держави перебування, такими ж привілеями та імунітетами, як і члени дипломатичного персоналу спеціальної місії (п. 1 ст. 39).

Конвенція встановлює також відповідні привілеї та імунітети для адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу (ст. 36–37).

Згідно з п. 1 ст. 43 Конвенції, кожен член спеціальної місії користується ними з моменту вступу на територію приймаючої держави з метою здійснення своїх функцій у спеціальній місії або, якщо вони вже перебувають на цій території, з того моменту, коли про їхнє призначення повідомляється Міністерству закордонних справ або іншому органу приймаючої держави, щодо якого є домовленість.

Якщо функції членів спеціальної місії вичерпуються, їхні привілеї та імунітети припиняються в той момент, коли вони залишають територію приймаючої держави або після закінчення розумного строку, встановленого для цієї мети.

Важливим моментом у Конвенції є положення про те, що без шкоди для своїх привілеїв та імунітетів особи зобов'язані поважати закони й постанови приймаючої держави. Вони не мають права втручатися у внутрішні справи цієї держави.

5.5. ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Однією з характерних рис сучасних міжнародних зносин є зростання кількості й значення міжнародних організацій у забезпеченні миру та всебічного співробітництва суб'єктів міжнародного права. Найбільш вагома роль у справі створення і функціонування міжнародних організацій належить державам. Держава в міжнародній організації може бути представлена постійним представництвом і місією спостерігачів.

Постійні представництва при міжнародних організаціях можуть відкривати тільки держави-члени таких організацій. Держави, що не є членами таких організацій, але зацікавлені в їхній діяльності, можуть мати при них постійні місії спостерігачів, якщо це допускається установчими документами організацій.

Слід мати на увазі, що відкриття при міжнародній організації постійного представництва є правом держави, а не її обов'язком. Тому що таке право випливає з об'єктивного права на представництво в міжнародних зносинах.

Питання про розміщення штаб-квартири міжнародної організації або її відділення повинно бути узгоджене із державою, що приймає, оскільки тільки вона може дати дозвіл на це. При цьому, зазвичай, укладається угода між організацією і державою перебування. З державою перебування організації також узгоджується питання про відкриття постійних представництв держав-членів. Але, на відміну від дипломатичного представництва, яким дана згода держави, що приймає, на відкриття постійних представництв держав при міжнародній організації поширюється на всі держави, що мають намір відкрити такі представництва. Отже, надалі вже не потрібно погоджувати це питання з державою перебування в кожному окремому випадку відкриття нового постійного представництва. Правове становище представництв держав при міжнародній організації визначається насамперед статутом самої організації, а також нормами Віденської конвенції про представництво держав у їхніх зносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р., угодами про привілеї та імунітети організації й інших міжнародно-правових документів.

Функції постійних представництв держав при міжнародних організаціях зафіксовані в ст. 6 зазначеної Віденської конвенції 1975 р.

До них, зокрема, належать:

- 1) забезпечення представництва держави, що посилає, при організації;
- 2) підтримка зв'язку між державою, що посилає, і організацією;
- 3) ведення переговорів з організацією й у її межах;
- 4) з'ясування здійснюваної в організації діяльності і повідомлення про неї уряду держави, що посилає;
- 5) забезпечення участі держави, що посилає, у діяльності організації;
- 6) захист інтересів держави, що посилає, щодо організації;
- 7) сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією й у її межах.

У ст. 7 цієї ж Конвенції визначені функції постійної місії наглядців при міжнародній організації. Слід зазначити, що в порівнянні з функціями постійного представництва вони мають обмеженіший характер. Зокрема, вони полягають у:

- 1) забезпеченні представництва держави, що посилає, і охороні її інтересів щодо організації, а також підтримці зв'язків із нею;

2) з'ясовуванні здійснюваної в організації діяльності й повідомленні про неї уряду держави, що посилає;

3) сприянні співробітництву з організацією і веденні з нею переговорів. Слід вказати на те, що частина функцій постійних представництв держав при міжнародних організаціях практично збігається з функціями дипломатичних представництв. Але тут є і розрізнення, пов'язані зі специфікою діяльності міжнародних організацій і наявністю тристоронніх зв'язків (держава, що посилає, – організація – держава, що приймає) у процесі здійснення такої діяльності.

Зазначені обставини визначають і особливості процедури призначення і припинення функцій членів персоналу постійних представництв та його кількісний склад. Так, наприклад, ст. 9 Конвенції 1975 р. закріплює принцип свободи призначення співробітників постійних представництв. При цьому чисельність персоналу представництва не повинна виходити за межі, що є розумними й нормальними з урахуванням функцій організації, потреб даного представництва, а також обставин і умов, що існують у державі перебування (ст. 14).

Представництво держав у міжнародній організації зазвичай містить у собі таких осіб: главу представництва, членів дипломатичного, адміністративно-технічного й обслуговуючого персоналу. Повноваження глави представництва видаються від імені глави держави, глави уряду, міністра закордонних справ або іншого компетентного органу.

Особливістю призначення глави постійного представництва є те, що для нього не потрібно одержання агремента. Глава представництва вручає генеральному секретарю організації свої повноваження, що дають правову підставу для виконання ним своїх функцій.

Держава, що акредитує, повідомляє організацію про призначення, посаду, звання співробітників представництва, про прибуття і вибуття персоналу і членів їхніх родин; про місцезнаходження помешкань представництва і приватних резиденцій співробітників і т. п.

Припинення функцій персоналу постійного представництва в Конвенції пов'язується з двома умовами:

- 1) повідомленням про це організації державою, що посилає;
- 2) остаточним або тимчасовим відкликанням постійного представництва.

У зв'язку з тим, що персонал постійного представництва акредитований при міжнародній організації, а не при державі перебування, оголошення члена персоналу «персоною нон грата» не передбачено. Водночас ст.ст. 77, 84 і 85 Конвенції 1975 р. враховують законні інтереси приймаючої держави. У них закріплено, що всі члени персоналу представництва, які користуються привілеями та імунітетами, зобов'язані шанувати закони й постанови держави перебування. За умови «серйозного й очевидного» порушення кримінального законодавства держави, що приймає, або такого ж втручання в її внутрішні справи, держава, що посилає, відкликає таких осіб, припиняє їхню діяльність або вживає заходів для їхнього від'їзду. При цьому тягар доведення «серйозного й очевидного» порушення лежить на державі перебування. Привілеї та імунітети, передбачені Конвенцією 1975 р. для постійних представництв і їхнього персоналу, аналогічні дипломатичним привілеям та імунітетам.

У 1946 р. була укладена Конвенція про привілеї та імунітети ООН, у якій вони визначені щодо організації й представників членів ООН у головних і допоміжних органах, а також на конференціях, що скликаються організацією. До особистих привілеїв та імунітетів, зокрема, належать: імунітет від особистого арешту або затримання і від накладення арешту на особистий багаж, а також судово-процесуальний імунітет; недоторканність усіх паперів і документів; право користуватися шифром і деякі інші. Передбачені в Конвенції привілеї та імунітети мають функціональний характер, тобто поширюються на сферу виконання службових обов'язків представниками держав-членів ООН. І хоча практично всі такі держави мають постійні представництва при ООН і її спеціалізованих установах, у Конвенції 1946 р. про них та їхні імунітети нічого не зазначено. Угода між ООН і США 1947 р. про штаб-квартиру Організації також не містить згадки про постійні представництва держав як органів зовнішніх зносин, тут регулюється тільки статус постійних представників, їхні привілеї та імунітети, аналогічні дипломатичним привілеям та імунітетам.

Контрольні запитання й завдання

1. Визначте предмет права зовнішніх зносин.
2. Назвіть джерела права зовнішніх зносин.
3. Назвіть внутрішні органи зовнішніх зносин держави.

4. Схарактеризуйте правовий статус Міністерства зовнішніх справ України.
5. Які основні напрями регулювання має право зовнішніх зносин?
6. Схарактеризуйте правовий статус дипломатичних представництв.
7. Які класи і ранги дипломатів ви знаєте?
8. Дайте характеристику інституту дипломатичних привілеїв та імунітетів.
9. Назвіть характерні особливості консульських установ.
10. Дайте порівняльну характеристику агреману й екзекватури.
11. Які нотаріальні та інші юридично значимі дії вчиняє консул?
12. Визначте основні відмінності в статусі консула й почесного консула.
13. Дайте загальну характеристику права спеціальних місій.
14. Схарактеризуйте основні особливості дипломатичного права міжнародних організацій.

Література

1. *Блищенко И. П.* Дипломатическое право / И. П. Блищенко. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 260 с.
2. *Гуменюк Б. І.* Основи дипломатичної і консульської служби / Б. І. Гуменюк. – К. : Знання, 1998. – 28 с.
3. *Действующее* международное право. Документы в 2-х тт.: учеб. пособие / сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Междунар. отношения; Юрайт-Издати, 2007. – Т. 1. – 768 с.
4. *Плотникова О. В.* Консульские отношения и консульское право: учеб. / О. В. Плотникова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – 208 с.
5. *Репецький В. М.* Дипломатичне і консульське право / В. М. Репецький. – К. : Знання, 2006. – 372 с.
6. *Сандровський К. К.* Право зовнішніх зносин / К. К. Сандровський. Міжнародне право. Основні галузі / за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – С. 39–109.

Розділ 6

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

6.1. ПОНЯТТЯ І ДЖЕРЕЛА ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

6.1.1. Загальні положення

Право міжнародних договорів визначається як галузь міжнародного права, що становить собою систему міжнародно-правових норм, які регулюють відносини між державами й іншими суб'єктами міжнародного права з приводу укладання, дії і припинення міжнародних договорів.

Перші міжнародні договори, що дійшли до нас, належать до досить віддаленої історичної ретроспективи. Зокрема, М. О. Баймуратов зазначає як перший в історії цивілізації міжнародний договір – угоду між фараоном Єгипту Рамзесом II і хетським царем Хаттусилісом III, укладений близько 1270 р. до н. е. У цьому ж сенсі А. І. Дмитрієв і В. І. Муравйов вказують на договір правителів месопотамських міст Умми і Лагашу близько 3100 р. до н. е. Однак найбільш інтенсивного розвитку міжнародно-договірної практика набула в періоди нової і новітньої історії – особливо в XIX–XXI ст., що зумовило нагальну необхідність кодифікації права міжнародних договорів загалом як галузі міжнародного публічного права.

Міжнародний договір означає міжнародну домовленість між суб'єктами міжнародного права, укладену в письмовій формі та врегульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, у двох або в кількох взаємопов'язаних між собою документах, а також незалежно від його конкретного найменування.

Міжнародний договір є основним джерелом міжнародного права, важливим інструментом здійснення зовнішньої функції держави. На підставі міжнародних договорів засновуються і функціонують міждержавні організації. Зміни, що відбуваються в праві міжнародних договорів, неминуче зачіпають інші галузі міжнародного права.

Тому право міжнародних договорів займає особливе місце в системі міжнародного права, будучи однією з провідних її галузей. Норми й інститути розглянутої галузі покликані забезпечити стабі-

льність міжнародно-договірної практики, тому вони поширюються на всі види міжнародних угод, незалежно від їхньої форми й конкретного найменування, кількості й видів суб'єктів міжнародного права, що беруть у них участь, об'єкта й предмета регулювання. Усталена договірна практика є запорукою стабільності міжнародних відносин.

Право договорів ґрунтується на принципі «договори повинні дотримуватися» (*pacta sunt servanda*), значення якого в сучасних умовах істотно зростає, і який, на думку А. Н. Талалаєва та І. І. Лукашука, має імперативний характер як норма *jus cogens*. Цей принцип закріплено і в ст. 2 Статуту ООН. Як основний принцип МП він відомий у формулюванні принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань. Даний принцип не тільки містить вимогу дотримання договору, але і встановлює обов'язок його виконання державами з належною сумлінністю.

6.1.2. Кодифікація й джерела права міжнародних договорів

Під кодифікацією права міжнародних договорів розуміють приведення численних звичаєвих норм в узгоджену, формалізовану, письмово зафіксовану і визнану учасниками кодифікації систему норм на основі загальновизнаних принципів міжнародного права. Перші спроби кодифікації договірних норм були здійснені ще Лігою Націй. Проте лише після створення ООН вдалося розробити і прийняти низку важливих універсальних договорів, що стали основними джерелами права міжнародних договорів. Комісія ООН з міжнародного права від самого початку своєї діяльності активно й успішно займається кодифікацією і прогресивним розвитком права міжнародних договорів. Нею були розроблені проекти міжнародних актів, що нині складають основу джерел права міжнародних договорів. До них належать такі конвенції:

Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. (чинна з 1980 р.). У преамбулі Конвенції визнано важливу роль міжнародних договорів як засобу мирного співробітництва між державами, незалежно від відмінностей їх соціально-економічних систем. Конвенція регулює всі основні питання договірного права, зокрема: порядок укладення міжнародних договорів, значення міжнародного договору для третіх держав, підстави не-

дійсності договорів, право на застереження; закріплює такі нові моменти, як участь у договорі держав, що не визнають одна одну, право держав на участь в універсальних договорах, порядок розв'язання суперечок, що виникають у зв'язку із застосуванням договорів, функції депозитарію та інші важливі питання права міжнародних договорів. Конвенція 1969 р. є основним джерелом права міжнародних договорів.

Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 23 серпня 1978 р. (для України чинна з 1996 р.). У цій Конвенції кодифіковані й прогресивно розвинені норми, які визначають правонаступництво держав щодо договорів. Конвенція регламентує різні аспекти правонаступництва щодо багатосторонніх договорів, зокрема установчих актів міжнародних організацій, і договорів, прийнятих у рамках міжнародних організацій.

Віденська конвенція ООН про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. (не набула чинності). Прийнята у зв'язку з інтенсифікацією діяльності і, як результат – зростанням значення міжнародних міжурядових організацій. Застосовується до договорів між державам (однією чи кількома) і міжнародними організаціями (однією або кількома) і до договорів між міжнародними організаціями. Вона застосовується також до договорів, які є засновницькими актами міжнародних організацій, і до будь-якого договору, укладеного під егідою міжнародної організації. Конвенція регламентує питання, що стосуються цих договорів, укладення й набуття ними чинності, про порядок прийняття застережень, про дотримання, застосування й тлумачення зазначених договорів тощо. Ця Конвенція доповнює Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969 р.

Важливим аспектом права міжнародних договорів є питання, що безпосередньо стосуються вираження волі держави на обов'язковість для себе відповідного договору. Сюди належать питання процедури розробки, підписання, ратифікації та припинення міжнародних договорів, що укладаються відповідною державою. Такі питання, як правило, регулюються нормами внутрішньодержавного права, що містяться в конституціях і актах поточного національного законодавства. В Україні зазначене коло питань регулюється Законом «Про міжнародні договори України» від 29 черв-

ня 2004 р. Характерною рисою сучасного законодавства України й більшості держав-учасниць СНД про міжнародні договори щодо практики їх укладення полягає в тому, що міжнародні договори укладаються від імені держави, уряду та міністерств. Такий підхід відображається й у законодавстві України.

Сьогодні у світі практично не існує держав, які б, здійснюючи свою внутрішню та зовнішню політику, не співпрацювали з іншими державами безпосередньо або через відповідні міжнародні організації, міністерства, відомства та інші державні установи. Це, в свою чергу, вимагає від кожної з них виваженості, узгодження своїх дій з діями інших держав, а коли потрібно, то й прийняття спільних оптимальних рішень.

Зокрема міжнародні договори України міжвідомчого характеру укладаються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами – від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, в компетенцію яких входять питання, що регулюються договорами. Міністерства та відомства, здійснюючи міжнародне співробітництво, основною формою якого є міжнародний договір міжвідомчого характеру, посиляються на норми внутрішньодержавного права. Врегульовуючи міждержавні відносини на рівні міністерств та відомств міжнародні договори міжвідомчого характеру роблять значний внесок не лише в розвиток міжнародного права, але й у його окремі галузі та інститути. Міжнародні міжвідомчі договори Міністерства юстиції про правове співробітництво є основою міжнародно-правової діяльності України.

6.2. ВИДИ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ТА ЇХ СТОРОНИ

6.2.1. Види міжнародних договорів

Н. К. Дінь, П. Дайє й А. Пелле виділяють два принципових підходи до класифікації міжнародних договорів. Перший виходить із внутрішніх аспектів договорів, їхнього змісту та юридичного призначення, другий – із зовнішніх ознак договору. Перший підхід автори визначають як «матеріальна класифікація», хоча, можливо, більш вдало слід було б визначити її як «класифікацію за змістом», другий підхід має наслідком, відповідно, «класифікацію за формою».

1. **За змістом** (матеріальними ознаками) договори поділяються на три альтернативні пари: а) договори-закони і договори-контракти; б) загальні та спеціальні договори; в) нормативні договори й установчі акти міжнародних організацій.

Відмінність між договором-законом і договором-контрактом, як зазначають названі вище автори, є «найбільш класичною» і водночас найбільш спірною – насамперед через те, що один договір може в окремих частинах поєднувати в собі обидві протилежні ознаки. По суті ж відмінність полягає в значенні норм договору для міжнародного правопорядку: ті норми, що виконують фундаментальні, системні, «законодавчі» для міжнародного правопорядку функції є договорами-законами, договори-контракти регулюють поточні зносини держав несистемного характеру: про уникнення подвійного оподаткування, про захист прав інвесторів, про товарні багатосторонні домовленості, перевезення та інші міждержавні відносини з питань поточного співробітництва, для регулювання яких застосовують уже закладені міжнародно-договірні основи договорів-законів, конкретизуючи системні принципи й положення.

Відповідно, поділ на договори загального й спеціального характеру дещо з іншої точки зору здійснює такий самий поділ: зрозуміло, що відношення договору-закону до договору-контракту буде завжди таким, як відношення загального договору до спеціального. Проте такий поділ має й досить конкретне вузьке тлумачення. Наприклад, Договір про Антарктику 1959 р. виявився загальним щодо подальших договорів (присвячених збереженню фауни і флори Антарктики, збереженню антарктичних тюленів, забороні видобутку мінеральних ресурсів). Так само Договір про космос 1967 р. виступає як загальний щодо спеціальних подальших конвенцій, договорів і принципів, присвячених окремим аспектам космічної діяльності. Ці відносини утворюють так звану «систему договору»: наприклад, у «Системі Договору про Антарктику», «Системі договорів про космос», де договори, названі тут загальними, містять положення, фундаментальні для системи загалом.

Зрештою, третій поділ за матеріальними ознаками – на нормативні договори й установчі акти міжнародних організацій говорить сам за себе. Перший різновид договорів кодифікує правила поведінки держав у певній галузі міжнародних відносин, друга – створює орган, який забезпечує виконання й контроль за виконан-

ням цих правил. Але й тут досить часто обидві функції об'єднуються в одному міжнародному договорі. Таким договором є, наприклад, Чиказька конвенція про цивільну авіацію 1944 р., яка створює і правила відносин між державами з приводу експлуатації цивільної авіації, і засновує ІКАО – Міжнародну організацію з цивільної авіації, яка бере на себе реальне забезпечення правил Конвенції.

2. **За формою** договори поділяються також на три альтернативні пари: а) за видами сторін договору; б) за кількістю сторін; в) за процедурою укладення.

Сучасному праву міжнародних договорів відомі два основні різновиди міжнародних договорів за видами сторін договору – договори між державами і договори, сторонами яких є міжнародні міжурядові організації. Відповідно, процедури укладення, введення в дію та подальшого виконання перших регулюються, як уже зазначалося, Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р., других – Віденською конвенцією про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. У п. 1 (а) ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. поняття «договір» визначається як: «...міжнародна угода, укладена між державами в письмовій формі та врегульована міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, чи у двох або в кількох, пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування». Проте формулювання, наведене в Конвенції, не має загального характеру, оскільки, згідно зі ст. 2, воно формулюється «для цілей даної Конвенції», а отже – стосується лише договорів між державами. Схожою формулою визначається поняття договору у Віденській конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. – із тією лише різницею, що стосується це визначення договорів: «і) між однією або кількома державами і однією або кількома міжнародними організаціями, або ii) між міжнародними організаціями».

Важливим є поділ договорів на дво- і багатосторонні. Доктрина входить із того, що двосторонній міжнародний договір не створює норми і є обов'язковим лише для сторін договору. Так само обов'язковим для сторін є і багатосторонній договір, проте, він,

як визнає доктрина, створює норму. Своєю чергою, багатосторонні договори за масштабами дії поділяються на регіональні та глобальні (або «універсальні»).

Традиційно, відповідно до процедури укладення, розрізняються договори, укладені в урочистій формі, і договори, укладені за спрощеною процедурою. Різниця між ними, крім складності самих формальностей, полягає у відмінності – для кожного з різновидів – процедури надання згоди держав на обов'язковість для них договору (див. далі).

Стосовно процедури укладення, слід додати новий критерій: зростаюча роль міжнародних організацій призвела до того, що дедалі частіше виділяють договори з участю і без участі міжнародних організацій. Своєю чергою, останні поділяються на договори, укладені під егідою тієї чи іншої міжнародної організації, але представниками усіх держав, які і створюють проект майбутнього договору, і договорами, укладеними «в рамках» організації, коли її орган розроблює та приймає текст договору голосуванням представників держав-членів органу (наприклад, ГА ООН).

Теоретично договори можуть укладатися в усній і письмовій формі. Усна форма (джентльменські домовленості) в сучасному кодифікованому праві не розглядається, хоча в доктрині постійно згадується, проте, як джерело не стільки юридичних, скільки політичних норм. Визнаною є письмова форма укладення договорів, що й зафіксовано в системних конвенціях 1969 і 1986 рр. Проте договори можуть міститися в одному або кількох документах (насамперед, внаслідок обміну документами при укладанні, а також виходячи зі структури домовленостей, наявності додатків, типових актів тощо).

До формальних критеріїв також можна віднести назву міжнародного договору. Якщо розглядати поняття «міжнародний договір» як «родове», то «видами» цього роду будуть міжнародні договори з різними назвами, наприклад: договір, конвенція, пакт, домовленості, статті, статут, угода, трактат, протокол, конкордат тощо. Причому деякі «види» таких міжнародних договорів можуть виявитися в одному примірнику – наприклад, «Порозуміння (Understanding) з правил і процедури вирішення спорів» (Додаток 2 до Маракеської угоди про заснування СОТ), який є окремим міжнародним договором, хоч і входить до «Маракеського пакету» від

15 квітня 1994 р. – системи договорів, що регламентують діяльність СОТ. Головне, що слід мати на увазі – від назви юридична сила договору не залежить.

Дещо архаїчний поділ, який згадується лише для повноти тематики – поділ договорів на «відкриті», до яких можуть вільно приєднуватися всі зацікавлені учасники і «закриті», які, як це було в минулому, не допускали вільного вступу, відповідно порушуючи таким чином основний принцип міжнародного права – суверенної рівності держав.

6.2.2. Елементи міжнародного договору

Зазвичай, у міжнародному договорі є присутніми в тій чи іншій формі цілі та предмет.

Цілі договору складають кінцеві результати, що їх прагнуть досягти суб'єкти міжнародного права, укладаючи договір. Зазвичай цілі закріплюються у преамбулі або в початкових статтях договору. Зокрема, цілі ООН зафіксовані в преамбулі та у ст. 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Предмет договору становить собою конкретні матеріальні або нематеріальні блага, охороняти або забезпечувати які покликаний міжнародний договір. Зокрема, предметом міжнародного договору можуть бути економічні, соціальні й культурні права людини або екологічна чистота морських вод, чи повітря певного регіону.

Сторонами в міжнародному договорі є договірно-правоздатні суб'єкти міжнародного права. При цьому необмежену договірну правоздатність відповідно до ст. 6 Віденської конвенції 1969 р. мають держави, що є цілком логічним, виходячи зі статусу держави як первинного суб'єкта міжнародного права. Натомість, Віденська конвенція 1986 р. обмежує договірну правоздатність для міжнародних організацій винятково правилами цих організацій (ст. 6), що теж є цілком логічним і природним, оскільки правосуб'єктність міжнародних організацій є вторинною й похідною від первинної правосуб'єктності держав, що їх заснували. Крім того, обмежувальним чинником щодо правоздатності міжнародних організацій є рамки їхніх цілей, визначених в установчих документах відповідних організацій.

Щодо сторін, задіяних у процесі розроблення, укладення й реалізації міжнародного договору, в ст. 1 Віденської конвенції

1969 р. і ст. 1 Віденської конвенції 1986 р. визначені такі терміни, як: «держава/організація, що бере участь у переговорах», «договірна держава/організація», «учасник», «третя держава/організація».

Коли систематизувати значення відповідних термінів у двох вищезгаданих конвенціях, то можна побачити, що:

- «держава/організація, яка бере участь у переговорах», означає державу/міжнародну організацію, що брала участь у складенні й прийнятті тексту договору;

- «договірна держава/організація» становить собою державу/міжнародну організацію, яка погодилась на обов'язковість для неї договору, незалежно від набуття чи не набуття договором чинності на відповідний момент часу;

- «учасником» є держава/міжнародна організація, що погодилась на обов'язковість для неї договору й для якої договір є чинним.

- «третя держава/організація» означає державу/міжнародну організацію, яка не є учасником договору.

Сторонами міжнародних договорів можуть бути унітарні та федеративні держави. Суб'єкти федерації можуть укладати міжнародні договори, якщо це право визнане за ними їхньою федеральною конституцією. Так, відповідно до ст. 73 Конституції Росії за межами відання Російської Федерації з предметів спільного відання Російської Федерації і суб'єктів Російської Федерації суб'єкти Російської Федерації володіють усією повнотою державної влади й мають право укладати угоди з органами державної влади іноземних держав.

Кожен народ, що бореться за свою незалежність, є суб'єктом міжнародного права і, на думку окремих вчених, має правоздатність укладати міжнародні договори, незалежно від визнання іншими державами. Наприклад, Організація звільнення Палестини і Народна організація Південно-Західної Африки від імені своїх народів підписали Заключний акт Третьої конференції ООН із морського права в 1982 р. Зазначимо, що, по-перше, участь народів, які борються за незалежність, не є загальнопоширеною практикою, і що факт підписання угоди вже є наслідком визнання.

Міжнародні організації також мають право укладати міжнародні договори, про що сказано в ст. 5 Віденської конвенції 1986 р. З усіх міжнародних організацій найбільш ширшою договірною правоздатністю володіє ООН. Вона має право укладати договори з

державами й міжнародними організаціями з питань політичного, економічного, гуманітарного, військового співробітництва та інших питань.

Право на укладення договорів мають усі спеціалізовані установи ООН, а також регіональні організації загальної компетенції. Правоздатність міжнародної організації укладати договори регулюється правилами цієї організації, причому предмет і мета договору повинні відповідати положенням установчого акту організації і не суперечити основним принципам міжнародного права.

У практиці трапляються багатосторонні договори, в яких поруч із державами беруть участь «дестинатори» міжнародного права. Такі договори умовно називають «змішаними» або «складними». Прикладом може бути Експлуатаційна угода про Міжнародну організацію морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ) від 3 вересня 1976 р., інвестиційні угоди між приймаючою державою і приватним інвестором, кредитні угоди, сторонами якої є приватний банк і держава-позичальник, інші договори про співробітництво.

Договір і треті держави. Договір, як правило, створює права й обов'язки лише для його учасників і не створює зобов'язань або прав для третьої держави без її на те згоди (ст. 34 Віденської конвенції 1969 р.). Отже, об'єктом міжнародного договору не можуть бути права й інтереси третіх держав. Проте в договорі можуть бути передбачені права для третіх держав чи організацій. Право для третьої держави виникає з положення договору, якщо учасники цього договору мають намір за допомогою цього положення надати таке право або третій державі, або групі держав, до якої воно належить, або всім державам, якщо третя держава погоджується з цим. Головне застереження полягає в тому, щоб договір не порушував права третіх держав, тільки в такому випадку він повинен вважатися недійсним. Зокрема, ст. 1 Конвенції про режим судноплавства по Дунаю 1948 р. надає всім державам право здійснювати торговельну навігацію по Дунаю на основі рівності. Ст. 2 Конвенції Монтре про режим Чорноморських проток 1936 р. гарантує в мирний час всім торговельним судам право «повної свободи проходу і плавання через чорноморські протоки вдень і вночі незалежно від прапора і вантажу без яких-небудь формальностей».

Структура міжнародного договору включає:

- 1) преамбулу (мотиви і цілі);
- 2) основний зміст (конкретні норми договору);
- 3) заключні положення (умови надання згоди на обов'язковість; умови набуття договором чинності; строк дії, порядок продовження, врегулювання спорів тощо);
- 4) додатки (конкретизують основні положення договору і мають однакову юридичну силу з текстом самого міжнародного договору).

6.3. ПРОЦЕДУРА УКЛАДЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Процес укладення міжнародного договору складається з низки необхідних послідовних дій суб'єктів міжнародного права, які включають в себе, відповідно до ст.ст. 7–16 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.: обмін повноваженнями, прийняття тексту договору, встановлення автентичності тексту і вираження сторонами згоди на обов'язковість договору.

1. **Обмін повноваженнями.** На практиці першою стадією процесу укладення договору є обмін повноваженнями для двосторонніх договорів і перевірка повноважень особливим комітетом для багатосторонніх договорів. Повноваження становлять собою спеціальний документ, який видається державним органом, від імені якого укладається договір, особам, уповноваженим на ведення переговорів та підписання договору.

Відповідно до п. 2 ст. 5 Закону України «Про міжнародні договори України» Президент України, Прем'єр-міністр України і міністр закордонних справ України мають право вести переговори й підписувати міжнародні договори від імені України за посадою – *ex officio*. Інші ж офіційні особи, які беруть участь у розробці й прийнятті міждержавних договорів, зобов'язані мати повноваження, видані для договорів від імені України – Президентом України; для міжурядових договорів – Прем'єр-міністром України; для міжвідомчих угод – главою відповідного відомства або Міністерством закордонних справ України (ст. 5 Закону України «Про міжнародні договори України» 2004 р.). Такий механізм повністю відповідає ст. 7 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Уповноважені особи зобов'язані діяти в договірному процесі виключно на підставі й у межах виданих ним повноважень. За інших умов відповідний договір не матиме юридичного значення (ст. 8 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Згадані особи, крім повноважень, отримують також інструкції відповідних органів своєї держави, у яких викладено позицію держави щодо предмета переговорів. Уповноважені зобов'язані неухильно дотримуватися одержаних інструкцій договірному процесу. Однак договір, укладений із порушенням інструкцій, не втрачає свого юридичного значення (на відміну від випадків виходу учасників переговорів за межі своїх повноважень), оскільки інструкції належать винятково до внутрішньої компетенції держав.

2. Прийняття тексту договору. На етапі, що визначається терміном «прийняття тексту договору», проголошуються й узгоджуються позиції сторін, досягаються компроміси, отримують юридичне оформлення прийнятні для сторін-учасників положення майбутнього міжнародного договору. Процедура прийняття тексту міжнародного договору регулюється ст. 9 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

3. Встановлення автентичності тексту. Наступним після прийняття тексту міжнародного договору етапом є встановлення автентичності різномовних текстів договору (ст. 10). Термін «автентичність» (з гр. *αὐθεντικός* – «справжній, із першоджерела») – означає, що всі тексти договору (у випадках, коли мають місце тексти договору, складені різними мовами) є однаково правильними. Мета процедури встановлення автентичності тексту міжнародного договору полягає в засвідченні того факту, що текст відповідного договору є остаточним і не підлягає змінам.

На практиці склалося кілька способів встановлення автентичності тексту міжнародного договору – парафування (від фр. *paraphe* – «короткий підпис») і підписання *ad referendum* (з лат. – «до прийняття»).

Зміст процедури парафування міжнародного договору полягає в підтвердженні погодженості тексту договору й виражається в скріпленні тексту договору ініціалами уповноважених осіб договірних сторін. Своєю чергою застосовуються три можливі різновиди парафування – в кінці тексту, посторінкове і постатейне.

Щодо підписання *ad referendum*, то ця процедура за умови, коли держава-учасник відповідного договору підтвердить його в тій чи іншій формі (див. нижче), може цілком означати остаточне підписання договору даною державою. Отже, за своїм змістом процедура підписання *ad referendum* є фактично проміжною ланкою між встановленням автентичності тексту договору і вираженням згоди на його обов'язковість.

4. *Вираження сторонами згоди на обов'язковість договору.*

Формами вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору є: підписання договору, обмін документами, що утворюють договір, ратифікація договору, його прийняття (не слід плутати з прийняттям тексту!), затвердження, приєднання до договору або інший спосіб, про який сторони домовились (ст. 11 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Договір набуває чинності з моменту підписання або обміну документами, що утворюють договір, якщо він не підлягає ратифікації або затвердженню, тобто відповідний договір передбачає: Високі Договірні Сторони іншим способом домовились між собою, що підписання чи обмін документами матиме таку силу (ст.ст. 12, 13 згаданої Конвенції).

Як бачимо, Віденська конвенція 1969 р. не розрізняє форми вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору за юридичною силою. Проте найчастіше у світовій практиці застосовується підписання й ратифікація. Остання застосовується, коли вважається, що предмети міждержавних договорів, виходячи з рівня їх учасників, є настільки важливими, що навіть найвищі посадові особи держави не правомочні одноосібно вирішувати такого рівня питання, і, отже, для остаточного вираження згоди на обов'язковість договору для даної держави необхідним є волевиявлення представницького законодавчого органу влади, обраного всенародним голосуванням. У нашій державі, відповідно до п. 32 ст. 85 Конституції України, Верховна Рада має виключне право ратифікувати міжнародні договори за участю України.

При цьому ратифікація міжнародного договору оформлюється двома юридично обов'язковими актами: законом про ратифікацію (внутрішньодержавний акт) і ратифікаційною грамотою (міжнародно-правовий акт).

У ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України» визначені види міжнародних договорів за участю України, які підлягають ратифікації:

- 1) політичні;
- 2) загальноекономічні;
- 3) щодо загальних фінансових питань;
- 4) територіальні;
- 5) мирні;
- 6) щодо прав і свобод людини та громадянина;
- 7) про громадянство;
- 8) про участь у міжнародних союзах і системах колективної безпеки;
- 9) про військову допомогу й направлення контингентів Збройних Сил України до інших країн;
- 10) про дозвіл перебування іноземних військ на території України;
- 11) про історичне й культурне надбання народу України.

Однак наведений перелік не є вичерпним, оскільки міжнародне право, як і внутрішньодержавне, не встановлює фіксованого переліку міжнародних договорів, що підлягали б обов'язковій ратифікації. Тому договірні сторони можуть у будь-якому договорі передбачити необхідність його ратифікації.

У деяких країнах англосаксонської правової сім'ї (Великобританія, Канада, Австралія тощо) має місце практика «позапарламентської ратифікації» міжнародних договорів – у формі так званих «наказів королеви/генерал-губернатора в Таємній раді» (Royal Orders of Queen/Governor General in Council), що є даниною політико-правовій традиції, започаткованій ще в середньовічній Англії і становить собою фактично постанову уряду (замість парламентського акта).

За таких обставин подекуди виникають досить-таки курйозні ситуації в зовнішніх стосунках цих держав, зокрема з Україною. Так, Угоду про дружбу і співробітництво від 24 жовтня 1994 р., підписану Президентом України Л. Кучмою і Прем'єр-міністром Канади Ж. Кретьєном, було з української сторони ратифіковано Верховною Радою, тоді як з канадської сторони – затверджено «Наказом Генерал-Губернатора в Раді», тобто «позапарламентським» способом. Водночас, значно нижчу за рівнем підписання уго-

ду про уникнення подвійного оподаткування (Міністр фінансів України П. Германчук і Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні К. Вестдалл) у Канаді було введено в дію актом Парламенту, тоді як в Україні ця угода не стала предметом парламентського розгляду. Така процедурна різниця пояснюється відмінностями в підходах правових систем різних держав світу до проблеми парламентської участі в оформленні міжнародних договорів.

У державах англосаксонської правової сім'ї порядок участі парламенту у введенні в дію міжнародних договорів є звичаєвим і залежить, переважно, від наявності чи відсутності змін у національному законодавстві, що можуть виникнути внаслідок укладення такого договору, незалежно від рівня його підписання.

Загалом, у Віденській конвенції 1969 р. не міститься жодних норм щодо того, що ратифікація міжнародного договору має здійснюватися, нібито, виключно парламентом (ст. 14).

Для набуття чинності двостороннього договору, що підлягає ратифікації, сторони обмінюються ратифікаційними грамотами. Під час укладання багатостороннього договору ратифікаційні грамоти договірних держав депонуються, тобто здаються на зберігання депозитарію.

Відповідно до ст. 16, якщо договором не передбачено інше, то ратифікаційні грамоти, документи про прийняття, затвердження або приєднання означають згоду держави на обов'язковість для них договору з моменту обміну ними між договірними державами, депонування в депозитарія або повідомлення про них договірних держав чи депозитарія.

Депозитарієм називається зберігач оригіналу багатостороннього договору і всіх документів, що належать до нього (заяв, застережень, ратифікаційних грамот, документів про прийняття, приєднання, денонсацію тощо). У ролі депозитарію може виступати одна або більше держав, міжнародна організація або її вища посадова особа. Якщо депозитаріями є кілька держав (наприклад, за Договором про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою від 5 серпня 1963 р. депозитаріями є уряди Російської Федерації, Великобританії і США), то можна здати відповідні документи одному з урядів зазначених держав. Генеральний секретар ООН виконує функції депозитарію для більшості багатосторонніх договорів, укладених під егідою ООН.

Права й обов'язки депозитаріїв визначено у ст. 77 Віденської конвенції 1969 р., але часто вони конкретизуються у самому договорі. Функції депозитарію полягають у:

1) зберіганні тексту багатостороннього договору, ратифікаційних грамот і документів про приєднання, інших переданих депозитарію повноважень;

2) отриманні підписів під договором, інформуванні учасників про документи й повідомлення, що стосуються договору;

3) повідомленні учасників договору про депонування ратифікаційних грамот, про заявлені застереження;

4) підготовці завірених копій оригінального тексту та інших текстів договору на будь-яких мовах, які можуть бути передбачені договором, а також розсилання їх учасникам і державам, що мають право ставати учасниками договору;

5) інформуванні держав про те, що кількість необхідних для набуття договором чинності підписів, ратифікаційних грамот або документів про прийняття, затвердження чи приєднання, отримано чи депоновано;

6) реєстрації договору в Секретаріаті ООН;

7) повідомленні про приєднання до договору і про вихід з нього;

8) скликанні конференцій із метою обговорення виконання договору.

Міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права, що мають правоздатність укладати договори, замість ратифікації використовують у своїй практиці акт офіційного підтвердження договору (ч. 2 ст. 14 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.) .

Щодо міжнародних договорів міжурядового чи міжвідомчого рівня, то формою визнання їхньої чинності зазвичай є затвердження (конфірмація) з боку уряду або відповідного міністерства.

Тоді, коли держава початково не брала участі у розробці й прийнятті міжнародного договору, вона має право в подальшому приєднатися до нього на умовах, визначених у самому договорі. Загальні питання приєднання до міжнародного договору регулюються ст. 15 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

Зазвичай, процедура приєднання до двостороннього договору за зовнішньою формою виглядає одночасно як приєднання і ратифікація

міжнародного договору а posteriori (тобто після процедури укладення договору його діючими учасниками). Приєднання до багатостороннього договору здійснюється шляхом здачі депозитарію спеціального акта або підписанням спеціального протоколу (ст. 77 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Особливою формою приєднання до міжнародного договору є його прийняття, що становить собою форму вираження згоди на обов'язковість тих договорів, які не потребують ратифікації. Цим, власне, і відрізняється процедура прийняття договору від прийняття тексту договору – початкової стадії міжнародно-договірного процесу, про яку йшлося вище.

Застереження. У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. закріплене правило про те, що держава має право під час підписання, ратифікації, прийняття чи затвердження договору, або приєднання до нього сформулювати застереження, якщо договір не забороняє внесення застережень (ст. 19). При цьому принципове значення має положення пункту с) ст. 19 Віденської конвенції 1969 р. про те, що застереження не повинні суперечити об'єкту та цілям договору.

Застереження означає односторонню заяву держави, здійснену при вираженні згоди на обов'язковість даного договору, що має на меті унеможливити або змінити юридичну дію певних положень договору щодо цієї самої держави. Водночас, застереження, здійснене під час підписання міжнародного договору, має бути так само підтверджене під час його ратифікації. Однак на практиці інститут застережень діє найчастіше для багатосторонніх міжнародних договорів, оскільки цілком зрозуміло, що при укладенні, скажімо, двостороннього договору сторонам набагато простіше узгодити між собою його положення так, щоб вони відповідали інтересам усіх його сторін, аніж у випадку із багатостороннім договором. Застереження, прийняття їх, а також заперечення до застережень повинні оформлюватись письмово, доводитись до відома всіх учасників договору.

Зазвичай, застереження до багатостороннього міжнародного договору вважається прийнятим за умови відсутності письмових заперечень із боку інших його учасників упродовж термінів, зазначених у ч. 5 ст. 20 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

За таких умов договір діє стосовно держави, яка заявила застереження, відповідно до положень застереження. При цьому будь-який учасник міжнародного договору (держава чи міжнародна організація) має право заперечувати проти застереження будь-якого учасника договору. Тоді договір між цими учасниками буде діяти в тій частині, якої застереження не стосується. Водночас, застереження, які напевно допускаються відповідним міжнародним договором, взагалі не потребують подальшого прийняття іншими його учасниками – державами чи міжнародними організаціями, залежно від випадку.

Учасник договору, що зробив застереження, в будь-який час може від нього відмовитися. При цьому згоди учасників, що прийняли застереження, не потрібно. Держава, що заперечує проти застереження, також може зняти свої заперечення в будь-який момент. Обидві ці процедури – як зняття застереження, так і відмова від нього – здійснюються в письмовій формі (ст. 22 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Іноді держави при вираженні згоди на обов'язковість міжнародного договору можуть робити заяви, у яких розкривають зміст своєї позиції щодо предмета договірної регулювання. Такі заяви є односторонніми актами і не породжують міжнародно-правових наслідків для жодної зі сторін відповідного договору, а отже – їх не слід ототожнювати із застереженнями до міжнародного договору.

Набуття договором чинності та його тимчасове застосування. Чинність договору означає його юридичну силу для сторін: тобто договір є чинним з того моменту, коли його норми стають обов'язковими для його сторін. Порядок і дата набуття договором чинності визначається, зазвичай, у тексті самого договору (ст. 24 Конвенції). Теоретично ці умови також можуть бути погоджені державами, що брали участь у переговорах, поза текстом договору. За відсутності таких положень або домовленостей, договір набирає чинності «як тільки буде виражено згоду всіх держав, які брали участь у переговорах, на обов'язковість для них договору» (п. 2 ст. 24).

Названі вище випадки стосуються «об'єктивного» набуття договором чинності – коли він стає чинним для всіх учасників, що на той момент надали згоду на його для себе обов'язковість. При цьому ст. 24 стосується «суб'єктивного» набуття договором чинності – для окремої держави, яка дала згоду на обов'язковість для се-

бе договору вже після того, як він набув чинності об'єктивно. Договір для цієї держави набирає чинності в дату вираження нею згоди на обов'язковість для себе договору.

Ст. 25 передбачає можливість тимчасового застосування положень договору – в цілому або щодо окремих його положень. Підстави для такого застосування впливають, насамперед, зі ставлення до права як до «писаного розуму», тобто як до моделі поведінки, яка застосовується не з примусу, а з огляду на свої досконалість і ефективність з точки зору регулювання відповідних правовідносин. Відповідно до п. 1 ст. 25 договір або частина договору застосовуються тимчасово до набрання чинності, якщо це передбачається самим договором, або держави, що брали участь у переговорах, домовилися про це в якийсь інший спосіб. Будь-яка з держав, що керуються договором тимчасово, відповідно до положень п. 1 ст. 25, може повідомити інші держави про свій намір не бути учасником договору і, відповідно, про припинення його тимчасового застосування, якщо немає положень договору чи міждержавних домовленостей, які б виключали таку можливість.

Реєстрація договору. Після набуття договорами чинності вони направляються до Секретаріату ООН для реєстрації їх (ст. 81 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

У ст. 102 Статуту ООН встановлено, що будь-який міжнародний договір, укладений членом ООН, після набуття ним чинності має бути зареєстрований у Секретаріаті ООН. Для публікації чинних міжнародних договорів ООН видає спеціальні збірники – United Nations Treaty Series.

Однак відсутність реєстрації того чи іншого міжнародного договору в Секретаріаті ООН аж ніяк не означає його недійсності. Єдине обмеження в застосуванні такого договору полягає лише в тому, що жодна із його сторін не має права посилається на незареєстрований договір у жодному з органів ООН (п. 2 ст. 102 Статуту ООН). Зокрема, в разі виникнення спору між учасниками незареєстрованого договору відносно його тлумачення й застосування, він не може бути переданий на розгляд МС ООН. У кожній державі також є внутрішня процедура опублікування міжнародних договорів. Так, ст. 20 Закону України «Про міжнародні договори України» передбачає, що ратифіковані міжнародні договори України й такі, що набули чинності, публікуються у «Відомостях Верховної Ради України»,

газеті «Голос України», «Збірнику чинних міжнародних договорів України». Договори України, які не вимагають ратифікації, та міжурядові угоди публікуються в «Збірнику постанов Кабінету Міністрів України».

Порядок опублікування міжвідомчих договорів України визначається Кабінетом Міністрів України.

Зміни до договору. Відповідно до Віденської конвенції 1969 р. договір може бути змінено за згодою між його учасниками шляхом внесення поправок (ст. 39). Усі договірні сторони повинні повідомлятися про будь-яку пропозицію щодо поправок до багатостороннього договору. При цьому кожна з договірних держав має право брати участь у: 1) ухваленні рішення про те, що саме варто зробити щодо такої пропозиції; 2) переговорах і укладенні будь-якої угоди про внесення поправок у договір (ст. 40).

Як бачимо, поправки до міжнародних договорів, як за своїм призначенням, так і за процедурою прийняття, суттєво відрізняються від застережень. За допомогою поправок змінюється сам договір, тоді як застереження, зазвичай, уточнюють застосування певних, окремих положень договору щодо конкретного учасника – держави чи міжнародної організації, залежно від випадку.

Відповідно до ст. 41 два або кілька учасників багатостороннього договору можуть укласти окрему угоду про застосування певних змін до цього договору у взаєминах між собою. Це можливо, однак, лише при певних умовах, а саме якщо: 1) можливість такої зміни передбачається самим договором; 2) така зміна не забороняється договором і не впливає на користування іншими учасниками своїми правами за договором або на виконання ними своїх зобов'язань і не торкається положень, відступ від яких є несумісним з ефективним здійсненням об'єкта й цілей договору загалом (ч. 1 ст. 41 Віденської конвенції 1969 р.).

6.4. ДІЯ ДОГОВОРІВ, ЇХНЕ ЗАСТОСУВАННЯ І ТЛУМАЧЕННЯ

6.4.1. Дія договору

Дія міжнародного договору означає період фактичного виконання сторонами своїх зобов'язань за відповідним міжнародним договором. Для встановлення терміну дії договору визначальне значення має набуття міжнародним договором чинності. Згідно з Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. порядок і дата набуття договором чинності визначаються в його тексті або узгоджуються договірними сторонами під час переговорів (ст. 24). На практиці міжнародні договори найчастіше набувають чинності або з дати підписання, або з моменту обміну ратифікаційними грамотами, або з моменту передання певної кількості ратифікаційних грамот депозитарію.

Дія договору в часі. Слід одразу наголосити на відмінності понять «строк дії» і «термін виконання» договору. Донині ці поняття в літературі плутають. Виходячи з роз'яснення в Цивільному кодексі України 2003 р., «строк» означає проміжок часу, «двомірна» його характеристика, «термін» – це одномірна характеристика (момент, година, день, тощо). У вислові: «договір набуває чинності на п'ятнадцятий день після надходження депозитарію десятої ратифікаційної грамоти» – має місце термін. У вислові «Генеральний секретар упродовж трьох місяців призначає голову арбітражу» – має місце строк. Зокрема Договір про ліквідацію ракет середньої й меншої дальності між СРСР і США від 8 грудня 1987 р. є безстроковим, однак у ньому встановлені строки, упродовж яких очікується виконання зобов'язань сторін щодо ліквідації зазначеного класу озброєнь – не більше трьох років із моменту набуття договором чинності. З іншого боку, ці ж самі три роки конкретизуються «контрольним терміном» – тобто днем, коли спливають три роки з моменту набуття договором чинності: якщо після цього терміну домовленості виявляться не виконаними, цей термін буде початком обчислення строку невиконання зобов'язань стороною чи сторонами.

Залежно від строків дії, міжнародні договори можна об'єднати в три групи: строкові, безстрокові та з невизначеним терміном (відповідно і строком – у даному випадку це те ж саме). Найчастіше строк дії договору встановлюється в тексті самого догово-

ру. Договір, укладений на певний строк, автоматично припиняє свою чинність після закінчення цього строку, якщо сторони спеціально не домовляться про його продовження або відновлення дії договору на новий строк.

До безстрокових договорів, зазвичай, належать мирні договори, договори про роззброєння, про демаркацію кордонів, універсальні або регіональні конвенції про кодифікацію й прогресивний розвиток міжнародного права. Іноді говорять, що такі договори укладаються «на вічні часи», як, наприклад, Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення й застосування хімічної зброї і про її знищення 1993 р. (ст. XVI). Якщо сторони не мають на меті надати договору безстрокового характеру і не визначають ні строку його дії, ні конкретного терміну припинення його дії, то в договір вносяться положення про право учасника вийти з договору в будь-який час, за умови завчасного повідомлення інших учасників про такий намір.

Досить часто договори укладаються на невизначений строк. Багато двосторонніх угод укладається на певний строк, але сторони при цьому передбачають, що після визначеного терміну договір залишатиметься чинним, доки один з учасників не заявить про свій намір його денонсувати. Часто в договорі визначається, що після закінчення первинного строку дія договору буде автоматично «продовжуватися» на певні строки, за умови, що одна зі сторін до закінчення чергового поточного періоду не надішле повідомлення про намір припинити його дію.

Від продовження терміну договору (продлонгації) слід відрізняти відновлення дії договору. Останнє здійснюється за умови припинення чи призупинення договору. Реновація (відновлення) договору може відбуватися автоматично (наприклад, після припинення військових дій), мовчазною згодою або шляхом обміну нотами. Так, унаслідок обміну нотами було відновлено дію радянсько-британської угоди про науково-технічне співробітництво 1968 р.

Цікавою буває процедура реновації стосовно так званих «згаючих» міжнародних договорів. Яскравим прикладом такого міжнародного договору є договір між Англією і Португалією 1589 р., який передбачав право Англії базувати військовий флот у морських гаванях острівних територій Атлантичного океану, що належать Португалії, і в якому не передбачено ні строку дії, ні терміну й про-

цедури його припинення чи денонсації (див. далі). Цей договір у добу Середньовіччя справді досить-таки активно використовувався як Англією, так і Португалією, проте, з плином часу і під впливом різноманітних історичних обставин, обидві сторони – як Великобританія, так і Португалія – *de facto* перестали його використовувати і згодом, що називається, «забули» про цей договір; хоча *de jure* його ніхто ніколи жодним чином не припиняв і не скасовував. Отже, номінально договір продовжував бути чинним упродовж необмеженого часу, незалежно від того, чи пам'ятав про нього взагалі будь-хто. Через кілька століть (у 1940 р.) текст цього договору (як старовинний манускрипт) був виявлений у королівському архіві Великобританії. Коли з'ясувалось, що цей договір, виходячи з його положень, є формально чинним і нині, то уряд Великобританії заявив ноту урядові Португалії, в якій зажадав від останнього, на виконання згаданого договору, забезпечення для британських ВМС відповідних умов базування на Азорських островах, а також на архіпелагах Мадейра та Кабо-Верде. В умовах розпочатої на той момент Другої світової війни реновація такого договору забезпечила надзвичайно важливі військово-стратегічні інтереси союзників і, зрештою, певним чином сприяла остаточній спільній перемозі над фашистськими державами.

Дія договору в просторі. Як правило, міжнародні договори поширюються на всі території, що перебувають під суверенітетом держав-учасників, якщо інше не передбачено в самому договорі. Деякі багатосторонні договори поширюються на частини земної суші, що не мають суверенітету жодної держави – *res nullus* (Договір про Антарктику 1959 р.). Різні частини Конвенції ООН із морського права 1982 р. поширюються на різноманітні види географічних просторів – від внутрішніх морських вод держав і до повітряного простору над відкритим морем. Необмежену просторову сферу дії має Статут ООН.

За загальним правилом міжнародні договори не поширюються на треті держави, які не беруть у ньому участі. Однак у деяких договорах держави-учасниці передбачають можливість наявності прав та обов'язків за даним договором для третіх сторін. У такому випадку договірні права й обов'язки будуть поширюватися на треті сторони тільки за наявності їхньої недвозначно вираженої згоди в письмовій формі (ст. 35 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.). При цьому щодо третьої держави /

організації міжнародний договір не створює жодних прав і зобов'язань без її на те явно вираженої згоди (принцип *pacta tertiis nec nocent nec prosunt*).

Як уже зазначалося вище, за дією у просторі розрізняють: універсальні (глобальні) та регіональні договори. Крім цих традиційних, виділяють ще субрегіональні та локальні, сфера дії яких обмежена територією малої кількості держав і межа між якими умовна (наприклад, Договір про Західноєвропейський союз; Андський пакт про створення спільного ринку 1969 р. та ін.). Окремо виділяються договори, що регулюють режим певних територій, наприклад Договір про Шпіцберген 1920 р.; Договір про Антарктику 1959 р. та ін. Відповідно до міжнародного права держави зобов'язані забезпечити застосування положень договору на всій своїй території. Дія договорів для міжнародних організацій поширюється на всі їхні органи, де б вони не знаходилися.

6.4.2. Зобов'язання дотримуватися положень договору

Відповідно до ст. 26 Конвенції з промовистою назвою «*Pacta sunt servanda*» (лат. – «договори повинні виконуватися»), кожний чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен виконуватися. Це положення, своєю чергою, є спеціальним формулюванням одного з основних принципів міжнародного права – принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Недотримання принципу *pacta sunt servanda* розглядається як порушення міжнародного зобов'язання, що передбачає різні форми міжнародної відповідальності, залежно від серйозності порушених положень договору.

Відповідно до принципу *pacta sunt servanda* будь-який учасник договору, по-перше, зобов'язаний сумлінно й неухильно виконувати зобов'язання; по-друге, не має права укладати договори, що суперечать раніше укладеним договорам за його участі. Відмова від виконання або часткове виконання договору може мати місце лише за підстав, передбачених міжнародним правом, як такі, що виправдовують таке невиконання (наприклад, ст.ст. 19–23 Резолюції ГА ООН «Статті про відповідальність держав за протиправні діяння» від 12 грудня 2001 р.). Розрив дипломатичних зносин між учасниками договору не впливає на необхідність виконувати зобов'язання за договором.

Звертаючись до співвідношення внутрішньодержавного права і зобов'язань із дотримання міжнародних договорів, доктрина і джерела міжнародного права виходить із того, що будь-яка держава – учасниця договору не може посилається на положення свого внутрішнього права для виправдання невиконання нею чи її оператором зобов'язань із міжнародного договору (ст. 27 Віденської конвенції 1969 р.). Держава не має права посилається також на ті обставини, що згода на обов'язковість для неї договору була надана її представником із порушенням того чи іншого положення її національного права. У 1988 р. МС ООН відзначив, що «визначальним принципом міжнародного права є його пріоритет над внутрішнім правом держав». З цього ж принципу виходять і «Статті про відповідальність держав» 2001 р.: відповідно до ст. 3 держави не можуть посилається на своє національне законодавство при кваліфікації міжнародних протиправних діянь. Конституції чи закони про міжнародні договори багатьох країн (Кіпр, Іспанія, Франція, Швейцарія та інших) містять положення про верховенство над національними нормами положень договорів, згоду на обов'язковість яких для себе належним чином надано державою (прикладом такої конституційної норми є ст. 9 Конституції України). Інші держави (наприклад, Австрія, Великобританія, Данія, Норвегія, Фінляндія, США) виходять із того, що міжнародні договори і закони є рівноправними (що, з-поміж іншого, передбачає врегулювання колізій між їхніми положеннями кожного разу в судовому порядку).

Міжнародна організація – учасник договору не може при вирішенні питань про невиконання нею договору посилається на свої правила, викладені в установчому акті, регламентах, інших правилах процедури.

Наслідком дії принципу «*Pacta sunt servanda*» можна вважати існуючу в міжнародному праві «презумпцію» чинності міжнародних договорів (ст. 42 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.). Чинним є такий міжнародний договір, який укладено відповідно до норм міжнародного права, і в якому втілено дійсну волю суб'єктів міжнародного права, що на практиці означає: міжнародний договір є чинним доти, доки не доведено інше. Щодо вимоги про необхідність втілення дійсної волі суб'єктів договірного процесу – як умови чинності договору, слід зазначити, що в приватному (цивільному) праві приділяється вирішальне значення дій-

сності волевиявлення (щирості наміру), зафіксованого як мета укладання правочину – як умові його чинності. Правочини, укладені в порушення вимоги вільного волевиявлення, а також фіктивні й удавані правочини, укладені без наміру реально виконати зафіксовані в них цілі, є нікчемними з моменту укладення.

6.4.3. Тлумачення договору

Тлумачення договору полягає у точному з'ясуванні змісту договору або його окремих положень чи термінів. Зазвичай тлумачення міжнародного договору не повинне бути розширювальним чи обмежувальним: воно має здійснюватися у чіткій відповідності до об'єкта й мети, що складають зміст договору. Вирішальне значення при тлумаченні має звернення до повного тексту договору, враховуючи у взаємозв'язку положення всіх його частин (преамбули, змісту, прикінцевих положень, за необхідності – додатків), а також будь-які домовленості стосовно договору, схвалені його учасниками.

Розрізняють види тлумачення за різними класифікаціями. Насамперед, розрізняють тлумачення офіційні й неофіційні.

Офіційним тлумаченням вважається тлумачення способом, зазначеним у самому договорі, або надане органом міжнародної організації (наприклад, органи системи ООН), міжнародним арбітражним чи судовим органом, або органами, створеними одним із способів передбачених самим договором (наприклад, Комітет з ліквідації расової дискримінації, створений відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Комітет з прав людини, створений відповідно до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. та ін). Офіційні тлумачення своєю чергою поділяються на окремі групи, зокрема, відповідно до суб'єкта тлумачення.

Автентичне тлумачення – здійснене на основі домовленостей самих держав-учасниць договору, обов'язкове для сторін договору, засноване на їхній згоді. Автентичне тлумачення може бути втілене в будь-якій формі: у вигляді спеціального договору, протоколу, обміну нотами, шляхом тлумачення термінів у тексті самого договору.

Міжнародне тлумачення здійснює міжнародний орган, передбачений самим договором. Найважливішим таким органом є

МС ООН і низка інших органів, уповноважених державами-членами ООН надавати тлумачення, якщо самі учасники не досягнуть угоди про сенс того чи іншого міжнародного договору. Можливість міжнародного судового або арбітражного тлумачення може бути передбачена як у двосторонніх, так і в багатосторонніх договорах.

Часто трапляється тлумачення міжнародних договорів в односторонніх актах міжнародних організацій і односторонніх заявах держав-сторін договору. Держава-учасниця в особі її органів, статус і повноваження яких визначено національним правом, може в односторонньому порядку дати своє тлумачення положень договору, яке називається внутрішньодержавним тлумаченням і яке зобов'язує лише державу, що тлумачить.

У процесі тлумачення міжнародних договорів використовуються спеціальні методи, відповідно до яких також розрізняють види тлумачення за методами. Найчастіше використовуються граматичне, логічне, систематичне й історичне тлумачення. Якщо міжнародний договір, що потребує тлумачення, укладено кількома мовами, причому кожен із текстів є автентичним, то будь-який із них може використовуватися при тлумаченні.

При офіційному тлумаченні, в якій би формі воно не здійснювалося, потрібно дотримуватися загальних і спеціальних принципів (правил) тлумачення міжнародного договору, кодифікованих у Розділі 3 Віденської конвенції 1969 р. Загальні принципи тлумачення договорів, відповідно до ст. 31 Конвенції містять принцип сумлінності; принцип єдності (цілі і всіх складових договору); принцип ефективності (розглядати тлумачення як наділене обов'язковою силою і сенсом). Спеціальними принципами тлумачення договору є: максимальне використання різномовних текстів договору при тлумаченні; однакова достовірність автентичних текстів договору, викладених різними мовами; встановлення єдиного сенсу, закріпленого в текстах різними мовами (ст. 33 Конвенції 1969 р.).

Якщо, на думку держав – учасників договору, застосування основних засобів (текст договору, додаткові угоди, додатки) не може дати задовільних результатів, то в процесі тлумачення договору можливе застосування додаткових засобів (ст. 32) – розгляд підготовчих матеріалів, протоколів конференцій, заяв делегацій, судової практики і т. д.).

Доктринальне тлумачення, яке дається юристами, істориками права, журналістами, а також ученими в наукових працях із міжнародного права, розглядається як неофіційне та необов'язкове для учасників договору.

6.5. НЕДІЙСНІСТЬ, ПРИЗУПИНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ДІЇ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

6.5.1. Умови дійсності та недійсності договору

Поняття дійсності договору доктринальне. На відміну від поняття чинності договору, яке передбачає наявність прав і обов'язків у сторін договору, поняття дійсності договору означає лише його відповідність вимогам міжнародного права. Недійсний договір не може набути чинності. Як зазначає І. І. Лукашук, дійсним вважається міжнародний договір, який у цілому і в жодній своїй частині не суперечить основним принципам або імперативним нормам міжнародного права. Лише дійсні міжнародні договори можуть породжувати правомірні наслідки для договірних сторін, і лише відповідно до таких договорів сторони можуть набувати законних прав і обов'язків, на досягнення яких була скерована воля учасників договору. В. Л. Чубарев наголошує, що однією з найважливіших умов дійсності договору є дотримання встановлених правил при його укладанні. Укласти договір можуть лише суб'єкти, наділені належною для цього дієздатністю; договірний процес повинні вести належним чином уповноважені на те представники, які повинні: не тиснути на інших представників договірного процесу; не допускати обману під час переговорів і не чинити нічого, що призводить до помилок у тексті договору; дотримуватись встановленої процедури укладення договорів; не допускати підкупу представника держави або міжнародної організації.

У Конвенціях про міжнародні договори 1969 р. і 1986 р. питання дійсності договору не розглядається. Натомість докладно розкриті принципи недійсності договору і правові наслідки такої недійсності. Н. К. Дінь і співавтори виділяють щодо дійсності міжнародного договору чотири умови: правоздатність суб'єктів договірного процесу; правомірність (законність) предмета договору; сво-

бода волевиявлення під час укладання договору; прийнятність форми (принципова можливість через форму недвозначно зафіксувати волевиявлення сторін).

Відповідно до «презумпції» дійсності договору, про яку вже згадано вище, дійсність договору чи згоди держав на обов'язковість для них цього договору може оспорюватися лише на підставі загальновизнаних норм міжнародного права.

Підстави й наслідки недійсності договорів. Міжнародний договір визнається недійсним, якщо:

1. Його укладено з явним порушенням внутрішніх конституційних норм, що визначають компетенцію та порядок укладення договору (ст. 46).

2. Згода на зобов'язання за договором надана помилково, і помилка стосується факту або ситуації, які мали місце під час укладання договору і були істотною основою для згоди на обов'язковість договору (ст. 48).

3. Держава уклала договір під впливом обманних дій іншої держави, що бере участь у переговорах (ст. 49).

4. Згода держави на обов'язковість для неї договору була отримана внаслідок прямого чи опосередкованого підкупу її представника іншою державою, що бере участь у переговорах (ст. 50).

5. Представник держави дав згоду на умови договору під дією спрямованих проти нього примусу чи погроз (ст. 51).

6. Укладення договору виявилось наслідком погрози силою або її застосування, що є порушенням принципів міжнародного права, втілених у Статуті ООН (ст. 52).

7. Договір на момент укладання суперечить імперативній нормі загального права (ст. 53).

Таким чином, у ст.ст. 45–53 Віденської конвенції 1969 р. вказано на конкретні підстави недійсності міжнародного договору. Доктрина ж, залежно від ступеня невідповідності процедури укладання чи матеріальних норм договору нормам міжнародного права, виділяє недійсність двох видів: абсолютну і відносну.

Абсолютна недійсність міжнародного договору має об'єктивний характер і не залежить від волевиявлення суб'єктів, які його уклали. Такий договір вважається юридично нікчемним *ab initio* (від самого початку). Договір може бути визнано абсолютно недійсним, якщо він суперечить імперативним нормам загального міжнародного права

jus cogens (ст. 53 Віденської конвенції 1969 р.), або згода держави на його обов'язковість була виражена в результаті примусу, застосування сили або погрози силою стосовно держави або її представника, який підписав відповідний договір (ст.ст. 51–52).

Відносна недійсність міжнародного договору означає можливість його заперечення однією зі сторін. Право на заперечення міжнародного договору з'являється у держави в тому випадку, коли мало місце істотне і явне порушення особливо важливих положень внутрішнього законодавства, які регулюють процедуру укладання міжнародних договорів (ст. 46), а також помилкою, введенням в оману або ж підкупом представника держави (ст.ст. 48–50 Віденської конвенції 1969 р.).

Міжнародно-договірна практика й доктрина визначають два можливі напрямки дій держав-учасників договірному процесу після того, як договір визнано недійсним: або його учасники повністю звільняються від зобов'язань із його виконання, або, по можливості, усуваються підстави недійсності договору, для чого договір за згодою його учасників переглядається повністю чи в окремії його частині.

6.5.2. Припинення або призупинення дії міжнародних договорів

Важливою процедурою, пов'язаною з чинністю і дією міжнародних договорів, є процедура їхнього припинення або призупинення, що регулюються ст.ст. 54–64 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Міжнародний договір може бути припинено за взаємною згодою його учасників або відповідно до положень самого договору (ст. 54). Найчастіше юридичною підставою припинення договору є закінчення строку його дії або його виконання.

У багатьох договорах обумовлена можливість їхньої денонсації, тобто одностороннього правомірного припинення договору на умовах, у ньому зазначених. Навіть коли в договорі не міститься формального положення про можливість його денонсації, вона визнається можливою, якщо це впливає з характеру договору. Якщо ж було встановлено, що учасники договору мали намір допустити можливість денонсації, то в такому випадку повідомлення про денонсацію має бути направлено не менш, ніж за 12 місяців (ст. 56 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Міжнародний договір також може бути анульований. Це означає, що держава правомірно припинила договір в односторонньому порядку на умовах, які в ньому не передбачені. Підстави для анулювання міжнародного договору визначені у ст.ст. 60–64 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.), а саме:

1. Істотне порушення положень договору іншими учасниками.
2. Подальша неможливість виконання договору.
3. Докорінна зміна обставин.
4. Розірвання дипломатичних або консульських відносин між державами-учасниками договору.
5. Виникнення нової імперативної норми загального міжнародного права *ius cogens*, якій суперечать положення договору.

Істотним порушенням, яке дає право іншій стороні відмовитися від виконання договору, відповідно до п. 3 ст. 60 Віденської конвенції 1969 р. є порушення, що полягає в такій відмові від договору, яка не допускається даною конвенцією, і недотриманні положення, що має істотне значення для здійснення об'єкта і цілей договору.

Посилання на неможливість виконання договору буде правомірним, якщо безповоротно зник об'єкт, необхідний для виконання договору. Однак не можна посилалися на таку обставину, якщо ця неможливість стала наслідком порушення самим учасником договору зобов'язань із цього договору або іншого міжнародного зобов'язання, взятого ним на себе щодо будь-якого іншого учасника договору (ст. 61).

Міжнародні договори діють на умові *rebus sic stantibus* (незмінності обставин). При цьому проста зміна обставин не спричинює правових наслідків для учасників договору. Лише докорінна зміна обставин і тільки за умови, що наявність таких обставин становила істотну підставу згоди учасників на обов'язковість для них договору або наслідки зміни обставин докорінно змінюють сферу дії зобов'язань, які все ще підлягають виконанню, надає право на анулювання міжнародного договору. Однак посилання на докорінну зміну обставин як на підставу припинення договору або виходу з нього є неправомірним у випадках, коли договір встановлює державний кордон, або якщо докорінна зміна обставин, на яку посилається учасник, є результатом порушення ним зобов'язань за договором або іншим міжнародним зобов'язанням, взятим цим учасником на себе стосовно будь-якого іншого учасника договору (ст. 62).

Скорочення кількості учасників багатосторонніх договорів, через яке кількість учасників договору може стати меншою за мінімально необхідну для чинності відповідного договору не призводить до автоматичної втрати ним чинності: міжнародний договір все одно зберігає свою чинність, якщо інше не передбачено самим цим договором (ст. 63).

Призупинення дії міжнародного договору означає лише тимчасове припинення його дії і може здійснюватися як стосовно усіх учасників договору, так і стосовно окремого учасника (або частини учасників) договору – відповідно до положень договору або за згодою учасників.

При цьому два чи кілька учасників багатостороннього договору можуть укласти угоду про призупинення дії договору у відносинах між собою, якщо таке призупинення передбачається договором або не забороняється ним, а також, якщо воно не впливає на реалізацію прав і обов'язків інших учасників і не є несумісним із цілями й об'єктом договору (ст. 58).

Контрольні запитання й завдання

1. Визначте особливості міжнародного договору як джерела міжнародного права.
2. Які назви міжнародних договорів ви знаєте?
3. Назвіть класифікації міжнародних договорів.
4. Які міжнародні договори регулюють право міжнародних договорів?
5. Схарактеризуйте значення Віденської конвенції з права міжнародних договорів 1969 р.
6. Які статті Віденської конвенції з права міжнародних договорів 1969 р. стосуються норм *jus cogens* і як саме?
7. Який загальноправовий принцип застосовано як назву статті у Віденській конвенції з права міжнародних договорів 1969 р.?
8. Поясніть, чи можуть створювати міжнародні договори зобов'язання для третіх країн.
9. Дайте коротку характеристику кожного етапу укладання міжнародних договорів.

10. Схарактеризуйте способи надання державою згоди на обов'язковість для неї положень міжнародного договору.

11. Поясніть, які особливості має така процедура надання державою згоди на обов'язковість для неї положень договору, як ратифікація.

12. Визначте основні джерела та положення національного права з регулювання питань укладання міжнародних договорів Україною.

Література

1. *Sadat-Akhavi S. A. Methods of Resolving Conflicts between Treaties* / S. A. Sadat-Akhavi. – Boston: Harvard University Press, 2003. – 148 p.

2. *Лукашук И. И. Современное право международных договоров* / И. И. Лукашук. – М. : Международные отношения, 2004. Т.1. – 452 с.

3. *Лукашук И. И. Стороны в международных договорах* / И. И. Лукашук. – М. : Международные отношения, 1966. – 121 с.

4. *Международное публичное право: учеб.* / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Е. Г. Моисеев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. – М. : Проспект. 2010. – С. 279–302.

5. *Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики* / О. О. Мережко. – К. : Таксон, 2002. – 346 с.

6. *Міжнародне право. Основні галузі: підруч.* / за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – С. 9–35.

7. *Динь Н. К. Международное публичное право: в 2 т.* / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000. – Т. 1. – С. 59–239.

8. *Осминин Б. И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств* / Б. И. Осминин. – М. : Международные отношения, 2006. – 177 с.

9. *Чубарев В. Л. Элементарный курс права международных договоров: навч. посіб.* / В. Л. Чубарев. – К. : Правові джерела, 2001. – 176 с.

Розділ 7

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ІНШІ ІНСТИТУЦІАЛІЗОВАНІ ФОРМИ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

7.1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУЦІАЛІЗОВАНИХ ФОРМ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

7.1.1. Витоки інституціоналізованих форм міжнародного співробітництва

Інституціоналізація сучасних міжнародних відносин – це формування установ міжнародного співробітництва, насамперед міжнародних організацій, які своєю діяльністю виконують реальну роботу з реалізації багатосторонніх рішень держав. Міжнародні організації як політико-правовий феномен виникли наприкінці XIX – на початку XX ст., коли потреби світового розвитку зумовили необхідність створення постійно діючих колективних міждержавних органів, але в історії людської цивілізації накопичено тисячолітній досвід утворення міжнародних об'єднань.

Період «Цивілізації», який зазвичай починають шумерами та єгиптянами від IV тис. до н. е. – це радше період діалогу-протистояння варварства й цивілізації, взаємодія яких відбувається принаймні десять останніх тисячоліть. Саме це протистояння було найефективнішим каталізатором міжнародних об'єднань як варварських, так і цивілізованих народів. Найдавнішими з історично відомих міжнародних утворень (V–III тис. до н. е.) були, очевидно, релігійні співдружності політично автономних територіальних громад, жителі яких поклонялися одному божеству та періодично збиралися в його святилищі, навколо якого згодом могло скластися храмове місто з постійним населенням. Такі союзи відомі в шумерській Месопотамії, на ханаанському Близькому Сході, в «протохеттській» Малій Азії, на карійських і пеласгійських Балканах і островах Егейського моря.

Не всі міжнародні об'єднання були свідченням поступу й благоденства відповідних суспільств. Наприклад, горезвісна «Антилагашська конфедерація» на чолі з Лугальзагессі була створена в часи міжусобиць міст-держав Шумера («лихоліття» Шумерської

цивілізації). Вона утворилася як «відгук» на реформи лугаля м. Лагаш Урукаґіні (бл. 2370 р. до н. е.), який спробував зупинити розпад шумерського суспільства, обмеживши привілеї знаті, за що став об'єктом ненависті «еліти» всіх шумерських міст, яка на короткий час і об'єдналася проти реформатора і його міста. Наслідком цієї міжусобної «контрреформації» стало захоплення Шумеру акадіянами на чолі з Саргоном Давнім.

У період першої Ойкуменічної (Космополітичної) цивілізації Середнього Сходу¹, розквіт якої припадає на XV–XII ст. до н.е. з-поміж пануючих у цей час династій індоєвропейських колісників поширені були відомі від Пелопоннесу і Малої Азії до північної Індії і Китаю «Союзи 16-ти царів», у яких «царі», суверенно володіючи певною територією, утворювали чотирьохступеневу ієрархію царств, об'єднаних спільними родинно-шлюбними, релігійними та військово-політичними зобов'язаннями.

На території України славетний «антиперський» союз скіфських і вірних їм племен на чолі з Іданфірсом (Ідантурою) зупинив у 512 р. до н. е. першу спробу поширити на цю територію панування Світової імперії. Її правитель Дарій Великий, від якого тремтів увесь цивілізований світ, перемоги якого були вибиті на Бехістунській стелі 522 р. до н. е., втратив тут більшу частину війська і ледве не загинув сам. Доктрина доводить, що повстання античних греків проти Ахеменідів започаткували нову сторінку цивілізації, коли свобода, розум, колективне прийняття важливих рішень та інші інститути громадянського суспільства вперше стали загальносуспільними цінностями². Але варто пам'ятати, що греків до боротьби надихнула перемога скіфів – першого в історії народу, що започаткував практику успішного протистояння Світовим імперіям.

Відомі з доантичної Давньої Греції релігійні союзи – амфіктіонії із загальними святилищами та спільними військово-політичними зобов'язаннями громад-полісів, що до них входили, збереглися і в античній Елладі. Найвідоміші з них – Дельфійська (пізніше Беотійська) амфіктіонія, у яку входили дванадцять громад Серед-

---

¹ Термін В. Мак-Ніла. Див.: *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу / В. Мак-Ніл. – К.: Ніка-Центр, 2002. – С. 173.

² Дж. Себайн і Т. Торсон посилаються на відому промову Перікла, яка переконливо свідчить про домінанту цих цінностей в афінських поліолітів. Див.: *Себайн Дж. Г.* Історія політичної думки / Г. Дж. Себайн, Т. Торсон. – К.: Основи, 1997. – С. 39.

ньою Греції й Фессалії. Однак найважливішу роль у цей час відігравали нові союзи полісів – ситархії, створені з військово-політичною метою. Дві найпотужніші з них – Лакедемонська (очолювана Спартою) і Делоська (очолювана Афінами) ситархії близько століття вели трагічні війни (470–380 рр. до н. е.), які на дві третини скоротили населення Великої Греції.

У ранньому Середньовіччі впродовж IV–XII ст. вся Європа й частина Азії розвивалися в культурно-правовому полі Візантії. Ранньохристиянська цивілізація, основою якої була Візантійська імперія, започаткувала практику скликання універсальних (у межах християнського світу) міжнародних форумів, тож правові основи Ранньохристиянської цивілізації формувалися Вселенськими соборами на чолі з візантійськими імператорами. З поширенням ісламу (з VII ст.) формується також ідея Світового Халіфату, яка й нині вкотре набуває великої популярності.

Активізація розвитку світських міжнародних інституцій у середньовічній Західній Європі тісно пов'язана з релігійною за формою і світською за змістом «Папською революцією»¹ XI–XII ст. Важливим «революційним» чинником останньої стало «нове канонічне право», яке до біблійної основи долучило рецепційоване римське право. Нове канонічне право стало основою правових систем Західної Європи², які в цей час формуються як різноманіття політичних утворень у межах спільного культурно-правового поля. Однією з відносно автономних «пан'європейських» правових систем Середньовіччя стало міжнародне купецьке право (*Lex mercatoria*), іншою – муніципальне право. Ці дві системи формувалися й удосконалювалися як юридична основа численних військово-торговельних союзів (ліг, уній тощо), яскравим прикладом яких став Ганзейський союз, заснований у 1241 р. Ця потужна торгово-політична унія самоврядних міст, очолювана Любеком, контролювала Північне й Балтійське моря³, торгувала з монархіями й республіками Середземномор'я. Союз проіснував до 1669 р. Він мав мо-

---

¹ Інша назва – Григоріанська реформа (ініціатор Папа Григорій VII) – з неї починається об'єднання Західної Європи навколо католицького Ватикану та її відокремлення від культурного впливу православної Візантії.

² Берман Г. Західна традиція права: період становлення / Г. Берман. – М. : НОРМА, 1997. – С. 31.

³ Із-поміж них був і Новгород, до його підкорення Москвою.

гутній військовий флот, який звільнив Північну Європу від піратства, і потужний торговельний флот, який, завдяки широким торговим і політичним зв'язкам, здійснював посередницьку торгівлю між Західною і Північною та Південною і Східною Європою. Ганзейський союз мав значний вплив на соціальний розвиток німецьких, данських і слов'янських земель.

Позитивний вплив «Папської революції», яка об'єднала Західну Європу навколо Риму, змінюється деградацією Святого престолу і зростаючим небажанням монархів і народів Європи йому підпорядковуватися. З XIV ст. формуються абсолютні монархії та реформаторські церкви¹, посилюється, відповідно, боротьба монархів Європи за звільнення від надмірного контролю Папи, а простолюду – від незрозумілого панування – Ватикану. При цьому ідею об'єднання Європи політико-правова європейська думка не втрачає. Перший проект політичного об'єднання держав на постійній основі було розроблено під впливом гуситських війн XV ст. – чеським королем Іржі Подебрадом; у 1625 р. під час Тридцятилітньої війни – Гуго Гроцієм; на початку формування нації Американських Штатів у XVII ст. – Уїльямом Пенном², на межі XVIII–XIX ст. під час наполеонівських війн – І. Кантом³.

7.1.2. Інституціалізація міжнародних конференцій і міжнародних органів

З XIX ст. з інтернаціоналізацією суспільного життя з'являється потреба в інституціалізації міждержавного співробітництва: практично одночасно формується звичаєве право міжнародних конференцій і утворюються перші міжнародні органи.

Міжнародна конференція – загальне (родове) поняття для визначення періодичного зібрання держав задля врегулювання певної сфери міждержавних відносин. Розглядається в доктрині як тимчасовий орган держав-учасників, що діє з метою обговорення наперед визначеного кола питань міжнародного співробітництва і

---

¹ Г. Берман налічує п'ять революцій в історії Західної Європи: «папську», лютеранську, кальвініську, буржуазну й соціалістичну.

² Заснував штат Пенсільванія з унікальним суспільним устроєм у дусі соціальних утопій, впровадив «пенсільванську» пенітенціарну систему, де злочинці не каралися, а перевиховувалися мирною працею.

³ Див.: *Корецкий В. М.* Проект Иржи Подебрада об организации мира и современность / Избранные труды: в 2 кн. / В. Н. Корецкий. – К., 1989. – Кн. 2. – С. 395–404.

приймає багатосторонні міжнародні договори та інші погоджені рішення.

Назва конференцій у сучасному міжнародному праві може бути різна і, зазвичай, не має юридичного значення. Термін «конференція» зберігся переважно за кодифікаційними конференціями (Віденська конференція з дипломатичних зносин 1961 р., конференції з міжнародного морського права та інші). Такі конференції скликаються з метою укладання міжнародних договорів – одного або багатьох – для кодифікації міжнародно-правового регулювання певної сфери міжнародних відносин. Частіше ж предмет діяльності конференції виходить за межі лише укладання договорів і охоплює весь комплекс переговорів і рішень на їхній основі – з приводу врегулювання певного напрямку міжнародних відносин. Такі конференції можуть називатися саміти, наради, консультативні наради, раунди та ін., наприклад: Саміт «великої вісімки»; Нарада з безпеки і співробітництва у Європі; Консультативна нарада держав-членів Договору про Антарктику; Уругвайський раунд з Генеральної угоди про торгівлі тарифи (ГАТТ) та ін.

Конференції нерідко трансформуються на міжнародні організації, прикладом чого може бути Гаазька конференція з міжнародного приватного права, що діяла впродовж 1893–1951 рр. як конференція, а, прийнявши у 1951 р. Статут з відповідними закріпленими повноваженнями, діє як міжнародна організація, при цьому без змін залишається її назва «конференція». З-поміж спеціалізованих установ ООН також є інституції з назвою «конференція» (Конференція Об'єднаних Націй з торгівлі і розвитку – ЮНКТАД). Регіональним прикладом трансформації конференції в організацію можуть бути: Організація Ісламська конференція, що зберегла попередню назву, і Нарада з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), перетворена у 1995 р. на Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Організаційна структура конференції може бути досить складною: голова, комітети й підкомітети, робочі групи, секретаріат, навіть механізми врегулювання спорів. Наприклад, у системі ГАТТ¹

---

¹ Генеральна угода з торговельних тарифів – діяла як конференція, припинила діяльність із заснуванням СОТ (Маракеська угода про заснування Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р.).

основні організаційні питання вирішував Генеральний комітет, що складався з голови конференції й голів комітетів. Особливий комітет займався перевіркою повноважень представників держав-членів; редакційний комітет – формулюванням рішень, що мали прийматися.

Крім укладання багатосторонніх міжнародних договорів, конференції можуть приймати ще дві категорії рішень: рішення зустрічей обмеженого складу мають зазвичай форму спільних заяв або комюніке. Ширші й масштабніші конференції видають заключні акти, що містять підсумки роботи й тексти ухвалених рішень, які підписують учасники. Саме такі акти визначають як «багатосторонні акти держав недоговоріного характеру». Рішення конференцій не є юридично обов'язковими. Але, з огляду на принцип сумлінного виконання зобов'язань учасники розглядають ці рішення як морально-політичні зобов'язання.

Міжнародні органи. XIX ст. – період формування на основі домовленостей держав міжнародних органів. Цей процес починається створенням «прикладних» міжнародних органів неполітичного характеру з вузькоспеціальним призначенням, досить обмежено наділених спеціальною компетенцією, зі спрощеною організаційною структурою. Міждержавні органи обмеженої компетенції виконували й донині виконують вузько спеціалізовану функцію: постійним характером функціонування вони відрізняються від міжнародних конференцій, обмеженим правовим статусом і простотою організації – від міжнародних організацій¹. Такі міжнародні органи XIX ст. діяли, переважно, у двох формах: міжнародних (їх називали «змішаними») комісій і міжнародних адміністративних союзів.

Міжнародні (змішані) комісії – категорія міжнародних органів, створених на основі двосторонніх чи багатосторонніх угод з судноплавства і торгівлі – для реалізації цих угод. Загалом комісії мали право лише видавати рекомендації, проте держави-члени могли наділити комісію правом приймати обов'язкові для них рішення зі спеціальних питань співробітництва. Найбільш відомі органи

---

¹ Наприклад, Дунайська комісія має лише секретаріат, а от Рада держав Балтійського моря розрослася і має Раду міністрів іноземних справ, комітет вищих посадових осіб, комісара з прав людини, робочі групи.

такого типу: Центральна комісія з навігації Рейном (з 1815 р.) і Дунайська комісія (з 1856 р.).

Сучасні комісії – це міжурядові й неурядові міжнародні органи, що регулюють переважно (хоч і не винятково) питання морського промислу, наприклад: Міжнародна комісія з анадромних риб північної частини Тихого океану; Міжнародна комісія з китобійного промислу; Міжнародна комісія з рибальства в Балтійському морі; Міжнародна комісія зі збереження атлантичних тунців; Комісія з рибальства в північно-східній частині Атлантичного океану; Комісія країн Індійського океану; Міжнародна комісія з радіологічного захисту; Комісія для країн південної частини Тихого океану.

Деякі з допоміжних органів ООН також мають назву «комісія», наприклад: Комісія ООН із міжнародного права, Комісія ООН з правових питань міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ); регіональні комісії ЕКОСОР: Економічна й соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану; Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії; Економічна комісія ООН для Африки; Економічна комісія ООН для Європи; Економічна комісія ООН для Латинської Америки й Карибського басейну. Є й регіональні міжнародні органи з назвою «комісія», наприклад Європейська комісія з подорожей.

Міжнародні адміністративні союзи – друга організаційна форма міжнародного співробітництва держав зі спеціальних питань, пов'язаних із розвитком економіки, науки й техніки. Прикладами таких союзів є Міжнародний союз геодезії (1864); Всесвітній телеграфний союз (1865); Всесвітній поштовий союз (1874); Міжнародний комітет мір і ваг (1875) і багато ін. Є багато сучасних міжнародних органів, що за обсягом своїх повноважень наближаються до статусу комісій чи адміністративних союзів, хоч і мають іншу назву: Міжурядова організація з міжнародних залізничних перевезень; Міжнародне бюро фіскальної документації; Міжнародна палата з судноплавства; Міжнародна торговельна палата; Міжнародна система інформації про відмивання грошей; Міжнародна асоціація повітряного транспорту; Міжнародна асоціація повітряних вантажних перевезень; Міжнародна асоціація класифікаційних товариств; Міжнародна асоціація маякових служб; Міжнародна дослідницька група зі свинцю й цинку; Міжнародна дослідницька група з каучуку та багато ін.

Після створення ООН деякі Міжнародні адміністративні союзи отримали статус спеціалізованих установ ООН, а інші функціонують як міжурядові організації зі спеціальних питань.

Віденський конгрес 1813–1815 рр. створив і першу міжнародну організацію політичного характеру, метою якої було проголошено підтримку міжнародного миру й безпеки, хоч загалом її призначення мало реакційний характер: «Священний Союз» трьох найсильніших монархій Європи на чолі з Росією (1815)¹ – був відгуком на завершальну фазу Великої французької революції – спробу її «експорту» під проводом імператора Наполеона. Основною метою Союзу було не допустити поширення впливу революції на Європу. Проте через тридцять три роки ідеї Великої французької революції вибухнули з новою силою на всеєвропейському рівні: «Весна народів» 1948 р. вкотре довела, що поступ історії не зупинити.

7.1.3. Гаазькі Конференції миру 1899 і 1907 років

Важливим кроком інституціалізації ідей міжнародного миру та безпеки стали дві «Конференції миру» 1898 р. і 1907 р. у Гаазі. Ініціатива їхнього скликання офіційно належить російському імператору Миколі II, за активного сприяння видатного юриста-міжнародника Ф. Мартенса. Микола II сформулював актуальну й донині мету конференцій: зупинити «гонку озброєння», а кошти, що йдуть на мілітаризацію, спрямувати на розв'язання нагальних соціально-економічних питань. Дві конвенції «Про мирне врегулювання спорів між державами» (1899) і «Про недопустимість збройного забезпечення виконання економічних зобов'язань» (1907) започаткували основи сучасної підгалузі міжнародного права – права мирного врегулювання міжнародних спорів, а також сформулювали два сучасних основних принципи міжнародного права: мирного вирішення спорів та незастосування сили й погрози силою. Конференції проголосили й інституційно забезпечили процес мирного вирішення спорів, створивши Постійну палату міжнародного третейського суду (фактично, списки арбітрів і правила формування арбітражів) і міжнародні комісії з урегулювання спорів.

Діалектичний характер історії у другому десятилітті XX ст. змінив домінування ідеології миру, що панувала в Європі під час

---

¹ Див.: Тимченко Л. Д. Священный Союз как переход к новой форме межгосударственного сотрудничества / Л. Д. Тимченко // Российский ежегодник международного права. – СПб. : Россия-Нева, 2000. – С. 169–183.

конференцій, на домінування ідеології війни. Перша світова війна на деякий час перекреслила зусилля Гаазьких конференцій миру. Проте певні їхні здобутки знайшли застосування ще під час війни: договори про дотримання правил і звичаїв війни та акти, що забороняли деякі особливо небезпечні й варварські засоби ведення війни. Ідеї Гааги відродилися в післявоєнних міжнародних політико-правових відносинах.

7.1.4. Версальсько-Вашингтонська договірна система

Вашингтонсько-Версальська система безпеки, утворена після завершення Першої світової війни, відновила процес, започаткований Гаазькими конференціями миру. Нею було засновано три постійні міжнародні організації: Ліга Націй, Міжнародна організація праці (МОП) і Постійна палата провосуддя.

Ліга Націй формально проіснувала до 1946 р., її правонаступницею стала ООН. Статут Ліги Націй¹ увійшов до Версальського мирного договору 1919 р. разом з іншими мирними договорами за наслідками Першої світової війни. Цілі Ліги Націй: забезпечення миру й безпеки та співробітництво держав-членів з питань роззброєння, мирного вирішення спорів, гарантування суверенітету й незалежності. Склад організації:

- Асамблея (в її роботі брали участь усі члени Ліги Націй; сесії Асамблеї проходили щорічно у вересні);
- Рада Ліги Націй (спочатку складалася з чотирьох постійних: Великобританії, Італії, Франції та Японії і чотирьох непостійних членів (надалі склад членів Ради змінювався);
- постійний секретаріат на чолі з Генеральним секретарем.

Усі рішення Асамблеї і Ради, за винятком рішень із процедурних питань, приймалися одноголосно. За вимогою будь-якого члена Ліги Націй негайно скликалася Рада. У разі виникнення спору між членами Ліги Націй він мав вирішуватися відповідно до

---

¹ Статут підписали сорок чотири держави: з них тридцять одна з боку Антанти (Австралія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Великобританія, Гаїті, Гондурас, Греція, Індія, Італія, Канада, Китай, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Нова Зеландія, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Сіам, США, Еквадор, Югославія, Південно-Африканський Союз, Чехословаччина, Уругвай, Франція, Хіджаз, Японія) і тринадцять нейтральних держав (Аргентина, Венесуела, Данія, Іран, Іспанія, Колумбія, Нідерланди, Норвегія, Парагвай, Сальвадор, Чилі, Швеція, Швейцарія). США не ратифікували Статут і не ввійшли до Ліги, хоча Комісію зі Статуту очолював президент В. Вільсон.

процедур мирного врегулювання спору. Ліга Націй визнавала, що будь-яка війна стосується «Ліги в цілому», і вони повинні вживати всіх заходів для збереження миру. Якщо якийсь член Ліги вдавався до військових дій, всупереч взятим на себе зобов'язанням, інші члени мусили негайно розірвати з ним торгові й фінансові зносини, а Рада повинна була запропонувати зацікавленим урядам виставити війська, необхідні для підтримання належної поваги до зобов'язань члена Ліги Націй.

У Статуті не було закладено механізмів забезпечення виконання зобов'язань: питання застосування санкцій при порушенні його положень і загального міжнародного права залишалися не врегульованими. У 1926 р. членом Ліги Націй стала Німеччина. У 1931 р. Японія, будучи членом Ліги Націй, напала на Китай, але Ліга Націй хоч і засудила, проте не зупинила цю агресію. У 1933 р. Німеччина та Японія вийшли з Ліги Націй, щоб, знявши з себе зобов'язання членів Ліги, готуватися до війни. У зв'язку із загрозою миру з боку милітаристських режимів Німеччини, Італії та Японії, тридцять держав-членів Ліги Націй, з ініціативи французьких дипломатів, звернулися до СРСР з пропозицією вступити до Ліги, і 18 вересня 1934 р. СРСР став членом Ліги і постійним членом її Ради¹. У період 1934–1939 рр. предметом обговорень у Лізі Націй були: італійська агресія проти Ефіопії (1935–1936); ремілітаризація Німеччиною Рейнської зони (1936) як порушення Версальського (1919) і Локарнського (1925) договорів; італо-німецька інтервенція в Іспанії (1936–1939); аншлюс Німеччиною Австрії (1938). За війну з Фінляндією (1939–1940) рішенням Ради 14 грудня 1939 р. було виведено зі складу Ліги Націй СРСР. Друга світова війна, що почалася 1 вересня 1939 р. із вторгнення німецьких військ до Польщі, виявила неспроможність Ліги Націй виконати своє призначення. У 1940 р. де-факто, а в 1946 р. де-юре Ліга Націй припинила своє існування.

7.1.5. Утворення ООН та її системотворчий вплив на міжнародне право і світовий порядок

Рух до формування нової універсальної політичної організації з підтримання міжнародного миру й безпеки, яка б діяла на основі більш ефективних механізмів забезпечення їх почався з підпи-

---

¹ Проти прийняття СРСР голосували Нідерланди, Португалія і Швейцарія.

сання президентом США Ф. Д. Рузвельтом і прем'єр-міністром Великобританії У. Черчіллем Атлантичної хартії 14 серпня 1941 р., а також двох декларацій на Міжсоюзній конференції в Лондоні: Декларації Уряду СРСР від 24 вересня 1941 р. та Декларації Урядів СРСР і Польської Республіки про дружбу і взаємодопомогу від 4 грудня 1941 р. У жовтні 1943 р. у Москві відбулася конференція міністрів закордонних справ СРСР, США й Великобританії, де було прийнято Декларацію чотирьох держав¹ із питань загальної безпеки, підписану також і Китаєм. У цьому документі підкреслювалася необхідність якнайшвидшого створення універсальної міжнародної організації для підтримання миру й безпеки². У Декларації також проголошувалися принципи діяльності майбутньої організації. Декларація була підтверджена на вищому рівні главами трьох держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США й Великобританії на конференції в Тегерані 1 грудня 1943 р.

Відповідно до пропозиції уряду США з 21 серпня до 7 жовтня 1944 р. у Думбартон-Оксі біля Вашингтону відбулася конференція за участі СРСР, США, Великобританії та Китаю, на якій було ухвалено підсумковий документ – «Пропозиції щодо створення Загальної міжнародної організації безпеки». Цей документ став основою проекту Статуту майбутньої Організації Об'єднаних Націй. Але в Думбартон-Оксі не було розв'язано таких важливих питань діяльності майбутньої організації: порядок голосування в Раді Безпеки; склад перших членів майбутньої організації; долю підмандатних територій, зміст Статуту МС ООН. Згоди з цих питань вдалося досягти під час Ялтинської конференції глав СРСР, США й Великобританії в лютому 1945 р.

Щодо голосування в Раді Безпеки, то було взято за основу пропозицію Ф. Д. Рузвельта про необхідність консенсусу великих держав під час розв'язання істотних питань безпеки, закріплену в ст. 27 Статуту ООН. Щодо складу перших членів ООН, то було вирішено, що її членами крім СРСР, стануть Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) і Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (БРСР) – як нації, що зробили значний внесок у перемогу спільного

---

¹ СРСР, Великобританія, США, Франція.

² *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сб. документов.* – М., Политиздат, 1984. – Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 г.). – С. 347.

ворога і найбільш постраждали у Другій світовій війні. На Ялтинській конференції також було ухвалено рішення, що установча конференція Об'єднаних Націй із заснування міжнародної організації відкриється у Сан-Франциско 25 квітня 1945 р. На конференції в Сан-Франциско були погоджені всі положення Статуту ООН, і 26 червня 1945 р. цей документ урочисто підписали представники п'ятдесяти держав. Одне місце було зарезервоване уряду Польщі, оскільки тоді існувало два польських уряди: один у Лондоні (в еміграції), інший у Варшаві. 24 жовтня 1945 р. Статут ООН після того, як було передано на зберігання останню ратифікаційну грамоту, необхідну для набрання ним чинності, став чинним міжнародно-правовим актом. Щорічно міжнародне співтовариство відзначає 24 жовтня як День Об'єднаних Націй¹. П'ятдесят одна держава, включно з Україною, що підписали Статут, є засновницями ООН. Нині ООН складається зі ста дев'яноста трьох держав-членів, передостанньою стала Швейцарія.

На основі Статуту ООН почала динамічно формуватися єдина універсальна система міжнародного права, основними ознаками якої стали такі взаємопов'язані процеси, як:

- 1) кодифікація міжнародного права;
- 2) інституціалізація міжнародного правопорядку;
- 3) універсалізація міжнародного права й міжнародного правопорядку.

Кодифікація в міжнародному праві полягає у фіксації узгодженого волевиявлення суверенних держав із приводу врегулювання тих чи інших сфер міжнародних відносин – у міжнародних договорах². Договірне формування норм міжнародного права забезпечує однакове розуміння і тлумачення «духу і букви» договору, і належним чином надану згоду держав-членів на обов'язковість для них положень договору³. Міжнародні домовленості створюють правову базу для врегулювання певної сфери міжна-

---

¹ Поняття «Об'єднані Нації» було запропоноване під час утворення антигітлерівської коаліції і закріплене в Декларації Об'єднаних Націй, підписаній у Вашингтоні 1 січня 1942 р. представниками двадцяти шести держав із СРСР включно.

² Нагадаємо, що міжнародні договори мають досить різноманітні назви: договір; статут; конвенція; пакт; домовленості; принципи тощо – при цьому вони мають однакову юридичну силу, за винятком Статуту ООН.

³ У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. кодифіковано правила цієї процедури.

родних відносин, які, своєю чергою, потребують інституційного забезпечення.

Інституціалізація – забезпечення міжнародних домовленостей із окремих напрямів міжнародних відносин постійно діючими міжнародними органами. Отже, інституціалізовані форми співробітництва між державами – це родові поняття, що охоплює різні міжнародні інституції, створені для співробітництва держав на основі волевиявлення їх шляхом передання цим інституціям частини своєї компетенції. Такими міжнародними інституціями, зокрема, є: міжнародні організації, міжнародні адміністративні союзи, міжнародні конференції, міжнародні комітети й комісії¹ тощо.

Універсалізація міжнародного права і на його основі міжнародного правопорядку – це приведення всіх складових цих феноменів до всеохопної системної єдності². Універсалізація – це одночасно й бажана модель, і процес її реалізації. Прийняття Статуту ООН стало вирішальним кроком до універсалізації міжнародного права, системотворчим чинником якої був Статут ООН (передусім його норми й цілі), і міжнародного правопорядку, системотворчим чинником якого стала сама Організація Об'єднаних Націй. Основні передумови цього процесу такі:

По-перше, як зазначено в самому Статуті в ст. 103: норми Статуту мають перевагу перед будь-якими іншими договірними нормами, цим забезпечується верховенство Статуту та поступовий рух до єдності всієї системи міжнародного права.

По-друге, принципи Статуту згодом отримали системну впорядкованість у Декларації про міжнародно-правові принципи дружби і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р., а в її загальній підсумковій частині принципи Статуту були проголошені основними принципами ООН, якими керуються всі нації. Отже, міжнародним співтовариством загально-визнано, а доктриною обґрунтовано наділення основних принципів міжнародного права силою імперативних норм МП.

---

¹ І. І. Лукашук пропонує об'єднати в єдину галузь право міжнародних конференцій і організацій – через походження переважної кількості МО від міжнародних органів та міжнародних конференцій.

² Походить від поняття «Універсум», що склалося в Середньовіччі й означає всеохопну єдність усього сущого – як пізнаного, так і не пізнаного людиною.

По-третє, діяльність спеціалізованих міжнародних організацій існували на час прийняття Статуту, і тих, що були створені згодом, координується ООН на основі підписання між ними відповідних угод, а також за рахунок верховенства норм Статуту. Спеціалізовані установи ООН спільно з органами ООН створюють систему ООН, яка є універсальною.

Таким чином, правове й організаційне забезпечення основних напрямів міжнародних відносин підпорядковується системній єдності, в основу якої покладено «Дух і Букву» Статуту ООН. Однак це не заперечує важливості й ефективності діяльності багатьох організацій, які не входять до системи ООН. Але їхня діяльність, як і діяльність держав, також не повинна суперечити цілям, принципам і нормам Статуту ООН. Отже, універсалізація міжнародного права, а слідом за нею й універсалізація міжнародного правопорядку – це процес становлення, в якому роль Статуту ООН можна з певними застереженнями прирівняти до ролі Конституції для національного правопорядку.

Отже, формування й еволюція міжнародних колективних органів і створення світової системи міжнародних організацій є об'єктивною складовою процесу розвитку глобального суспільства. Міжнародний поділ праці, міжнародна економічна й політична інтеграція, зростання ефективності й швидкості комунікацій, діючи в сукупності й кумулятивно, спонукають міжнародне співтовариство до узгодженого співробітництва, ефективного міжнародного політичного й правового регулювання, дедалі важливіша роль у чому належить міжнародним організаціям.

Міжнародні організації є основною інституційною формою співробітництва держав, вони виступають як основні організатори міждержавного співробітництва. На початку 1980-х рр. нараховувалося близько п'ятисот міжнародних організацій, нині відомо понад сім тис. міжнародних організацій, із них близько трьохсот – міжурядові. У сучасному міжнародному правопорядку можна простежити такі тенденції розвитку МО:

1. Зростання й урізноманітнення функцій МО.
2. Збільшення відносної кількості спеціалізованих і регіональних МО.
3. Збільшення штату адміністрації МО, внаслідок ускладнення їхньої структури, в якій інституціалізуються установчі, виконав-

чі, технічні й арбітражні (судові) органи.

4. Поява виконавчих органів МО, наділених дедалі ширшою компетенцією: виконавчі органи сучасних спеціалізованих міжнародних організацій (ВМФ, ІМО, ІКАО, МОП, ВООЗ та ін.) мають дуже широкі повноваження, призначають генерального секретаря (ІКАО, ІМО) чи навіть здійснюють наднаціональну правотворчу діяльність (Комісія і Рада ЄС).

7.2. ПРЕДМЕТ І ЗМІСТ ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

7.2.1. Загальна характеристика права міжнародних організацій

Особлива значимість діяльності МО, їхня роль у конкретизації і виконанні положень міжнародних договорів, «оперативному регулюванні» найбільш складних питань міжнародних відносин спричинили феномен виокремлення в міжнародному праві специфічної системи норм і принципів рівня підгалузі чи й навіть галузі міжнародного права – «Права міжнародних організацій».

Право міжнародних організацій розглядається як система міжнародно-правових принципів і норм, які визначають правовий статус і регулюють заснування, діяльність та припинення діяльності міжнародних організацій.

Отже, *предметом* регулювання права МО є відносини:

1) між організаціями, з одного боку, та державами-членами – з іншого;

2) між самими міжнародними організаціями;

3) між органами та чиновниками міжнародних організацій.

Суб'єктами права МО є:

• члени МО (держави й міжнародні організації) та їхні представники;

• держави й інші суб'єкти міжнародних зносин – не члени МО;

• службовці МО, наділені дипломатичним імунітетом;

• персонал МО, не наділений дипломатичним імунітетом.

Джерела права МО можна поділити на загальні й спеціальні. Загальні джерела регулюють міжнародне право в цілому, торкаючись, зокрема, відносин з приводу заснування, діяльності та припинення діяльності міжнародних організацій. До них можна віднести:

по-перше, основні принципи МП; по-друге, універсальні міжнародні договори, включно з тим, що регулюють право міжнародних договорів, оскільки в основі діяльності кожної організації прямо чи опосередковано лежить установчий договір; по-третє, міжнародні звичаї й загальні принципи права, що також мають звичаєве походження.

Слід згадати, звичайно, й додаткові загальні джерела права, до яких можна віднести доктрину й судові рішення, що можуть бути й додатковими джерелами права МО.

До спеціальних джерел можна віднести: деякі міжнародні договори, безпосередньо спрямовані на регулювання діяльності МО; спеціальні принципи права МО; установчі акти міжнародних організацій; внутрішнє право МО.

Конкретизуючи ці загальні міркування, можна визначити певну ієрархію найважливіших для права міжнародних організацій джерел:

1. Основні принципи та інші імперативні норми міжнародного права, насамперед принципи суверенної рівності держав, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, невтручання у внутрішні справи держав.

2. Договори, що мають важливе значення для права МО, насамперед:

- 1) Статут ООН 1945 р.;

- 2) Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 р.;

- 3) Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.;

- 4) Віденська конвенція про представництво держав у їхніх зносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.;

- 5) Віденська конвенція про право договорів між державами й міжнародними організаціями та між міжнародними організаціями 1986 р.

3. Спеціальні принципи діяльності МО, що орієнтовно охоплюють принципи:

- 1) добровільності;

- 2) договірної основи заснування та діяльності;

- 3) відповідності діяльності щодо мети заснування;

4) вичерпності визначення функцій МО (функції чи завдання МО вичерпно зафіксовано в установчих актах);

5) дотримання меж компетенції (можна лише те, що приписано);

6) «домислюваної» компетенції (МО має право розширено тлумачити обсяг своєї компетенції).

Цей перелік є «робочим», отже, невичерпним. Зазначені принципи діють у комплексі з іншими, відображаючи, часом, альтернативні тенденції.

4. Установчі акти, що засновують МО (ними можуть бути договори, частини договорів, додатки до договорів, а також резолюції міжнародної організації чи органу, для забезпечення діяльності яких створюється відповідна міжнародна установа).

5. Договори з державами перебування МО (чи її окремих підрозділів).

6. Договори з іншими МО (про: співробітництво, правонаступництво, набуття статусу спеціалізованої установи; спільні програми й утворення спільних органів тощо).

7. Резолюції та інші односторонні акти, що видає МО.

8. Рішення МО з приводу розв'язання спорів та інших конфліктних ситуацій між її членами.

9. Регламенти, що визначають процедурні питання діяльності самої МО.

10. Правила для персоналу МО.

Як узагальнення викладеного, в праві міжнародних організацій доктрина виділяє «зовнішнє» і «внутрішнє право».

«Зовнішнє право МО» – сукупність принципів і норм, що регулюють усі аспекти і прояви міжнародної правосуб'єктності міжнародної організації. Фактично це право складають усі міжнародні договори і звичаї, нормами яких керується міжнародна організація в зовнішніх контактах.

«Внутрішнє право МО» – сукупність принципів і норм, що регулюють функціонування і взаємодію органів МО і мають специфічну обов'язкову силу, необхідну для забезпечення діяльності організації. Уніфікація норм і принципів, що регулюють внутрішню організацію діяльності міжнародних організацій, формує *міжнародне адміністративне право*. Окремою складовою внутрішньо-

го права МО є норми, що регулюють трудові відносини працівників МО (п. 8), на основі яких формується *трудове право МО*.

7.2.2. Правові основи діяльності міжнародних організацій

Термін «міжнародні організації» зазвичай позначає міждержавні (міжурядові) організації.

Отже, **міжнародна організація** – це об'єднання держав, засноване договором, що має свій Статут і робочі органи, наділене статусом юридичної особи і є суб'єктом міжнародного права, уповноваженим укладати угоди¹.

Назви міжнародних організацій можуть бути досить різноманітними, часом відображають специфіку самої організації – організація, фонд, банк, союз, комісія, агентство, центр, бюро. Загалом від назви міжнародної організації не залежить її статус і обсяг її правосуб'єктності.

Незважаючи на істотні відмінності між різними МО, що впливають з мети їхнього заснування, існують загальні для всіх МО риси, зокрема такі:

1. Засновниками міжнародної організації виступають, зазвичай, більше двох держав, які об'єднуються для обслуговування системи правил, встановлених державами на договірній основі у відповідній сфері міжнародних відносин. Принцип суверенної рівності забезпечує юридичну рівність усіх держав-учасників, хоча на тлі цього загального принципу іноді діє й спеціальний, так званий «принцип зваженого голосування», згідно з яким приймають рішення держави-члени МВФ, Світового банку та деяких інших міжнародних організацій економічного спрямування. Цей принцип «ваги голосу» держави-члена пов'язує з її часткою в статутному капіталі міжнародної організації чи іншими економічними параметрами держави-члена. Повноправними учасниками сучасних міжнародних організацій можуть бути міжурядові організації, наприклад, Європейські Співтовариства, а також окремі «митні території», як Європейський Союз чи НАФТА.

2. Мета створення кожної міжнародної організації чітко визначена в її установчому акті і є «константою», навколо якої вибу-

---

¹ *Міжнародні організації* / за ред. О. С. Кучика. – К.: Знання, 2007. – С. 34.

довується вся діяльність організації. Так, ООН – як універсальна міжнародна організація – уповноважена координувати діяльність держав практично в усіх сферах міжнародних відносин, що відповідає її цілям, які полягають у забезпеченні миру й безпеки, співробітництві й розвитку дружніх відносин між державами. Цілі інших організацій мають більш спеціальний характер, і компетенція їх обмежується певними сферами: політичною (наприклад, для ОБСЄ), питаннями безпеки (наприклад, для НАТО), науково-технічною (наприклад, для Європейської організації ядерних досліджень), соціальною (Міжнародна організація праці), з охорони здоров'я (Всесвітня організація охорони здоров'я) тощо.

3. В основі утворення кожної МО лежить міжнародний договір (назви різні: статут, домовленості, конвенція, угода, протокол тощо). Предметом установчого міжнародного договору є устрій і правила діяльності міжнародної організації, включно з правовідносинами держав-членів і самої організації. Статут, який є основною змістовою частиною установчого акта¹, містить систему правил, за якими організовується й діє міжнародна організація; важливою його складовою є визначення порядку прийняття рішень і критерії їхньої юридичної сили. Міжнародний договір, що лежить в основі міжнародної організації, є або повністю установчим актом зі Статутом, або містить цей установчий акт в окремій своїй частині чи в додатку. Тобто установчий акт міжнародної організації може бути частиною загального багатостороннього договору, яким кодифікується певна сфера міждержавних відносин: наприклад, Чиказька конвенція про цивільну авіацію 1944 р., частина II якої є установчим актом ІКАО. Є й приклади створення міжнародної організації на основі додатка до міжнародного договору: так Статут Міжнародного трибуналу з морського права є Додатком VI до Конвенції ООН із морського права 1982 р. Крім того, є міжнародні установи, створені на основі одностороннього акта (резолюції) «материнської» міжнародної організації, як це відбувається з допоміжними органами ООН: тоді в основі появи такої установи є правомочності

---

¹ Статут міжнародної організації в сенсі основних положень щодо її діяльності може бути як частиною установчого акта, так і самим актом, останній своєю чергою може називатися по-різному, зокрема й Статутом.

«материнської» міжнародної організації, закладені в її основоположний установчий договір.

4. Міжнародна організація має постійні органи, які забезпечують постійний характер її діяльності, що відрізняє її від інших форм міжнародного співробітництва. Органи міжнародної організації мають структуру, подібну до гілок влади держави: вони поділяються на вищі органи, що, як і законодавчі органи держави, приймають основоположні рішення і виступають як органи представництва; виконавчі органи, з-поміж яких можуть виокремлюватися адміністративні органи й секретаріат, та органи з вирішення спорів між державами-членами.

5. Діяльність міжнародної організації підпорядкована загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права. Будь-яка міжнародна організація повинна створюватися на правомірній основі, отже, установчий документ організації повинен відповідати загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права, передусім нормам *jus cogens*. Якщо МО створена неправомірно і її діяльність суперечить міжнародному праву, то установчий акт такої організації повинен бути визнаний нікчемним з моменту укладання – відповідно до ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. З імперативних норм міжнародного права, зокрема з основних принципів МП, принцип суверенної рівності держав і принцип невтручання у внутрішні справи держав-членів мають системне значення для права МО – як основні принципи функціонування міжнародних організацій.

Класифікація міжнародних організацій має кілька критеріїв, тісно пов'язаних із їхнім правовим статусом.

По-перше, це вже згаданий критерій суб'єктності членів: МО поділяються на дві великі групи – міждержавні (міжурядові) та недержавні, утворені фізичними або юридичними особами, які не мають стосунку до урядової діяльності. Проте деякі неурядові організації припускають так зване змішане членство, коли, крім недержавних структур, до них входять і певні державні організації. Наприклад, до Міжнародної ради наукових спілок входять міжнародні наукові об'єднання, академії, національні наукові центри, наукові асоціації та урядові структури. Значення неурядових міжнародних організацій невпинно зростає в сучасному міжнародному

правопорядку, але предметом цього розділу є саме міжурядові міжнародні організації.

Досить важливим критерієм є обсяг компетенції МО, за яким здійснюється поділ на «МО загальної компетенції» і «МО спеціальної компетенції». МО загальної компетенції мають на меті регулювання всіх напрямів відносин між її членами. Цілі організацій спеціальної компетенції (як міждержавних, так і неурядових) обмежені певним напрямом міжнародного співробітництва, розрізняючись за профільними чи функціональними ознаками: економічні (СОТ, Андська група, АТК), фінансові (МВФ, Всесвітній банк, Африканський банк розвитку); військово-політичні (НАТО, АСЕАН); наукові (ЮНЕСКО, Пагуошська конференція); технічні (ЮНІДО, Комітет ООН з використання космічного простору; інститут ООН з дослідження проблем роззброєння ЮНІДІР; комісія ЕКОСОР із науково-технічного розвитку; Європейське космічне агентство та ін.); спортивні (ФІФА, МОК); правозахисні (Міжнародна Амністія); гуманітарні; релігійні тощо.

Критерій географічного поширення сфери діяльності МО поділяє їх на: глобальні; міжрегіональні; регіональні й субрегіональні організації.

До *глобальних* відносять ті, що мають як досить широке територіальне представництво членів (ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ), так і вплив на глобальний розвиток людства.

До *міжрегіональних* відносять організації, до членів яких входять представники суміжних регіонів¹. Прикладом міжрегіональних організацій можна вважати СНД, ГУАМ, НАТО та ін.

Відповідно, регіональні МО обмежують коло своїх учасників певним регіоном, наприклад: Організація африканської єдності (трансформована на Африканський союз), ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР. Регіональним організаціям присвячено значний обсяг спеціальної літератури, тож у цьому розділі вони не висвітлюються.

Внаслідок різного тлумачення поняття «регіон» і різноманітності мотивів утворення МО, досить поширеним є виділення субрегіональних організацій (наприклад, Бенілюкс, Андська група, Вишеградська четвірка тощо).

---

¹ Зазвичай критерієм регіону є географічний показник рівня континенту чи материка (Європа, Азія, Африка тощо), проте деякі дослідники цим не обмежуються, включаючи в нього соціально-політичний, іноді «цивілізаційний», зміст.

Слід коротко зупинитися на використанні в літературі з міжнародного права поняття «універсальна міжнародна організація». У текстах її застосовують як для характеристики глобального географічного поширення компетенції міжнародної організації, так і для характеристики загального (неспеціалізованого) характеру такої компетенції. Але при цьому не звертається увага на найбільш важливу рису універсальності – унікальність: характеристика універсальності притаманна лише всеохопному й тому унікальному явищу – єдиному та неповторному. Отже, без спеціальних застережень ми не можемо застосовувати критерій універсальності для класифікацій, оскільки останні мають справу з множинами. Універсальною ми можемо назвати лише одну організацію – ООН, але універсальною також є і система ООН (про яку йтиметься нижче) – як логічне продовження універсальної ролі цієї організації для міжнародного правопорядку, але за умови, що системі ООН розглядаємо в її єдності, характеризуючи як цілісність.

Доктрині відомі й інші критерії класифікації міжнародних організацій: за способом їхнього утворення МО поділяються на утворені договірною процедурою і спрощеним порядком – за резолюцією вже існуючої організації. Крім того, в доктрині часто наводиться застарілий поділ МО за порядком прийому в організацію – на «відкриті» й «закриті» міжнародні організації (див. далі).

Утворення міжнародної організації може відбуватися швидше чи повільніше, але, зазвичай, проходить такі стадії:

- 1) прийняття установчого документа;
- 2) створення матеріальної структури організації;
- 3) оформлення й перші засідання головних органів як початок функціонування Організації.

Прийняття установчого документа МО. Ця процедура передбачає скликання міжнародної конференції для погодження й прийняття тексту установчого акта. Набуття чинності установчим актом є моментом початку діяльності МО і її правосуб'єктності. Проте деякі міжнародні органи чи організації, передбачені установчим актом, можуть так і не розпочати своєї діяльності, прикладом чого може бути «Підприємство» Органу з морського дна, створення якого було передбачене Конвенцією ООН з морського права 1982 р. і скасоване додатковим Положенням про застосування Частини XI від 1994 р.

На стадії прийняття установчого акта створюються спеціальні *підготовчі органи*. Підготовчі органи зазвичай передбачаються окремим міжнародним документом: договором, додатком до нього або резолюцією. Напрями роботи підготовчого органу такі: вироблення процедурних правил для майбутніх органів; оформлення договору про перебування штаб-квартири з державою, що приймає МО; прийняття порядку денного для початкового етапу роботи головних органів; підготовка необхідних для цього документів, інформування держав-членів, координація їхніх дій тощо.

Під час створення міжнародної установи в спрощеному порядку – шляхом прийняття резолюції «материнською» міжнародною організацією – держави-члени виявляють власну волю щодо створення цієї установи, голосуючи за резолюцію. Найширше цей спосіб використовується в системі ООН: зокрема, так було створено орган ГА ООН – ЮНКТАД у 1964, ПРООН у 1965 р. та інші допоміжні органи ООН.

Членство в міжнародних організаціях будується на принципі суверенної рівності держав, а також на принципі невтручання у внутрішні справи держав. Проте, всупереч цьому принципу, з перших десятиліть після Другої світової війни у зв'язку з активізацією антиколоніального руху, практикувався підхід до членів міжнародних організацій, побудований на їхніх реальних економічних і політичних показниках. І в сучасному міжнародному економічному праві держави поділяються на окремі групи за рівнем соціально-економічного розвитку, залежно від чого визначаються їхні права і формуються їхні зобов'язання у сфері економічного співробітництва. Це відображає реальний стан речей, але, на думку багатьох дослідників, не відповідає проголошеним Статутом ООН принципам – суверенної рівності держав, рівноправ'я та самовизначення народів та інших, з одного боку. Хоча, з іншого боку така нерівність тлумачиться як шлях до надання державам, що розвиваються, необхідної допомоги, проте ефективність цієї допомоги продовжує викликати виправдані сумніви.

Предметом дискусії є і реальний поділ членів міжнародних організацій на «первинних» і таких, що приєдналися, оскільки деякі автори вважають, що цей підхід суперечить принципу суверенної рівності держав – членів МО. Як «політкоректна» форма визна-

чення членства нині пропонується поділ на «членів-засновників» і просто «членів організації» (тих, хто приєднався). Важлива відмінність між ними все ж залишається, незалежно від того, як це назвати: держави-засновники встановлюють правила, а держави, що приєднуються, мають ці правила виконувати.

Правила вступу (приєднання) до МО зазвичай відображають комплекс пріоритетів і застережень держав-засновників у їхньому баченні майбутніх членів створеної ними МО. Загалом засновники мають досить механізмів, щоб реалізовувати своє право ефективно відділяти «бажаних» потенційних учасників від «небажаних». При цьому доктрина виходить із того, що в сучасному праві МО не лише декларативно, але й формально усвідомлена загальна норма: усі члени МО є рівними й повноправними членами МО. Загальновизнаність такого підходу все ще не досягнута, оскільки, як уже зазначалося вище, в деяких фінансових міжнародних організаціях досі приймають рішення за принципом «зваженого голосування», при якому, як і в комерційних товариствах, «вага голосу» одного члена залежить від частки в статутному капіталі.

Процедура прийому до МО регламентується правилами прийому, які кожна МО встановлює сама. Складною умовою прийому є вимога отримати позитивне рішення про приєднання нового члена від кожного дійсного члена МО. Часто ця умова обтяжується ще й додатковою вимогою отримати рекомендацію виконавчого органу щодо майбутнього членства претендента. Такі правила встановлено і в ООН: для прийняття в ООН необхідна рекомендація Ради Безпеки ООН. Схожі процедури прийому (всі наявні члени повинні проголосувати «за» і має бути надана рекомендація виконавчих органів) характерні також для СОТ і ЄС.

Досить складна процедура прийому і в НАТО: в основі процесу прийняття має бути не волевиявлення держави, а її запрошення в членство з боку НАТО; далі має відбутися прийняття одноголосного рішення Ради НАТО щодо прийняття; далі – ратифіковане кожною державою-членом НАТО рішення про членство держави-претендента.

Отже, процедурні умови неявно зберігають підхід до членства в деяких міжнародних організаціях як до членства в «закритих» установах, який формально є застарілим і загалом таким, що суперечить принципу суверенної рівності держав.

Припинення членства може відбуватися у двох формах: виходу члена організації за власним бажанням і його виключення. Для виходу за власним бажанням потрібні письмові заяви з мотивацією виходу і документ про відсутність фінансової заборгованості. Виключення з організації можливе лише у випадках систематичних порушень її статутних положень і при одностайності відповідного волевиявлення іншими державами-членами.

Від припинення членства в організації варто відрізнити припинення членства, що також можливе як з ініціативи організації, так і з ініціативи держави-члена.

Суб'єкти, що беруть участь у роботі МО, не будучи її членами. У практиці діяльності МО виділяють кілька видів суб'єктів, які, не маючи членства у МО, так чи інакше беруть участь у її роботі. Можна виокремити такі категорії учасників:

- асоційовані члени;
- спостерігачі;
- неурядові організації з «консультативним статусом».

Статус асоційованого члена дає змогу державі брати участь у роботі міжнародної організації, але не дає права голосувати й бути обраним у виконавчі органи.

Статус спостерігача надає суб'єкту (державі, іншій міжурядовій організації, національно-визвольному руху, неурядовій МО), який не має членства в організації, право бути присутнім під час роботи організації, але без права залучення до її роботи.

Консультативний статус може бути надано спеціально запрошеній фізичній особі, представникові іншої міжурядової чи неурядової організації, який має право брати участь у роботі організації з правом дорадчого голосу у сфері наперед визначених спеціальних питань.

7.2.3. Міжнародна правосуб'єктність міжнародних міжурядових організацій

Функціональний і похідний характер правосуб'єктності міжнародної міжурядової організації. Основною рисою правосуб'єктності міжнародної міжурядової організації є те, що її права й обов'язки є похідними від прав і обов'язків держав-засновників, які делегують міжнародній організації повноваження, необхідні для досягнення мети, заради якої вона створена. У найзагальнішій

формі права й обов'язки будь-якої організації закріплюються в її установчому акті, конкретизуючись або доповнюючись в актах її вищих і виконавчих органів (регламентах, процедурах, меморандах тощо) та в угодах з іншими організаціями. Ці документи встановлюють і закріплюють наміри держав-членів і їхню волю щодо повноважень міжнародної організації. Організація не може перевищити свої повноваження, держави-члени мають право не підтримати ініціативу органів організації МО щодо будь-яких дій, не передбачених установчими актами.

Отже, при тому, що МО наділені самостійною волею, відмінною від простої суми воель держав-членів організації, її правосуб'єктність не є суверенною, і жодна організація без згоди держав-членів не може вчиняти дії, що стосуються інтересів її членів. При цьому необхідна згода може надаватися державами в різних формах, зокрема, фіксуватися в установчому договорі чи регламенті.

Хоч організація не може чинити дії, не передбачені в її статуті, регламентах, правилах процедури та інших документах або в резолюціях організації-засновниці, у межах своєї компетенції вона може самостійно обирати засоби і способи реалізації прав і обов'язків, покладених на неї державами-членами. Тому в процесі своєї діяльності міжнародна організація набуває власних, відмінних від початково зафіксованих в установчому договорі, прав та обов'язків, реалізуючи повноваження прямо не визначені, але зумовлені цілями МО. Причому згадані повноваження не суперечать узгодженій волі держав-членів (принцип «домислюваної компетенції» – розширеного тлумачення організацією своєї компетенції).

Правоздатність і дієздатність міжнародних організацій.

Юридична доктрина традиційно виділяє два аспекти правосуб'єктності: правоздатність, що виникає разом із виникненням суб'єкта, як потенційна сукупність його прав і обов'язків, і дієздатність, що зумовлюється можливостями суб'єкта активно реалізовувати свої потенційні права та обов'язки.

Правоздатність МО розуміють як пасивну її здатність мати права й обов'язки, що виникають із заснуванням міжнародної організації – тобто на момент набуття чинності її установчим актом. Елементами правоздатності міжнародної організації є: визнання її як міжнародної юридичної особи; наділення її певним обсягом

компетенції; забезпечення її та її представників імунітетами й привілеями, властивими суб'єктам міжнародного права.

Визнання як міжнародної юридичної особи з боку суб'єктів міжнародного права. Відповідно до установчого акта всі міжурядові організації є юридичними особами, яких їхні засновники наділяють правами й обов'язками в обсязі, необхідному для виконання поставлених перед ними завдань. Держави-члени й інші міжнародні організації визнають і поважають права й обов'язки відповідної міжурядової організації, її компетенцію, коло повноважень, включно з повноваженнями наділяти привілеями й імунітетами офіційних представників організації. Визнання міжнародної організації як міжнародної юридичної особи з боку інших суб'єктів МП реалізується, передусім у таких актах, як укладання міжнародних договорів з цією міжнародною організацією державами та іншими міжнародними організаціями, утворення представництв держав у міжнародній організації, запрошення організації до роботи інших міжнародних організацій і конференцій тощо.

Наділення МО певним обсягом компетенції. Міжнародна організація наділяється зафіксованою в установчому акті компетенцією. Компетенцію розуміють як наперед визначену (потенційну) сферу діяльності МО – коло питань, які вичерпно не визначені, але окреслені. Компетенція МО, з-поміж іншого, передбачає наявність у неї таких прав та обов'язків, які відрізняються від прав і обов'язків держав-засновників і можуть бути здійснені тільки міжурядовою організацією. Наприклад, у Статуті ЮНЕСКО перераховані такі обов'язки організації, які не зможе забезпечувати жодна окремо взята держава: а) сприяння зближенню і взаємному розумінню народів шляхом використання всіх наявних засобів інформації; б) заохочення розвитку народної освіти і поширення культури; в) допомога в збереженні, збільшенні та поширенні знань¹.

Доктрина виділяє дві складові компетенції МО:

1. *Предметна компетенція*, що характеризує сферу поширення діяльності МО – як у географічному вимірі, так і щодо кола питань, які входять до її компетенції, та щодо кола суб'єктів, насамперед – членів МО.

---

¹ Міжнародні організації / за ред. О. С. Кучика. – К.: Знання, 2007. – С. 64.

2. *Юрисдикційна компетенція* зумовлена способом утворення МО (на основі міжнародних договорів чи резолюцій інших МО) і юридичною силою рішень міжнародної організації (як загальна норма рішення міжнародних організацій розглядаються як обов'язкові у внутрішньоорганізаційних питаннях і як рекомендаційні в питаннях міжнародної діяльності МО, проте є й міжнародні організації зі спеціальною зовнішньою компетенцією виносити обов'язкові для держав-членів рішення, як, наприклад, МВФ чи Рада безпеки ООН).

Ф. Сайєрстед і деякі інші автори висунули концепцію «домислюваної» компетенції МО, яка полягає у визнанні за МО виводити обсяг своїх повноважень із положень установчого договору на розсуд самої МО, з одного боку. А, з іншого боку, компетенція, як і правосуб'єктність, має договірне походження й обмежена договором.

Привілеї та імунітети міжнародних організацій. Основне призначення привілеїв та імунітетів МО полягає в наданні їй засобів ефективної реалізації її повноважень. З одного боку, обсяг привілеїв та імунітетів визначається спеціальними домовленостями держав-засновників, насамперед – в установчому акті кожної організації: наприклад, ООН користується на території кожної зі своїх держав-членів такими привілеями та імунітетами, що необхідні для досягнення її цілей відповідно до ст. 105 Статуту ООН. Можуть бути й окремі акти, присвячені привілеям та імунітетам (як, наприклад, Конвенція про привілеї й імунітети ООН від 19 лютого 1946 р.). З іншого боку, надання привілеїв та імунітетів має бути закріплене в національному законодавстві держав перебування місій і представників МО: це може відбуватися як через використання різних способів імплементації норм загального міжнародного права, так і шляхом укладання двосторонніх угод МО з державою перебування її штаб-квартири чи підрозділу, а також прийняттям державою власних актів, де передбачено надання привілеїв та імунітетів представникам і представництвам міжнародних організацій.

Дієздатність міжнародної організації. Дієздатність у теорії права визначається як здатність набувати права й обов'язки, реалізовувати права й виконувати обов'язки та нести відповідальність за невиконання їх. Дієздатність – це спроможність реалізовувати комплекс повноважень, передбачених «пасивною», тобто наданою ор-

ганізації на момент її утворення, правоздатністю. Дієздатність міжнародної організації вміщує вільне й самостійне виконання нею своїх функцій і здійснюється за такими принципами:

1) МО самостійно реалізують положення норм, що складають їхнє внутрішнє право;

2) під час виконання своїх функцій МО виходять із домислюваної компетенції, тобто вони мають право надавати їй розширювальне тлумачення;

3) МО мають право створювати будь-які допоміжні органи, що необхідні для виконання функцій організації;

4) МО мають право самостійно приймати правила процедури й інші адміністративні правила, при цьому організація має право вимагати у свого члена пояснень, якщо він не виконує її рішень чи навіть рекомендацій, вона також може позбавити голосу будь-якого члена, що не виконує своїх зобов'язань;

5) під час виконання своїх функцій МО мають право вступати в певні правовідносини з державами, що не є їхніми членами.

У межах своєї дієздатності МО може використовувати такі повноваження:

1) здійснювати правотворчу діяльність шляхом видання односторонніх актів у межах своєї компетенції;

2) здійснювати правотворчу діяльність шляхом укладання міжнародних угод із державами й іншими міжнародними організаціями в межах своєї компетенції;

3) визнавати держави й уряди – шляхом їхнього прийому до організації;

4) мати й надавати своїм працівникам імунітет і привілеї, що визначаються спеціальними угодами й національним законодавством держав, які уклали відповідну угоду з міжнародною організацією;

5) забезпечувати дотримання норм міжнародного права, використовуючи при цьому такі засоби, як контроль, притягнення до відповідальності й застосування санкцій;

6) забезпечувати розв'язання спорів між державами-членами;

7) нести міжнародно-правову відповідальність.

Спостерігається тенденція виділяти із зазначеного обсягу дієздатності як окремі правомочності тестаментоздатність – здатність суб'єкта укладати акти узгодженого волевиявлення (договори) чи видавати односторонні акти волевиявлення; деліктоздатність –

здатність нести відповідальність за невиконання взятих на себе зобов'язань. На нашу думку, ці характеристики, безумовно, є окремими правомочностями, але всі вони розкривають зміст дієздатності суб'єкта – як активну й неподільну його спроможність реалізовувати права та обов'язки, потенційно зумовлені правоздатністю. Тестаментоздатність міжнародних організацій буде схарактеризовано далі – як їхню нормотворчу функцію, деліктоздатність же як істотну й специфічну характеристику дієздатності (що полягає у здатності нести відповідальність) коротко визначимо нижче.

Міжнародно-правова відповідальність міжнародних організацій. Виступаючи суб'єктами міжнародних відносин і беручи на себе міжнародні зобов'язання, міжнародні організації є суб'єктами міжнародно-правової відповідальності: по-перше, вони відповідають за протиправні дії своїх посадових осіб; по-друге, обов'язок нести відповідальність може бути визначений на випадок зловживання міжнародною організацією її привілеями й імунітетами.

Міжнародні організації можуть нести матеріальну та нематеріальну відповідальність. Матеріальна відповідальність МО може виникнути за умови порушення законних прав її співробітників, експертів, недотримання бюджетної дисципліни тощо. Вони також зобов'язані відповідати перед урядами тієї держави, на території якої розташовані їхні штаб-квартири, за протиправні дії, наприклад, за необґрунтоване відчуження землі, несплату комунальних послуг тощо. Нематеріальна відповідальність організації може настати, наприклад, за втручання у внутрішні справи держави. Як і для держав, матеріальна відповідальність МО передбачає дві форми: реституцію і компенсацію; нематеріальна – сатисфакцію.

Функції міжнародних організацій. Функції як напрями діяльності міжнародної організації з досягнення цілей, поставлених перед нею державами-засновницями, зумовлені її унікальною для кожної організації міжнародною правосуб'єктністю. Організація має право здійснювати свої функції тільки в межах закріпленої за нею компетенції. При цьому можна виділити певний набір функцій, які виконує кожна МО, і хоч перелік цих функцій різні автори викладають по-різному, слід загалом назвати такі: нормативно-регулюючі, миротворчі, контрольні, оперативні, інформаційні, організаційні.

Нормативно-регулюючі функції займають особливе місце з-поміж функцій міжурядових організацій. З участю міжурядових організацій у процесі нормоутворення держав безпосередньо пов'язана їхня функція кодифікації міжнародно-правових норм у тих сферах міжнародно-правових відносин, регулювання яких забезпечує відповідна організація. На універсальному рівні реалізацію цієї функції здійснює ООН, у межах якої на виконання ст. 13 Статуту була створена Комісія міжнародного права – як допоміжний орган для забезпечення прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації.

Правотворча діяльність МО здійснюється двома шляхами: виданням односторонніх актів міжнародної організації і укладанням міжнародних угод, де міжнародна організація є стороною.

Прийняття односторонніх актів істотно зумовлене метою створення і компетенцією МО. Обсяг нормотворчих можливостей міжнародної організації визначений і закріплений в її установчому акті. Оскільки статут у кожної організації індивідуальний, то обсяг, види й напрями її правотворчої діяльності відрізняються один від одного. Слід особливо підкреслити, що правотворча діяльність міжнародних організацій завжди має спеціальну спрямованість і повинна цілком погоджуватися з цілями такої організації. Якщо міжнародна організація не наділена відповідно до статуту правотворчими функціями, то вона не має права займатися ними, як це, наприклад, має місце для СОТ. З іншого боку, хоч у статуті організації не міститимуться положення про її нормотворчі повноваження, вона все ж може брати активну участь у правотворчому процесі, готуючи, експортуючи чи коментуючи проекти міжнародних актів у сфері своєї компетенції.

Односторонні акти міжнародних організацій є засобом їхнього впливу на міжнародні відносини, для обслуговування яких міжнародна організація створена – тобто актами зовнішньої спрямованості. Вони мають переважно дві форми: резолюції та рекомендації. Юридична сила резолюції (рішення) формально впливає з того факту, що вона приймається на форумі всіх держав-членів організації чи органу, що приймає відповідний акт. Така юридична сила є умовно «переконуючою», і вона залежить як від способу, так і від результатів голосування за неї держав-членів. Проте резолюції Ради Безпеки ООН мають імперативну обов'язкову силу відповідно

до ст. 25 Статуту ООН. Рекомендації, зазвичай, не мають юридичної сили і саме вони складають основу так званого «м'якого» права, яке формально не є правом, тобто юридичними нормами.

Правотворча діяльність МО шляхом укладання договорів. Кожна міжурядова організація для виконання нею своїх функцій має право на укладання міжнародного договору. Це впливає з преамбули Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р., де зазначено, що міжнародна організація має таку правоздатність укладати договори, яка необхідна для виконання нею її функцій і досягнення її цілей. Здатність укладати міжнародні договори належить до числа основних критеріїв міжнародної правосуб'єктності, що, зокрема, впливає зі ст. 6 цієї ж Конвенції. Міжнародні організації можуть укладати угоди публічно-правового, приватно-правового або «змішаного» характеру.

Миротворча функція. Значна кількість міжнародних організацій наділена правом брати безпосередню участь у розв'язанні спорів, що виникають між їхніми державами-членами. Під час розв'язання спорів вони мають право вдаватися до тих мирних засобів розв'язання спорів, які звичайно використовують первинні суб'єкти міжнародного права – суверенні держави, відповідно до ст. 33 Статуту ООН, але переважно до тих засобів, які не передбачають винесення обов'язкових рішень.

Контрольна функція МО пов'язана із забезпеченням реалізації положень міжнародно-правових актів у сфері компетенції міжнародної організації. Повноваження міжнародних організацій з забезпечення виконання зобов'язань державами-членам є однією із важливих ознак їхньої правосуб'єктності. Основними засобами такого забезпечення є контроль, здійснюваний міжнародною організацією і міжнародна відповідальність держав-членів, що виявилися правопорушниками, включно із застосуванням міжнародною організацією до них санкцій. Основною формулою застосування санкцій із боку міжнародної організації є «тимчасове позбавлення пільг і привілеїв, що забезпечує членство в організації».

Установчі акти й регламенти МО передбачають різноманітні механізми і форми контролю. Обсяг повноважень і юридична сила приписів під час здійснення міжнародною організацією контрольних функцій залежить від обсягу її правосуб'єктності, але в будь-якому

разі вони повинні реалізовуватися з дотриманням цілей і принципів Статуту ООН. Контрольні функції ще у XIX ст. здійснювали перші інституціалізовані форми міждержавного співробітництва, зокрема: комісії з навігації і адміністративні союзи; далі – Міжнародне бюро соціальної гігієни (один з попередників ВООЗ), що контролювало дотримання міжнародних санітарних правил, МОП – контроль за виконанням кодифікованих у її конвенціях рекомендацій із гігієни й охорони праці та ін. Контрольні функції міжнародні організації здійснюють загалом двома способами: шляхом спостереження й обстеження контролюваного об'єкта або ситуації на місці і шляхом надання доповідей державами-членами (переважно).

Оперативна функція – становить собою особливий спосіб діяльності, пов'язаний із повноваженням міжнародної організації забезпечувати виконання державами норм договорів і загального міжнародного права. Якщо під час здійснення контрольних функцій МО лише фіксує факти невиконання з боку держав їхніх зобов'язань, обмежуючись доповідями чи заявами, то під час здійснення оперативних функцій МО реалізує свої повноваження через дії, що безпосередньо впливають на ситуацію – через надання допомоги або вплив на державу-порушницю, використовуючи всі правомірні засоби, що є в її розпорядженні¹. Як приклад виконання оперативних функцій міждержавними організаціями можна навести: операції ООН із підтримки міжнародного миру та безпеки; міжнародне кредитування (МВФ, Група Світового банку), надання технічної, економічної і фінансової допомоги державам, що розвиваються, надання гуманітарної допомоги через рятувально-відновлювані роботи, забезпечення медикаментами, продовольством, тимчасовими житлом тощо.

Міжнародно-правові санкції, які можуть застосовуватися міжнародними організаціями до держав-порушниць, доктрина поділяє на дві групи:

1) санкції, здійснення котрих припустиме для всіх міжнародних організацій: призупинення членства в організації; виключення з організації; відмова в членстві; повне припинення співробітництва;

---

¹ Кучик В. О. Міжнародні організації / В. О. Кучик. – К.: Основи, 2004. – С. 31.

2) санкції, право на застосування яких мають тільки певні організації, залежно від цілей, виконуваних даною організацією. Наприклад, Рада Безпеки ООН із метою підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки відповідно до ст. 42 Статуту ООН має право санкціонувати примусові дії повітряними, морськими або сухопутними силами.

Інформаційна функція – одна з найпоширеніших: будь-яка МО поширює інформацію – як розраховану на своїх членів, так і розраховану на все міжнародне співтовариство. Насамперед, це інформація про саму МО, її цілі й основні напрями діяльності, здобутки, структуру, міжнародні зв'язки тощо. Міжнародні організації поширюють спеціальні матеріали з актуальних проблем міжнародних відносин, які вони координують – як доповіді, огляди, щорічники, бюлетені, довідники тощо. Наприклад, ЕКОСОП проводить дослідження й доповідає з економічних, соціальних, культурних, освітніх, охорони здоров'я та інших питань міжнародного співробітництва (ст. 62 Статуту ООН). Сучасні інформаційні технології на порядки підвищують потенційні можливості обміну інформацією, формуючи глобальне інформаційне суспільство. Важливим узагальненням ідей інформаційної революції стала Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства, прийнята лідерами «Великої вісімки» 22 липня 2000 р., яка основним сенсом соціальної й економічної трансформації, активізованої інформаційно-комунікаційними технологіями, визначає зростання здатності людей ефективно застосовувати весь обсяг загальнолюдських знань та ідей.

Організаційна функція МО може тлумачитися в широкому і вузькому сенсі. В широкому сенсі – це інституціалізація всього міжнародного співробітництва, яку здійснюють усі міжнародні організації, як єдина система, підпорядкована цілям і принципам Статуту ООН. У вузькому сенсі організаційна функція МО реалізується у сфері внутрішньої діяльності міжнародної організації. Здійснення цієї функції дає можливість підтримувати діяльність МО, адаптуючи її до мінливих викликів сучасності. Здійснюється організаційна функція органами МО відповідно до внутрішнього права організації.

7.2.4. Органи міжнародних організацій

Міжурядові організації мають штаб-квартири та необхідну для ефективного здійснення своїх функцій систему основних і допоміжних органів, що охоплюють три рівні:

1. Вищі органи міжнародної організації.
2. Виконавчі й адміністративні органи.
3. Органи з урегулювання конфліктів.

1. Вищі органи міжнародної організації. Зазвичай вищим органом організації є сесія (асамблея, конгрес) представників усіх держав-членів, що скликається періодично. Вищі органи міжнародних організацій виконують такі функції:

- 1) виносять директивні рішення з найважливіших питань діяльності МО, які оформлюються як односторонні акти організації;
- 2) визначають стратегію діяльності міжнародної організації;
- 3) приймають рішення щодо прийому нових членів;
- 4) формують (здійснюють вибори, призначають, затверджують членів) виконавчі та інші органи;
- 5) створюють комітети та комісії, для здійснення останніми частини конкретних функцій вищих органів;
- 6) затверджують бюджет і контролюють його виконання.

У роботі вищих органів міжнародних організацій беруть участь усі члени міжнародних організацій (представники або представництва – місії). Вищі органи працюють сесійно (у пленарному варіанті), тому переважають такі їхні назви як: асамблеї, конференції, конгреси (часто «генеральні»).

У межах вищих органів створюються *комітети та комісії* – для розв’язання спеціальних питань. Вони поділяються на статутні (створені на основі статуту, положення) і створені за необхідності в процесі діяльності. Останні можуть бути постійними і тимчасовими.

2. Виконавчі й адміністративні органи. Усі організації мають постійні або тимчасові виконавчі органи з різними правовим статусом і компетенцією. Основна функція виконавчих органів – забезпечення поточної діяльності МО шляхом:

- 1) виконання директив вищих органів;
- 2) прийняття оперативних рішень із поточних питань;
- 3) підготовки проектів рішень для вищих органів.

Їхні назви: ради, ради директорів, комітети, виконкоми, бюро й інші органи.

Вибори членів виконавчих органів, зазвичай, здійснюються на основі принципу справедливого географічного представництва.

Адміністративні органи – секретаріати. Адміністративний апарат очолює виконавчий секретар (генеральний секретар) організації. Основна функція – адміністративно-технічна робота, зокрема:

- 1) упорядкування розсилання документів МО;
- 2) реєстрація опрацювання документів, що надходять;
- 3) контроль за щоденною діяльністю організації та інші питання.

Внутрішня організація діяльності адміністративних органів.

Персонал секретаріату працює за винагороду, несе відповідальність тільки перед міжнародною організацією і складається з:

- 1) вищих адміністративних посадових осіб;
- 2) класу спеціалістів;
- 3) обслуговуючого персоналу.

Очолює секретаріат Генеральний секретар (або директор) міжнародної організації.

3. Органи з урегулювання конфліктів. Кожна міжнародна організація має механізми вирішення спорів, часто інституціалізовані як постійні органи, зокрема юридичні комітети, палати, арбітражі та суди. З-поміж останніх слід, насамперед, визначити: Міжнародний суд ООН, Європейський суд із прав людини, Суд ЄС, Адміністративний трибунал ООН, адміністративний трибунал МОП, адміністративний трибунал ОАД, міжнародний трибунал із морського права, МЦУІС, Орган з урегулювання суперечок на основі Генеральної Ради СОТ та ін. Функції цих органів: розгляд та врегулювання суперечок між членами міжнародних організацій, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами.

7.2.5. Постійні представництва держав при міжнародних організаціях

При міжнародних організаціях, передусім при ООН і її спеціалізованих установах, держави мають свої постійні представництва. Юридичні основи інституту постійних представництв держав при МО кодифіковано у Віденській конвенції про представництво держав у їхніх зносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р.

Конвенція визначає постійне представництво як «місію постійного характеру, утворену для представництва держави при цій організації». Як і посольства, постійні представництва при міжнародних організаціях входять у систему зарубіжних органів зовнішніх зносин і є складовою частиною дипломатичної служби держави. Отже, постійному представництву властива така важлива ознака, як офіційний характер його діяльності. Основна відмінність його від дипломатичних і консульських представництв одних держав в інших полягає в тому, що посольства завжди діють у сфері двосторонніх зв'язків між акредитуючою державою і державою перебування, тоді як постійні представництва держав у міжнародних організаціях діють у сфері тристоронніх зв'язків: держави, яка направляє представництво, міжнародної організації і держави перебування штаб-квартири цієї міжнародної організації або її органів і відділень.

Конвенція передбачає надання постійним представникам і спостерігачам правового статусу, привілеїв та імунітету, що аналогічні до дипломатичних.

Ст. 6 Конвенції визначає такі функції постійного представництва:

- 1) забезпечення представництва акредитуючої держави при МО;
- 2) підтримання зв'язку між акредитуючою державою і МО;
- 3) забезпечення участі акредитуючої держави в діяльності МО;
- 4) захист інтересів акредитуючої держави в МО;
- 5) ведення переговорів із МО в межах передбачених повноважень;
- 6) інформаційне забезпечення акредитуючої держави щодо діяльності організації;
- 7) сприяння здійсненню цілей і принципів МО шляхом співпраці з організацією та її органами.

Структура постійного представництва (глава представництва, дипломатичний персонал, адміністративно-технічний і обслуговуючий персонал) схожа на структуру посольства. До складу постійного представництва при спеціалізованих установах за необхідності залучаються експерти, фахівці, наукові й практичні працівники відповідної галузі. І хоч вони не професійні рангові дипломати, вони також наділяються за час роботи в представництві дипломатичним статусом, оскільки виконують офіційні функції, і тож на них поширюються привілеї й імунітети, властиві дипломатам.

Глава й інші працівники представництва, наділені дипломатичним статусом, не підпадають під процедуру запиту агреману і акредитації в державі перебування, а проходять акредитацію безпосередньо при органах Організації. Відповідно до ст. 11 Конвенції цей процес регламентується так:

1) держава-член може вказати в повноваженнях, виданих його постійному представникові, що він уповноважений діяти як делегат від держави в одному або кількох органах Організації;

2) якщо держава-член не вкаже іншого, її постійний представник може діяти як делегат в усіх органах Організації, для яких не встановлено спеціальних умов щодо представництва;

3) держава, яка не є членом Організації, може вказати в повноваженнях свого представника, що він уповноважений діяти як делегат-спостерігач в одному або кількох органах Організації, якщо це допускається правилами Організації або відповідного органу.

Відповідно до ст. 82 Конвенції, зносини акредитуючої держави з міжнародною організацією не повинні торкатися зносин акредитуючої держави з державою перебування МО. Відмова однієї з цих держав визнати іншу державу або її уряд чи відсутність або розрив дипломатичних (консульських) зносин між ними не повинні впливати на зносини міжнародної організації та акредитуючої держави: заснування й перебування при МО представництва, акредитація чи присутність делегації чи місії спостерігача самі по собі не означають ні визнання акредитуючою державою держави перебування чи її уряду, ні визнання державою перебування акредитуючої держави чи її уряду.

7.3. УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА, СИСТЕМА ООН

7.3.1. Універсалізація міждержавного співробітництва

Модель світового правопорядку після Другої світової війни тяжіє до утворення універсальної системи міжнародної безпеки й співробітництва. Але будь-яка універсалізація передбачає єдність: не може бути двох універсальних систем, оскільки універсальність – це всеохопна унікальність. Проте є теоретично дві протилежні моделі єдності: єдність – як гармонія різноманіття і єдність – як то-

тальна уніфікація. Реальні соціальні системи змушені поєднувати в певних більш чи менш вдалих співвідношеннях обидва підходи.

Щодо ООН маємо один із варіантів компромісу цих двох підходів. Зокрема Рада Безпеки має «наказні» повноваження із забезпечення миру й безпеки (ст. 25). Такі повноваження, з певними застереженнями, можна порівняти з «*impregium*» римських консулів і диктаторів. Натомість для Економічної й Соціальної Ради (ЕКОСОР) визначена функція координатора міждержавного соціально-економічного співробітництва: на відміну від Ради Безпеки, ЕКОСОР за статутом має відносно обмежені владні ресурси, а завдання координації (ст. 62) сформульовані лише в загальному вигляді, що, на думку багатьох авторів, не дає змоги цьому органу ООН стати ефективним центром співробітництва держав у соціально-економічних питаннях.

При цьому поступальні й не досить помітні зусилля ЕКОСОР з організації міжнародного економічного, соціального і культурного співробітництва є дуже важливими. На жаль, ці зусилля часто не можуть сприйматися як здобутки, адже основний їхній обсяг витрачається на подолання негативних явищ сучасного світу. Але якби міжнародне співтовариство усвідомлювало, наскільки масштабнішими могли б бути негативні явища сучасності, коли б їх щомиті не врівноважували зусилля доброї волі, тоді, можливо, воно розуміло б необхідність всебічно підтримувати такі зусилля, не піддаючись на спокусу «рішучих силових дій», які часто лише погіршують ситуацію.

Динаміка соціально-економічного розвитку й усвідомлення того, що війна – це, значною мірою, наслідки соціально-економічних негараздів, вимагають змін системи ООН у цьому напрямі. Можливості самої ООН для міжнародно-правового регулювання глобальних геосоціальних процесів другої половини ХХ ст. виявилися завузькими, тому досить швидко була усвідомлена потреба створення системи міжурядових інститутів, для яких ООН виступала б координаційним центром. У цю систему – «Систему ООН» – увійшли частково вже існуючі МО (колишні адміністративні союзи в галузі транспорту, зв'язку й ін.), а частково новостворені спеціалізовані міжурядові організації. Вони залишилися самостійними міжурядовими організаціями, їхній зв'язок з ООН становить характер співробітництва і координації дій, але разом вони становлять

універсальну систему. Отже, якщо сама Організація Об'єднаних Націй – це універсальна система у вузькому сенсі, то система ООН – це універсальна система міжнародного правопорядку та співробітництва в широкому сенсі.

7.3.2. Система ООН

Органи Організації Об'єднаних Націй і пов'язані з нею спеціалізовані міжурядові організації утворюють різнорівневу систему, що має у своєму складі установи різної компетенції. Складові цієї системи – частково з огляду на її динаміку, частково – через різні погляди систематизуються по-різному. Загалом їх можна поділити на дві найбільші групи:

1. Сама Організація Об'єднаних Націй з її основними й допоміжними органами, створеними відповідно до Статуту й актів органів ООН.

2. Система спеціалізованих у різних галузях міжнародного співробітництва міжурядових установ, пов'язаних із ООН особливими угодами.

1. Організація Об'єднаних Націй (ООН) діє на основі Статуту ООН, який містить 111 статей, систематизованих у 19-ти розділах. Невід'ємною складовою Статуту ООН є Статут Міжнародного Суду ООН (5 розділів, 70 статей); відповідно до Преамбули Статуту Міжнародний Суд ООН є правонаступником постійної палати Правосуддя.

ООН має бюджет, сформований зі щорічних внесків держав-членів. Держави, що не є членами, які беруть участь у діяльності її органів, у визначених регламентами чи угодами випадках також мають робити відповідні внески.

Правилами процедури передбачено офіційні й робочі мови ООН:

Офіційними є мови, на яких видаються основні документи ООН: англійська, французька, іспанська, російська і китайська – визначені з самого початку роботи; арабська (з 1973 р.).

Робочими є мови, на яких видаються всі матеріали Організації (включно зі стенографічними звітами й промовами).

У Генеральній Асамблеї робочими є перші три з перерахованих вище офіційних мов (англійська, французька, іспанська) та російська, внесена в число робочих мов ГА ООН її двадцять третьою

сесією у 1968 р. У Раді Безпеки робочими мовами є англійська, французька та російська.

Організаційні питання. Відповідно до нормативних документів ООН кожна держава-член Організації зобов'язана сплачувати внески, цим самим формуючи так званий регулярний бюджет Організації. За несплату членських внесків держава може бути позбавлена права голосу (ст. 19 Статуту ООН). Внески сплачуються державами-членами в період до 31 грудня поточного року. Розмір надходжень визначається Асамблеєю, на основі рекомендацій Комітету із внесків.

Схема розрахунку квоти для тієї чи іншої держави ґрунтується на показниках валового національного продукту (ВНП) та рівня доходу на душу населення держави-члена. З огляду на це, близько 75 % регулярного бюджету становлять внески десяти найбагатших країн світу. Генеральна Асамблея запровадила квоти не менше, ніж 0,01 % консолідованого (регулярного) бюджету. Зокрема, Україна з 1997 р. сплачує 1,09 % регулярного бюджету¹.

Окрім членських внесків, держави можуть здійснювати добровільні відрахування до бюджету. Крім того, окремо визначаються квоти на забезпечення діяльності Збройних Сил ООН, що беруть участь у врегулюванні Конфліктів та заходах із підтримання миру й безпеки у «гарячих» точках світу.

Упродовж останніх десятиліть особливо гостро виявилися проблеми наповнення бюджету ООН, спричинені рекордними темпами інфляції. Глобальна інфляція стала наслідком спонтанного зростання обсягів «необґрунтованих збагачень», коли отримання доходів стає дедалі більш нееквівалентним щодо реальних благ, які теоретично мають надаватися за ці доходи.

Органи ООН. Організація охоплює дві групи установ:

першу групу (1) складають шість Головних органів (Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна й Соціальна рада, Рада з опіки, Секретаріат, МС ООН), створених відповідно до Статуту ООН;

другу групу (2) складають допоміжні органи, сформовані в процесі діяльності ООН на основі односторонніх актів (резолюцій) її (переважно головних) органів.

---

¹ Кучик В. О. Міжнародні організації / В. О. Кучик. – К.: Основа, 2004. – С. 61.

(1) Головні органи ООН характеризуються особливим правовим статусом, оскільки їхні повноваження і взаємодія зафіксовані Статутом ООН, це:

1. Генеральна Асамблея.
2. Рада Безпеки.
3. Економічна й Соціальна Рада.
4. Рада з опіки.
5. Міжнародний Суд.
6. Секретаріат.

1. Генеральна Асамблея (далі ГА ООН)

Це представницький орган ООН, у якому представлені всі її держави-члени (нині їх сто дев'яносто три). Кожна держава має на сесіях ГА ООН делегацію в кількості не більше п'яти представників і п'яти заступників представників; при цьому кожна делегація має один голос, отже, принцип голосування в ГА ООН: одна держава – один голос.

Компетенція ГА ООН охоплює дві групи питань: питання, які вона розв'язує самостійно і питання, які вона розв'язує спільно з Радою безпеки (далі РБ) ООН.

Самостійно ГА ООН розв'язує будь-які питання чи справи, передбачені ст. 10 Статуту. Це право:

1. Визначати загальні принципи й заходи з підтримання міжнародного миру й безпеки, включно з процесом роззброєння.

2. Обговорювати питання:

1) співробітництва в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах;

2) забезпечення дотримання прав людини й основних свобод;

3) прогресивного розвитку й кодифікації міжнародного права.

3. Давати рекомендації членам Організації і (або) Раді Безпеки з цих питань.

4. Обговорювати будь-які конкретні ситуації й питання щодо неї, поставлені перед ГА ООН державою-членом або РБ ООН, і робити відповідні рекомендації, враховуючи такі застереження:

1) усі питання, що вимагають дій, ГА ООН (до чи після обговорення) передає у відання Ради Безпеки;

2) відповідно до ст. 12 Статуту ООН: якщо РБ ООН вже займається конкретною ситуацією (виконуючи покладені на неї Ста-

тутом функції), то ГА ООН утримується від рекомендацій Раді Безпеки без її спеціального запиту.

5. Розглядає й затверджує бюджет ООН.

6. Обирає окремим списком (паралельно з Радою Безпеки) орієнтовний склад суддів; а також непостійних членів РБ і членів ЕКОСОР.

7. Утворює допоміжні органи.

За рекомендацією Ради Безпеки Генеральна Асамблея також:

1. Розв'язує питання прийому й виключення з членів ООН.

2. Призупиняє здійснення прав і привілеїв членів ООН.

3. Призначає Генерального секретаря.

ГА ООН має сесійний порядок роботи.

Чергові сесії відбуваються щорічно, починаючи з третього вівторка вересня, й тривають три місяці.

Спеціальні сесії скликаються Генеральним секретарем на вимогу РБ ООН або більшості членів ООН. Такі спеціальні сесії мають особливу нумерацію.

Рішення ГА ООН голосуються по-різному, залежно від їхньої важливості.

З **важливих** питань для прийняття рішення необхідна більшість, що складається з двох третин присутніх, які беруть участь у голосуванні (хто утримався не враховується).

Важливими є такі питання:

1. Зміна Статуту.

2. Рекомендації щодо підтримання міжнародного миру й безпеки.

3. Вибори непостійних членів Ради Безпеки.

4. Вибори членів Економічної й Соціальної Ради.

5. Вибори членів Міжнародного Суду.

6. Призначення Генерального секретаря ООН.

7. Прийом нових членів і виключення з Організації.

8. Функціонування системи опіки.

9. Бюджетні питання.

Рішення з інших питань приймаються простою більшістю присутніх і голосуючих.

Комітети ГА ООН. На кожній сесії ГА ООН створюється *Генеральний комітет*, призначений для координації роботи головних комітетів і надання допомоги голові ГА ООН у загальному керівництві роботою сесії. Він діє у складі двадцяти п'яти осіб, включно з головою ГА ООН, його заступниками й головами комітетів.

Робота сесії відбувається в *семи головних комітетах* ГА ООН:

1. **1-й комітет** (політика, безпека, включно з роззброєнням).
2. **Спеціальний** політичний комітет.
3. **2-й комітет** (економічні та фінансові питання).
4. **3-й комітет** (соціальні й гуманітарні питання та питання культури).
5. **4-й комітет** (питання опіки несамоврядних територій).
6. **5-й комітет** (адміністративні й бюджетні питання).
7. **6-й комітет** (правові питання).

Вони готують проекти на затвердження ГА ООН, у кожному з комітетів представлені всі члени Генеральної Асамблеї.

Додатково для здійснення своїх функцій Генеральна Асамблея засновує спеціальні комітети й комісії як на тимчасовий, так і на постійній основі, найважливіші з них:

- 1) Консультативний комітет із адміністративних і бюджетних питань;
- 2) Комітет із внесків;
- 3) Комітет із використання космічного простору в мирних цілях;
- 4) Спеціальний комітет операцій із підтримки миру (комітет 33-х);
- 5) Спеціальний комітет для Всесвітньої конференції з роззброєння;
- 6) Комісія з міжнародного права;
- 7) Комісія з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) та ін.

2. Рада Безпеки (далі РБ ООН)

Рада Безпеки є найважливішим постійно діючим органом, на який покладено завдання із забезпечення міжнародного миру й безпеки. При виконанні цих обов'язків РБ ООН діє від імені всіх членів Організації (ст. 24).

Статутом ООН передбачена взаємодія РБ ООН з іншими органами – ЕКОСОР (ст. 65), МС ООН (ст. 94). Низку функцій РБ ООН здійснює спільно з ГА ООН.

Оскільки на РБ ООН покладено основну відповідальність за підтримання міжнародного миру й безпеки, цей орган уповноважений діяти шляхом швидких і ефективних дій. Рада Безпеки організується таким чином, щоб вона могла функціонувати безперервно.

РБ ООН має обмежений склад, і кількість членів фіксується в Статуті (ст. 23), для зміни чисельного складу Ради необхідно внести зміни до Статуту (до 1965 р. складалася з 11 членів, нині Рада Безпеки складається з 15 держав-членів).

Постійними членами Ради згідно зі ст. 23 Статуту є п'ять держав: Російська Федерація (як правонаступниця СРСР), Сполучені Штати Америки, Великобританія, Франція й Китай.

ГА ООН обирає десять інших держав-членів ООН на дворічний строк, без права негайного переобрання, причому щорічно підлягають переобранню п'ять держав (принцип ротації). Встановлено такі квоти на «цивілізаційне» (регіональне) представництво у складі непостійних членів Ради Безпеки (резолюція ГА ООН 1963 р.):

- 1) від Африки й Азії – п'ять членів;
- 2) від Східної Європи – один;
- 3) від Латинської Америки – два;
- 4) від Західної Європи й інших держав (Канада, Австралія, Нова Зеландія) – два.

Отже, заміна попередніх кандидатів наступними відбувається в межах квот із того самого регіону.

Кожна держава-член РБ ООН має одного постійного представника, з одним голосом. У роботі РБ можуть брати участь (без права голосу) й інші держави-члени ООН.

Функції Ради Безпеки

Відповідно до Статуту ООН Рада Безпеки має розслідувати будь-яку суперечку або будь-яку ситуацію, що може призвести до міжнародних зіткнень, або викликати спір, з метою виявлення того, чи не може продовження цієї суперечки або ситуації загрожувати миру й безпеці. Визначивши наявність загрози, РБ ООН робить рекомендації або вирішує, які заходи слід застосувати для підтри-

мання або відновлення міжнародного миру й безпеки (використовуючи збройні сили, або ні).

Дієвість резолюцій РБ про санкції зумовлена їхньою обов'язковістю для держав. Рада Безпеки може своєю резолюцією зажадати від членів ООН застосування належних заходів, а держави-члени ООН, згідно зі ст. 25 Статуту, зобов'язані підкорятися рішенням РБ ООН і виконувати їх. Держави-члени ООН за допомогою санкцій Ради Безпеки можуть впливати на державу-порушницю двома способами: без використання збройних сил (ст. 41), що тягне повне або часткове припинення:

- 1) економічних відносин;
- 2) залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, радіо та інших сполучень;
- 3) розрив дипломатичних відносин¹.

Якщо ж перераховані в ст. 41 заходи недостатні, то РБ ООН уповноважена впливати на державу-порушницю через держави-члени з використанням збройних сил, відповідно до ст. 42 Статуту, зокрема: вживати такі дії повітряними, морськими або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання або відновлення міжнародного миру й безпеки, останні можуть охоплювати демонстрацію, блокаду й інші операції повітряних, морських або сухопутних сил членів ООН.

За ст. 43 Статуту всі члени ООН зобов'язані надавати на вимогу РБ у її розпорядження свої національні збройні сили та іншу необхідну допомогу. Але надання збройних сил і допомога повинні здійснюватися на підставі угод між Радою Безпеки й відповідними державами. Угоди фіксують чисельність і рід військ, їхню дислокацію, характер надаваних засобів обслуговування. РБ ООН також наділена правом формувати й залучати збройні сили ООН для підтримання міжнародного миру й безпеки.

Повноваження РБ не стосуються, згідно ст. 51, невід'ємного права держав на індивідуальну або колективну (регіональну) самооборону у випадку збройного нападу, доки РБ не вживе необхідних заходів.

---

¹ Починаючи з 1963 р. ООН застосовувало передбачені Статутом заходи до ПАР. Резолюцією РБ № 919 від 25 травня 1994 р. санкції були скасовані й урядам держав було рекомендовано переглянути відносини з ПАР.

Рішення Ради Безпеки

Рада Безпеки приймає акти двох видів – рекомендації та рішення. Рішення, своєю чергою, можуть бути з процедурних питань і з питань непроцедурного характеру. Саме останні розглядаються як основних засіб збереження миру і безпеки.

Рішення з процедурних питань вважаються прийнятими, коли «за» голосує мінімум дев'ять членів Ради Безпеки (кворум).

Рішення з питань непроцедурного характеру, з огляду на важливість, мають особливий порядок прийняття (п. 3 ст. 27) – вони вважаються прийнятими, коли «за» проголосували дев'ять членів РБ ООН, включно з голосами постійних голосуючих членів Ради Безпеки. Якщо один або кілька постійних членів утримуються або не беруть участі в голосуванні, рішення, підтримане не менш, ніж дев'ятьма членами, включно з тими постійними, що голосують, приймається. Але діє право вето: якщо хоч один із постійних членів РБ ООН голосує «проти», рішення непроцедурного характеру не приймається.

Допоміжні органи Ради Безпеки

Рада Безпеки може створювати допоміжні органи, необхідні для виконання нею своїх функцій (ст. 29). Зокрема допоміжними органами РБ ООН є:

- 1) Військово-штабний комітет;
- 2) Комісія зі світобудови;
- 3) Антитерористичні органи (Комітет із санкцій; Комітет із санкцій проти Аль-Каїди й руху Талібан; Комітет 1540 – із запобігання поширенню ядерної, хімічної й бактеріологічної зброї та засобів її доставки) та ін.

3. Економічна й соціальна рада (ЕКОСОР)

ЕКОСОР покликана виконувати роль координатора у сфері міжнародного економічного, соціального, культурного та гуманітарного співробітництва. Спочатку до складу ЕКОСОР входили вісімнадцять держав, із 31 серпня 1965 р. – двадцять сім, а з 24 вересня 1973 р. – п'ятдесят чотири члени. Зростання чисельного складу ЕКОСОР стало наслідком збільшення загальної кількості держав-членів ООН.

Члени ЕКОСОР обираються ГА ООН на три роки, щорічно підлягає ротації третина членів, отже, щорічно обирається вісімнадцять нових членів ЕКОСОР.

Загальні завдання ЕКОСОР визначено у ст. 55 Статуту ООН, вона сприяє:

- 1) підвищенню рівня життя;
- 2) повній зайнятості населення;
- 3) економічному й соціальному прогресу;
- 4) подоланню проблем у сферах економічній, соціальній, охорони здоров'я, культури й освіти;
- 5) загальній повазі й дотриманню прав людини й основних свобод для всіх.

До компетенції ЕКОСОР належить обговорення міжнародних економічних, загальних і спеціальних соціальних проблем і розроблення принципів діяльності ООН у цих сферах, розроблення рекомендацій ГА ООН членам ООН, проектів конвенцій із відповідних питань, координація діяльності ООН у відповідних сферах, а також підготовки доповідей із загальних і спеціальних проблем соціально-економічного співробітництва держав. ЕКОСОР може також скликати міжнародні конференції у межах своєї компетенції.

Кожний член ЕКОСОР має один голос. Рішення приймаються звичайною більшістю голосів присутніх членів Ради.

Відповідно до ст. 62 Статуту ООН ЕКОСОР має досліджувати й доповідати із зазначених питань, робити відповідні рекомендації членам ООН, ГА ООН і спеціалізованим установам ООН.

Відповідно до ст. 63 Статуту ЕКОСОР здійснює координацію діяльності спеціалізованих установ ООН, через укладання особливих угод зі спеціалізованими установами ЕКОСОР опосередковує їхній зв'язок з ООН.

ЕКОСОР діє сесійно. Робота чергових сесій ЕКОСОР відбувається в трьох сесійних комітетах у складі всіх членів Ради: Першому (економічному), Другому (соціальному) і Третьому (з програм і координації). Відповідно до ст. 68 Статуту, що наділяє ЕКОСОР правом створювати комісії в економічній і соціальній сферах, у структурі ЕКОСОР діють дев'ять функціональних і п'ять регіональних комісій, а також чотири постійних комітети.

4. Рада з опіки

Розділ XII Статуту ООН передбачає створення міжнародної системи опіки, до якої повинні були ввійти території, що знаходилися під мандатом Ліги Націй; території, відчужені в результаті Другої світової війни від ворожих держав, і території, добровільно внесені в систему опіки державами, відповідальними за їхнє управління. Таким чином, у системі опіки перебувало одинадцять територій (максимальної кількості їхній склад досяг у 1955–1960 рр.). Держави, що управляли територіями під опікою, підписали з ООН відповідні угоди про свої повноваження. З боку ООН здійснення опіки координувала Рада з опіки, що працювала під керівництвом ГА ООН. Склад Ради залежав від кількості держав, які здійснювали управління.

Остання з підопічних територій отримала незалежність у 1994 р., тим самим Рада з опіки виконала покладені на неї функції. У зв'язку з цим із 1 листопада 1994 р. діяльність цього органу було призупинено на підставі його власної Резолюції від 23 травня 1994 р., у якій, зокрема, було ухвалено рішення про те, що Рада буде скликатися лише за необхідності.

5. Міжнародний Суд ООН

Це головний судовий орган ООН, що діє відповідно до Статуту ООН і Статуту МС ООН. До його складу входять п'ятнадцять суддів, що обираються Генеральною Асамблеєю й Радою Безпеки за окремими списками. Компетенція МС ООН поширюється лише на розв'язання спорів між державами (ст. 34 Статуту МС ООН), що взяли на себе зобов'язання виконувати його рішення¹, а також на формулювання консультативних висновків (ст. 65 Статуту МС ООН) з юридичних питань відповідно до запитів РБ ООН, ГА ООН та, з дозволу Генеральної Асамблеї, інших органів і спеціалізованих установ ООН (ст. 95 Статуту ООН).

Усі члени ООН є *de facto* учасниками МС ООН (ст. 92–93 Статуту ООН). Відповідно до ст. 93 (2) учасником МС ООН може стати держава, яка не є членом ООН.

Штаб-квартира МС ООН знаходиться в Гаазі (Нідерланди).

---

¹ Така згода може надаватися трьома способами, відповідно до ст. 36 Статуту МС ООН (див. Розділ 8).

6. Секретаріат ООН

Секретаріат ООН складається з Генерального секретаря ООН і персоналу Секретаріату (ст. 97 Статуту ООН). Генеральний секретар і персонал ООН є міжнародними службовцями – кожен член ООН повинен поважати міжнародний характер обов'язків Генерального секретаря і персоналу Секретаріату й не намагатися впливати на них (ст. 100 Статуту ООН).

Основне завдання Секретаріату – забезпечення нормального функціонування ООН. Загальна чисельність співробітників Секретаріату близько 16 тис. осіб. Основні підрозділи Секретаріату:

- 1) департамент із політичних питань і справ РБ ООН;
- 2) департамент із економічних і соціальних питань;
- 3) управління з правових питань;
- 4) управління з обслуговування конференцій.

Генеральний секретар є головною адміністративною посадовою особою ООН (ст. 97 Статуту ООН). Його повноваження – виконавчо-розпорядчі. Вони сприяють забезпеченню реалізації рішень ГА ООН, Ради Безпеки та інших органів ООН.

Генеральний секретар уповноважений доводити до РБ ООН будь-які питання, що можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці (ст. 99 Статуту ООН).

Генеральний секретар має бути присутній на засіданнях ГА ООН, Ради Безпеки, інших органів ООН, а також брати участь у роботі різних міжнародних конференцій і нарад.

За ст. 98 Статуту ООН Генеральний секретар подає ГА ООН щорічний звіт про діяльність Організації. Генеральний секретар репрезентує ООН у її відносинах з іншими організаціями й державами. Ст. 99 Статуту надає особливі повноваження Генеральному секретареві в його діяльності з підтримання міжнародного миру й безпеки.

Генеральний секретар ООН призначається Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки строком на 5 років із правом переобрання. За всю історію діяльності ГА ООН було призначено вісім Генеральних секретарів: Трюгве Лі (Норвегія) – 1946–1952 рр.; Даг Хаммаршельд (Швеція) – 1953–1961 рр.; У Тан (М'янма) – 1961–1971 рр.; Курт Вальдхайм (Австрія) – 1972–1981 рр.; Хавьер Перес де Куельяр (Перу) – 1982–1991 рр.; Бутрос Бутрос-

Галі (Єгипет) – 1992–1996 рр.; Кофі Аннан (Гана) – 1997–2006 рр. і нині діючий Пан Гі Мун (Південна Корея) з 2007.

Генеральний секретар призначає своїх заступників та інших посадових осіб Секретаріату, що очолюють різні департаменти й бюро. Статут вимагає, щоб при доборі персоналу враховувалися компетентність, сумлінність і географічне представництво (ст. 101 Статуту ООН).

(2) Допоміжні органи системи ООН

Статутом ООН (ст. 7) передбачено, що за необхідності можливе створення допоміжних органів ООН.

Допоміжні органи (далі ДО) ООН мають певні ознаки міжурядових організацій, а саме:

1. Окремі джерела фінансування (деякі з них мають свій фонд фінансування, незалежний від бюджету ООН).

2. Окрема штаб-квартира.

3. Окремі представництва держав при цих органах.

4. Можливість входження до їхнього складу держав, що не є членами ООН.

5. Правомочність укладати договори в межах їхньої компетенції.

6. Деякі з допоміжних органів – ЮНІСЕФ, ЮНКТАД, ПРООН і ЮНЕП – є юридичними особами.

Однак від міжурядових організацій допоміжні органи відрізняються такими відмінностями:

1. Вони не мають міждержавної договірної основи (оскільки створені актами головних органів ООН).

2. Їхня організаційна структура формується головними органами ООН.

3. Вони є органами обмеженого представництва.

4. Їхні повноваження не зумовлені волевиявленням держав-членів, а виникають із практики міжнародного співробітництва.

5. ДО діють на делегованих засадах (не від свого імені, а від ООН).

6. Права й привілеї посадовців ДО – це права й привілеї посадових осіб ООН.

7. Угода про їхню штаб-квартиру укладається від імені ООН.

Допоміжними є комісії, програми, фонди, конференції та інші органи зі схожим статусом. Розглянемо коротко найвизначніші з них:

1. **Конференція ООН із торгівлі та розвитку** (United Nations Conference on Trade and Development – ЮНКТАД) – створена у 1964 р., покликана сприяти торгівлі між країнами, що знаходяться на різних рівнях економічного розвитку. ЮНКТАД – орган Генеральної Асамблеї ООН, основними завданнями якого є: сприяння міжнародній торгівлі та забезпечення сталого розвитку на основі рівноправного взаємовигідного всебічного співробітництва між державами; розроблення рекомендацій, принципів, організаційно-правових норм і механізмів сучасних міжнародних економічних відносин; участь у координації діяльності інших установ системи ООН у галузі економічних відносин, налагодження господарських зв'язків і заохочення міжнародної торгівлі¹. ЮНКТАД діє з 1966 р., секретаріат знаходиться у Женеві, до складу входять усі держави-члени ООН.

2. **Програма розвитку ООН** (United Nations Development Programme, UNDP, ПРООН) – заснована у 1965 р. як допоміжний орган Організації Об'єднаних Націй із надання субсидій, а також технічної й передінвестиційної допомоги країнам, що розвиваються².

3. **Світова продовольча програма** (United Nations World Food Programme, WFP) – заснована у 1961 р. Основна мета – надання продовольчої допомоги як у режимі надзвичайної допомоги, так і в процесі реалізації програм розвитку³.

4. **Програма ООН з навколишнього середовища** (United Nation Environment Program UNEP, ЮНЕП) – заснована у 1972 р., за ініціативою Стокгольмської конференції ООН із довкілля ГА ООН. Здійснює координацію програм у сфері захисту навколишнього середовища, сприяє впровадженню раціональних методів природокористування⁴. Штаб-квартира у м. Найробі (Кенія).

5. **Дитячий фонд ООН** (United Nations International Children's Fund, UNICEF, ЮНІСЕФ) створений у 1946 р. Первинна мета – надання допомоги дітям післявоєнної Європи, а згодом –

---

¹ <http://www.unctad.org>

² <http://www.undp.org>

³ <http://www.wfp.org>

⁴ <http://www.unep.org>

дітям колоніальних і постколоніальних країн. У 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про права дитини, яку ратифікувала сто дев'яносто одна країна, поширивши її дію на свою територію. Програма співпраці між ЮНІСЕФ та урядом України передбачає такі пріоритетні цілі: створення законодавчої бази та відповідного соціального середовища, що забезпечує інтереси та права дітей і молоді згідно з Конвенцією про права дитини; охорона здоров'я та підтримання гармонійного розвитку немовлят і дітей у ранньому дитинстві шляхом поширення інформації щодо ролі грудного вигодовування, здійснення повного йодування солі, розвитку моделей медико-санітарної допомоги та розповсюдження кращих зразків виховання; захист молоді від чинників, що загрожують їхньому здоров'ю та розвитку, а саме: інфекції ВІЛ/СНІДу, вживання наркотичних речовин та алкоголю, насильства в сім'ї, підліткової вагітності, самогубства; соціальна адаптація та захист інтересів дітей, які залишились без опіки батьків, сиріт, інвалідів, безпритульних і дітей-правопорушників¹.

6. **Управління Верховного комісара ООН у справах біженців** (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR або UN Refugee Agency) – організація, що надає допомогу людям, які рятуються втечею від війни, переслідувань, порушень прав людини.

7. **Центр Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів** (United Nations Centre for Human Settlements, UNCHS, Habitat) – утворений у 1978 р. орган ООН, що сприяє соціальносталому і природоохоронному розвитку населених пунктів, а також забезпеченню населення країн світу безпечними притулками.

8. **Фонд Організації Об'єднаних Націй з народонаселення** (United Nations Population Fund, UNFPA) – міжнародна установа, що надає допомогу в галузі народонаселення².

9. **Проект міжнародних зіставлень ООН** (International Comparision Programme, ICP) – програма ООН, що дає змогу країнам-учасникам визначити економічні позиції своєї країни щодо інших країн світу.

Деякі інші допоміжні органи:

10. Комісія з міжнародної цивільної служби.

11. Міжнародна конференція з фінансового розвитку.

---

¹ <http://www.unicef.org>

² <http://www.unfpa.org>

12. Конференція 2005 – учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

13. Всесвітній саміт на вищому рівні з питань інформаційного суспільства.

14. Всесвітній саміт на вищому рівні зі сталого розвитку.

15. Всесвітня асамблея з проблем старіння.

16. Конгрес ООН з попередження злочинності й кримінального правосуддя.

2. Спеціалізовані організації ООН

Спеціалізована організація (установа) системи ООН – це самостійна міжнародна організація, створена на основі міжурядових угод і пов'язана з Організацією Об'єднаних Націй (через ЕКОСОП) спеціальною угодою про співробітництво (ст.ст. 57 і 63 Статуту ООН). Спеціалізовані організації системи ООН є самостійними міжурядовими організаціями, їхній зв'язок з ООН договірний і має характер співробітництва й координації дій. До системи ООН увійшли існуючі (колишні адміністративні союзи) і новостворені спеціалізовані міжурядові організації. Разом зі спеціалізованими установами системи ООН згадується Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), а також Світова організація торгівлі (СОТ), які є близькими за статусом до спеціалізованих організацій системи ООН, але не входять до їхнього складу. Розглянемо їх коротко:

1. Організація Об'єднаних Націй з питань продовольства й сільського господарства (Food and Agriculture Organization – FAO, FAO) – заснована у 1945 р., штаб-квартира у Римі (Україна – член з 2003 р.).

2. Міжнародна організація праці (International Labour Organization – ILO, МОП) – створена у 1919 р., з 1946 р. – спеціалізована організація системи ООН, штаб-квартира у Женеві (Україна – член з 1954 р.).

3. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – UNESCO, ЮНЕСКО) – утворена у 1946 р., штаб-квартира знаходиться в Парижі (Україна – член з 1954 р.)¹;

---

¹ <http://unesco.org>

4. Міжнародний телекомунікаційний союз (International Telecommunication Union, ITU), у вітчизняних літературі та законодавстві частіше трапляється застаріла назва «Міжнародний союз електрозв'язку» (MCE), створений у 1865 р., з 1947 р. – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира у Женеві (Україна – член з 1947 р.).

5. Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund – IMF, МВФ) – створений Бреттон-Вудськими домовленостями у 1944 р., з 1947 р. – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира – у Вашингтоні (Україна – член з 1992 р.)¹.

6. Міжнародний банк реконструкції та розвитку (International Bank for Reconstruction and Development – IBRD, МБРР) – головна установа Світового банку, також створений Бреттон-Вудськими домовленостями у 1944 р., з 1947 р. – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира – у Вашингтоні (Україна – член з 1992 р.).

7. Всесвітня організація з охорони здоров'я (World Health Organization – WHO, ВООЗ) – спеціалізована установа системи ООН з 1947 р., штаб-квартира у Женеві (Україна – член з 1992 р.).

8. Міжнародна організація цивільної авіації (International Civil Aviation Organization – ICAO, ІКАО) – створена Чиказькою конвенцією 1944 р., з 1947 р. – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира у Монреалі (Україна – член з 1954 р.)².

9. Всесвітній поштовий союз (Universal Postal Union – UPU, ВПС) – створений 1874 р., з 1948 р. – спеціалізована установа, штаб-квартира у Берні (Україна – член з 1947 р.).

10. Міжнародна фінансова корпорація (International Finance Corporation – IFC, МФК) – підрозділ Світового банку, створений у 1956 р. з метою надання допомоги щодо комерційного фінансування приватних підприємств, штаб-квартира – у Вашингтоні (Україна – член з 1992 р.).

11. Міжнародна морська організація (International Maritime Organization – IMO), з 1958 р. – спеціалізована організація системи ООН, штаб-квартира – у Лондоні (Україна має членство з 1994 р.).

12. Міжнародна асоціація розвитку (International Development Association – IDA, МАР) – підрозділ Світового банку, створений у

---

¹ <http://www.imf.org>

² <http://www.icao.int>

1960 р. з метою надання допомоги на пільгових умовах країнам, що розвиваються (Україна – член з 1992 р.).

13. Всесвітня метеорологічна організація (World Meteorology Organization – WMO, ВМО) – створена у 1878 р., з 1961 р. – спеціалізована установа системи ООН, штаб-квартира у Женеві (Україна має членство з 1951 р.).

14. Всесвітня організація інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization – WIPO, ВОІВ) – заснована у 1967 р. Стокгольмською конвенцією, штаб-квартира – у Женеві (Україна – член з 1970 р.)¹.

15. Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (International Fund Agricultural Development, ІФАД), заснований у 1976 р. Штаб-квартира у Римі.

16. Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization, ЮНІДО), створена в 1967 р. як допоміжний орган ООН. У межах ЮНІДО ще в 1975 р. було ухвалене рішення про її перетворення в спеціалізовану організацію системи ООН, після ратифікації вісімдесятьма державами-членами ЮНІДО у 1985 р. вона з допоміжних органів ООН трансформувалася у спеціалізовану організацію системи ООН (Україна – член з 1985 р.).

17. Найпізніше (у 2006 р.) спеціалізованою організацією системи ООН стала Всесвітня туристична організація (United Nations World Tourism Organization, ЮНВТО), створена у 1975 р. як спадкоємиця Міжнародного конгресу офіційних туристських організацій (МСОТО), заснованого у 1925 р. Штаб-квартира у Мадриді. (Україна – член з 1997 р.).

18. Міжнародна організація зі справ біженців ООН (ІРА) створена в 1946 р., з 1952 р. припинила свою діяльність у зв'язку з діяльністю Верховного комісара ООН зі справ біженців.

Правове становище МАГАТЕ і СОР

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) (Відень, 1956, Україна – член з 1957 р.) діє «під егідою ООН», але не входить у систему спеціалізованих установ ООН, очевидно, через те,

---

¹ <http://www.wipo.int>

що пов'язане з останньою не через ЕКОСОР, а через Генеральну Асамблею. (Україна – член з 1997 р.).

Світова організація торгівлі (СОТ, утворена Маракеською угодою від 15 квітня 1994 р.) не є спеціалізованою організацією ООН, але також пов'язана із її системою через угоди з ЮНКТАД, групою Світового банку, ВОІВ та багатьма іншими спеціалізованими організаціями системи ООН. (Україна – член з 2008 р.).

Контрольні запитання й завдання

1. Визначте предмет і основні складові права міжнародних організацій.
2. Назвіть інституціолізовані форми міждержавного співробітництва.
3. Схарактеризуйте правосуб'єктність міжнародної міжурядової організації.
4. Які міжнародні договори стосуються права міжнародних міжурядових організацій?
5. Поясніть, чи в доктрині міжнародного права неурядові міжнародні організації вважаються суб'єктами міжнародного публічного права.
6. Назвіть головні органи ООН. Яка їхня спільна особливість відрізняє їх від допоміжних органів ООН?
7. Визначте основні особливості й функції Генеральної Асамблеї ООН.
8. Визначте основні особливості й функції Ради Безпеки ООН.
9. Дайте коротку характеристику діяльності ЕКОСОР.
10. Схарактеризуйте, відповідно до Статуту, діяльність МС ООН.
11. Що таке допоміжні органи ООН? Які з них ви знаєте?
12. Назвіть міжнародні спеціалізовані установи.
13. Які особливості має правовий статус МАГАТЕ і СОТ?

Література

1. *Дмитрієв А. І.* Міжнародне публічне право: навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов; відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 445–464.
2. *Лукашук И. И.* Международное право. Особенная часть / И. И. Лукашук. – М. : Издательство БЕК, 1997. – 410 с.
3. *Международное право*: учеб. / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М. : Международные отношения, 2003. – 720 с.
4. *Международное публичное право*: учеб. / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Е. Г. Моисеев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К. А. Бекашев. – М. : Проспект, 2010. – С. 353–459.
5. *Міжнародні організації*: навч. посіб. / за ред. О. С. Кучика. – К. : Знання, 2007. – 749 с.
6. *Муравйов В. І.* Право міжнародних організацій / В. І. Муравйов // Міжнародне право: Основні галузі: підруч. / за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – С. 110–169.
7. *Динь Н. К.* Международное публичное право: в 2 т. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000. – Т. 1. – С. 243–397.
8. *Циганкова Т. М.* Міжнародні організації: навч. посіб. / Т. М. Циганкова, Т. Ф. Гордєєва. – К. : КНЕУ, 2001. – 340 с.

Розділ 8

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

8.1. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

8.1.1. Визначення обсягу й змісту міжнародно-правової відповідальності

У теорії права юридичну відповідальність за характером її по-
несення поділяють на дві категорії: *репресивну* й *реститутивну*.

Репресивна відповідальність передбачає покарання винного, примушування його понести «негативні наслідки своєї протиправної поведінки», а в крайніх формах (нині у більшості суспільств за-
суджених) виявляється навіть у завданні винному болю й страж-
дань з додатковою метою – публічно продемонструвати такі страж-
дання, для остраху іншим чинити заборонене. В сучасних правових
системах репресивна відповідальність зводиться до кримінальної й
адміністративної відповідальності. Оскільки репресивні каральні
дії зазвичай передбачені за порушення публічних інтересів, то сто-
ронами відносин відповідальності є, з одного боку, держава, а, з
іншого – фізична особа під юрисдикцією цієї держави. Саме юри-
дична нерівність сторін правовідносин відповідальності робить
можливим позбавити винного повноти його правосуб'єктності, що,
своєю чергою, є загальною передумовою застосування репресивної
відповідальності.

Реститутивна відповідальність – передбачає рівність сто-
рін відносин відповідальності й полягає в обов'язку відповідально-
го виконати очікуване від нього зобов'язання: відновити поруше-
ний ним стан речей, відшкодувати завдані збитки – навіть якщо йо-
го дії, що призвели до таких збитків, не були протиправними. Від-
повідальний при цьому залишається повноправним суб'єктом пра-
вовідносин, його не примушують «понести негативні наслідки його
діянь», якщо, звичайно, не вважати такими зусилля відповідально-
го з покриття завданих ним збитків.

Щодо фізичних осіб право, з огляду на тривалу традицію, ще
допускає обидві категорії відповідальності, то відповідальність

держави може бути тільки реститутивною, оскільки державу не можна притягнути до кримінальної відповідальності: як суверенний суб'єкт міжнародного права вона не може бути покарана, зокрема, з огляду на основний принцип міжнародного права – «суверенну рівність держав» і загальноправовий принцип, відомий із римського права – «рівний над рівним влади не має». Якщо ж держава або політичний режим чи уряд, який її представляють, визнаються винними в тяжких міжнародних злочинах, то кримінальну відповідальність за ці злочини несуть конкретні винні у скоєнні злочинів фізичні особи, а держава нестиме міжнародну відповідальність, якій власне й присвячено цей підрозділ.

Визначення обсягу й змісту інституту відповідальності в міжнародному праві пов'язане з трьома проблемними питаннями, без розгляду яких неможливе належне розуміння інституту міжнародно-правової відповідальності, а саме:

1. Визначення суб'єктів відповідальності в міжнародному праві.
2. Визначення предмета міжнародної відповідальності.
3. Розрізнення понять «міжнародна відповідальність» і «міжнародно-правова відповідальність».

1. Визначення суб'єктів відповідальності у МП

Проблемність цього питання полягає в тому, що загальне міжнародне право, зокрема, міжнародні договори й рішення міжнародних трибуналів як суб'єкти відповідальності розглядають і держави, і фізичних осіб. Тому коли мова йде про відповідальність у міжнародному публічному праві, ми повинні визнати, що предмет розгляду має охопити як міждержавні зносини, так і ті міжнародні відносини публічного характеру, де однією стороною є фізична особа – оскільки така відповідальність регулюється джерелами міжнародного публічного права.

При цьому ми маємо відрізнити суб'єкти відповідальності в міжнародному публічному праві від суб'єктів приватноправових відносин з «іноземним елементом», включно з відносинами, де стороною є держава чи міжнародна організація, яка в таких відносинах виступає як господарюючий суб'єкт, а не як суверенний чи уповноважений суб'єкт міжнародного публічного права: приватнопра-

вові відносини з «іноземним елементом» передбачають цивільно-правову відповідальність, яка не входить у предмет цього розділу.

Отже, предмет відповідальності в міжнародному публічному праві охоплює, по-перше, кримінальну відповідальність фізичних осіб і, по-друге, міжнародну відповідальність суб'єктів міжнародного права – держав та міждержавних організацій: саме остання і є міжнародною відповідальністю.

2. Визначення предмета міжнародної відповідальності

Виходячи з міркувань попереднього підрозділу, власне міжнародною відповідальністю слід вважати тільки відповідальність держав та міждержавних організацій, тобто суб'єктів міжнародного публічного права, відповідно до панівної доктрини сучасного міжнародного права.

Хоча міжнародна відповідальність теоретично передбачена як для держав, так і для міжнародних організацій, але нині міжнародне співтовариство спромоглося узгодити основні положення відповідальності лише для держав. Комісія ООН з міжнародного права продовжує роботу над кодифікацією положень про відповідальність міжнародних організацій, проте ця робота фактично призупинена, внаслідок складності цього питання і відсутності такої теоретичної основи його врегулювання, яка б задовольнила все міжнародне співтовариство.

У межах міжнародної відповідальності держав, слід розрізняти дві категорії підстав для такої відповідальності: правомірні й неправомірні дії держави. Виходячи з цього, міжнародна відповідальність держав поділяється на дві категорії:

- 1) міжнародна відповідальність за протиправні діяння;
- 2) міжнародна відповідальність за правомірні дії.

Перша категорія – *міжнародна відповідальність держав за протиправні діяння* – систематизована у резолюції ГА ООН № 56/689 «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння», або коротко – «Статті про відповідальність держав» від 12 грудня 2001 р. У резолюції кодифіковано основні положення про міжнародну відповідальність – лише держав і лише за протиправні міжнародні діяння (див. далі).

Друга категорія – *відповідальність за збитки, спричинені правомірними діями* – як правову основу розглядає один із загально-

правових принципів, відомих як римському, так і англосаксонському праву справедливості. Зміст його полягає в тому, що будь-яка завдана шкода (незалежно від того, завдана вона правомірними чи протиправними діями) не може залишитися без правового захисту й відшкодування збитків. Матеріальна відповідальність за шкоду, вчинену правомірними діями, в правовій доктрині отримала назву «абсолютна» або «об'єктивна» відповідальність. Така відповідальність за збитки, спричинені діями, не кваліфікованими як протиправні, передбачена в цивільному праві національних систем континентальної правової сім'ї, зокрема в Німецькому цивільному укладі. Міжнародна відповідальність за шкоду, спричинену правомірними діями держав передбачена лише Конвенцією про міжнародну відповідальність держав за шкоду, завдану падінням космічних об'єктів від 29 березня 1972 р. Але доктрина називає, у зв'язку з цією категорією відповідальності, ще кілька конвенцій, які передбачають цивільну відповідальність, допускаючи, що така відповідальність може настати й за правомірні діяння, і що відповідачем при цьому може бути держава. Це, зокрема: Конвенція про цивільну відповідальність за падіння літаків на поверхню третіх держав 1952 р., Конвенція за цивільну відповідальність операторів ядерних суден 1986 р. та ін.

Отже, міжнародно-правова відповідальність передбачає лише відповідальність суб'єктів міжнародного публічного права і розглядається у вузькому, розширеному й широкому сенсі.

Вузьке тлумачення зосереджується лише на міжнародній відповідності держав і лише за міжнародні правопорушення.

Розширене тлумачення міжнародної відповідальності містить тільки відповідальність держав, але як за протиправні дії та їх наслідки, так і за наслідки правомірних дій, які завдали збитків іншим суб'єктам.

Широке тлумачення міжнародної відповідальності охоплює відповідальність як держав, так і міжнародних організацій.

3. Розрізнення понять «міжнародна відповідальність» і «міжнародно-правова відповідальність»

Поняття «міжнародна відповідальність» за обсягом ширше від поняття «міжнародно-правова відповідальність», оскільки відповідальність може бути й не юридичною, а, наприклад, моральною чи полі-

тичною. Зосередимося тут на розкритті цієї відмінності лише для відповідальності держав, оскільки для них це питання вже більш-менш узгоджено в доктрині та міжнародних домовленостях.

Доктрина, загалом, уникає прямого протиставлення юридичної й неюридичної міжнародної відповідальності держав, при цьому поділяючи її на два види: відповідальність матеріальну й політичну (останню також іноді визначають як моральну).

Розрізняються також окремі форми міжнародної відповідальності, з яких у «Статтях про відповідальність» 2001 р. кодифіковано лише три з тих, що перераховуються в доктрині: реституція, компенсація й сатисфакція. При цьому реституція й компенсація є формами матеріальної відповідальності, а сатисфакція – формою політичної (або моральної) відповідальності. Цей перелік форм відповідальності Комісія ООН з міжнародного права, очевидно, визнала вичерпним для сучасного МП. Проте, виходячи зі «Статей», питання про «юридичність» міжнародної відповідальності також залишається відкритим.

Проблемність визначення критеріїв «юридичності» є загальною для міжнародного права. Вона постає вже під час характеристики співвідношення міжнародної нормативної системи й системи міжнародного права (див. розділ 1), коли потрібно визначити, за якими критеріями слід відрізнити правові (юридичні) норми регулювання від інших соціальних норм, що склалися на рівні міждержавних відносин. Конкретно питання про критерії кваліфікації міжнародної норми як правової постає під час встановлення «юридичності» міжнародного звичаю та під час характеристики міжнародного спору. Широко відомо, що з двох останніх питань, доктрина знаходить рішення в положеннях ст.ст. 36 і 38 Статуту МС ООН, який є невід'ємною складовою Статуту ООН.

Зокрема, у п. 2 частини 1 ст. 38 Статуту МС ООН визначено як джерело, до якого звертаються судді МС ООН, «міжнародний звичай, як доказ загальнопоширеної практики, визнаної як правова норма». Тобто є дві умови для того, щоб звичай розглядався як міжнародна юридична норма: він має бути загальнопоширеним і його правова природа має бути загальновизнана. Останнє означає, що держави розглядатимуть такий звичай як обов'язковий для себе,

і саме визнання суб'єктами обов'язковості для них норми означає її «юридичність» або «правовий характер». У доктрині міжнародного права «переконавання в юридичності», зазвичай, наводиться латиною – «*opinio iuris*» – в силу важливості цієї ознаки для визначення правового характеру міжнародної норми.

Щодо критеріїв юридичного характеру міжнародного спору доктрина посилається на положення ст. 36 Статуту МС ООН. Таким критерієм, насамперед, є принципова підвідомчість спору МС ООН. Тобто, не враховуючи процедурні критерії (визнання чи невизнання державою-стороною спору юрисдикції суду з конкретного питання) природа спору дає змогу суду взяти його до розгляду (за умови, що на те існує так чи інакше визначена добра воля держав-сторін спору), якщо він має хоча б одну з чотирьох ознак, визначених у ч. 2 ст. 36. Відповідно до згаданої статті спір є правовим, якщо він стосується:

- 1) тлумачення договору;
- 2) будь-якого питання міжнародного права;
- 3) наявності факту, який становить собою порушення міжнародного зобов'язання;
- 4) характеру й розміру відшкодувань за збитки, завдані порушенням міжнародного зобов'язання.

Отже, виходячи з уже усталених доктринальних положень і логіки, можна виділити такі критерії «юридичності» міжнародної відповідальності:

- 1) переконаність в обов'язковості (юридичності) норми, на основі якої виникає відповідальність;
- 2) наявність у спорі питання права (тлумачення статті договору чи норм загального міжнародного права);
- 3) питання встановлення та кваліфікації факту, який є порушенням міжнародного зобов'язання;
- 4) питання матеріальної компенсації за правопорушення.

Виділивши ключові й спірні питання інституту міжнародно-правової відповідальності держав, підійдемо до її визначення. Комісія з міжнародного права ООН дає, на нашу думку, найбільш повне з-поміж безлічі таких визначень:

Міжнародно-правова відповідальність держав – це «усі види нових правовідносин, які можуть виникнути в межах міжнародного права, внаслідок діяння держави, незалежно від того, чи вони виникають між державою-порушницею й безпосередньо постраждалою державою, чи поширюються й на інших суб'єктів МП, і незалежно від того, чи полягають вони у зобов'язанні винної держави відновити в правах потерпілу державу, відшкодувавши заподіяні їй збитки, чи містять також право самої потерпілої держави, інших суб'єктів МП застосувати до винної держави будь-яку санкцію, допустиму міжнародним правом»¹.

Як зазначає І. І. Лукашук, нормативно-правовою підставою для міжнародно-правової відповідальності можуть бути як матеріальні норми, що встановлюють відповідальність у конкретній галузі права, так і ті норми міжнародного права, що визначають умови наявності міжнародного правопорушення (зокрема процесуальні), що безпосередньо стосуються реалізації міжнародно-правової відповідальності та починають функціонувати за наявності певних юридичних фактів. Джерелами міжнародно-правової відповідальності, на його думку, можуть бути: правомірні, юридично чинні міжнародні договори та міжнародні звичаї; рішення міжнародних організацій та міжнародних органів (наприклад, Ради Безпеки ООН), які відповідно до норм міжнародного права (насамперед статутів цих організацій) мають юридично-обов'язковий характер; рішення міжнародних судів та арбітражів; а також, в окремих випадках, односторонні міжнародні зобов'язання держав².

8.1.2. Міжнародно-протиправні діяння держав

Основою для міжнародно-правової відповідальності держави у її вузькому тлумаченні є її протиправні, з точки зору міжнародного права, дії. Визначення і класифікація міжнародно-протиправних діянь держави дає матеріально-правову основу міжнародно-

---

¹ Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожний. – К.: Либідь. 2004. – С. 234.

² Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М.: Wolters kluger, 2004. – С. 54.

правової відповідальності і є важливою складовою цього інституту, хоча й залишається в розвитку.

Доктрина загалом дотримується загальноправового поділу протиправних діянь на злочини й делікти (в міжнародному праві відповідно – міжнародні злочини й міжнародні делікти). Проте для діянь держави термін «злочин» – у тому розумінні, що всякий злочин тягне кримінальну відповідальність – виявляється некоректним. Тому в міжнародно-правових актах і дедалі частіше в доктрині віддається перевага терміну «протиправні діяння держав» із визначенням різних ступенів тяжкості цих діянь.

Загальновизнаним є поділ протиправних діянь держав на три категорії за тяжкістю наслідків і масштабністю. Такий поділ, на думку В. Г. Буткевича, увів у радянську доктрину міжнародного права І. І. Лукашук, запропонувавши його в українському виданні підручника «Міжнародне право» 1971 р. За характером наслідків і ступенем небезпечності І. І. Лукашук поділив міжнародно-правові порушення на три основні види:

- 1) ординарні міжнародні правопорушення;
- 2) серйозні міжнародні правопорушення;
- 3) найтяжчі міжнародні правопорушення.

Ординарні міжнародні правопорушення випливають із недодержання умов партикулярних (обмеженого кола дії) міжнародних зобов'язань. Вони завжди мають локальний характер. Збитки стосуються тільки потерпілої держави, а міжнародний правопорядок не зазнає істотних негативних наслідків. Вони виводяться в кожному конкретному випадку з факту недотримання або неналежного дотримання умов спеціальних міжнародних угод у галузях переважно економічного, науково-технічного й культурного співробітництва.

Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного товариства. Безпосередньо не ставлячи під загрозу мир і безпеку держав і народів, вони впливають на стабільність і прогнозованість міжнародних зносин. Зазвичай, такі правопорушення охоплюють основи окремої галузі міжнародного права і зривають виконання багатосторонніх міжнародних угод зі значною кількістю учасників. Такими правопорушеннями можуть бути: забруднення радіоактивними речовинами повітряного, морського й космічного простору (всупереч Договору 1963 р. про заборону ви-

пробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, Договору про космос 1967 р. та низці інших міжнародних угод); передання технологій виготовлення й елементів ядерної зброї (всупереч Договору 1968 р. про нерозповсюдження ядерної зброї), порушення свободи відкритого моря (всупереч відповідній Женевській конвенції 1958 р. або Конвенції ООН з морського права 1982 р.), це також можуть бути акти виробництва й накопичення хімічної та бактеріологічної зброї, розміщення ядерної зброї та іншої зброї масового знищення на дні морів та океанів тощо.

Найтяжчі міжнародні правопорушення ставлять під загрозу існуючий міжнародний порядок, порушують права та інтереси всього світового співтовариства, зазвичай здійснюються з неправомірним застосуванням збройних сил, інших неправомірних примусових заходів, цілеспрямовано й систематично вчиняють дії, які ставлять під загрозу існування держав і народів тощо. При найтяжчих міжнародних правопорушеннях їхні ознаки мають чітке міжнародно-правове визначення: вчинення їх завжди супроводжується порушенням основних принципів міжнародного права.

З огляду на масовість і тяжкість негативних наслідків, небезпеки для світового співтовариства найтяжчі міжнародні правопорушення традиційно визначають як злочини проти людства. Вперше це поняття було введено у Статутах Нюрнберзького (ст. 6) і Токійського (ст. 5) міжнародних військових трибуналів, де вони поділяються на три основні групи: злочини проти миру; військові злочини і злочини проти людяності.

Римський статут міжнародного кримінального суду 1998 р., у якому систематизовано й кодифіковано всі міжнародні злочини, визначення і склад яких до того містився в десятках різних міжнародних актів, не застосовує поняття «злочини проти людства». У ст. 5 він визначає чотири категорії таких злочинів: геноцид; злочини проти людяності; військові злочини і злочин агресії. Далі ст.ст. 6–8 розкривають повний склад перших трьох категорій злочинів (геноцид, злочини проти людяності й військові злочини), спираючись на норми чинних міжнародних договорів¹.

---

¹ Гаазької конвенції 1907 р., Женевський протокол про заборону хімічної та бактеріологічної зброї 1925 р., Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни і Додаткові протоколи до них, Гаазька конвенція про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту 1954 р., Конвенція

Римський статут забезпечив єдину матеріально-правову основу для притягнення до кримінальної відповідальності за ці злочини фізичних осіб, які від імені держави, уряду чи режиму чинили ці злочини. У ст. 5 дається основний критерій міжнародних злочинів – вони чиняться масово та систематично в процесі реалізації злочинної політики держави, уряду чи політичного режиму. Отже, за діяння, які у Статуті кваліфіковані як міжнародні злочини, несе відповідальність як держава, так і її агенти, але при цьому фізичні особи – виконавці політики держави – несуть кримінальну відповідальність, а держава – міжнародну, тобто морально-політичну й матеріальну.

Що ж стосується четвертої категорії міжнародних злочинів – агресії, Статут не розкрив склад цього злочину, оскільки держави не дійшли про це згоди. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. «Визначення поняття агресії» розкрито вісім груп діянь, які кваліфікуються як склад злочину агресії, проте ця кодифікація лишається на рівні міжнародних стандартів, не наділених обов'язковою силою.

Отже, уникаючи застосування терміну «міжнародні злочини» до держав, міжнародне право використовує його для кваліфікації діянь фізичних осіб, яких за ці злочини притягають до кримінальної відповідальності, при цьому виходячи з того, що за ці ж самі діяння несе відповідальність і держава, на службі в якій були фізичні особи-злочинці. Але оскільки держава не може нести кримінальну відповідальність, доктрина міжнародного права для кваліфікації цих дій держави пропонує застосовувати термін «серйозні порушення міжнародних зобов'язань, що витікають з імперативних норм».

8.1.3. Кодифікація норм міжнародної відповідальності

Резолюція ГА ООН № 56/689 під назвою «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» від 12 грудня 2001 р. (далі «Статті про відповідальність» 2001 р.) започаткувала нову структуру характеристики міжнародної відповідальності та кодифікувала ключові положення, які необхідно і достатньо висвітлити для цілісної характеристики цього інституту.

1965 р., про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародні пакти про права людини 1966 р., Конвенція про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього 1973 р.

«Статті про відповідальність» 2001 р. складаються з трьох частин: перша присвячена розкриттю поняття «міжнародні протиправні діяння держав»; друга – змісту міжнародно-правової відповідальності (залежно від характеру протиправних діянь); третя – особливостям реалізації міжнародної відповідальності.

Частина I «Міжнародні протиправні діяння» містить п'ять розділів.

У розділі першому «Загальні принципи» (ст. 1–3) перша стаття розкриває «Основний принцип міжнародно-правової відповідальності»: будь-яке протиправне діяння держави тягне міжнародну відповідальність цієї держави. У ст. 2 «Елементи міжнародно-протиправного діяння держави визначено дві ознаки діянь, за які держава має понести міжнародно-правову відповідальність: 1) дія або бездіяльність здійснюється саме державою; 2) ця дія є порушенням міжнародно-правового зобов'язання держави. Ст. 3 уточнює, що кваліфікація діяння як міжнародного визначається лише міжнародним правом: кваліфікація дій національним правом не впливає на визначення діяння як правомірного чи протиправного.

Мета другого розділу «Кваліфікація поведінки держави» (ст.ст. 4–11) – встановити, що в усіх, перерахованих у розділі випадках, дії, вчинені від імені держави її органами чи посадовими особами, – розглядаються як дії держави, мають ознаки міжнародного правопорушення і вимагають міжнародно-правової відповідальності. Зокрема, відповідно до п. 1 ст. 4 поведінка будь-якої державної установи розглядається як поведінка цієї держави – відповідно до міжнародного права – незалежно від того, законодавчі, виконавчі, судові чи будь-які інші функції здійснює ця установа, від значення цієї установи в організації, державі та від того, здійснює протиправні діяння орган (посадова особа) центральної влади чи адміністративно-територіальної одиниці держави: в усіх цих випадках суб'єктом міжнародно-правової відповідальності виступає держава.

Відповідно до ст. 5 дії осіб або утворень, що здійснюють елементи державної влади, – тобто не будучи органами влади, уповноважені правом цієї держави здійснювати елементи державного (політичного) управління (наприклад, політичні або релігійні партії) – відповідно до міжнародного права повинні розглядатися як дії держави.

Відповідно до ст. 6 поведінка органу, наданого в розпорядження однієї держави іншою державою (наприклад, військовий підрозділ, що забезпечує військову підтримку панівного режиму), має розглядатися як діяння першої держави, якщо такий орган здійснює елементи влади держави, в розпорядження якої його надано. Ст. 7 стосується випадків, коли особа чи установа, уповноважена здійснювати певні елементи державної влади, вчинила протиправні дії від імені держави, внаслідок перевищення своїх повноважень – такі дії також розглядаються як протиправні дії держави. Відповідно до ст. 8 поведінка особи чи групи осіб (незалежно від їхнього громадянства і посадового становища) розглядається як діяння держави, якщо фактично їхні дії виконуються за вказівкою або під керівництвом чи контролем цієї держави. Ст. 9 кваліфікує як дії держави – дії особи або групи осіб, які фактично здійснюють елементи державної влади за відсутності офіційної влади або при її неспроможності – в умовах, які вимагають здійснення таких елементів влади.

Не зачіпаючи положень ст.ст. 4–9, ст. 10 кваліфікує поведінку повстанського або іншого руху, який стає новим урядом держави, як діяння цієї держави; якщо повстанський рух створює нову державу на частині території старої держави, то його дії розглядаються як дії цієї нової держави. Відповідно до ст. 11, якщо дії осіб чи установ, визначених у ст.ст. 4–10, неможливо визнати діями держави на підставі цих статей, але держава сама визнає ці дії як свої, то й міжнародне право розглядає їх як дії держави – відповідно і в межах такого визнання.

Розділ третій (ст.ст. 12–15) розкриває зміст і ознаки порушення міжнародного зобов'язання. Так, ст. 12 визначає загальний підхід до кваліфікації такого порушення: воно має місце в будь-яких ситуаціях, коли дії держави не відповідали тому, що вимагає від неї міжнародне зобов'язання, незалежно від походження чи характеру такого зобов'язання. При цьому дії держави не розглядаються як порушення міжнародного зобов'язання, якщо вони мали місце в той час, коли держава не була зв'язана цим зобов'язанням (ст. 13).

Ст. 14 дає критерії визначення часу, впродовж якого тривало порушення міжнародного зобов'язання: якщо дії держави, які є по-

рушенням, тривали короткий час – порушення має місце лише в момент, коли його вчинено, навіть якщо його наслідки зберігаються; порушення зобов'язання тривалими діями держави зберігається впродовж усього періоду, коли такі порушення мають місце; якщо зобов'язання держави полягає в недопущенні певної події, порушення зобов'язання триває весь час, упродовж якого ця подія триває. Якщо порушення складається з сукупного діяння (ст. 15) – тобто відбувається як серія дій чи бездіяльності, яка загалом становить собою протиправне діяння, то порушення триває впродовж усього періоду, починаючи від початку першої дії або бездіяльності з цієї серії і продовжуючись доти, доки дії продовжують не відповідати міжнародним зобов'язанням.

Розділ четвертий «Відповідальність держави у зв'язку з діями іншої держави» (ст.ст. 16–19) розглядає випадки підбурювання, співучасті та інші, коли відповідальною визнається держава, яка не є безпосереднім виконавцем протиправних дій. Таких випадків три.

Відповідно до ст. 16 держава, що допомагає чи сприяє іншій у вчиненні міжнародно-протиправного акту, несе відповідальність якщо: робить це, будучи обізнаною щодо обставин міжнародно-протиправного діяння; діяння було б протиправним, якби було вчинене самою державою, що надає допомогу. Ті ж умови притягнення до міжнародної відповідальності визначаються і для держави, що здійснює керівництво чи контроль над державою, яка чинить міжнародно-протиправне діяння (ст. 17). Відповідно до ст. 18 держава, що примушує іншу чинити які-небудь дії, несе за ці дії міжнародну відповідальність, якщо такі дії примушеної держави, не будь примусу, розглядалися б як міжнародно-протиправні діяння, і якщо держава, що примушує, про це знає (зазначимо, що сам по собі примус однією державою іншої є порушенням принципу незастосування сили і погрози силою, тобто міжнародно-протиправним діянням).

При цьому положення розділу не впливають на міжнародно-правову відповідальність основного порушника, що виникає на підставі інших статей, як це обумовлює ст. 19.

П'ятий розділ «Обставини, що унеможливають відповідальність» (ст. 20–26) виділяє шість обставин, що унеможливають

міжнародно-правову відповідальність держави за діяння, які, не будь цих обставин, розглядалися б як протиправні.

Перша обставина – наявність юридично чинної згоди держави, проти якої вчинено протиправне діяння: згода потерпілої держави на такі дії з боку іншої держави унеможлиблює кваліфікацію їх як протиправних (ст. 20). Друга обставина унеможливлення протиправності дій держави – коли вони застосовані як законна самооборона, відповідно до Статуту ООН (ст. 21). Так само унеможливується кваліфікація дій держави як протиправних, коли ці дії є контрзаходами (ст. 22), застосованими з дотриманням норм і принципів міжнародного права (вимоги до правомірності контрзаходів містяться у другому розділі частини 3 цих «Статей»).

Четвертою, п'ятою й шостою обставинами, що унеможливають протиправність дій держави, є, відповідно, прояв нездоланої сили (форс-мажор), яка зробила неможливим виконання державою її зобов'язань (ст. 23), дії в стані лиха, коли не було інших розумних способів врятувати життя людей (ст. 24), дії в стані необхідності, коли такі дії були 1) єдиним способом захисту суттєвих інтересів держави від неминучої небезпеки і 2) вони не завдають істотних збитків іншим державам чи міжнародному співтовариству в цілому (ст. 25). На зазначені в ст.ст. 23–25 обставини держава не може посилається, якщо вони зумовлені поведінкою самої держави.

Крім того, розглядаючи всі зазначені у п'ятому розділі обставини (ст.ст. 20–25), слід мати на увазі, що, по-перше, ці обставини не унеможливають визнання будь-яких дій держави як протиправних, якщо вони не відповідають зобов'язанням з імперативних норм загального міжнародного права (ст. 26), а, по-друге – посилення на обставини, що унеможливають протиправність, не усувають двох умов: необхідності держави, дії якої не визнані протиправними за ст.ст. 20–25, зрештою виконати зобов'язання та її обов'язку компенсувати матеріальну шкоду, спричинену відповідними діями (ст. 27).

Частина II «Зміст міжнародної відповідальності держав» у складі трьох розділів розкриває: загальні принципи несення міжнародно-правової відповідальності (розділ перший, ст.ст. 28–33), форми відшкодування збитків (розділ другий, ст.ст. 34–39), а також визначення найбільш тяжких протиправних діянь (серйозні пору-

шення зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права) і зобов'язання держав діяти для їх найшвидшого припинення (розділ третій, ст.ст. 40–41).

Розділ перший «Загальні принципи» починається (ст. 28) із загальної констатації положення, про те, що міжнародна відповідальність за протиправні діяння держави породжує юридичні наслідки (ці наслідки втілюються у формах відповідальності, схарактеризованих далі в розділі другому). При цьому понесення відповідальності не звільняє державу-порушника від обов'язку виконати порушене зобов'язання (ст. 29). Крім того, держава-порушник зобов'язана: припинити протиправне діяння, якщо воно продовжується, і гарантувати його неповторення надалі (ст. 30). Відшкодування за збитки повинні бути повні, з урахуванням як матеріальної, так і моральної складових завданих збитків (ст. 31). Держава не може посилатися на своє національне законодавство для виправдання невиконання нею вищезначених зобов'язань (ст. 32).

Ст. 33 окреслює обсяг міжнародних зобов'язань держави, що несе міжнародну відповідальність, поділяючи їх на три категорії: зобов'язання щодо іншої держави; зобов'язання щодо кількох держав; зобов'язання щодо світового співтовариства в цілому. При цьому «Статті» не торкаються зобов'язань держав перед суб'єктами іншими, ніж держави.

Форми відшкодування збитків, кодифіковані в другому розділі, в цілому схарактеризовані в ст. 34, відповідно до якої повне відшкодування збитків, спричинених міжнародним протиправним діянням, здійснюється у формі: реституції, компенсації і сатисфакції – окремо або в поєднанні.

Реституція – відновлення становища, що існувало до здійснення протиправного діяння: відповідно до ст. 35 держава, що несе відповідальність, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити стан, що існував до вчинення протиправного діяння, якщо і тією мірою, в якій ця реституція є матеріально можливою і не тягне витрат, істотно непропорційних вигодам, отриманим замість компенсації.

Компенсація: згідно зі ст. 36 держава, що несе відповідальність, зобов'язана компенсувати завдані своїми діями збитки, наскільки ці збитки не відтворені реституцією, при цьому компенсація повинна покрити будь-яку фінансово оцінену шкоду, включно з

упущеною вигодою – тією мірою, якою та буде встановлена. Додатково у ст. 38 визначено обов'язок держави-відповідача сплатити відсотки, коли це необхідно для забезпечення повного відшкодування: фактично це пеня за невчасну виплату основної суми, відсотки нараховуються від дати, коли мала бути сплачена основна сума, до дати виконання платіжного зобов'язання.

У доктрині дві наведені вище форми відшкодування (реституція й компенсація) відносяться до матеріального виду міжнародної відповідальності, третя форма – сатисфакція – в доктрині визначається як моральна або морально-політична. Відповідно до ст. 37 держава, що несе відповідальність, зобов'язана надати сатисфакцію за збитки, спричинені її діями тією мірою, якою вони не можуть бути відтворені реституцією або компенсацією. Сатисфакція може полягати у визнанні порушення, висловленні жалю з приводу порушення, офіційному вибаченні чи в іншій належній формі, при цьому сатисфакція не повинна бути непропорційною і не повинна приймати форм, принизливих для держави, що несе відповідальність.

Ст. 39 містить застереження щодо «збільшення збитків» внаслідок свідомих чи необережних дій або бездіяльності потерпілої сторони: їх слід вираховувати з обчисленої суми збитків.

У третьому розділі дається характеристика «серйозних порушень зобов'язань, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права»: п. 2 ст. 40 визначає: порушення є серйозним, якщо воно пов'язане з грубим чи систематичним невиконанням зобов'язання, що впливає з імперативної норми міжнародного права.

Ст. 41 визначає особливі наслідки серйозного порушення зобов'язань відповідно до цього розділу:

1. Обов'язок держав співробітничати, щоб спільними правомірними зусиллями покласти край серйозному порушенню¹.

2. Обов'язок кожної держави не визнавати становище, що склалося внаслідок серйозного правопорушення, правомірним і не надавати допомогу порушнику чи іншим чином сприяти збереженню такого становища.

---

¹ Відповідно до ст.ст. 25 і 41–43 Статуту ООН.

Частина III «Імплементация (реалізація) міжнародно-правової відповідальності» – регламентує дії потерпілої держави, що мають бути вчинені для забезпечення відповідальності держави-порушниці. Вона містить два розділи: «Загальні принципи» (ст.ст. 42–48) і «Контрзаходи» (ст.ст. 49–54).

Ст. 42 «Притягнення до відповідальності потерпілою державою» визначає підстави притягнення до відповідальності держави-порушниці, якими є факт порушення зобов'язань: а) щодо самої потерпілої держави; б) щодо групи держав, до якої входить ця держава чи щодо міжнародного співтовариства в цілому, і порушення цього зобов'язання особливо зачіпає державу або істотно змінює становище інших держав, щодо виконання порушеного зобов'язання.

Відповідно до ст. 43 потерпіла держава повинна зайняти активну позицію і повідомити про свої вимоги державу-порушника, зокрема вказати: поведінку, якої має дотримуватися порушник, щоб припинити протиправне діяння, і форму відшкодування збитків.

Але щодо цього положення наступні статті містять застереження: відповідно до ст. 44 вимога не може бути здійснена, коли вона: пред'являється державою, яка, відповідно до норм, що регулюють ситуацію, не має право на таку вимогу, і коли вимога стосується ситуацій, що передбачають попереднє вичерпання місцевих засобів правового захисту. Відповідно до ст. 45 потерпіла держава може втратити право притягати до відповідальності державу-порушницю, якщо ця потерпіла держава юридично чинним способом відмовилася від своїх вимог чи якщо поведінка потерпілої держави може розглядатися як мовчазна згода на втрату права вимоги.

Відповідно до ст. 46 «Множинність потерпілих держав» кожна з потерпілих держав може самостійно притягнути державу-порушника до відповідальності, відповідно до ст. 47 «Множинність відповідальних держав», кожна з цих держав окремо може бути притягнута до відповідальності.

Ст. 48 передбачає можливість притягнення до відповідальності державами, іншими, ніж потерпіла, у випадках, коли порушення стосується: групи держав, до якої входить ця (не потерпіла вимагаюча) держава, або міжнародного співтовариства в цілому; така (не потерпіла) держава може вимагати: припинення протиправних

дій, запевнення в неповторенні їх, а також відшкодувань в інтересах потерпілої держави чи інших бенефіціаріїв порушеного зобов'язання.

У розділі другому «Контрзаходи» передбачені дії, що спонукають державу-порушницю понести міжнародно-правову відповідальність. Ст. 49 «Мета і межі контрзаходів» містить такі положення:

1. Потерпіла держава може застосовувати контрзаходи проти держави, відповідальної за міжнародно-протиправне діяння, з метою спонукати цю державу виконати зобов'язання з понесення міжнародно-правової відповідальності (відповідно до Частини II).

2. Контрзаходи полягають у тимчасовому невиконанні міжнародних зобов'язань із боку держави, що вчиняє ці дії щодо відповідальної держави.

3. Контрзаходи повинні, по можливості, здійснюватися таким чином, щоб залишалася можливість для відповідальної держави відновити виконання її зобов'язань.

Ст. 50 стосується тих зобов'язань потерпілої держави, яких вона повинна дотримуватися і під час застосування контрзаходів, а саме: а) зобов'язання утримуватися від погрози силою чи її застосування, відповідно до Статуту ООН; б) зобов'язання із захисту основних прав людини; в) зобов'язання гуманітарного характеру, що забороняють репресалії; г) інші зобов'язання, що витікають з імперативних норм загального міжнародного права.

Крім того, держава, що здійснює контрзаходи, не звільняється від обов'язку: а) щодо будь-якої процедури розв'язання спорів між нею і державою, що несе відповідальність; б) поважати недоторканність дипломатичних і консульських посадових осіб, приміщень, архівів і документів.

Ст. 51 «Пропорційність» визначає, що контрзаходи повинні бути співрозмірні завданій шкоді.

Ст. 52 визначає умови застосування контрзаходів: перед застосуванням контрзаходів держава, що їх здійснює, повинна попередньо: а) закликати державу-відповідача виконати свої зобов'язання; б) повідомити про свій намір здійснити контрзаходи. При цьому, за потреби, незважаючи на п. 1, держава може застосувати такі невідкладні заходи, які необхідні для забезпечення її прав.

Відповідно до п. 3 ст. 52 контрзаходи не повинні застосовуватися або їх необхідно припинити, якщо: а) протиправне діяння припинене; б) спір передано до Міжнародного суду чи арбітражу, компетентного виносити обов'язкові для сторін рішення. Але ці положення не застосовується, якщо держава-відповідач не дотримується добросовісно відповідної процедури врегулювання спору.

Крім того, відповідно до ст. 53 контрзаходи мають бути припинені, коли держава-відповідач виконає свої зобов'язання відповідно до частини II (тобто понесе належні форми відповідальності). Зазначене в ст. 49–53 не торкається права держав інших, ніж потерпіла, здійснювати (відповідно до ст. 48) правомірні заходи для забезпечення припинення правопорушення та надання відшкодувань в інтересах потерпілої держави і бенефіціаріїв порушеного зобов'язання.

Частина IV «Загальні положення» визначає обсяг застосування «Статей». Так, відповідно до ст. 55 «*Lex specialis*» «Статті» не застосовуються, якщо і тією мірою, якою умови визнання міжнародно-правового діяння, зміст і виконання міжнародної відповідальності регулюються спеціальними нормами міжнародного права – тобто врегульовані в конкретному міжнародному договорі. Відповідно до ст. 56 чинні норми міжнародного права продовжують регулювати ті питання міжнародно-правової відповідальності, які не регулюються цими «Статтями». «Статті» не стосуються відповідальності міжнародних організацій (ст. 57) і не торкаються індивідуальної відповідальності за міжнародним правом будь-якої особи, що діяла від імені держави (ст. 58). «Статті» також не торкаються положень Статуту ООН (ст. 59).

8.2. РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ МИРНОГО ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

8.2.1. Історія становлення принципу

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів, який у сучасному міжнародному праві розглядається як імперативна норма, було кодифіковано досить рано – під час роботи Першої й Другої конференцій миру, що були скликані за ініціативою російського імператора Миколи II і відбулися у 1899 і 1907 рр. в Гаазі під пат-

ронатом королеви Нідерландів Вільгельміни. На Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 рр. була прийнята Конвенція про мирне вирішення міжнародних зіткнень. Ця Конвенція узагальнила й уніфікувала правила застосування добрих послуг і посередництва, утворення й функціонування міжнародних третейських судів і слідчих комісій, започаткувала Постійну палату третейського суду. Однак звернення до добрих послуг, посередництва чи до інших передбачених Конвенцією мирних засобів урегулювання спорів – за умов визнання допустимості й правомірності застосування в міжнародних зносинах озброєного примусу – не мало для її учасників юридично обов’язкового характеру. Відповідно до ст. 2 Конвенції, при істотних розбіжностях чи зіткненні договірні держави повинні, перш, ніж вдаватися до зброї, звертатися, наскільки дають змогу обставини, до добрих послуг або посередництва однієї або кількох дружніх держав. Застереження «наскільки дають змогу обставини» покладало розв’язання питання – звертатися чи ні до мирних способів вирішення спору – на розсуд сторін спору. Аналогічним застереження зумовлювалося звернення до третейських судів і слідчих комісій. Отже, мирний шлях розв’язання спорів не був імперативом, оскільки звернення до засобів мирного вирішення не розглядалося як обов’язкове.

Міжнародно-правовій регламентації процедур мирного вирішення спорів значну увагу приділено у Версальсько-Вашингтонській системі міждержавних домовленостей після Першої світової війни.

Прийнятий у 1919 р. Статут Ліги Націй, хоча й передбачав обов’язкове застосування в певних випадках окремих засобів мирного розв’язання міжнародних спорів (третейський і судовий розгляд, звернення до Ради або Зборів Ліги), не містив чітко сформульованого принципу мирного розв’язання міжнародних спорів і допускав війну як законний засіб вирішення спорів. Відповідно до ст. 12 Статуту члени Ліги Націй повинні були передавати суперечку, що «може викликати розрив», на третейський або судовий розгляд чи на розгляд Ради Ліги.

При цьому вони зобов’язалися не вдаватися до війни впродовж тримісячного терміну після третейського або судового рішення чи доповіді Ради. Відповідно до ст. 13 держави – сторони

спору – погоджувалися передавати спори правового характеру, не розв’язані дипломатичним шляхом, на третейський або судовий розгляд. При цьому інші члени Ліги зобов’язалися не вдаватися до війни проти тієї сторони спору, яка вже погодилася на третейський або судовий розгляд спору – тобто війна проти іншої сторони, якщо вона не оголосила про згоду передати справу на судовий розгляд, розглядається як допустимий засіб.

Відповідно до ст. 15 спір, який може спричинити розрив між членами Ліги, якщо його не передано на третейський або судовий розгляд, має передаватися сторонами спору до Ради Ліги. При одноголосному прийнятті доповіді Ради інші члени Ліги зобов’язалися не вдаватися до війни проти сторони, що визнавала й зобов’язувалася діяти відповідно до висновків доповіді. Отже, і в цьому випадку війна проти іншої сторони допускалась: за відсутності одноголосності члени Ліги залишали за собою право «діяти так, як вони вважають за необхідне для підтримання права та справедливості», тобто були вільні у виборі між мирними і військовими засобами. Відповідно до ст. 17, якщо члени Ліги відмовлялися виконувати наказані Статутом зобов’язання з урегулювання спору, Рада могла «прийняти будь-які заходи і робити будь-які пропозиції, спроможні попередити ворожі дії і розв’язати конфлікт».

26 вересня 1925 р. IX Асамблея Ліги Націй затвердила низку положень про погоджувальну процедуру, третейське чи судове врегулювання міжнародних спорів, а також про взаємну допомогу та ненапад. Ці документи склали так званий Генеральний акт про мирне вирішення міжнародних спорів від 20 вересня 1928 р., до якого приєдналися двадцять три держави – з додатками, що становили собою типові проекти двосторонніх угод із зазначених питань. Акт складався з чотирьох розділів, у яких докладно регламентувався порядок вирішення спорів між державами шляхом застосування погоджувальної процедури, звернення до третейського розгляду й суду.

Ці акти стали основою Паризького договору про відмову від війни як знаряддя національної політики 1928 р. (Пакт Бріана–Келлога), який у принципі засудив війну як засіб урегулювання міжнародних спорів. Пакт став наступним кроком на шляху до визнання принципу мирного розв’язання міжнародних спорів як імпера-

тиву міжнародних відносин. У ст. 1 Пакту прямо вказується: «Високі Договірні Сторони визнають, що врегулювання або вирішення всіх спорів, що можуть виникнути між ними, або конфліктів, якого б характеру або якого б походження вони не були, повинні завжди знаходитися лише в мирних засобах». Таким чином, принцип мирного врегулювання міжнародних спорів уже сформувався до Другої світової війни і був закріплений на міжнародному договірному рівні.

Надалі принцип мирного вирішення міжнародних спорів було всебічно висвітлено й закріплено в Статуті ООН. У його преамбулі сформульована одна з основних цілей ООН і морально-політична основа права міжнародної безпеки – «вберегти прийдешні покоління від жахів війни».

У ст. 1 Статуту ООН відмічено необхідність приймати ефективні колективні заходи для запобігання й усунення загрози для миру та припинення актів агресії або інших порушень миру.

У ст. 2 Статуту, де сформульовано основні принципи сучасного міжнародного права, п. 3 містить власне принцип мирного вирішення спорів, який полягає в тому, що «всі Члени Організації розв'язують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість».

Не обмежуючись проголошенням цього принципу Статут приділяє велику увагу регламентації інших принципів і заходів, що стосуються підтримання миру.

До таких заходів Статут ООН відносить мирні засоби вирішення спорів, викладені в ст. 33 (переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів або угод та ін.); принцип заборони застосування сили і загрози силою (п. 4 ст. 2 Статуту); здійснення широкої співпраці в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру (ст. 1 Статуту).

Водночас, за умови крайньої необхідності, Статут визначає повноваження Ради Безпеки щодо застосування заходів примусового характеру (див. ст. 41, 42), які можуть здійснюватися як без залучення збройних сил (ст. 41), так і з використанням їх (ст. 42).

Подальший розвиток принцип мирного вирішення спорів між державами знайшов у Декларації міжнародно-правових принципів дружніх відносин і співробітництва між державами, відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р., яка розкрила зміст принципів Статуту, вперше визначивши їх як основні принципи міжнародного права. Відкривають Декларацію «принцип, відповідно до якого держави вирішують свої міжнародні спори мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість» разом із «принципом, відповідно до якого держави утримуються у своїх міжнародних зносинах від погрози силою і її застосування»¹. Зокрема, принцип мирного вирішення спорів розкривається в таких положеннях: Декларація підтверджує, насамперед, обов'язок держав розв'язувати свої міжнародні спори з іншими державами мирними засобами так, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість: у зв'язку з цим держави повинні намагатися якнайшвидше врегулювати свої міжнародні спори шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів і домовленостей чи іншими мирними засобами на свій вибір – тобто відповідно до ст. 33 Статуту.

У пошуках такого врегулювання сторони повинні приходити до згоди щодо тих мирних засобів, які б відповідали обставинам і характеру спору. Якщо спір не вдається врегулювати жодним з перерахованих засобів, сторони зобов'язані продовжувати зусилля із урегулювання спору шляхом інших узгоджених між ними засобів.

Держави-сторони міжнародного спору та інші держави повинні утримуватися від будь-яких дій, що можуть загострити ситуацію настільки, що загрозі буде піддано заходи міжнародного співтовариства з підтримання міжнародного миру та безпеки, і зобов'язані діяти відповідно до цілей і принципів ООН.

Міжнародні спори вирішуються, виходячи з суверенної рівності держав і відповідно до принципу вільного вибору засобів. Застосування процедури врегулювання спору чи згода на таку процедуру, вільно узгоджену між державами щодо існуючих чи майбут-

---

¹ Першим у цій Декларації визначено принцип незастосування сили й погрози силою, після нього – принцип мирного вирішення спорів.

ніх спорів, де вони є сторонами – не повинно розглядатися як не-сумісне з принципом суверенної рівності.

Подальшого розвитку основні принципи міжнародного права, як відомо, набули в частині а) Підсумкового акту НБСЄ (Гельсінкі, 1975), яка мала назву Декларація принципів, якими держави-учасники (НБСЄ) керуватимуться у взаємовідносинах. У цьому документі підтверджені всі основні положення, що розкривають зміст принципу мирного врегулювання спорів у Декларації про принципи 1970 р., а сам принцип отримав «компактну» назву, якій відтоді віддають перевагу, посилаючись на цей принцип – «V. Мирне врегулювання спорів».

Крім Статуту ООН і Декларацій 1970 і 1975 рр., до джерел універсального характеру, де кодифіковано й розкрито принцип мирного врегулювання спорів, слід віднести Манільську Декларацію про мирне врегулювання конфліктів від 15 листопада 1982 р., а також резолюції ГА ООН від 5 грудня 1986 р. і від 7 грудня 1987 р. про створення всеосяжної системи міжнародного миру та безпеки, а також резолюцію ГА ООН від 7 грудня 1988 р. про загальний підхід до зміцнення міжнародного миру та безпеки відповідно до Статуту ООН.

Крім того, зобов'язання держав мирними засобами врегулювати спори було сформульоване як принцип МС ООН. МС ООН було відзначено, що даний принцип слід віднести до групи заборонних принципів (до яких також належить і принцип незастосування сили та погрози силою) і що дотримання цього принципу має важливе значення для збереження загального миру. МС ООН також визнав цю норму такою, що має звичайний характер¹.

У Меморандумі про підвищення ролі міжнародного права, запропонованому 29 вересня 1989 р. делегацією СРСР на XLIV сесії Генеральної Асамблеї ООН, містився проект універсального міжнародно-правового акту, який кодифікував би зобов'язання держав – сторін спору в процесі розв'язання ними конфліктних ситуацій, зокрема:

---

¹ Ці міркування разом із бібліографією, що їх аргументує, наведені у кн. *Міжнародне право. Основні галузі: підруч.* / за ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – С. 234.

1) зобов'язання держав приймати всі залежні від них заходи з запобігання виникненню міждержавних конфліктів, відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

2) зобов'язання держав, якщо вони все ж стали стороною конфлікту, негайно вступити з іншою стороною в прямі переговори для мирного й, за можливості, швидкого й повного залагоджування розбіжностей, що стали приводом до конфліктної ситуації, маючи на меті взаємопорозуміння та керуючись взаємопоступливістю, а за необхідності вдаючись до попередніх консультацій і створення спільних робочих інституцій для вивчення ситуації;

3) зобов'язання держав за умов, коли стає очевидною складність досягнення порозуміння шляхом прямих переговорів або відсутність прогресу в таких переговорах, а продовження спору може загрожувати підтриманню міжнародного миру й безпеки – інформувати належним чином, виходячи з характеру й сутності розбіжностей – Раду Безпеки, Генеральну Асамблею або Генерального секретаря ООН, а також інші відповідні універсальні або регіональні міжнародні організації;

4) зобов'язання держав до повного розв'язання конфлікту докласти зусиль для досягнення принципової домовленості впродовж цього періоду не ставити під загрозу досягнення остаточної згоди, не перешкоджати її досягненню і взагалі не вдаватися до будь-яких дій, здатних посилити конфліктність ситуації;

5) зобов'язання держав у належних випадках належно оцінювати можливості використання добрих послуг, як засобу, що сприяє організації й успішному перебігу прямих переговорів, або посередництва, яке допомагає знаходити компромісні шляхи врегулювання розбіжностей, враховуючи позитивний досвід надання добрих послуг і посередництва з боку Генерального секретаря ООН чи держав, що не є сторонами спору;

6) зобов'язання держав звертатися до погоджувальних процедур, як одного з мирних засобів вирішення спорів, при цьому можна було б передбачити, відповідно до існуючої практики, процедуру формування погоджувальної комісії з числа громадян сторін спору із запрошенням, за спільною згодою, громадян третіх держав, зокрема з числа посередників, внесених у список Генера-

льного секретаря ООН; процедура організації роботи погоджувальних комісій могла б бути викладена в додатку до основного Акта;

7) зобов'язання держав повною мірою використовувати можливості ООН для встановлення фактичних обставин спору чи конфлікту, зокрема шляхом використання можливостей Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї й Генерального секретаря ООН;

8) зобов'язання держав-сторін спору за умови, коли прямі переговори, добрі послуги, посередництво, примирення чи інші політичні засоби не привели в розумні терміни до мирного врегулювання спору, вдатися до процедури, що передбачає винесення обов'язкового рішення, тобто передати спір на вимогу будь-якої із сторін на арбітражний або судовий розгляд, у зв'язку з чим, зокрема, зростає роль головного органу ООН з міжнародного правосуддя – МС ООН.

8.2.2. Юридичний зміст принципу мирного розв'язання спорів

Сучасне міжнародне право зобов'язує держави й інших суб'єктів міжнародного права вирішувати спори так, щоб не піддавати загрозі мир, міжнародну безпеку й справедливість. Отже, юридичний зміст принципу мирного вирішення спорів полягає в імперативному обов'язку кожної держави вирішувати свої міжнародні спори винятково мирними засобами. Розкриття змісту принципу, на думку В. Г. Буткевича, має охоплювати такі положення:

По-перше, на держави покладається зобов'язання використовувати всі можливі шляхи мирного врегулювання спорів, наведені у ст. 33 Статуту ООН (переговори, обстеження, участь посередницьких сторін, примирення, звернення до арбітражних і судових механізмів, до регіональних органів або угод). Держави не обмежуються цими засобами мирного врегулювання конфліктів і можуть використовувати механізми інші, ніж зазначені в статті. При цьому діє принцип вільного вибору засобів, що означає необхідність досягти згоди сторонами спору. Жодна із сторін не може нав'язувати іншій стороні механізм урегулювання конфлікту (якщо такий механізм уже прямо не передбачено попередніми домовленостями).

По-друге, у випадку неможливості досягнути примирення за допомогою одного із запропонованих у ст. 33 засобів, конфліктуючі

сторони зобов'язані застосувати будь-які інші мирні засоби, щодо яких буде досягнута взаємна згода. Держави не мають права залишати свої міжнародні спори нерозв'язаними: це вимагає швидких дій із урегулювання міжнародного спору і необхідність продовжувати пошук засобів урегулювання, якщо попередній взаємопогоджений спосіб урегулювання не дав позитивних результатів. «Швидкі дії» розуміють як суворе дотримання взаємоузгоджених термінів урегулювання, передбачених у попередніх чи подальших домовленостях, яке й вимагає застосувати будь-які способи врегулювання для завершення ситуації у визначені сторонами терміни. В Декларації 1970 р. вказується, що державам надається право вільного вибору засобів мирного вирішення спорів, а застосування процедури врегулювання спору чи згода на таку процедуру, вільно узгоджену між державами щодо існуючих чи майбутніх спорів, не повинно розглядатися як несутимісне з принципом суверенної рівності.

По-третє, докладаючи зусиль для мирного врегулювання конфлікту, держави повинні утримуватися від будь-яких дій, що можуть призвести до ускладнення ситуації і створити загрозу для міжнародного миру й безпеки та повинні діяти відповідно до цілей і принципів ООН. Держави повинні утримуватися від дій, здатних загострити існуючу між ними суперечку: йдеться, насамперед про дії, що можуть ускладнити врегулювання спору, створити загрозу для підтримання міжнародного миру та безпеки, а також про дії, які можуть змінити становище, що склалося, на користь однієї зі сторін та завдати збитків інтересам іншої сторони. За неможливості врегулювати спір указаними в ст. 33 засобами, держава передає його в Раду Безпеки (п. 1 ст. 37 Статуту ООН).

Характерною особливістю застосування принципу мирного вирішення спорів у міжнародно-правовій практиці є те, що держави, зазвичай, під час укладення двосторонніх і багатосторонніх угод вносять у них положення, про засоби та процедури вирішення спорів, які можуть виникнути в процесі здійснення зобов'язань щодо відповідних домовленостей. При цьому передбачається кілька механізмів вирішення спорів на вибір, а на випадок невиконання зобов'язань щодо передбачених домовленостями процедур вирішення спорів, договори часто містять додаткові положення про звернення до Ради Безпеки однієї із сторін конфлікту за умови не-

виконання передбачених в угоді процедур розв'язання спору іншою стороною.

Як і інші основні принципи міжнародного права, доктрина розглядає принцип мирного врегулювання міжнародних спорів як імперативну норму міжнародного права, суть якої полягає в тому, що єдино правомірним способом вирішення міжнародних спорів і розбіжностей між державами в сучасному міжнародному праві визнаються лише мирні засоби, перелік яких викладено в ст. 33 Статуту ООН. Найтісніше принцип мирного врегулювання спору пов'язаний із принципом незастосування сили й погрози силою, який полягає в зобов'язанні кожної держави утримуватися від погрози силою чи її застосування як засобу вирішення міжнародних спорів, включно з територіальними спорами й питаннями, що стосуються державних кордонів. Декларація про принципи міжнародного права 1970 р. відкривається цими двома принципами.

Урегульовувати свої спори держави також зобов'язані на основі міжнародного права й справедливості. Ця вимога передбачає, що в процесі розв'язання спору основні принципи міжнародного права будуть тими імперативними нормами, від яких сторони не відступлять і які вони не порушать. Крім основних принципів, нормами, якими сторони мають керуватися, будуть норми договірного права як загального (насамперед положення Статуту ООН), так і спеціального характеру, а також звичаєві правові норми.

Держави мають право вільно обирати за спільною згодою конкретні засоби мирного врегулювання спорів, що виникають між ними. Це право витікає з принципів суверенної рівності держав і невтручання в їхні внутрішні й зовнішні справи.

Це жодним чином не обмежує право держав завчасно домовлятися про обов'язкове застосування будь-яких процедур урегулювання будь-яких категорій спорів. Зокрема, відповідно до ст. 36 Статуту МС ООН держави-учасниці Статуту можуть у будь-який час заявити про визнання обов'язкової юрисдикції МС ООН. Це означає, що спір між ними розглядатиметься МС ООН на вимогу однієї зі сторін спору, а інша сторона має визнати компетенцію МС ООН та обов'язковість його рішення. Ця норма діє, однак, лише за умови, коли юрисдикцію суду в цій категорії спорів визнано

обом державами, незалежно від процедури, якою кожна держава скористалась для такого визнання.

8.2.3. Поняття «міжнародний спір»

Поняття «міжнародний спір» зазвичай використовується для визначення розбіжностей між державами, зокрема тих, що можуть поставити під загрозу міжнародний мир і безпеку. В основі міжнародних спорів лежить низка чинників економічного, соціально-політичного, ідеологічного, військового й міжнародно-правового характеру.

У найбільш загальному вигляді міжнародний спір можна розглядати як специфічні політико-правові відносини, що виникають між двома чи більше суб'єктами міжнародного права, як наслідок і, водночас, як спосіб розв'язання суперечностей, що склалися у сфері цих відносин.

Статут ООН містить положення про мирне врегулювання кількох різновидів міжнародних спорів. З-поміж них: «спір, продовження якого могло б загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки» (ст. 33); «міжнародні спори» (п. 3 ст. 2); «будь-який спір» (ст. 38) – тобто спір, який може й не бути прямою загрозою підтримці міжнародного миру; «місцеві спори» (пп. 2 і 3 ст. 52); «спори юридичного характеру» (п. 3 ст. 36).

Міжнародний спір і «ситуація»

Крім того, у Статуті ООН для кваліфікації конфліктних відносин використовуються поняття «спір» і «ситуація», хоча й не дається їхнє визначення (п. 1 ст. 33, ст. 34). Поділ міжнародних конфліктів на спори й ситуації є досить умовним і відносним, але зрозуміло, що термін «ситуація» є ширшим поняттям, ніж спір, і може як призвести, так і не призводити до міжнародного спору, завжди передуючи йому.

Доктрина міжнародного права, практика Ради Безпеки й МС ООН свідчать про те, що спір має місце тоді, коли держави взаємно пред'являють претензії з приводу одного й того ж предмета, спору. Ситуація ж має місце тоді, коли зіткнення інтересів держав не супроводжується взаємним висуненням претензій, хоча й породжує тертя між ними.

Правові наслідки кваліфікації Радою Безпеки ООН конфлікту як «спір» або «ситуація» не однакові. На підставі п. 3 ст. 27 Статуту ООН постійний член Ради Безпеки, що є стороною в спорі, повинен утриматися від голосування під час ухвалення рішення: ситуацій це положення не стосується.

Згідно з п. 1 ст. 36 Статуту ООН Рада Безпеки може рекомендувати процедуру або методи врегулювання як спору, так і ситуації, проте умови вирішення, які може рекомендувати Рада безпеки, стосуються лише спору, але не ситуації (п. 2 ст. 37). Крім того, в п. 1 ст. 37 зазначені лише сторони спору (а не ситуації), які зобов'язані передати до Ради безпеки спір, якщо він не може бути розв'язаний засобами, вказаними в ст. 33. Отже, спільною ознакою, що характеризує як спір, так і ситуацію, є зіткнення інтересів держав, але «ситуація» є ширшим поняттям, ніж «спір», і, зазвичай, не має ще чітко окресленого протиставлення вимог сторін.

Ступінь загрози міжнародного спору чи ситуації

Як ситуації, так і спори сукупно поділяються, відповідно до Статуту, на дві групи за своїми можливими наслідками, продовження перших загрожує міжнародному миру й безпеці, продовження інших не супроводжується такою загрозою:

1) особливо небезпечні, продовження яких може загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки (ст. 34);

2) будь-які інші спори (п. 1 ст. 33, п. 1 ст. 35, п. 1 ст. 36).

Більш активних і оперативних дій, безумовно, вимагають ті ситуації, що несуть очевидну загрозу миру та безпеці, хоча Статут ООН не містить критеріїв розрізнення двох зазначених категорій конфліктних ситуацій. Такі критерії, вочевидь, і не могли бути встановлені, оскільки питання про те, чи становить спір або ситуація загрозу міжнародному миру та безпеці, зумовлено конкретними обставинами кожного окремого спору чи ситуації, а також залежить від характеру зовнішньої політики сторін спору або третіх сторін, залучених у ситуацію.

Повноваження винести рішення про можливі наслідки ситуації чи спору Статут покладає на Раду Безпеки. У ст. 34 Статуту значиться: «Рада Безпеки уповноважується розслідувати будь-яку суперечку та будь-яку ситуацію, яка може призвести до міжнарод-

них зіткнень, або викликати суперечку, з метою визначення, чи не може продовження цих спорів або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру і безпеки».

Водночас, виходячи з цілей ООН, будь-які спори і ситуації мають бути залагоджені, бо ті з них, що не загрожують міжнародному миру та безпеці, все ж викликають міжнародні тертя, а для підтримки дружніх стосунків і співробітництва між державами необхідна ліквідація будь-яких міжнародних зіткнень. Потенційно як спори, так і ситуації можуть загрожувати миру й безпеці, тому вони загалом повинні бути предметом уваги Генеральної Асамблеї і ще більшою мірою – Ради Безпеки. Чітко зрозуміло, що до компетенції МС ООН міжнародні ситуації не належать.

Лише міжнародні спори, причому винятково юридичного характеру і тільки між державами, є предметом розгляду МС ООН, з яких він виносить свої рішення¹. Це впливає з п. 3 ст. 36 Статуту ООН.

Спори юридичного й неюридичного характеру

Зазвичай критерії розрізнення спорів юридичного та неюридичного характеру виводять зі Статуту МС ООН, де в п. 2 ст. 36 визначено питання, щодо яких спір має юридичний характер. Спори мають правовий характер, коли йдеться про:

- 1) тлумачення договору;
- 2) будь-якого питання міжнародного права;
- 3) наявність факту, який, якщо він буде встановлений, розглядатиметься як порушення міжнародного зобов'язання;
- 4) характер і розмір відшкодування, належного за порушення міжнародних зобов'язань.

Спори політичного характеру з огляду на свою важливість чи (і) складність, цілеспрямовано виводяться з-під дії обов'язкових норм і вирішуються політичними засобами: загалом вони можуть як мати ознаки юридичного спору (до останніх часто належить питання з територіальних проблем, демаркації кордонів), так і не мати таких ознак.

Політичні та юридичні засоби розв'язання міжнародних спорів

---

¹ МС ООН також уповноважений виносити консультативні висновки, про що йтиметься далі.

Розрізнення спорів юридичного й політичного характеру не знімає окремого питання щодо поділу засобів мирного врегулювання спорів на засоби політичного та юридичного характеру.

Основний критерій «юридичності» засобів розв'язання спорів полягає в тому, що ці засоби передбачають винесення обов'язкових для сторін спору рішень, на відміну від політичних засобів, які передбачають лише рекомендації сторонам спору. Отже, з перерахованих у ст. 33 Статуту ООН засобів мирного вирішення спорів перші чотири (переговори, обстеження, посередництво, примирення) становлять собою саме політичні засоби врегулювання спорів, тоді як два подальші – звернення до арбітражних і судових органів – це юридичні засоби.

Ще один засіб – звернення до регіональних угод і організацій також є політичним засобом, проте деякі автори вважають, що цей механізм може містити й обов'язкові рішення. На нашу думку, це питання слід поділити на дві частини. Перша полягає в тому, що деякі регіональні міжнародні угоди передбачають механізми розв'язання спорів із винесенням обов'язкових рішень, і такі механізми слід кваліфікувати як арбітражні чи судові засоби, тобто вже перераховані «засіб 5» і «засіб 6», до яких, власне, і переадресує «засіб 7» із запропонованих у ст. 33. Коли ж ідеться про якусь міжнародну організацію, яка може виносити обов'язкові рішення, то тут також можна виділити дві різні обставини: або діє норма, що уповноважує цю організацію діяти як арбітражний чи судовий орган (знову засоби 5 і 6), або дії Міжнародної організації чи положення її Статуту, на підставі яких вона діє – суперечать принципам міжнародного права: організація не втручається у внутрішні справи держав, крім випадків, передбачених розділом VII Статуту ООН, коли це робить винятково Рада Безпеки і не може перебирати на себе право виносити обов'язкові рішення, якщо Статутом це не передбачено.

8.3. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ МИРНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ТА ЇХНЄ ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зазначимо відразу, що класифікація мирних засобів вирішення міжнародних спорів не має загальновизнаного підходу, й у різних ав-

торів знайдемо різні варіанти викладення переліку їх і навіть характеристик. Основним критерієм відмінності різних класифікацій залишається ставлення автора кожної з них до ст. 33 Статуту ООН: чи він намагається класифікувати засоби мирного вирішення спорів відповідно до цієї статті Статуту, чи ігнорує її положення. Причинами відхилення від ст. 33 є, з одного боку, бажання авторів належним чином відобразити важливість рішень ООН та інших міжнародних організацій у процедурі розв'язання спорів, не враховане в ст. 33, а, з іншого – намір урахувати традиційно згадувані в доктрині засоби (консультації, добрі послуги тощо), які не увійшли в ст. 33 Статуту і з цієї точки зору можуть бути визначені як додаткові.

Цілком погоджуючись із необхідністю цілісної характеристики мирних засобів урегулювання спорів, ми змушені запропонувати дещо еkleктичну класифікацію їх у такому вигляді:

3.1. Розв'язання спорів ООН та іншими міжнародними організаціями.

3.2. Розв'язання спорів засобами, передбаченими ст. 33 Статуту ООН, які своєю чергою поділяються на три категорії:

3.2.1. Дипломатичні (рекомендаційні) засоби, які охоплюють, відповідно до Статуту ООН переговори, обстеження, посередництво й примирення.

3.2.2. Звернення до інституцій, що виносять обов'язкові для сторін спору рішення (арбітраж і судовий розгляд).

3.2.3. Звернення для розв'язання спору до регіональних органів і домовленостей.

8.3.1. Розв'язання спорів ООН та іншими міжнародними організаціями

Зростання кількості та ролі міжнародних організацій вносить істотні зміни в сучасну систему засобів мирного вирішення спорів. Міжнародні організації запобігають виникненню спору, сприяють урегулюванню конфліктних ситуацій, приймають рішення з їхнього врегулювання. Механізм вирішення спорів організаціями має переважно політичний характер, але відповідає нормам міжнародного права: по-перше, всі міжнародні організації мають діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, по-друге, розв'язання

спорів у межах міжнародних організацій здійснюється на правовій основі, зафіксованій їхніми статутами.

Особливе значення для міжнародного співтовариства має механізм розв'язання міжнародних спорів ООН. Манільська декларація про мирне розв'язання міжнародних спорів, схвалена резолюцією ГА ООН від 15 листопада 1982 р. на її XXXVII сесії, вказує на необхідність підвищення ефективності діяльності ООН у процесі мирного розв'язання міжнародних спорів і в підтриманні міжнародного миру й безпеки відповідно до принципів справедливості й міжнародного права.

Забезпечення мирного вирішення спорів в ООН здійснюють чотири головні органи: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, МС ООН і Секретаріат. Генеральна Асамблея і Рада Безпеки відіграють при цьому провідну роль: вони наділені повноваженнями закликати держави – сторони спору, використовувати мирні засоби вирішення спорів, давати рекомендації щодо конфліктних ситуацій.

На Генеральну Асамблею Статут ООН покладає роль координатора з питань мирного вирішення спорів. Асамблея може обговорювати будь-яку ситуацію, яка, на її думку, може порушити добрий порядок чи дружні відносини між націями, і рекомендувати заходи для мирного розв'язання такої ситуації (ст. 12 Статуту), приймаючи відповідні резолюції. Асамблея активно використовує своє право звертати увагу Ради Безпеки на ситуації, що можуть загрожувати миру. Декларація про встановлення фактів, прийнята у 1991 р. посилює роль Генеральної Асамблеї у встановленні фактичної сторони спору або ситуації з метою запобігання небажаному розвитку їх.

Держави-члени ООН можуть довести до Генеральної Асамблеї інформацію про будь-яку ситуацію, що загрожує призвести до міжнародних зіткнень чи викликати спір. Загалом же підставою для розгляду спору на сесії Генеральної Асамблеї ООН може бути: звернення будь-якого члена ООН; звернення держави, що не є членом ООН, якщо вона є стороною спору (за умови, що вона візьме на себе зобов'язання вирішувати спір засобами, передбаченими Статутом ООН); рішення самої Генеральної Асамблеї ООН, прийняте з її ініціативи; запит Ради Безпеки ООН.

Генеральна Асамблея може бути форумом для міждержавних консультацій задля швидкого розв'язання конфліктної ситуації чи навіть створення необхідних для цього допоміжних органів. Генеральна Асамблея ООН може також: рекомендувати процедуру, заходи мирного врегулювання спору; звертати увагу Ради Безпеки ООН на спори, які можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці; створювати допоміжні органи для процедури примирення; безпосередньо брати участь у мирному розв'язанні спору. Але, без відповідного запиту Ради Безпеки ООН, Генеральна Асамблея ООН не може давати рекомендації цьому органу. Крім того, коли ситуація вже розглядається Радою Безпеки, Генеральна Асамблея не може давати їй жодних рекомендацій. Якщо ж обговорення спору знято з порядку денного Ради Безпеки ООН, про що вона повідомляє Генеральну Асамблею ООН, тоді Асамблея знову отримує право розгляду спору і прийняття рекомендацій.

Рада Безпеки ООН має найширші повноваження з розв'язання міжнародних спорів. Але її компетенція обмежується лише ситуаціями та спорами, продовження яких може загрожувати міжнародному миру та безпеці. Це зумовлено тим, що Рада Безпеки несе основну відповідальність за підтримання миру та безпеки, у зв'язку з чим їй належить основна роль у вирішенні ситуацій, відповідно до розділу VII Статуту ООН. Але Раді Безпеки належить і провідна роль з-поміж органів ООН, залучених до процесу мирного вирішення спорів, відповідно до розділу VI Статуту ООН.

Підставою для розгляду спору в Раді Безпеки може бути звернення сторін (сторони) – учасників спору, звернення третіх держав, рішення Ради Безпеки, ухвалене за власною ініціативою, звернення Генерального секретаря ООН, рекомендація Генеральної Асамблеї ООН.

Рада Безпеки ООН може: вимагати від сторін розв'язати спір засобами, передбаченими Статутом ООН, провести розслідування спору на предмет його загрози міжнародному миру та безпеці, рекомендувати сторонам процедуру, умови і спосіб вирішення спору та ін.

Рада Безпеки ООН бере до уваги, що спори юридичного характеру розв'язує МС ООН, але вона може й самостійно вирішувати спір по суті. При цьому Рада Безпеки вдається до засобів

розв'язання спору, передбачених Статутом ООН (добрі послуги, посередництво, слідчі, погоджувальні комісії).

Рада Безпеки уповноважена розслідувати будь-який спір або ситуацію, що може призвести до міжнародних зіткнень або викликати конфлікт, із метою встановлення, чи не загрожуватиме продовження цієї ситуації міжнародному миру й безпеці. Згідно з п. 2 ст. 33 Рада Безпеки, коли вона вважає за необхідне, вимагає від сторін вирішення їхнього спору за допомогою засобів, викладених у ст. 33 Статуту ООН (переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи угод або будь-які інші належні засоби). Рада Безпеки може на будь-якій стадії спору, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру й безпеки, рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання спору. При цьому Рада Безпеки враховує будь-яку мирну процедуру, яка вже обрана сторонами. Даючи рекомендації щодо вибору процедури чи способу врегулювання спору, Рада Безпеки виходить із того, що спори юридичного характеру повинні передаватися сторонами до МС ООН відповідно до положень його Статуту. Наприклад, у спорі Мальти і Лівії про розмежування континентального шельфу Рада в 1980 р. рекомендувала звернутися до МС ООН, що й було зроблено.

Якщо сторони спору не розв'яжуть його за допомогою вказаних у п. 1 ст. 33 Статуту ООН засобів, вони повністю передають його Раді Безпеки, яка рекомендує такі умови вирішення спору, які вона визнає відповідними.

Манільська декларація 1982 р. закликає держави – члени ООН – зміцнювати провідну роль Ради Безпеки, щоб вона повною мірою й ефективно могла виконувати свої обов'язки з вирішення спорів чи ситуацій, продовження яких могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру й безпеки. З цією метою державам слід:

- 1) цілком усвідомлювати свій обов'язок передавати в Раду Безпеки спір, сторонами якого вони є, якщо вони не розв'язали його з допомогою засобів, вказаних у ст. 33 Статуту;

- 2) ширше використовувати можливість доведення до відома Ради Безпеки інформації про будь-який спір або ситуацію, що може призвести до міжнародних зіткнень або викликати спір;

3) заохочувати Раду Безпеки ширше використовувати можливості, передбачені Статутом для розв'язання спорів або ситуацій, продовження яких могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки;

4) розглядати питання про ширше використання, відповідно до Статуту, можливостей Ради Безпеки з розслідування фактів;

5) заохочувати Раду Безпеки для сприяння мирному вирішенню спорів ширше використовувати допоміжні органи, засновані для виконання функцій Ради за Статутом ООН;

6) враховувати, що Рада Безпеки уповноважена на будь-якій стадії спору рекомендувати належну процедуру або методи його врегулювання;

7) заохочувати Раду Безпеки діяти без зволікань відповідно до своїх функцій і повноважень, особливо у випадках, коли міжнародні спори переростають в озброєні конфлікти.

МС ООН є головним судовим органом ООН. Манільська декларація рекомендує державам-членам ООН:

1) розглянути можливість внесення в міжнародні угоди, сторонами яких вони є, положень, що передбачають передання до МС ООН спорів, які можуть виникнути при тлумаченні або виконанні цих договорів;

2) вивчити можливість у порядку вільного здійснення свого суверенітету визнати юрисдикцію МС ООН, відповідно до ст. 36 його Статуту;

3) розглянути можливість визначення обсягу справ, для вирішення яких МС ООН може бути використаним.

Секретаріат здійснює функції з мирного врегулювання переважно через Генерального секретаря.

Генеральний секретар ООН також відіграє важливу роль у врегулюванні спорів і конфліктних ситуацій. Відповідно до ст. 99 Статуту ООН він має право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру й безпеки. Генеральний секретар за дорученням Ради Безпеки або Генеральної Асамблеї здійснює посередницькі повноваження або надає добрі послуги державам – учасникам спору. Зазвичай, він підписує угоди з державами щодо процедури врегулювання

конфлікту. Так, у березні 1998 р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан підписав угоду між ООН і Урядом Іраку про допущення міжнародних спостерігачів ООН для інспекції військових об'єктів з метою виявлення в них зброї масового ураження. Ця акція допомогла відстрочити можливий збройний конфлікт між Іраком і США. Проте в березні 2003 р. США все ж таки вчинили на Ірак збройний напад.

У прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 5 грудня 1988 р. Декларації про попередження й урегулювання спорів і ситуацій, що можуть загрожувати міжнародному миру й безпеці, і про роль ООН у цій сфері приділяється значна увага ролі Генерального секретаря в розв'язанні спорів і конфліктних ситуацій. Зокрема, в цьому документі наголошується, що Генеральному секретареві, якщо до нього звернулися держава або держави, безпосередньо залучені до спору або конфліктної ситуації, належить негайно закликати ці держави до пошуку шляхів розв'язання або врегулювання спору чи ситуації мирними засобами на їхній власний вибір відповідно до Статуту ООН і запропонувати добрі послуги або інші наявні в його розпорядженні засоби, які він вважатиме за необхідні. Він може звернутися до держав – сторін спору – за власною ініціативою, з тим, щоб не допустити переростання конфлікту в загрозу для міжнародного миру й безпеки.

Генеральний секретар враховує можливості використання «механізму отримання фактів», включно з можливістю надіслати свого представника або місію для встановлення фактів, з відома приймаючої держави, у район, де має місце спір або ситуація. Генеральному секретареві слід заохочувати, коли це доцільно, зусилля, що докладаються на регіональному рівні для запобігання чи усунення спору або ситуації у відповідному регіоні.

Генеральний секретар ООН неодноразово брав участь у врегулюванні конфліктних ситуацій на Близькому Сході, на Кіпрі, в Афганістані, у Намібії тощо. В одних випадках він діяв сам, в інших звертався за допомогою до держав. У 1965 р., коли спалахнув конфлікт у Домініканській Республіці, він звернувся до США з проханням надати добрі послуги.

Спеціалізовані установи ООН у своїх установчих актах містять положення про порядок вирішення спорів, які переважно стосуються використання чи тлумачення цих актів. Особливі процеду-

ри мирного врегулювання спорів закріплені в установчих актах МОП, ІКАО, ЮНЕСКО, ФАО, МАГАТЕ, ВООЗ, МВФ, ІМО, ВОІВ та інших міжнародних організацій. Усі вони, зазвичай, торкаються міжнародних спорів у межах специфіки кожної з організацій.

Суперечка, не розв'язана шляхом переговорів, передається в головний орган організації. Якщо й це не дає результату, спір передається на розгляд до суду або арбітражу. Доктрина не називає випадків, коли б головний орган не вирішив такий спір, оскільки в його розпорядженні знаходяться дієві важелі впливу на членів.

8.3.2. Засоби мирного врегулювання спорів відповідно до статті 33 Статуту ООН

8.3.2.1. Дипломатичні (рекомендаційні) засоби

Дипломатичні засоби або політичні процедури врегулювання спорів мають погоджувальний характер і спрямовані на зближення позицій сторін. Вони не спричиняють обов'язкових для сторін рішень, тобто носять рекомендаційний характер. Ст. 33 називає з-поміж них: переговори, обстеження, посередництво і примирення. Доктрина традиційно надає, поруч із зазначеними вище, характеристики й інших дипломатичних засобів – таких як добрі послуги, консультації та ін.¹

1. Переговори. Це найпоширеніший, завдяки своїй гнучкості й загальнодоступності, засіб мирного розв'язання спорів. Він має переваги щодо інших засобами, оскільки дає сторонам змогу в режимі безпосереднього зворотного зв'язку швидко й докладно знайомитися з позиціями одна одної та безпосередньо домовлятися про необхідні й можливі поступки, на які можуть піти сторони. Як зазначає В. Г. Буткевич, саме переговори передують застосуванню практично всіх інших мирних засобів розв'язання спорів, але, додамо, за умови, що сторони в принципі спроможні вдатися до переговорів.

Міжнародне право не встановлює одноманітного порядку ведення переговорів. Зазвичай переговори проходять такі стадії:

---

¹ За схемою, прийнятою в розділі, зазначені засоби виділені й характеризовані наприкінці підрозділу – після характеристики дипломатичних засобів мирного вирішення спорів, передбачених ст. 33.

- 1) виступ держави або групи держав чи інших суб'єктів міжнародного права з ініціативою проведення переговорів;
- 2) досягнення домовленостей про переговори між сторонами спору (час, місце, рівень представництва і т. п.);
- 3) розроблення процедури ведення переговорів;
- 4) власне переговори;
- 5) прийняття погодженого під час переговорів акта.

Переговори мають вестися на основі взаємної згоди й рівноправ'я учасників, поваги до суверенітету кожного з них, дотримання інших принципів і норм міжнародного права. Учасники переговорів самі визначають мету, рівень представництва, інші організаційні питання. Не повинні допускатися ультимативність, тиск чи погрози.

Визначаючи порядок ведення переговорів, учасники спору мають зробити вибір: чи обрати спосіб розв'язання спору безпосередньо (шляхом звернення, пропозиції, заяви про готовність розпочати переговори, вручення ноти, меморандуму, листа або навіть проекту врегулювання спору), чи зробити це опосередковано – через треті держави, міжнародний орган, організацію або уповноважену особу.

Переговори можуть вестися на двосторонньому чи багатосторонньому рівні. Багатосторонні переговори ведуться, зокрема, на з'їздах, конгресах, конференціях. Переговори можуть бути усними й письмовими (обмін нотами, посланнями, меморандумами, пам'ятними записками).

За предметом обговорення, переговори традиційно поділяють на мирні, з політичних питань, територіальні, з прикордонних питань, спеціальні (економічні, торговельні, соціальні, культурні та ін.).

За рівнем представництва сторін переговорів, вони можуть вестися на рівні глав держав, глав урядів, послів чи спеціально уповноважених представників, керівників міністерств і відомств держави.

Визнання державами й міжурядовими організаціями важливості переговорного процесу знайшло втілення в багатьох міжнародних договорах. Так, відповідно до ст. 42 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р. за умови виникнення спору між учасниками Конвенції, вони будуть намагатися вирішити його

шляхом проведення консультацій і переговорів. За ст. 15 Договору про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу і активів СРСР 1991 р. усі спори між двома або кількома сторонами з виконання й тлумачення Договору вирішуватимуться шляхом переговорів на основі подання відповідної письмової претензії.

2. Обстеження. Цей інститут міжнародного права склався у першій половині XX ст. на основі Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. і документів Ліги Націй, де він полягав у формуванні слідчих комісій. Проте, наприклад, механізм ГАТТ і сучасний механізм урегулювання спорів у СОТ, зафіксований у Додатку II до Маракеської угоди, також фактично передбачає цю процедуру – шляхом створення груп експертів і комісій експертів, які також здійснюють обстеження і виступають з доповідями про його результати. У своїй резолюції, названій «Питання про методи встановлення фактів» 1963 р. ГА ООН підкреслила значення встановлення фактів у межах міжнародних організацій.

Основна мета обстеження – встановлення фактичної сторони ситуації – зокрема, фактів порушення угод. Для цього зазвичай створюється змішана комісія, що складається з однакової кількості представників сторін. За інших умов у склад комісії входить і третя сторона. Такою третьою стороною часто може виступати посадова особа міжнародної організації, наприклад Генеральний секретар ООН або Генеральний директор СОТ.

Процедура може охоплювати слухання сторін, опит свідків, відвідини відповідних місць. Результатом обстеження є доповідь, що повідомляється сторонам.

Слідчі комісії створюються на паритетних засадах із представників учасників спору з метою детальнішого вивчення обставин і в результаті доповіді – створення передумов для врегулювання спору. До роботи в слідчих комісіях можуть допускатися представники третіх держав. Слідчі комісії зобов'язані сприяти розв'язанню спорів шляхом добросовісного, неупередженого з'ясування фактичних обставин спору. Вони формуються на підставі спеціальної угоди між учасниками спору, в якій визначається: що, як і в якому обсязі має бути з'ясовано, порядок утворення комісії, коло її повноважень, місцеперебування, робоча мова. Сторони спору зобов'язані надавати комісії по-

трібну інформацію про факти та необхідні документи, забезпечувати виступи свідків, експертів тощо. Слідчі комісії складають доповідь, яка має рекомендаційний характер для учасників спору. Слідчі комісії можуть бути постійними і тимчасовими.

3. Посередництво. У міжнародному праві посередництво є також досить давнім інститутом. Посередництво розглядається як активна діяльність третьої сторони з організації й проведення переговорів між учасниками спору. Посередник як активний учасник переговорів, впливає на їхній перебіг і результати. Він має доступ до матеріалів, які розкривають суть спору, може давати поради, рекомендації, навіть пропонувати проекти рішення, хоча вони для учасників спору не є обов'язковими. Як зазначено у ст. 4 Конвенції про мирне врегулювання спорів 1907 р., завдання посередника полягає в «узгодженні протилежних претензій і в гамуванні відчуття неприязні, якщо воно виникло між державами – сторонами спору». Особливість процедури посередництва – неформальність і конфіденційність.

Посередництво може бути ініційоване учасниками спору, самим посередником або третьою стороною. Але незалежно від ініціативи на посередництво необхідна згода учасників спору. Посередник зобов'язаний брати участь у переговорах, вносити власні пропозиції, пом'якшувати категоричність претензій. Він може вести переговори, а за умови досягнення згоди – бути гарантом виконання її умов.

Посередник повинен сам дотримуватися принципів і норм міжнародного права, не допускати тиску, погроз чи шантажу, бути неупередженим, поважати статус учасників переговорів, не втручатись у їхні внутрішні справи. Сторони – учасники спору – повинні допомагати посередникові виконувати його функції. Результати посередництва знаходять віддзеркалення в спільному комюніке, угоді або в джентльменській угоді. Посередництво не є обов'язковим. Усі пропозиції посередника мають значення рекомендацій. Посередник виконує функції миротворця, але не арбітра.

Росія у XVIII–XX ст. неодноразово виступала як посередник у вирішенні спорів між іншими державами. Наприклад, Версальський (англо-американський) мирний договір 1783 р., що визнав незалежність США, був підписаний завдяки посередництву Росії й Австрії.

Посередником у спорі між Індією та Пакистаном у 1952 р. був МБРР.

У 1979 р. посередником у спорі Чилі проти Аргентини виступав католицький кардинал.

4. Примирення поєднує в собі встановлення фактів і рекомендації щодо примирення. Зазвичай воно здійснюється *комісією з примирення*.

На відміну від слідчих комісій, комісії з примирення не обмежуються встановленням фактів, а можуть розробляти і пропонувати варіанти розв'язання спору, хоч такі пропозиції також не є обов'язковими для сторін. Така комісія з'ясовує предмет суперечки, збирає необхідну інформацію і пропонує сторонам шляхи до угоди. Комісії з примирення дають можливість кожному учасникові спору отримати й обговорити інформацію про бачення іншою стороною суті спору, її аргументи та фактичні обставини; виробити проект угоди примирення.

Порядок утворення й діяльності комісій із примирення було розроблено в Загальному акті про мирне розв'язання міжнародних спорів від 1928 р., який із деякими поправками був підтверджений Генеральною Асамблеєю ООН у 1949 р. Відповідно до Загального акта впродовж шести місяців після клопотання одного з учасників спору мають бути створені постійні або спеціальні комісії з примирення. Комісії складаються з п'яти членів. Кожна сторона призначає одного члена (який може бути чи не бути громадянином відповідної держави), три інші, за спільною згодою, призначаються з громадян третіх держав (з-поміж них і голова комісії). Термін повноважень комісії – три роки. Комісії з примирення ухвалюють рішення більшістю голосів, а рішення по суті ухвалюються за участю всіх членів комісії.

Термін сесійних засідань погоджувальних комісій не перевищує п'ятнадцяти днів, якщо немає іншої домовленості між сторонами. Якщо комісії не вдається виробити єдиний проект доповіді для учасників спору, то всі пропозиції можуть бути використані в кінцевій доповіді на іншій сесії.

«Загальний акт» не набрав чинності, і комісії з примирення утворюються на основі численних двосторонніх угод про процеду-

ру примирення (за першу половину XX ст. було укладено понад п'ятсот таких угод).

У багатосторонні міжнародні угоди також часто вводиться процедура формування слідчої комісії. До таких угод, зокрема, належить Конвенція про міжнародну відповідальність за падіння космічних об'єктів від 29 березня 1972 р. У ст. XIV Конвенції передбачається процедура врегулювання спорів із питань про компенсацію збитків: якщо переговори сторін у спорі не призводять до вирішення спору впродовж одного року, на прохання будь-якої зі сторін спір передається в Комісію з розгляду претензій із рисами погоджувального, слідчого і арбітражного органу. Комісія складається за такою схемою: кожна із сторін призначає в її склад одного свого громадянина. Держави спільно призначають третього, який стає головою комісії. Якщо впродовж чотирьох місяців з дати пред'явлення заяви про створення комісії сторони не дійдуть згоди щодо голови, передбачено звернення до Генерального секретаря ООН, із проханням призначити такого голову (впродовж двох місяців).

Досить докладно порядок утворення й діяльності комісії з примирення викладено у ст. 85 Віденської конвенції про представництво держав у їхніх зносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. Якщо спір не було врегульовано шляхом проведення консультацій, то будь-яка держава, що бере участь у консультаціях, може передати спір до комісії з примирення й повідомити про це письмово організацію, при якій діє представництво такої держави, а також інші держави, що беруть участь у консультаціях. Комісія з примирення складається з трьох членів: двох членів, що призначаються кожною зі сторін спору та голови. Кожна держава – учасник Конвенції – заздалегідь призначає особу, що діятиме як член такої комісії і повідомляє про це призначення Організацію. Організація веде список призначених осіб. Якщо держава не зробила це завчасно, вона може зробити таке призначення під час процедури примирення до того моменту, коли комісія почне складати доповідь про результати своєї діяльності.

Голова комісії обирається двома іншими членами. Якщо між останніми впродовж одного місяця після надходження повідомлення про початок процедури примирення в Організацію не було досягнуто згоди, або якщо одна із сторін спору не використала свого права при-

значити одного з членів комісії, голова призначається за клопотанням однієї зі сторін головною посадовою особою Організації. Це призначення має бути здійснене впродовж одного місяця після надходження такого клопотання. Головна посадова особа Організації призначає головою кваліфікованого юриста, який не може бути ні співробітником організації, ні громадянином держави – сторони спору.

Комісія визначає власні правила процедури і приймає рішення та рекомендації більшістю голосів. Вона може рекомендувати організації, якщо остання на те уповноважена ООН, зробити запит на консультативний висновок МС ООН щодо застосування або тлумачення Конвенції 1975 р. Якщо комісія не спроможна досягти згоди між сторонами спору впродовж двох місяців із моменту призначення голови, вона повинна підготувати в найкоротший термін доповідь про свою роботу і надіслати її сторонам спору. Доповідь повинна містити висновки комісії з фактів і питань права, а також рекомендації, які вона зробила сторонам спору в цілях сприяння розв'язанню спору. Рекомендації комісії не мають обов'язкової сили для сторін доти, доки сторони не приймуть їх. При цьому будь-яка сторона спору має право заявити в односторонньому порядку, що вона виконуватиме ті рекомендації комісії, які її стосуються.

Як приклади двосторонніх комісій із примирення можна назвати франко-марокканську комісію з континентального шельфу (1958) та норвезько-ісландську з рибного промислу (1981). У 1961 р. Генеральна Асамблея створила погоджувальну комісію з Конго, члени якої були призначені головою Асамблеї. Як міжнародна комісія з примирення кілька разів (п'ять) виступила й Постійна палата третейського суду.

5. Додаткові дипломатичні засоби мирного вирішення спорів. *Добрі послуги* часто розглядаються як передумова переговорів, у ст. 33 Статуту вони не згадані, хоча в міжнародному праві мають досить давню історію. Суть процедури добрих послуг чітко визначена в Американському договорі про мирне врегулювання спорів від 30 квітня 1848 р., де у ст. 9 зазначено: «Процедура добрих послуг полягає в спробі одного або кількох видатних громадян будь-якого американського штату, неупереджених у спорі, зв'язати сто-

рони між собою, створивши, таким чином, можливість для безпосередніх переговорів і позитивного розв'язання питання».

На Паризькому мирному конгресі 1856 р. добрі послуги разом з посередництвом розглядалися як єдиний механізм міжнародного права, хоч деякі учасники вже виокремлювали добрі послуги як дружню послугу третьої держави. Лише на Берлінській конференції 1885 р. добра послуга закріплюється в Підсумковому акті від 26 лютого 1885 р. як окремий засіб урегулювання спору. Згідно зі ст. 2 Конвенції 1907 р. держави за умови серйозних розбіжностей між ними зобов'язані вдатися до добрих послуг або посередництва однієї чи кількох дружніх країн: право пропонувати добрі послуги чи посередництво мають не причетні до спору держави. З прийняттям Статуту Ліги Націй, добрі послуги отримали докладне закріплення, як окремий інститут міжнародного права.

Потреба в добрих послугах виникає, коли учасники спору не можуть безпосередньо розпочати переговори або коли використання інших мирних засобів виявилось безрезультатним. До них удаються на прохання учасника спору або з ініціативи третьої держави, яка вирішила допомогти учасникам спору організувати проведення переговорів.

При наданні добрих послуг третя сторона докладає зусиль лише для створення сприятливих умов ведення переговорів, для чого з'ясовує й інформує сторони про умови, прийнятні для переговорів, може надавати місце для зустрічі чи інші умови, необхідні учасникам спору для переговорів. З початком переговорів процедура добрих послуг завершується, хоча держава, яка надавала добрі послуги, може бути присутньою на переговорах за згодою учасників спору. Але на розв'язання спору вона впливати не може.

Посередництво відрізняється від добрих послуг за способами ініціювання (для запрошення посередника обов'язкова згода обох (всіх) учасників спору, а добрі послуги можуть розпочатися зі згоди однієї сторони – учасника спору), а також за метою (мета добрих послуг – організувати переговори, а посередництва – довести переговори до позитивних результатів). Крім того, повноваження суб'єкта добрих послуг припиняються з початком переговорів, а для посередника саме тоді тільки починається основна діяльність. Обов'язки посередника припиняються лише тоді, коли одна зі сто-

рін, що сперечаються, або сам посередник упевняться, що запропоновані засоби примирення не були прийняті.

Добрі послуги або посередництво можуть надавати держави (зокрема й колективно) або міжнародні організації, які беруть участь у переговорному процесі і висувають усні або письмові пропозиції по суті спору.

Прикладом успішного надання добрих послуг може бути місія СРСР у 1966 р. під час урегулювання індо-пакистанського збройного конфлікту з приводу Кашміру. СРСР, своєю чергою, в 1962 р. скористався з добрих послуг Генерального секретаря ООН у зв'язку з Карибською кризою. Генеральний секретар ООН взагалі досить часто надає добрі послуги і здійснює посередництво під час розв'язання міжнародних спорів і конфліктів.

Генеральний секретар ООН надавав добрі послуги при мирному врегулюванні в Афганістані. Можливість використання їх була передбачена в угодах про мирне врегулювання в цій країні 1988 р.

Консультації – ця процедура, як і добрі послуги, не названа з-поміж засобів мирного вирішення спорів у ст. 33 Статуту, хоча цей спосіб мирного врегулювання спорів склався ще на початку XX ст. У міжнародній практиці використовуються два різновиди консультацій: факультативні й обов'язкові. Факультативними є консультації, до яких сторони звертаються *ad hoc* за взаємною згодою. Звернення до обов'язкових консультацій передбачене у двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах. Наприклад, у ст. XXII ГАТТ-47 зазначається, що кожен член ГАТТ повинен сприяти проведенню консультацій, створюючи належні для цього умови. У ст. 283 Конвенції ООН з морського права 1982 р. передбачено, що держави-учасниці повинні проводити обмін думками, коли процедура врегулювання спору призупинена без досягнення врегулювання або коли спір врегульовано і обставини вимагають консультацій щодо способу реалізації умов врегулювання. Відповідно до ст. IX Договору про космос 1967 р., коли держава-учасник Договору має підстави вважати, що запланована нею діяльність може створити потенційно загрозливі перешкоди діяльності інших держав – учасників Договору, то перш, ніж приступити до такої діяльності, вона зобов'язана провести відповідні міжнародні консультації із зацікавленими державами-членами.

Консультації зазвичай стосуються питань, уже врегульованих правом. Якщо консультації проводяться на підставі раніше взятого зобов'язання консультиватися, вони є обов'язковими (наприклад, за механізмом, передбаченим Додатком II до Маракееської угоди про заснування СОТ), і сторони мають право наполягати на зверненні до них. Консультації не можуть здійснюватися за умов конфронтації чи висунення завідомо неприйнятних пропозицій.

Консультації найчастіше застосовуються як засіб попередження спору на його початкових стадіях. Проте до консультацій часто вдаються й за необхідності оперативного розв'язання конфліктної ситуації.

8.3.2.2. Звернення до установ, що виносять обов'язкові для сторін рішення (арбітраж і судовий розгляд)

ООН і міжнародне співтовариство докладає постійних зусиль для підвищення ролі інституцій, що виносять обов'язкові рішення з-поміж засобів мирного розв'язання міжнародних спорів.

1. На відміну від погоджувальних засобів, які є переважно політичними, судові засоби мають юридичний характер, тобто полягають у винесенні обов'язкових для сторін рішень.

2. Під час погоджувальної процедури остаточне рішення приймають сторони, під час судової – міжнародний орган.

3. Під час погоджувальних процедур основна мета полягає в досягненні взаємно прийнятої угоди, тоді як арбітраж чи суд приймає власне рішення на основі факту і права.

Міжнародна судова (в широкому сенсі) процедура, яка передбачає винесення обов'язкових для сторін спору рішень, здійснюється у двох формах – Міжнародний арбітраж (третейський суд) і власне Міжнародний суд.

Основні відмінності Міжнародного арбітражу від Міжнародного суду такі:

1. Коло вирішуваних питань: в арбітражному процесі окреслюється самими сторонами спору і викладається в третейському запису, арбітри (третейські судді) виносять рішення тільки в межах предмета третейського запису, тоді як Міжнародний суд сам визначає свою компетенцію і виносить рішення, які виходять за межі предмета меморандуму.

2. Склад суддів: Міжнародний суд діє на постійній основі і складається з професійних юристів, які служать певний термін у цьому суді і жодною іншою діяльністю не мають права займатися, тоді як арбітри часто залучаються *ad hoc*, можуть брати участь більш, ніж в одному арбітражі, часто є не професійними юристами, а професіоналами у спеціальних питаннях, що виносяться на арбітражний розгляд.

3. Порядок діяльності: під час арбітражного розгляду сторони значною мірою визначають умови організації арбітражу: коло питань, склад, мова, місце і час проведення та інші питання, суд же сам визначає всі ці умови, відповідно до свого регламенту і процедур.

1. Міжнародний арбітраж (Міжнародний третейський суд)

На думку Ф. Ф. Мартенса, третейський суд є «найрозумнішим способом розв'язання міжнародних зіткнень». Цей інститут відомий із давніх часів. У XIX ст. було створено понад шістдесят міжнародних третейських судів. Гаазькі конференції миру розробили процедуру врегулювання спорів шляхом звернення до третейського суду. Декларація (потім Конвенція) про мирне розв'язання міжнародних зіткнень (відповідно 1899 і 1907 рр.) рекомендує державам-учасникам звертатися за потреби до третейського суду. Відповідно до ст. 38 Конвенції 1907 р. «у питаннях юридичного характеру, переважно в питаннях тлумачення або застосування міжнародних договорів, третейський суд визнається державами найдієвішим і водночас найсправедливішим засобом вирішення спорів, не врегульованих дипломатичним шляхом».

Ще конференцією 1899 р. була заснована Постійна палата третейського суду в м. Гаазі. Палата компетентна для всіх випадків третейського розгляду. Кожна держава – учасник Конвенції 1907 р. – для формування списку третейських суддів, що ведеться в Міжнародному Бюро Палати, призначає не більше чотирьох осіб, які відомі своїми знаннями з міжнародного права, користуються особистою повагою і висловили б готовність перейняти на себе обов'язки третейського судді. Члени Палати призначаються на шестирічний термін. Повноваження їх можуть бути відновлені. Призначені особи вносяться як члени Палати в особливий список, який повідомляється всім державам – учасникам Конвенції.

Якщо держави побажають звернутися до Палати для вирішення спору між ними, то вони здійснюють вибір третейських суддів із загального списку членів Палати. Палата компетентна розглядати будь-які спори між державами – учасниками Конвенції 1907 р. Юрисдикція Палати може бути поширена на спори між державами-учасниками і не учасниками Конвенції 1907 р.

Після досягнення державами згоди про створення третейського суду вони передають у Міжнародне бюро текст свого «третейського запису», де вони вказують предмет спору, претензії, імена обраних суддів та інші умови, щодо яких вони погодилися. Подання третейського запису розглядається як спільна згода держави виконати рішення суду. Члени суду при виконанні своїх обов'язків поза своєю країною користуються дипломатичними привілеями.

Звернення до Палати неможливе тоді, якщо, на думку держави – учасника спору, така суперечка не належить до категорії тих спорів, які підлягають обов'язковому третейському розгляду.

Суд проводить наради конфіденційно. Будь-яке рішення приймається більшістю голосів і є остаточним. Всі витрати Палати з підготовки справи до розгляду і слухань несуть сторони.

До 1930 р. Палата розглянула кілька спорів, після Другої світової війни (до 1990-х рр.) – лише один. Наприкінці XX ст. Постійна палата третейського суду помітно відновила активність. Вона розглядає тепер будь-які спори між державами й міжнародними організаціями, а також юридичними й фізичними особами. Завдяки цьому вона дедалі активніше бере участь у вирішенні спорів комерційного й фінансового характеру. Міжнародне бюро Палати виконує також функції секретаря під час арбітражних процедур. Зокрема, воно здійснювало такі функції під час розгляду спору між Еритреєю та Єменом з приводу островів у Червоному морі, який було завершено у 1999 р. Міжнародне бюро надає технічну й адміністративну допомогу арбітражним трибуналам, заснованим за межами Палати, зокрема Трибуналу з розгляду претензій Ірану до США (див. далі).

Сучасна судова діяльність Палати регламентується кількома керівними документами, 3-поміж яких найважливіші:

1) факультативні правила розгляду арбітражних спорів між двома державами 1992 р.;

2) правила розгляду арбітражних спорів між двома учасниками, з яких один є державою 1993 р.;

3) правила розгляду спорів між державами й міжнародними організаціями 1996 р.;

4) факультативні правила для арбітражу з розгляду спорів між міжнародними організаціями – юридичними особами 1996 р.;

5) правила розгляду спорів щодо природних ресурсів і довкілля 2001 р.

Палата з 1902 по 2007 рр. розглянула понад п'ятдесят спорів між державами, наприклад, спори між Норвегією і Швецією про морські кордони (1908–1909), між США та Великобританією – про рибальство в Атлантичному океані (1909–1910) і про порядок користування міжнародним аеропортом Хітроу (1989–1992).

Палата також може виступати як міжнародна комісія з примирення, в цій ролі вона розглянула 5 спорів.

З-поміж постійних арбітражів глобального рівня, крім Постійної палати третейського суду, можна назвати Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС), створений відповідно до Вашингтонської конвенції з регулювання інвестиційних спорів між приватними особами й державами 1965 р.

Зазвичай арбітражі діють *ad hoc* – тобто створюються для розгляду конкретного спору. Формується арбітраж із членів, що призначаються сторонами, і погодженого ними суперарбітра. Багато-сторонні договори передбачають можливість призначення суперарбітра міжнародною посадовою особою, наприклад, Генеральним секретарем ООН.

Зазвичай арбітраж складається з трьох арбітрів. Сторони представлені в арбітражі своїми агентами.

Найбільшим за кількістю арбітрів (9 осіб) став Ірано-американський арбітраж (Претензійний трибунал), заснований цими двома країнами для розгляду претензій американських громадян до Ірану та іранських громадян до США після кризи, яка виникла у зв'язку із захопленням іранськими студентами в заручники п'ятдесяти двох американських громадян у посольстві США в Тегерані в 1972 р. Арбітраж був створений у 1981 р. на підставі так званих «Алжирських декларацій», які визначили всі організаційні питання роботи арбітражу. Цей змішаний арбітраж розглядав спори

як між державами (США та Іраном), так і між громадянами цих країн, з одного боку, і державами – з іншого.

Досить поширеними є й випадки вирішення спорів одним арбітром.

Активно діє арбітражний процес на рівні регіональних організацій і домовленостей.

2. Міжнародні судові органи

МС ООН – установа, що існує на постійній основі, складається з незалежних суддів, вирішує спори на основі міжнародного права і приймає юридично обов’язкові рішення.

1. Постійна палата міжнародного правосуддя. Вперше міжнародний суд універсального рівня – Постійну палату міжнародного правосуддя (ППМП) – було засновано в 1920 р. на основі Статуту Ліги Націй. За майже двадцятирічну історію (1922–1946) ППМП було розглянуто тридцять сім спорів і прийнято двадцять вісім консультативних висновків на запити Ради Ліги.

Особливістю ППМП, яка відрізняє її від правонаступника – МС ООН – було те, що держави могли звернутися в ППМП в односторонньому порядку і залучити до розгляду іншу державу без необхідності попередньої угоди між сторонами про передання справи на розгляд ППМП.

ППМП складалася з постійних суддів, які представляли основні правові системи світу й обиралися Радою й Асамблеєю Ліги Націй. Окрім розгляду спорів, ППМП мала право виносити консультативні висновки з будь-якого юридичного питання, переданого їй Радою або Асамблеєю Ліги Націй. Її засідання були переважно закритими.

Хоча Палата була створена й фінансувалася Лігою Націй, вона не була органом цієї організації, і її Статут не був складовою Статуту Ліги. Держави – члени Ліги Націй – автоматично не набували членство Статуту Палати. Держави зобов’язані були письмово визнати обов’язкову юрисдикцію ППМП.

У період з 1922 по 1940 р. Палата винесла ухвали з тридцяти двох спорів між державами і двадцяти семи консультативних висновків і зробила значний внесок у розвиток теорії міжнародного права. Діяльність ППМП була перервана Другою світовою війною,

і в 1946 р. вона була розпущена разом з Лігою Націй. Палату змінив МС ООН, в основу Статуту якого покладено Статут Постійної палати.

2. МС ООН заснований Статутом ООН у 1945 р. є універсальним судовим органом, що діє як основний судовий орган Об'єднаних Націй. Згідно з Манільською декларацією про мирне розв'язання міжнародних спорів 1982 р., держави повною мірою усвідомлюють роль МС ООН. Держави повинні мати на увазі, що спори юридичного характеру, як загальне правило, передаються відповідно до положень Статуту до МС ООН. Бажано, щоб держави розглянули можливість внесення в договори положень, що передбачають передання до МС ООН спорів, які можуть виникнути під час тлумачення або застосування таких договорів. Державам належить розглянути можливість визначення кола справ, для вирішення яких може бути використаний МС ООН. Органам ООН та її спеціалізованим установам належить вивчити питання про доцільність використання можливостей робити запити на консультативні висновки МС ООН з юридичних питань, що виникають у процесі їхньої діяльності, за умови, що вони належним чином на це уповноважені.

Суд функціонує відповідно до Статуту МС ООН, що є невід'ємною частиною Статуту ООН, і до свого Регламенту. Він розпочав діяльність із 1946 р.

Учасниками Статуту МС ООН є всі держави-члени ООН. МС ООН визнано «старшим» з-поміж усіх міжнародних судів, і не лише за історичною ознакою, а насамперед через його можливості з розгляду й вирішення спорів. Будь-яка держава – учасник Статуту – може потенційно передати спір на розгляд МС ООН, який може розглянути будь-яке питання, що стосується міжнародного права.

На МС ООН покладено подвійну функцію: а) розв'язання відповідно до міжнародного права спорів, переданих йому на розгляд державами; б) винесення консультативних висновків із юридичних питань, що запитуються належним чином органами ООН та її спеціалізованими установами.

Суд складається з п'ятнадцяти членів, причому в його складі не може бути двох громадян однієї і тієї ж держави. Члени МС

ООН обираються Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки з числа осіб, внесених до списку за пропозицією національних груп Постійної палати третейського суду. Згідно зі ст. 6 Статуту МС ООН кожна група до висування кандидатур запитує думку вищих судових установ, юридичних факультетів вищих навчальних закладів і академій своєї країни, а також національних відділень міжнародних академій, що займаються вивченням права.

Генеральний секретар ООН складає в алфавітному порядку список усіх осіб, чиї кандидатури були виставлені на посаду суддів. Два таких списки передаються Генеральній Асамблеї й Раді Безпеки ООН. Ці органи приступають до виборів членів МС ООН незалежно один від одного. Обраними вважаються кандидати, що отримали абсолютну більшість голосів і в Генеральній Асамблеї, і в Раді Безпеки.

Члени МС ООН обираються на дев'ять років і можуть бути переобрані. При цьому кожні три роки переобирається третина (п'ять членів) складу суду. Члени МС ООН не можуть виконувати жодних політичних чи адміністративних обов'язків і не можуть присвячувати себе жодному іншому заняттю професійного характеру.

Склад суддів у цілому повинен забезпечити представництво найголовніших форм цивілізації і основних правових систем. Цей принцип відображено в розподілі місць у МС ООН щодо головних регіонів світу: три члени від Африки, два члени від Латинської Америки, три члени від Азії, п'ять членів від Західної Європи, Канади, США, Австралії й Нової Зеландії і два – від Східної Європи, включно з Росією. При цьому до складу МС ООН завжди входять громадяни держав – постійних членів Ради Безпеки.

Кожен новий суддя робить заяву на першому відкритому засіданні МС ООН: «Я урочисто заявляю, що виконуватиму свої обов'язки і здійснюватиму свої повноваження судді чесно, з відданістю справі, неупереджено та сумлінно». Щорічний оклад членів МС ООН становить 160 тис. дол. США. Голова отримує спеціальну надбавку. Після виходу на пенсію судді отримують щорічну пенсію, яка після дев'ятирічного терміну служби становить половину їхнього окладу. Судді, які пропрацювали вісімнадцять років або більше, мають право на пенсію в розмірі двох третин від їхнього окладу.

Члени МС ООН під час виконання ними судових обов'язків користуються дипломатичними привілеями та імунітетом. Член МС ООН не може бути звільнений із посади, крім випадку, коли за одноголосним рішенням інших членів, він перестає відповідати вимогам, що до нього пред'являються. Про це Секретар МС ООН повідомляє Генерального секретаря ООН. Після отримання цього повідомлення місце судді вважається вакантним.

МС ООН зазвичай розглядає справи в повному складі. Але Статут передбачає можливість створення камер у складі трьох і більше суддів. Такі камери можуть спеціалізуватися на розгляді певних категорій справ. Була, наприклад, створена камера для розгляду спорів з морського дна. Камера може бути створена для розгляду окремої справи самим МС ООН або на запит сторін. Так, наприклад, була створена камера у справі про розмежування акваторії затоки Мен, сторонами в якій були США і Канада. З метою прискорення розв'язання справ МС ООН щорічно утворює камеру у складі п'яти суддів, яка на прохання сторін може розглядати й вирішувати справи в порядку спрощеного судочинства. Для заміни суддів, які вважають для себе неможливим брати участь в окремих справах, виділяються додатково два судді.

Сторонами в справах, що беруться до розгляду МС ООН, можуть бути лише держави. Умови, на яких держава – учасник Статуту МС ООН, що не є членом ООН – може передати спір на розгляд МС ООН, визначаються Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеки.

До відання МС ООН належать усі справи, які будуть передані йому сторонами, і всі питання, спеціально передбачені Статутом ООН і чинними договорами.

МС ООН не може розглядати спори, де стороною (чи сторонами) є міжнародні організації. Він не може також розглядати письмові чи усні заяви приватних осіб або корпорацій. МС ООН не має права прийняти у провадження справи, що стосуються міжнародного кримінального права.

Відповідно до ст. 36 Статуту МС ООН держави – учасники Статуту МС ООН – можуть у будь-який час заявити, що вони визнають без особливої про те угоди, *ipso facto*, щодо будь-якої іншої держави, що прийняла таке ж зобов'язання, юрисдикцію МС ООН

обов'язковою для всіх правових спорів, що стосуються: а) тлумачення договору; б) будь-якого питання міжнародного права; в) наявності факту, який є порушенням міжнародного зобов'язання; г) характеру і розмірів відшкодувань за порушення міжнародних зобов'язань.

МС ООН може розглядати справу лише тоді, якщо відповідна держава певним чином дасть згоду на те, щоб стати стороною розгляду в МС ООН. Доктрина виділяє три способи, якими держави можуть надати свою згоду на визнання для себе юрисдикції МС ООН:

1) шляхом підписання спеціальної угоди (*ad hoc*) – коли дві або більше держави, що є сторонами в конкретному спорі, укладають угоду про передачу саме цього спору до МС ООН, таким чином визнаючи юрисдикцію МС ООН у цій справі й беручи на себе зобов'язання визнати обов'язковим для себе його рішення;

2) шляхом внесення в міжнародну угоду статті чи розділу, де держави – члени угоди – заздалегідь беруть на себе зобов'язання визнавати юрисдикцію МС ООН за умови виникнення суперечки з приводу виконання застосування чи тлумачення цієї угоди;

3) односторонньою заявою загального характеру (зазвичай її називають «факультативна клаузула») про визнання обов'язкової юрисдикції МС ООН щодо певного кола питань. Приблизно сімдесят п'ять відсотків спорів було передано на розгляд МС ООН за допомогою таких односторонніх заяв.

Суд вирішує передані йому спори на підставі міжнародного права і відповідно до ст. 38 Статуту МС ООН застосовує при цьому:

1) міжнародні договори, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, чітко визнані державами – сторонами спору;

2) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної правовою нормою;

3) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

4) судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй – як допоміжний засіб для визначення правових норм. Ці умови не обмежують прав МС ООН вирішувати справу *ex aequo et bono* (керуючись справедливістю й добром), якщо сторони з цим згодні.

Справи в МС ООН порушуються залежно від обставин або нотифікацією спеціальної угоди, чи письмовою заявою на ім'я Секретаря МС ООН. В обох випадках мають бути вказані предмет суперечки і сторони. Секретар негайно повідомляє про заяву всі зацікавлені сторони. МС ООН має право прийняти будь-які необхідні тимчасові заходи для забезпечення прав кожної із сторін. Аж до винесення остаточної ухвали повідомлення про заходи негайно доводяться до сторін і Ради Безпеки ООН.

Держава, яка представляє заяву, іменується заявником, а інша держава – відповідачем. Держава-заявник подає меморандум, на який держава-відповідач представляє контрмеморандум. Обсяг змагальних паперів може складати десятки тисяч сторінок.

Судочинство складається з двох частин: письмової й усної. Письмова частина складається з пред'явлення МС ООН меморандумів і контрмеморандумів сторін і відповідей на них, а також усіх супровідних паперів і документів, що їх підтверджують. Усна частина полягає в заслуховуванні МС ООН свідків, експертів, представників і адвокатів. Слухання справи провадиться публічно, але сторони можуть заявити про необхідність закритого слухання справи. Якщо одна зі сторін не з'явиться до МС ООН або не представить своїх аргументів, інша сторона може просити МС ООН про розв'язання справи на свою користь.

Після закінчення усної частини, МС ООН видаляється для обговорення рішення. Будь-яке рішення приймається більшістю присутніх суддів. У рішенні наводяться аргументи, на яких воно засноване. Будь-який суддя має право викласти свою особливу думку.

Рішення МС ООН є остаточним і не підлягає оскарженню. Клопотання про перегляд може бути заявлено лише на підставі нововиявлених обставин, які за своїм характером можуть суттєво вплинути на результат справи і які при винесенні рішення не були відомі ні МС ООН, ні стороні, що просить про перегляд. Жодне клопотання про перегляд не може бути заявлене після спливання десятирічного терміну з моменту винесення рішення.

Рішення МС ООН видається у вигляді двомовного акта французькою й англійською мовами і, зазвичай, становить собою текст на близько п'ятдесяти сторінках кожною мовою. Текст складається з

трьох частин: а) преамбули; б) підстави рішення МС ООН; в) пунктів резолю-тивної частини.

Рішення є обов'язковим для сторін спору. Відповідно до ст. 94 Статуту ООН кожен член Організації зобов'язався виконувати рішення МС ООН по справі, в якій він є стороною. Якщо рішення МС ООН не виконується, то інша сторона може довести це питання до відома Ради Безпеки, яка має право вжити заходів із примусового виконання рішення МС ООН. Але, наприклад, у 1986 р., коли Нікарагуа звернулася до Ради Безпеки з проханням забезпечити виконання рішення, яке МС ООН виніс на її користь у справі проти США, резолюція Ради Безпеки з цього питання не була прийнята, оскільки на засіданні Ради Безпеки США скористалися своїм правом вето.

МС ООН виніс рішення з багатьох серйозних міжнародних спорів. Наприклад, 9 травня 1973 р. Австралія і Нова Зеландія звернулися до МС ООН з позовними заявами проти Франції з приводу випробувань ядерної зброї в атмосфері, які Франція проводила в південній частині Тихого океану – з вимогою про припинення Францією випробувань. Франція оперативно зробила заяву про намір не проводити з 1975 р. ядерні випробування в атмосфері, у зв'язку з чим МС ООН 20 грудня 1974 р. виніс ухвалу про те, що заява Франції зробила скарги Австралії і Нової Зеландії безпредметними, внаслідок чого відпала необхідність у їхньому подальшому розгляді.

У листопаді 1979 р. Іран допустив захоплення американських дипломатів як заручників у відповідь на відмову США в задоволенні законних вимог Ірану. Американський уряд звернувся зі скаргою до МС ООН. У травні 1980 р. МС ООН одноголосно постановив, що уряд Ірану повинен негайно припинити незаконне утримання дипломатичного й консульського персоналу та інших громадян США, звільнити та передати кожного з них представникові США. Іран також було зобов'язано забезпечити незаконно затриманих осіб необхідними засобами для від'їзду з іранської території і передати США приміщення, власність, архіви й документи посольства США в Тегерані та його консульств в Ірані.

У зв'язку з блокадою Сполученими Штатами портів Нікарагуа МС ООН у червні 1986 р. виніс ухвалу, що розцінює дії США

проти уряду й народу Нікарагуа як грубе порушення норм міжнародного права.

У 1999 р. МС ООН вирішив складний прикордонний спір між Ботсваною й Намібією щодо острова Касікілі/Седуду на користь Ботсвани.

Окрім розв'язання міжнародних спорів, МС ООН може надавати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання на запит установи, уповноваженої робити такі запити безпосередньо Статутом ООН (ГА ООН і Рада Безпеки) або відповідно до Статуту. До останніх доктрина відносить ЕКОСОР, Раду з опіки, Генерального секретаря ООН, а також спеціалізовані установи ООН, які можуть запитувати консультативні висновки МС ООН з дозволу Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки.

Питання, з яких запитується консультативний висновок, подаються до МС ООН в письмовій заяві з точним формулюванням питання. Консультативні висновки не мають обов'язкової сили. Проте для деяких міжнародних договорів вони мають вирішальне значення, зокрема для сторін спору. Так, відповідно до ст. VIII Конвенції про привілеї й імунітет ООН 1996 р. за умови розбіжностей між ООН і членами Організації запитується консультативний висновок із будь-якого піднятого юридичного питання. Висновок МС ООН визнається сторонами вирішальним.

МС ООН може відмовити у винесенні консультативного висновку, якщо він суперечить судовому характеру цієї установи або істотним положенням, якими він керується у своїй діяльності, або якщо таке прохання виходить за межі повноважень установи, що робить запит.

За час існування МС ООН виніс понад тридцять консультативних висновків. Близько шістдесяті відсотків консультативних висновків, винесених МС ООН, було запитано Генеральною Асамблеєю ООН. Так, 29 липня 1970 р. Рада Безпеки постановила звернутися до МС ООН з проханням про консультативний висновок щодо юридичних наслідків для третіх країн присутності ПАР у Намібії, що продовжується всупереч Резолюції № 276 (1970) Ради Безпеки. МС ООН постановив, що, виходячи з незаконності її присутності в Намібії, ПАР зобов'язана негайно відкликати свою адміністрацію з Намібії і, таким чином, покласти край окупації цієї те-

риторії. Всі держави – члени ООН – зобов'язані визнати незаконність присутності ПАР у Намібії і недійсність її актів від імені або щодо Намібії, а також утримуватися від будь-яких зносин із урядом ПАР, що може розцінюватися як визнання законності такої присутності і такого уряду або як надання підтримки чи допомоги ПАР.

Під час «холодної війни» активність МС ООН була незначною. Наприкінці ХХ ст. вона істотно активізувалась, що сприяло зростанню його авторитету. Суд, що діє на постійній основі, краще, ніж арбітраж, пристосований до послідовності в застосуванні й тлумаченні норм міжнародного права, чим зумовлений і більш значний його вплив на це право.

Особливість компетенції МС ООН полягає в тому, що сторонами в спорі можуть бути лише держави, а також в тому, що він не володіє обов'язковою юрисдикцією. Ці дві обставини в сучасній доктрині обґрунтовано критикуються. Положення, що усуває з компетенції МС ООН спори за участю міжнародних організацій, запозичене зі Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя, прийнятого тоді, коли число міжнародних організацій було незначним. Нині дедалі актуальнішим видається вимога поширити компетенцію МС ООН на спори з участю міжнародних організацій, число і роль яких істотно зросло.

Відсутність обов'язкової юрисдикції означає, що МС ООН не має права розглядати справи за власною ініціативою, він бере до провадження лише ті справи, які передані йому за угодою сторін. Така угода може стосуватися конкретного спору або певної категорії справ, передбачених яким-небудь договором, включно зі Статутом ООН. Як зазначалося вище, держави-учасниці Статуту повинні зробити заяви, що визнають обов'язковою юрисдикцію МС ООН для того, щоб МС ООН прийняв до провадження справу, в якій відповідна держава є стороною. Такі заяви зроблені невеликою кількістю держав. Заяви при цьому містять обмежене визнання юрисдикції, тобто визнають її лише в деяких видах спорів. У такому вигляді визнавали юрисдикцію МС ООН США до повної відмови від визнання у зв'язку з переданням справи про військові дії США проти Нікарагуа на розгляд МС ООН у 1984 р. Сьогодні з постійних членів Ради Безпеки лише Великобританія визнає обов'язкову юрисдикцію МС ООН.

Натомість перший крок до визнання обов'язкової юрисдикції на взаємоузгоджених умовах має бути зроблений постійними членами Ради Безпеки. За визнання обов'язкової юрисдикції МС ООН всіма державами виступив і Генеральний секретар ООН.

З 1947 по 1995 р. МС ООН розв'язав загалом дев'яносто чотири справи, включно з консультативними запитами. Справи стосувалися переважно таких питань:

- 1) тлумачення і застосування договорів;
- 2) суверенітет над певними територіями і кордони;
- 3) морське право;
- 4) захист громадян за кордоном;
- 5) застосування сили;
- 6) порушення принципів загального міжнародного права.

3. Міжнародний трибунал з морського права. Створений згідно з Додатком VI Конвенції ООН з морського права 1982 р. Місцезнаходження – «вільне ганзейське місто» Гамбург у ФРН.

Трибунал складається з колегії, до якої входить двадцять один незалежний член, обраний із числа осіб, що користуються вищою репутацією неупередженості й справедливості, які є визнаними авторитетами в галузі морського права.

У складі трибуналу в цілому мають бути представлені основні правові системи світу та справедливий географічний розподіл. У його складі має бути не менше трьох членів від кожної географічної групи, як це визначено Генеральною Асамблеєю ООН.

Члени трибуналу обираються на нараді держав – учасників Конвенції ООН з морського права 1982 р. Термін їхніх повноважень – дев'ять років і вони можуть бути переобрані.

Члени трибуналу під час виконання ними обов'язків у трибуналі користуються дипломатичними привілеями й імунітетом.

Кожен член трибуналу зобов'язаний до вступу на посаду зробити на відкритому засіданні урочисту заяву, що він чинитиме правосуддя неупереджено та сумлінно.

Трибунал може утворювати камери з трьох чи більше суддів, які він вважає необхідними для розгляду конкретних категорій спорів. Рішення, прийняте однією з камер, вважається рішенням, винесеним самим трибуналом.

Слухання справи проводиться публічно, якщо трибунал не прийняв або якщо сторони не вимагають іншого рішення. Рішення трибуналу приймається більшістю голосів. У рішенні мають бути приведені мотиви, на яких воно засноване. В рішенні вказуються прізвища суддів, що його прийняли. Рішення трибуналу є остаточним і виконується всіма сторонами в спорі. Якщо трибунал не прийняв іншого рішення, кожна сторона покриває власні витрати.

Міжнародний трибунал із морського права почав свою діяльність у серпні 1996 р. У 1997 р. він розглянув скаргу Республіки Сент-Вінсент і Гренадини на Гвінею, яка заарештувала танкер «Сайга», під прапором Сент-Вінсент і Гренадини та екіпажем, що складався з українських і кількох сенегальських моряків. 27 жовтня 1997 р. «Сайга» у водах виключної економічної зони Гвінеї забезпечував паливом риболовецькі судна, а 28 жовтня 1997 р. його (вже у водах виключної економічної зони Сьєрра-Леоне) затримали два патрульні катери Гвінеї, під час затримання два члени екіпажу «Сайга» отримали поранення. Танкер було затримано 28 жовтня, а постанова про арешт судна й екіпажу датована 13 листопада 1997 р.

Республіка Сент-Вінсент і Гренадини порушила справу в Міжнародному трибуналі з морського права, вимагаючи негайного звільнення судна й екіпажу. Трибунал 4 грудня 1997 р. визнав, що позов Сент-Вінсента і Гренадини є обґрунтованим і у зв'язку з цим Гвінея зобов'язана негайно звільнити судно разом з екіпажем. У 1998 р. трибунал виніс ухвалу про відшкодування Гвінеєю збитків, завданих судну «Сайга» і двом членам його екіпажу.

У 1999 р. трибунал розглянув скаргу Австралії і Нової Зеландії з приводу недотримання японськими промисловими судами квот на вилов блакитноокогого тунця у виключних економічних зонах держав південної частини Тихого океану і рекомендував Японії забезпечити виконання її судами погоджених на міжурядовому рівні заходів регулювання промислу.

У грудні 2002 р. трибунал розглянув скаргу Російської Федерації на дії Австралії з приводу арешту в лютому 2002 р. російського риболовецького судна «Волга» нібито за незаконний промисел кликача в австралійській виключній економічній зоні. Трибунал прийняв рішення про негайне звільнення судна з екіпажем під заставу в 1 млн. дол. США.

Японія 6 липня 2007 р. надіслала в Трибунал клопотання про негайне звільнення Російською Федерацією судна «Хосин Мару-88» з екіпажем: у результаті розгляду японський траулер, що займався незаконним промислом у виключній економічній зоні Російської Федерації, було відпущено під заставу в 10 млн. руб.

8.3.3.3. Звернення до регіональних органів і домовленостей

Регіональні організації мають власні механізми вирішення спорів, які можуть істотно відрізнятися. Суттєве значення для розвитку інституту мирного розв'язання міжнародних спорів мають повноваження регіональних організацій, статuti яких закріплюють процедуру і систему мирного врегулювання спорів у межах конкретної організації. Загалом підставою для розгляду міжнародного спору в межах регіональної організації може бути: звернення держави-члена цієї організації або ініціатива Ради Безпеки ООН.

1. Вирішення спорів в межах ОБСЄ¹

Ефективними засобами з мирного врегулювання міжнародних спорів наділена Організація з безпеки і співробітництва в Європі. У межах ОБСЄ розроблено Принципи врегулювання спорів і положення процедури ОБСЄ з мирного врегулювання спорів (Валлетта, 1991 р.) та Конвенція з примирення й арбітражу в межах ОБСЄ від 23 жовтня 1992 р. Відданість держав – учасників Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) – мирним засобам урегулювання спорів між ними є одним із основоположних принципів діяльності ОБСЄ, що зокрема відображено в Декларації принципів Підсумкового акта НБСЄ 1 серпня 1975 р., а також у Підсумковому акті Віденської зустрічі 1989 р., Паризькій хартії для нової Європи 1990 р. та багатьох інших документах НБСЄ і ОБСЄ.

У Підсумковому акті 1975 р. принцип мирного врегулювання спорів між державами викладено в системі десяти основних принципів міжнародного права, якими держави-учасники зобов'язалися керуватися, застосовуючи ці принципи в комплексі, з однаково сумлінним дотриманням їх і враховуючи при інтерпретації кожного з них усі інші.

---

¹ Відповідно до Будапештського акта 1994 р., Наряду з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) трансформовано на Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

У Підсумковому документі Віденської зустрічі держави-учасники підтвердили свою прихильність принципу мирного врегулювання спорів, переконані в тому, що він є важливим доповненням до обов'язку держав утримуватися від погрози силою і її застосування, причому обидва ці принципи є вирішальними для підтримання й зміцнення миру та безпеки.

У Паризькій хартії для нової Європи держави-учасниці урочисто проголосили свою цілковиту відданість десятим принципам, закріпленим у Підсумковому акті 1975 р. заради підтримання й зміцнення демократії, миру і єдності в Європі.

Для реалізації принципу розв'язання міжнародних спорів мирними засобами, в системі ОБСЄ розроблено відповідні процедури врегулювання спорів, які кодифіковані в таких актах, як Принципи врегулювання спорів і положення процедури ОБСЄ з мирного врегулювання спорів (Валлетта, 8 лютого 1991 р.) і «Підсумки Наради ОБСЄ з мирного врегулювання спорів» (Женева, 12–23 жовтня 1992 р.).

За умови виникнення спору учасники ОБСЄ особливу увагу звертають на те, щоб не допускати такого розвитку спору між ними, який становитиме собою загрозу міжнародному миру й безпеці. Вони здійснюють відповідні кроки для належного доведення своїх спорів до врегулювання, для чого держави-учасники:

- 1) розглядають спори на ранньому етапі;
- 2) утримуються під час спору від будь-яких дій, що можуть погіршити становище й ускладнити мирне врегулювання спору чи перешкодити йому;
- 3) прагнуть, використовуючи всі належні засоби, досягти домовленостей, що дадуть зберегти між ними добрі стосунки, зокрема вживати тимчасових заходів, які не завдають збитків їхнім юридичним позиціям у спорі.

З метою узгодження відповідної процедури врегулювання спору зацікавлені держави – учасниці ОБСЄ, – якомога раніше консультуються одна з одною. За умови наявності попередньо погодженої сторонами процедури врегулювання спору, держави – члени ОБСЄ вирішують спір зверненням саме до цієї процедури.

Держави – члени ОБСЄ – вперше на регіональному рівні взяли на себе зобов'язання, жорсткіші, ніж встановлені загальними нормами міжнародного права. Зокрема, вони взяли зобов'язання утримуватися,

наскільки це можливо, від застережень щодо процедур урегулювання спору. Держави зобов'язуються визнавати обов'язкову юрисдикцію МС ООН через відповідну норму договору або, зробивши односторонню заяву відповідно до п. 2 ст. 36 Статуту МС ООН, при цьому зводячи до мінімуму, де це можливо, будь-які обмеження компетенції МС ООН у зв'язку з такою заявою. Члени ОБСЄ розглядають можливість передання (на основі спеціальної угоди) в МС ООН або Арбітраж таких спорів, які вимагатимуть звернення до цих процедур, використовуючи за потреби Постійну палату третейського МС ООН. Держави також розглядають можливість визнання юрисдикції міжнародних інституцій із мирного врегулювання спорів або контрольних механізмів, передбачених багатосторонніми договорами із захисту прав людини.

Учасники НБСЄ в жовтні 1992 р. схвалили зміни до Валлеттських положень процедури ОБСЄ з мирного врегулювання спорів, прийнявши Конвенцію з примирення й арбітражу в межах НБСЄ (нині – ОБСЄ) від 23 жовтня 1992 р. Конвенцією було засновано *Палату з примирення й арбітражу*, яка має Бюро і комісії з примирення й арбітражу.

Механізм ОБСЄ з урегулювання спорів передбачає формування списку кваліфікованих кандидатів, який ведеться Бюро. Список містить прізвища осіб, призначених кожною державою-учасницею Конвенції 1992 р. (до чотирьох осіб від кожної держави).

Жоден із членів конкретно створеної комісії з примирення чи арбітражу не може бути громадянином держави, що є стороною в спорі чи іншим чином залучена до спору. За угодою між сторонами до механізму примирення й арбітражу можуть входити особи, чії прізвища не значаться в списку. Якщо сторони в спорі не досягли згоди про склад колегії впродовж двох місяців із часу заяви однієї зі сторін про створення комісії, Бюро в процесі консультацій зі сторонами спору обирає з наявного списку сім осіб.

Рішення Палати приймаються більшістю голосів членів, що беруть участь у голосуванні. Місцем перебування Палати є Женева. Витрати Палати покриваються державами-учасниками. Сторони в спорі і будь-яка сторона, що вступила в справу, несуть власні судові витрати.

До звернення в Палату сторони спору повинні використати інші засоби, насамперед, переговори. За умови невдачі кожна зі сторін може передати спір до комісії з примирення, яка утворюється для цього випадку. Згоди на це іншої сторони не вимагається, якщо тільки остання не заявить, що спір стосується її територіальної цілісності.

Кожна зі сторін призначає по одному члену комісії. Із загального списку посередників Бюро обирає трьох інших членів. Завданням комісії є надання сторонам допомоги у врегулюванні спору, відповідно до міжнародного права та їхніх зобов'язань з актів НБСЄ (ст. 24).

Діяльність комісії з примирення є не судовою, а політичною процедурою. Тому комісія пропонує врегулювання на основі не лише права, але й політичних зобов'язань.

Процедура примирення здійснюється конфіденційно, і всі сторони спору мають право бути заслуханими. Результатом роботи комісії є пропозиції про мирне розв'язання спору. Якщо та або інша сторона не згодна з ними, пропозиції передаються Раді міністрів ОБСЄ.

Юрисдикція арбітражу факультативна. Для передання спору на його розгляд необхідна згода сторін. Клопотання про створення Арбітражного трибуналу може бути подане у будь-який момент за угодою між двома або кількома державами – учасниками Конвенції 1992 р. Кожна зі сторін призначає одного арбітра, не менше трьох арбітрів призначає Бюро. Арбітраж вирішує спір лише на основі міжнародного права. Його рішення обов'язкове для сторін. Слухання в трибуналі також проходять конфіденційно (*in camera*), якщо трибунал не приймає інше рішення на прохання сторін спору. Арбітражний трибунал вирішує передані йому спори відповідно до міжнародного права. Але це положення не обмежує права трибуналу вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо є згода на це сторін спору. Рішення Арбітражного трибуналу є остаточним і оскарженню не підлягає. Водночас сторони в спорі або одна зі сторін можуть звернутися в трибунал з проханням надати тлумачення свого рішення щодо його змісту або сфери застосування. Під час отримання запиту сторін трибунал у найкоротший термін дає своє тлумачення з винесеного рішення.

2. Механізм, передбачений Лігою арабських держав (ЛАД)

Згідно з Пактом Ліги арабських держав ця організація розглядає:

1) спори, які не стосуються незалежності, суверенітету й територіальної цілісності держав;

2) будь-який спір, що стосується незалежності, суверенітету й територіальної цілісності держав і може призвести до війни між державами-членами ЛАД або між державою-членом ЛАД і третьою державою.

Для розгляду спорів першої категорії потрібне звернення обох учасників спору. Рішення приймаються після розгляду таких спорів без участі учасників спору і ухвалюються більшістю голосів, вони є обов'язковими та остаточними.

Для розгляду спорів другої категорії достатньо ініціативи Ради ЛАД, яка виступає лише як інстанція примирення, здійснюючи функції добрих послуг, посередника, слідчої або погоджувальної комісії. З цих питань рішення Ради ЛАД не є обов'язковими для учасників спору.

Рада ЛАД може також виконувати функції арбітражу.

3. Механізм урегулювання спорів в Африканському Союзі

Африканський Союз (до 9 липня 2002 р. – Організація Африканської Єдності) має власні гнучкі механізми врегулювання міждержавних спорів, систематизовані організацією-попередницею.

Згідно з Хартією Організації африканської єдності мирне розв'язання міжнародних спорів здійснюється шляхом переговорів, посередництва, примирення та арбітражу. Основне значення надається безпосереднім переговорам, які проводяться у формі конференцій глав держав і урядів – вищого органу ОАЄ. Найчастіше в межах конференції розглядалися територіальні спори, прикордонні конфлікти, ситуації, пов'язані з втручанням у внутрішні справи. За таких умов конференція глав держав і урядів виконує функції колективного посередника чи колегії з примирення.

У межах ОАЄ функціонує Комісія з посередництва, примирення й арбітражу. Якщо спір до Комісії передається з проханням про посередництво, голова Комісії, за згодою учасників спору, призначає одного чи більше посередників. Посередники насамперед

займаються узгодженням думок і претензій сторін, у найкоротший термін надаючи їм у письмовій формі свої пропозиції. Якщо сторони погоджуються з пропозиціями, то вони формують проект угоди між учасниками спору.

Для ініціювання процедури примирення потрібне звернення до голови Комісії однієї чи обох сторін спору. Звернення повинне містити короткий виклад суті спору. Для примирення учасники спору призначають по одному представнику, а голова Комісії – трьох зі складу членів Комісії, і на них – голову Ради з примирення. Рада з примирення з'ясовує суть спору і намагається узгодити позиції сторін. Доповідь Ради з примирення констатує, чи вдалося досягти домовленості між учасниками спору.

Якщо спір стає предметом арбітражного розгляду, то створюється арбітражний трибунал із числа членів Комісії, які мають відповідну правову кваліфікацію. По одному арбітру призначають учасники спору, потім арбітри обирають із числа членів Комісії голову арбітражу. У всіх членів арбітражного трибуналу має бути різне громадянство. Слухання проводяться закрито (якщо арбітри не вирішать інакше). Рішення арбітражу є обов'язковим для сторін спору.

4. Механізм урегулювання спорів в Організації американських держав (ОАД)

Згідно з установчим документом Організації американських держав вона уповноважена здійснювати регіональні мирні процедури врегулювання спорів через переговори, добрі послуги, посередництво, розслідування, примирення, юридичні процедури (судові й арбітражні) та інші засоби, які сторони визнають прийнятними для конкретного спору. Основні повноваження із застосування вказаних процедур встановлені у Статуті ОАД та Боготському договорі 1948 р.

Головними органами ОАД, уповноваженими здійснювати відповідні функції примирення, є Постійна Рада і Консультативна нарада міністрів закордонних справ. При Постійній Раді діє Між-американська комісія з урегулювання спорів мирними засобами. Постійна Рада може створювати арбітражний суд, у який не можуть входити представники сторін спору.

5. Економічний суд Співдружності Незалежних Держав (СНД)

Діє з метою забезпечення виконання економічних зобов'язань у межах Співдружності Незалежних Держав. До компетенції суду належить вирішення спорів, що виникають із приводу економічних зобов'язань держав і економічних операторів. Суд може в принципі вирішувати будь-які спори, віднесені до його компетенції угодами держав-членів СНД. Суд має право тлумачити положення угод та інших актів Співдружності з економічних питань.

Економічний суд провадить діяльність відповідно до Угоди про статус Економічного суду СНД і Положення про Економічний суд СНД від 6 липня 1992 р.

Відповідно до ст. 3 Положення про Економічний суд СНД до компетенції суду належить розв'язання міждержавних економічних спорів, що виникають під час виконання економічних зобов'язань, передбачених угодами, рішеннями Ради глав держав, Ради глав урядів та інших інститутів Співдружності, а також спорів про відповідність нормативних та інших актів держав – учасників Співдружності, – прийнятих з економічних питань, угодами та іншими актами Співдружності.

За результатами розгляду спору Економічний суд приймає рішення, в якому встановлюється факт (або відсутність факту) порушення державою-учасницею положень угод, інших актів Співдружності та її інститутів і визначаються заходи, які рекомендується прийняти відповідній державі з метою усунення порушення та його наслідків. Держава, щодо якої прийнято рішення суду, зобов'язується забезпечити його виконання.

Окрім розгляду спорів, суд здійснює тлумачення положень угод, інших актів Співдружності та його інститутів і аналізує практику застосування їх. Крім того, він уповноважений тлумачити акти законодавства колишнього Союзу РСР на період взаємоузгодженого застосування їх, зокрема робить висновки щодо допустимості застосування цих актів, за умови, що вони не суперечать угодам і прийнятим на їхній основі актам Співдружності. Тлумачення здійснюється під час ухвалення рішень із конкретних справ, а також на запити найвищих органів влади і управління держав, інститутів Співдружності, вищих господарських, арбітражних судів та інших найвищих органів, що вирішують у державах економічні спори.

Судді Економічного суду обираються (призначаються) строком на десять років у порядку, встановленому в кожній із держав-учасниць щодо обрання (призначення) суддів вищих господарських, арбітражних судів із числа господарських, арбітражних суддів та інших осіб, що є фахівцями високої кваліфікації в галузі економічних відносин.

Найвищим колегіальним органом Економічного суду є Пленум. Він складається з голови Економічного МС ООН, його заступників і суддів суду, а також із голів вищих господарських/арбітражних судів та інших найвищих державних органів, уповноважених розв'язувати в державах-учасницях економічні спори. За період діяльності суд розглянув кілька спорів між державами – учасницями Співдружності.

Рішенням Ради глав держав – членів СНД – від 26 травня 1995 р. було визнано необхідним удосконалення діяльності Економічного МС ООН і розширення його компетенції. Пленум суду в 1999 р. обговорив основні напрями реформ, зокрема, необхідність визнання державами-учасницями обов'язковості рішень суду і необхідності забезпечення виконання їх напрацьованими міжнародною практикою механізмами.

Контрольні запитання й завдання

1. Назвіть вичерпний перелік суб'єктів юридичної відповідальності, визначених міжнародними угодами й рішеннями міжнародних трибуналів.
2. Які міжнародні акти, що стосуються відповідальності держав за правомірні діяння, ви знаєте?
3. Схарактеризуйте Статті про міжнародну відповідальність держав за протиправні діяння, прийняті резолюцією ГА ООН 56\689 від 12 грудня 2001 р.
4. Чим, на вашу думку, розрізняються поняття: «міжнародна відповідальність» і «міжнародно-правова відповідальність»?
5. Поясніть, як класифікуються в доктрині та міжнародно-правових актах види міжнародних правопорушень держав.
6. Назвіть міжнародні акти, що містять принцип і засоби мирного вирішення спорів.
7. Назвіть політичні (дипломатичні) засоби розв'язання міжнародних спорів.
8. Назвіть юридичні засоби розв'язання міжнародних спорів.
9. Які універсальні й регіональні установи із розв'язання міжнародних спорів ви знаєте?

Література

1. *Блищенко И. П.* Международный уголовный суд / И. П. Блищенко, И. В. Фисенко. – М. : Закон и право: ЮНИТИ, 1998. – 239 с.
2. *Буткевич В. Г.* Міжнародне право. Основи теорії / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожний. – К. : Либідь, 2004. – 608 с.
3. *Дмитрієв А. І.* Міжнародне публічне право: навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 640 с.
4. *Каламкарян Р. А.* Международное право: учеб. / Р. А. Каламкарян, Ю. И. Мигачев. – М. : Эксмо, 2004. – 688 с.
5. *Лукашук И. И.* Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – М. : Wolters kluwer, 2004. – 214 с.
6. *Міжнародне право: Основні галузі: підруч.* / за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – 816 с.
7. *Международное право: учеб.* / отв. ред. Ю. М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – М. : Международные отношения, 2003. – 720 с.
8. *Международное публичное право: учеб.* / Л. П. Ануфриева, К. А. Бекашев, Е. Г. Моисеев, В. В. Устинов [и др.]; отв. ред. К.А. Бекашев. – М. : Проспект, 2010. – 1008 с.
9. *Динь Н. К.* Международное публичное право: в 2 т. / Н. К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000. – Т. 1. – 440 с.

Навчальне видання

АНТИПЕНКО Володимир Федорович
ТИМЧЕНКО Леонід Дмитрович
БЄГЛИЙ Олександр Васильович
РАДЗИВІЛЛ Олександр Анатолійович
ГОРЯН Елла Володимирівна
КУБАЛЬСЬКИЙ Владислав Нарцизович
МЕЛЬНИЧУК Олена Ігорівна
ЧЕРЧЕНКО Ігор Леонідович
ХРИСТЕНКО Надія Юріївна
ДУДЧАК Василь Іванович
ШИРОКОВА-МУРАРАШ Ольга Геннадіївна
КОНОНЕНКО Валерій Петрович
МІКІЧУРОВА Ольга Володимирівна
ГОРЯН Кристина Володимирівна
МАЛЕНКО Віктор Григорович

МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

У трьох томах

Том I

За загальною редакцією В. Ф. Антипенка

Редактор *О. М. Рижко*
Технічний редактор *А. І. Лавринович*
Коректор *І. М. Вихованець*
Комп'ютерна верстка *В. В. Мішкур*

Підп. до друку 01.06.12. Формат 60х84/16. Папір офс.
Офс. друк. Ум. друк. арк. 24,41. Обл.-вид. арк. 26,25.
Тираж 500 пр. Замовлення № 106-1.

Видавець і виготівник
Національний авіаційний університет
03680. Київ – 58, проспект Космонавта Комарова, 1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 977 від 05.07.2002